

**Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України**

УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКІ ЕТЮДИ

ВИПУСК 3

Львів-2019

ББК 63.3(2)43

Б20

Українсько-угорські етюди. Вип. 3. / За ред. Л.В.Войтовича. Львів: Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, 2019. 306 с.

ISBN 978-966-02-9010-5

Збірник наукових статей присвячений актуальним і дискусійним проблемам українсько-угорських стосунків, історії і культури обох народів, а також малодослідженим подіям в Центрально-Східній Європі, які впливали на українсько-угорські стосунки. Для істориків, політиків, студентів і всіх, хто цікавиться історією Центрально-Східної Європи.

Рецензенти:

д. і. н. Олександр ГОЛОВКО (Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, Україна).

д. і. н. проф. Михайло КУЧИНКО (Східноєвропейський університет ім. Лесі Українки, Україна).

PhD доц. Дюра ГАРДІ (Університет Нови Сад, Сербія)

Редколегія збірника:

АЛЕКСАНДРОВИЧ Володимир, д. і. н. (Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, Україна).

БУБЕНОК Олег, д. і. н. (Інститут сходознавства імені Агатангела Кримського НАН України).

ВОЙТОВИЧ Леонтій, д. і. н., проф. (Львівський національний університет ім. Івана Франка, Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, Україна) – відповідальний редактор.

ДОМБРОВСЬКИЙ Даріуш, d-r. hab., проф. ((Бидгощський університет ім. Казимира Великого, Польща).

ПАРШИН Ілля, к. і. н., доц. (Львівський національний університет ім. Івана Франка, Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, Україна) – відповідальний секретар.

ПАТЕР Іван, д. і. н. (Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, Україна).

СОЛЯР Ігор, д. і. н., проф. (Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, Україна).

ЮСУПОВИЧ Адріан, d-r. hab. (Інститут історії ім. Тадеуша Мантейфеля ПАН, Польща).

На титулі монумент на могилі князя Святослава Володимировича роботи Теодозії Бриж (1929–1999).

ISBN 978-966-02-9010-5

© Автори статей 2019

ЗМІСТ

Від редакційної колегії	3
КАРДАШ Остап.	
Проблема розмежування місіонерських сфер впливу латинських церковних діоцезів на пост-аварському просторі першої половини IX ст.	6
МЕЛЬНИК Микола.	
Від захоплення кочівниками до відмови від <i>Steppenfixierung</i> : парадокси угорської історіографії у вивченні печенігів, узів та половців	35
БУБЕНОК Олег.	
Маляри і хозари у Північному Причорномор'ї	77
ВОЛОЩУК Мирослав.	
До питання походження руської дружини угорського короля Володислава I (1077–1095)	107
ПАРШИН Ілля.	
Галицько-волинські сюжети в “ <i>Regum Hungaricarum Decades</i> ” Антонія Бонфіні.....	125
КОСТИК Марія.	
Боротьба за Австрійську спадщину. Чеський похід Данила ..	139
МАНДЗЯК Віктор.	
Ростислав Михайлович: <i>illustri duce Gallitiae et bano totius Slavoniae, dominus de Machou et imperator Bulgarorum</i>	157
ВОЙТОВИЧ Леонтій.	
Угорщина і Польща в боротьбі за спадщину Романовичів: витоки, події, наслідки	181
ІВАШКО Роман.	
Єпископат Львівської латинської митрополії і військові конфлікти першої третини XV століття	277
ЩУР Олександр.	
Історія великого кохання, яке народилося в Україні	289
Наші автори	305

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Завдяки старанням ентузіастів, зокрема відомого музиканта-віртуоза Олександра Шура та підприємця Валерія Божка, і за підтримки та наукового керівництва Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, фінансовій допомозі Українського Приватного Підприємства “Святослав” та Угорського Приватного Підприємства “Малекс-Д” Кфт 28–30 жовтня 2009 р. у кемпінгу “Святослав” (Сколівський р-н Львівської обл.) відбувся Перший Міжнародний історико-мистецький форум “Київська Русь та династія Арпадів”. Форум відкрився гімнами України та Угорщини, які виконав Олександр Шур відповідно український на сурмі, а угорський на угорському національному інструменті “тарогато”. На форумі були заслухані і обговорені доповіді відомих істориків Леонтія Войтовича, Ігоря Мицька і Юрія Диби зі Львова, Олександра Головка з Києва, Мирослава Волощука з Івано-Франківська, Даріуша Домбровського з Бидгощі та Олександра Майорова з Санкт-Петербургу, а також дослідника історії музикальної культури Олександра Шура.

На цей форум прибув і тодішній посол Угорщини в Україні Андраш Боршонь. Дорогою з Києва до Сколе, вдивляючись в назви населених пунктів, через які проходив його шлях, посол звернув увагу на села Надітичі та Угерсько, де з різних причин зупинялася його машина. Як він пізніше довідався, жителі Надітич виводять етимологію назви свого поселення від “нодь тічі”, що на їх думку означає “великий брід, течія”, та називають себе *мадярами* досі. Село відоме з 1412 р., дослідники вважають, що тут, як і у недалекому Угерську, після битви під Ярославом у 1245 р. були поселені полонені угорці. Значить, навіть і в часи конфронтації обидва народи спішили знайти мирне вирішення проблеми. Тим більше, на думку посла, дослідження цього періоду заслуговує на всебічну увагу і підтримку. Результатом цього форуму був вихід першого випуску “Українсько-угорських етюдів”, який здійснив Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у 2010 р.

28-30 жовтня 2010 р. у тому ж кемпінгу “Святослав” та 25-27 червня 2011 р. у Будапешті відбулися Другий та Третій Між-

народні історико-мистецькі форуми, на яких було продовжено презентацію та обговорення нових досліджень угорсько-українських взаємин та взаємовпливів у різних сферах культури середньовічної доби. Форуми зібрали відомих фахівців-істориків з України, Угорщини, Росії, Польщі та Сербії, зокрема д.і.н. Олександр Бубенок (Київ), д.і.н. проф. Леонтій Войтович (Львів), д.і.н. Олександр Головка (Київ), д.ф.н. проф. П.Кралюк (Острог), к.і.н. Владислав Берковський (Київ), к.і.н. доц. Мирослав Волошук (Івано-Франківськ), проф. протоієрей Ласло Пушкеш (Ужгород), ієромонах Ференц Хідас (Будапешт), д.і.н. проф. Олександр Майоров (Санкт-Петербург), д.і.н. проф. Віктор Пузанов (Іжевськ) к.і.н. Михайло Юрасов (Москва), д-р. габ. проф. Даріуш Домбровський (Бидгощ), PhD доц. Віталій Нагірний (Краків), PhD доц. Джура Гарді (Нови Сад) та митців народну артистку України, лауреата Національної премії імені Тараса Шевченка Ларису Кадирову, педагогів Угорської хорової Школи-Гімназії-Консерваторії ім. Золтана Кодая Жужанну Макаус та Олександра Щура. На обох форумах піднімалися актуальні питання з історії Центрально-Східної Європи в середні віки, зокрема взаємин Угорського королівства з Галицько-Волинською державою. Обмін думок вчених різних країн, гострі принципові дискусії, безперечно внесли значний вклад у продовження досліджень з цієї тематики та їх активізацію. За результатами обох форумів у 2012 р. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України видав другий випуск “Українсько-угорських етюдів”.

Поява на цих трьох форумах окремих політичних діячів залишала надію на підтримку цих ініціатив з боку урядових кіл України, Угорщини та інших сусідніх країн. Була надія на залучення таких інституцій як Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракочі II, який розташований у м. Берегові. Але наступні політичні події, інтервенція Росії та погіршення українсько-угорських стосунків зупинили ці процеси.

Безперечно, що тільки в результаті регулярного спілкування фахівців різних країн та наукових центрів, дискусій та неупередженого аналізу джерел та праць попередників, можна буде відмовитися від стереотипів, народжених минулими політичними протистояннями, і підійти до спільного погляду на суперечливі та гострі епізоди взаємин Угорщини і Русі та Угорщини і України, проблем взаємовпливів та періодів співпраці. Такі дослідження сприяють не тільки глибшому розумінню сусідніх народів та їх ментальності, а й провадять до толерантно-

сті та поступу у взаємних стосунках на сучасному етапі. Тому Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України відновив видання “Українсько-угорських етюдів”, плануючи зробити їх щорічними.

Остап КАРДАШ

ПРОБЛЕМА РОЗМЕЖУВАННЯ МІСІОНЕРСЬКИХ СФЕР ВПЛИВУ ЛАТИНСЬКИХ ЦЕРКОВНИХ ДІОЦЕЗІВ НА ПОСТ-АВАРСЬКОМУ ПРОСТОРІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ІХ СТ.

Стаття присвячена основним аспектам єпархіального розмежування місіонерських теренів Латинської Церкви на землях колишнього Аварського каганату впродовж першої половини ІХ ст. На основі аналізу актового матеріалу з канцелярії Каролінгів згаданого хронологічного проміжку, а також окремих археологічних джерел автор реконструює лінії розмежування Зальцбургського архієпископства, Пассауського й Регенсбургського єпископств, а також Аквілейського патріархату на території історичної Паннонії, Карантанії, Східної марки й на землях північніше Дунаю – у Моравії та Нітранському князівстві (Nitrava), об'єднаних 833 р. у Великоморавську державу. Напротимагу висновкам більшості попередників, окреслені фронтири місіонерської діяльності духовництва згаданих церковних діоцезів на означених землях розглядаються не як двовимірні лінійні кордони, а саме як природні бар'єри та почасти контактні зони євангелізаційного та церковно-інституалізаційного сподвижництва ченців із Зальцбурга, Пассау, Регенсбурга й Аквілеї. Їхня місіонерська практика, значною мірою, накладалася на багатьох ділянках пост-аварського простору, незважаючи на попередні єпархіальні розмежування, які, вочевидь, стали адміністративною необхідністю, але завше порушувалися і носили умовний характер. Найкраще це помітно на прикладі, власне, Моравії та Нітрави, обійнятих з початку ІХ ст. активною місіонерською працею духовництва баварських діоцезів і, зокрема, Аквілейського патріархату.

Ключові слова: *Зальцбургське архієпископство, Пассауське єпископство, Регенсбургське єпископство, Аквілейський патріархат, Паннонія, Карантанія, Нітрава, Моравія, єпархіальне розмежування, єпархіальний конфлікт.*

Після зруйнування королем Італії, сином Карла Великого, Піпіном (*Pippinus*, 777–810) Аварського каганату близько 796 р. та внаслідок хвороб сприятливих умов для систематичного поширення християнства на пост-аварських теренах Подунав'я¹ перед Каролінгами постала проблема адміністративного розподілу територіальних сфер впливу єпархій Латинської Церкви у згаданому регіоні. Основним осередком християнізації та духовним центром для вже охрещеного місцевого населення стало Зальцбургське єпископство², яке 20 квітня 798 р. перетворилося на архієпископство³. “Дарування паллія” (“*pallii tribuentes*”)

¹ Див.: Jakob Hudeček. *Vývoj církevního zřízení na Moravě v IX. a X. století. Sborník velehradský*. Roč. 7. (1936), 15; Karl Lechner. Die salzburgisch-passauische Diözesanregulierung in der Buckligen Welt im Rahmen der Landschaftsgeschichte des 9. Jahrhunderts. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*. Bd. 109. (Salzburg: Selbstverlag der Gesellschaft, 1969), 41–42; Peter Ratkoš. Kristianizácia Veľkej Moravy pred misiou Cyrila a Metoda. *Historický časopis*. Roč. 19/1. (1971), 73; Борис Флоря. Принятие христианства в Великой Моравии, Чехии и Польше. *Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси*. Под ред. Геннадия Литаврина. (Москва: Наука, 1988), 123; Aleksander T. Ruttkay. O počiatkoch kresťanstva a najstarších sakrálnych architektúrach na území Slovenska. *Poznávanie Kultúrneho dedičstva sv. Cyrila a Metoda. Monografia príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencii. Nitra, 3. júl 2007*. Eds. J. Michalov, M. Hetényi, P. Ivanič, Z. Taneski. (Nitra, 2007), 41; Peter Ivanič. Predcyrilometodské misie na území dnešnej Moravy a Slovenska z pohľadu českej a slovenskej historiografie. *Duchovné, intelektuálne a politické pozadie Cyrilometodskej misie pred jej príchodom na Velkú Moravu. Monografia príspevkov z medzinárodného vedeckého sympózia. Nitra, 2. júl 2007*. Eds. J. Michalov, P. Ivanič, M. Hetényi, Z. Taneski. (Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre; Filozofická fakulta, 2007), 48; Idem. Západní Slovania v ranom stredoveku: história, kultúra, hospodárstvo, náboženstvo. (Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre; Filozofická fakulta, 2011), 125; Peter Štíh. The Middle Ages between the Eastern Alps and Northern Adriatic: Selected Papers on Slovene Historiography and Medieval History. *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*. Vol. 11. (Leiden–Boston: Brill, 2010), 210–211; Richard Marsina. Benediktínske opátstvo (kláštor) sv. Hypolita na Zobore (Čas vzniku, patronát, diplomatická činnosť). *Studia Historica*. Roč. 14/15. (2012), 19–31; Milan Čáky. *Politický a štátotvorný význam veľkomoravskej a cyrilo-metodskej tradície*. (Brno: Občianske združenie Vzdelanie – Veda – Výskum; KNOWLER – Evropský institut pro výzkum, inovace a vzdělávání, 2016), 21–22.

² Карл Беккер. *Древняя история*. (Москва: Альфа-книга, 2012), 930; Peter Ratkoš. Op. cit., 75; Milan Čáky. Op. cit., 21.

³ Карл Беккер. Op. cit., 930; Rastislav Kožiak. Christianizácia Avarov a Slovanov na strednom Dunaji: Príbeh svätcov-misionárov, svätá vojna alebo kultúrny šok.

були надані папою Левом III (*Leo*, 750–816) новопризначеному “святому архієпископу Арну” (“*sancto Arnoni archiepiscopo*”)⁴. У відповідному дипломі римського понтифіка Арн отримав титул “архієпископа баварців” (“*Boioariorum archiepiscopum*”)⁵, церковну юрисдикцію якого визнавали: Сабіонська єпархія на чолі з єпископом Алімом (*Alim, ecclesiae Saboniensis*, 749–800)⁶, Фрайзинзька – на чолі з єпископом Аттоном (*Attonus, ecclesiae Frisingiae*, 782/784–810/811), Регензбурзька – очолювана єпископом Адальвіном (*Adlwinus, ecclesiae Reginensis*, 791–816/817), Пассауська – представлена єпископом Вальдріхом (*Waltricus, ecclesiae Patauiensis*, 774–804) та Нейбурзька – в особі єпископа Сімберта (*Simbertus, ecclesiae Niwenburgensis*, 778–808/809)⁷.

КОНФЛІКТ ЗАЛЬЦБУРЗЬКОГО ТА ПАССАУСЬКОГО ДІОЦЕЗІВ ЗА ЗЕМЛІ “ULTRA COMAGENOS MONTES”

Першопочатковий поділ місіонерських теренів перелічених вище суфраганів майбутнього Зальцбурзького архієпископства відбувся, найочевидніше, на церковному синоді у військовому таборі Піппіна у 796 р. під керівництвом аквілейського

Studia Christiana. Eds. R. Koziak, J. Nemeš. Vol. 1. (Bratislava: Chronos, 2006), 140; Tamás Nótári. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum – document of an early Medieval show trial. Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Juridica et Politica*. Tomus XXV/1. (2007), 100.

⁴ Leo papa III. Arnonem, Salisburgensem archiepiscopum constituit, eique Panoniam, sede Laureacensi per Avaros eversa, ac Patavium translata, subijcit. 798. *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae* (далі – *CDEM*). Studio et opera A. Boczek. T. 1: 896–1199. (Olomucii: Typographia Aloysii Skarnitzii, 1836), 3–4; De conversione Bagoariorum et Carantanorum libellus. *Monumenta Germaniae Historica* (далі – *MGH*). Ed. G. H. Pertz. T. 11: Scriptorum. (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Avlicii Hahniani, 1854), 9.

⁵ Leo papa III. Arnonem, Salisburgensem archiepiscopum constituit, 3.

⁶ До складу Зальцбурзького діоцезу Сабіонська єпархія приєдналася 803 р., відокремившись від Аквілейської Церкви (Václav Richter. *Die Anfänge der grossmährischen Architektur. Magna Moravia: sborník k 1100. výročí příchodu byzantské mise na Moravu*. Red. J. Macůrek. (Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1965), 128).

⁷ Leo papa III. Arnonem, Salisburgensem archiepiscopum constituit, 3–4; Peter Ratkoš. *Op. cit.*, 77; Václav Richter. *Op. cit.*, 128. Близько 802 р. територія Нейбурзької єпархії приєдналася до складу єпархії Аугсбурга.

патріарха Павліна II (*Paulinus*, 730/740–802) та вже згаданого зальцбурзького єпископа Арна⁸. На думку словацьких істориків Александра Рутткай та Андрія Ботека, межиріччя Раабу, Драви та Дунаю відійшло до сфери впливу Зальцбурзького архієпископства, землі на захід від Раабу стали місіонерським тереном єпископства Пассау, володіння у межах Нітранського князівства (*Nitrava*)⁹ потрапили під церковну юрисдикцію Регенсбурзького єпископату, а південні терени між річками Дравою і Савою мали підпорядковуватися Аквілейському патріархатові¹⁰. Однак А. Рутткай цілком справедливо визнає, що цього єпархіального поділу не завжди послідовно дотримувалися у зв'язку із цілим рядом факторів¹¹.

Показово, що вже на початку IX ст. між єпархіями Баварської Церкви почалися конфлікти за право першості в

⁸ Див., наприклад: Peter Ivanič. *Predcyriometodské misie*, 47; Idem. *Západní Slovania v ranom stredoveku*, 124; Tamás Nótári. *Op. cit.*, 98; Leanne Marie Good. *Land and Landscape: The Transformation from Agilolfing to Carolingian Bavaria, 700–900. A dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree Doctor of Philosophy in History.* (Los Angeles: University of California, 2012), 254; Milan Čáky. *Op. cit.*, 20–21; Aleksander T. Ruttkay. *O počiatkoch kresťanstva na území Slovenska, význame cyrilo-metodskej misie a jej odozvách v 10.–11. storočí. Konštantínove listy.* Vol. 9/2. (2016), 4.

⁹ Нітранське князівство (виникло у VIII ст. і як самостійне проіснувало до 833 р.) охоплювало більшість території сучасної Словаччини по Білі та Малі Карпати на заході, включаючи Турец (історичний регіон центральної Словаччини у басейні однойменної річки, притоки річки Ваг), території у верхній течії річки Ваг [правої притоки Дунаю на території Словаччини – *О. К.*] (довкола міста Жиліна), землі у нижній течії річки Орави (притока Вагу) та Спіш (історичний регіон північно-східної Словаччини) на північному сході; Новоград і Гемер на півдні (див., зокрема: Dušan Čaplovič. *Včasnostredové osídlenie Slovenska.* (Bratislava: Academic Electronic Press, 1998), 101; Milan Čáky. *Op. cit.*, 26), а також північно-східну частину Паннонії – сучасної Угорщини на схід від вигину Дунаю (Див.: Dušan Čaplovič. *Op. cit.*, 101).

¹⁰ Aleksander T. Ruttkay. *O počiatkoch kresťanstva a najstarších sakrálnych*, 41; Andrej Botek. *Veľkomoravské kostoly na Slovensku a odraz ich tradície v neskoršom období.* (Bratislava: Post Scriptum, 2014), 24. Словацький історик Петер Раткош помилково припускав, що на даному синоді 796 р. взагалі відбулося виокремлення баварських єпископств з юрисдикції Аквілейського патріархату (Peter Ratkoš. *Op. cit.*, 75). Історія заснування єпархій Зальцбурга і Пассау, як відомо, сягає часів відповідно святих Руперта (*Rupertus*, 650(?)–718) та Боніфация (*Bonifatius*, 672/673–754) (див., зокрема: Andrej Andrej Botek. *Op. cit.*, 22).

¹¹ Aleksander T. Ruttkay. *O počiatkoch kresťanstva a najstarších*, 41–42.

евангелізаційній роботі на окреслених територіях. Тоді як зальцбурзькі місіонери свою найактивнішу евангелізаційну діяльність розгорнули у Карантанії та Нижній Паннонії¹², духівництво з єпископства Пассау активізувалося у володіннях на захід від Раабу¹³ й, зокрема, у долині річки Морави¹⁴. Чеський історик Любомир Еміль Гавлік цілком правий, стверджуючи, що духівництво Зальцбурзького архієпископства після підпорядкування карантанських та паннонських теренів своїй церковній юрисдикції почало висувати претензії також на землі північніше і на схід від Віденського лісу [зокрема, на територію Нітрави, яка, найімовірніше, стала головним “яблуком розбрату” між обома діоцезами – *О. К.*] – територію місіонерського впливу єпископства Пассау¹⁵. На цьому тлі наприкінці 820-х рр. визрів конфлікт між Пассауським єпископством і Зальцбурзьким архієпископством за землі Східної марки (*Marcha orientalis*) та за терени на схід від Віденського лісу (*ultra Comagenos montes*)¹⁶.

¹² Див.: Karl Lechner. Op. cit., 42; Herwig Wolfram. Der heilige Rupert und die antikarolingische Adelsopposition. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. Bd. 80. (1972), 15; Idem. Die ostmitteleuropäischen Reichsbildungen um die erste Jahrtausendwende und ihre gescheiterten Vorläufer. *Böhmen und seine Nachbarn in der Přemyslidenzeit*. Hg. von I. Hlaváček, A. Patschovsky. Bd. 74. (Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2011), 66–67; Peter Štíh. Op. cit., 211; Leanne Marie Good. Op. cit., 254; Milan Čáky. Op. cit., 21; Jan Steinhübel. *Nitrianske kniežatstvo. Počiatky stredovekého Slovenska*. (Bratislava: Rak, 2016), 86–87 та ін.

¹³ Aleksander Ruttkay. О ро́чаткох крест’анства а најстар’іх, 41.

¹⁴ Jakub Hudeček. Op. cit., 16; Алексіс Власто. *Запровадження християнства у слов’ян. Вступ до середньовічної історії слов’янства*. Переклад з англійської Р. Ткачука, Ю. Тереха. (Київ: Юніверс, 2004), 39; Борис Флоря. Op. cit., 124; Daniel Rops. *Kościół wczesnego średniowiecza*. (Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 2014), 437; Leanne Marie Good. Op. cit., 254; Milan Čáky. Op. cit., 20.

¹⁵ Lubomír Emil Havlík. Byzantská mise a Velká Morava. *Sborník Matice*. Roč. 82. (1963), 107.

¹⁶ Див. опис згаданого єпархіального конфлікту: Ludovicus, Voioariorum rex, limites Salisburgensis archiepiscopatus et Pataviensis dioeceseos definit, decernitque de iure metropolitano in Moraviam et Pannoniam. Act. Reganespurch XIV. Kal. Decembr. 829. *CDEM./ Studio et opera A. Boczek*. T. 1: 896–1199. (Olomucii: Typographia Aloysii Skarnitzii, 1836), 18; Ludvík Němec stanoví hranice mezi Solnohradem a Pasovem (Falzum). *Magnae Moraviae Fontes Historici: Prameny k dějinám Velké Moravy* (далі – *MMFH*). Eds. D. Bartoňková, L. Havlík, I Hrbek, J. Ludvíkovský, R. Vačerka. T. 3: Diplomata. Epistolae. Textus historici varii. (Brno: Universita J. E. Purkyně, 1969), 120. Див. також: Lubomír Emil Havlík, 107; Karl Lechner. Op.

Єдиним документальним свідченням місіонерської конфронтації духівництва з Пассау і Зальцбурга на окреслених землях слугує зміст однієї з версій пізнього фальсифікату акту баварського короля Людовіка від 18 листопада 829 р. про адміністративне врегулювання конфлікту вищезгаданих церковних діоцезів за території східніше “по той бік Віденського лісу” (*ultra Commagenos montes*)¹⁷. У ході цього епархіального

cit., 42, 53; Lubomír Konečný. Nejstarší politicko-cirkevní ústředí Moravy. *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské Univerzity*. Vol. 24/25. Iss. 19/20. (1975–1976), 9; Борис Флоря. Op. cit., 123–124; Jan Steinhübel. Op. cit., 124–125. У 791 р. межа обох діоцезів фактично збігалася зі східним кордоном держави Карла Великого, який саме тоді перемістився з Енсу на Рааб (див.: Алексіс П. Власто. Op. cit., 39; Václav Richter. Op. cit., 130; Jan Steinhübel. *Velkomoravské územie v severovýchodnom Zadunajsku*. (Bratislava: Veda, 1995), 10), де новоприєднані території між річками Інн і Рааб, а також між Раабом і Віденським лісом (Верхня Паннонія) визнавалися місіонерським простором єпископства Пассау (див.: Václav Richter. Op. cit., 130; Tamás Nótári. Op. cit., 99; Jan Steinhübel. *Velkomoravské územie*, 15; Idem. *Nitrianske kniežatstvo*, 124). Церковна юрисдикція Зальцбурга поширилася відповідно на землі південніше та на схід від Раабу (див., зокрема: Heinrich Koller. Der “mons Comagenus”. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. Bd. 71. (1963), 239; Karl Lechner. Op. cit., 42; Václav Richter. Op. cit., 130; Aleksander T. Ruttkay. О ро́чаткоч крест’анства, 41).

¹⁷ Незважаючи на те, що процитований декрет є фальсифікатом пізнього походження (Jakub Hudeček. Op. cit., 16; Karl Lechner. Op. cit., 44, 48; Peter Ratkoš. Op. cit., 77; Lubomír Konečný. Op. cit., 9; Eric J. Goldberg. Ludwig der Deutsche und Mähren. Eine Studie zu karolingischen Grenzkriegen im Osten. *Ludwig der Deutsche und seine Zeit*. Hg. von W. Hartmann. (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2004), який збережений у так званому “Лонсдорфському кодексі” (“*Codex Lonsdorffianus*”) середини XIII ст. та Пассауській Урбаріальній книзі XIV ст. (див.: Karl Lechner. Op. cit., 43), більшість істориків визнає, що він був створений на основі справжніх, оригінальних актів IX ст., а, отже, його зміст і, зокрема, окреслене епархіальне розмежування – цілком достовірні (див., зокрема: Karl Lechner. Op. cit., 44, 48; Борис Флоря. Op. cit., 153; Jan Steinhübel. *Velkomoravské územie*, 17–18; Eric J. Goldberg. Op. cit., 75). Хибним є твердження чеського історика Вацлава Ріхтера про те, що фальсифікат 829 р. “не мав фактичного ядра”, а згаданий в ньому зальцбурзько-епархіальний кордон був “сповна абсурдним” (Václav Richter. Op. cit., 131). Скажімо, автентичний акт імператора Карла від 14 червня 811 р. про епархіальне розмежування місіонерських територій між Зальцбурзьким архієпископством і Аквілейським патріархатом (про який йтиметься далі) частково використовувався для створення фальсифікату документа 829 р. (див. насамперед: Karl Lechner. Op. cit., 43, 48) Як зауважив словацький історик Ян Штайнгюбель, акт 829 р. не утворював

протистояння зальцбурзький архієпископ Адальрам (*Adalramus*, 821–836) “митрополичий закон Зальцбурзької Церкви у Моравії [місіонерській зоні, власне, Пассауського єпископства – *О. К.*] і Паннонії собі підтверджував”¹⁸. Ясна річ, повідомлення названого документу слід сприймати вкрай обережно, беручи до уваги час, мету й обставини створення фальсифікату, проте, не слід повністю спростовувати достовірність конкретно даного процитованого фрагменту.

Показово, що на сході володіння епархій Пассау та Зальцбурга у 820-х рр., за окресленням чеського історика Любомира Конечного, були лише приблизно (*sic!*) розмежовані гірським масивом Віденського лісу¹⁹, який територіально впирався у вищезгадану північно-східну межу пассауських володінь кінця X ст.²⁰ Як слушно зауважив зі свого боку К. Лехнер, окрім Подунав’я, місіонерський вплив обох діоцезів – і Пассау і Зальцбурга (після 805 р.) однаково охоплював території на схід від Віденського лісу й на схід від Лайти²¹, при чому поза ними

нового, а подібно до акту Карла Великого 811 р., підтверджував автентичний стан церковного управління, підтверджував встановлене раніше епархіальне розмежування (Jan Steinhübel. *Velkomoravské územie*, 17–18; Idem. *Nitrianske kniežatstvo*, 125). Див. детальний історіографічний огляд й аналіз версій походження акту баварського короля Людовіка від 18 листопада 829 р., наприклад, у дослідженні К. Лехнера (Karl Lechner. *Op. cit.*, 43–48). Названий фальсифікат, найочевидніше, належав пассауському єпископу Пільгриму (*Pilegrinus/Peregrinus*, 971–991) й відносився до останньої чверті X ст. (див.: Lubomír Konečný. *Op. cit.*, 10; Karl Lechner. *Op. cit.*, 44, 48–49, 62).

¹⁸ “[...] ius metropolitatum Juuauiensis ecclesiae in Moraviam et Pannoniam sibi vindicabat”, Ludovicus, Boioariorum rex, limites Salisburgensis archiepiscopatus et Pataviensis dioeceseos definit, 18.

¹⁹ Lubomír Konečný. *Op. cit.*, 9.

²⁰ Див.: Bavorský vévoda Jindřich II. Stanoví vlastnictví pasovského biskupství ve Výchdní marce markrabího Liutbalda. *MMFH*. Eds. D. Bartoňková, L. Havlík, I Hrbek, J. Ludvíkovský, R. Vačerka. Т. 3 : Diplomata. Epistolae. Textus historici varii. (Brno: Universita J. E. Purkyne, 1969), 94. Див. також: Karl Lechner. Die geschichtliche Landschaft zwischen Donau und Wagram. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich. Serie: Neue*. Bd. 27. (1938), 32.

²¹ Своє твердження вчений аргументував, зокрема, покликаючись на існування покровительства святого Петра і святого Руперта зальцбурзьких у Відні (див.: Karl Lechner. Die salzburgisch-passauische Diözesanregulierung, 42). До нього, ще в середині XIX ст. чеський мовознавець, етнограф та історик літератури Алоїс Войтех Шембера з-поміж великоморавських церковних пам’яток першої половини IX ст. виділяв монастирі святого Петра в Оломоуці, Брні, Подівіні,

Пассауське духовництво, як вже згадувалося, досягало, навіть, Верхньої Паннонії [що цілком відповідало східним межам діоцезу 791 р. – *О. К.*]²². Чеський історик Франтішек Гейл також визнавав, що місіонерська діяльність баварського єпископату охоплювала “усю Паннонію і, навіть, проникала на північ від Дунаю [тобто на моравські терени – *О. К.*]²³. За твердженням чеського археолога Богуслава Кліми, ще наприкінці VIII ст. на території Моравії активізувалися місіонери як з Пассау, так із Зальцбурга²⁴. Зі свого боку, словацький історик Мілан Чаки констатує, що із самого початку Пассауський діоцез володів місіонерськими повноваженнями, подібними до повноважень

Полешовіце (на території Чехії), закладені, як вважав дослідник, князем Моймиром спільно із зальцбурзькими місіонерами (див.: Alois V. Šembera. *Dějiny řeči a literatury československé*. (Viedeň: Nákladem spisovatelový, 1858), 20; Idem. *Dějiny řeči a literatury české*. Vydání třetí. (Viedeň: Nákladem spisovatelový, 1869), 16). Щоправда всі наявні джерела й тісні церковно-політичні зв'язки Моймира, власне, із пассауським духовництвом не дозволяють нам зробити відповідні висновки на користь зальцбурзького походження згаданих моравських монастирів.

²² Karl Lechner. Die salzburgisch-passauische Diözesanregulierung, 42. Див. також: Václav Medek. *Osudy moravské církve do konce 14. věku. I. Díl : Dějin olomoucké arcidiecéze*. (Praha: Česká katolická charita, 1971), 7; Jan Steinhübel. Velkomoravské územie, 17; Václav Richter. Op. cit., 130. Верхня Паннонія, підпорядкована церковній юрисдикції Пассау, за окресленням Я. Штайнгюбеля, тоді займала частину Нижньої Австрії нижче від Віденського лісу разом з пізнішим Піттенським графством (сучасна нижньоавстрійська комуна Піттен) й північно-західними угорськими жупами Мошон і Шопрон (див.: Jan Steinhübel. Velkomoravské územie, 17). Для Єпископства святого Стефана ця територія мала виключно стратегічне значення, оскільки без Верхньої Паннонії пассауське духовництво втрачало пряме сусідство із Нітранським князівством (див.: Jan Steinhübel. Nitrianske kniežatstvo, 124).

²³ František Hejl. The Salonican brothers Constantine and Methodius and their role in development of the European Christian universe. *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity. Řada historická*. Roč. 41. Č. 39. (1992), S. 24.

²⁴ Bohuslav Klíma. Slovanské výšinné hradiště sv. Hypolita ve Znojmě – velkomoravské mocenské centrum Jz. Moravy. *Staroslovanská Morava. Sylaby přednášek ze semináře pro učitele ZŠ a SŠ. Drobné studijní texty – svazek 2*. Red. B. Klíma. (Brno: Masarykova univerzita, 2000), 66; Idem. Objev prvního velkomoravského kostela na hradišti sv. Hypolita ve Znojmě. *Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, řada společenských věd*. Č. 18. (2001), 13; Idem. Using the results of the Archeological Excavations of the Department in Znojmo-Hradiště to the knowledge of Early Christianity in Moravia. *Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, řada společenských věd*. Č. 24/2. (2010), 3.

Зальцбурга “на території всієї Паннонії”²⁵.

Тож цілком можливо, згаданий конфлікт Зальцбурзького архієпископства з Пассауським єпископством за землі “*ultra Commagenos montes*” виник на тлі успішного поширення ними обома християнства не лише на території Східної марки чи Паннонії, а й на північ від Дунаю, зокрема, у слов’янських [моравських і нітранських – *О. К.*] землях²⁶, чим викликав потребу адміністративного розмежування місіонерських зон між обома діоцезами.

Здавалося би, протиріччя вирішилися після повторного встановлення кордону між Зальцбурзькою та Пассауською єпархіями, згідно з вищезгаданим сфальсифікованим актом баварського короля Людовіка від 18 листопада 829 р., по річці Рааб та її притоках²⁷ так, “щоб єпископ Регінхар мав у своєму

²⁵ Milan Čáky. Op. cit., 21.

²⁶ Lubomír Konečný. Op. cit., 9; Борис Флоря. Op. cit., 124.

²⁷ Див., насамперед: Ludvík Němec *stanoví hranice mezi Solnohradem a Pavovem*, 119–121. Див. також: Jakub Hudeček. Op. cit., 16; Karl Lechner. *Die salzburgisch-passauische Diözesanregulierung*, 42–43, 60; Peter Ratkoš. *Veľkomoravské obdobie v slovenských dejinách. Historický časopis*. Roč. 6/1. (1958), 7. Idem. *Kristianizácia Veľkej Moravy*, 77; Lubomír Konečný. Op. cit., 10; Tamás Nótári. Op. cit., 101; Béla Miklós Szóke. *Karolingische Kirchenorganisation in Pannonien. Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa. Akten des 59. Internationalen Sachsensymposiums und der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im Mitteldonauraum* / Hg. von U. von Freeden, H. Friesinger, E. Wamers. Bd. 12 : *Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte*. (Bonn : Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2009), 397; Milan Čáky. Op. cit., 30. Мета створення названого фальсифікату повністю корелювалася із функціями інших аналогічних підробок королівських актів, до яких був причетний пассауський єпископ Пільгрим (особливо, зважаючи на одночасність створення, однакове авторство та, ймовірно, обставини виникнення усіх фальсифікацій), а саме – забезпечити й розширити церковні права Пассауського діоцезу на неодноразово згадані землі (див., зокрема: Franz-Reiner Erkens. *Ludwigs des Frommen Urkunde vom 28. Juni für Passau (MB²778)*. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*. Bd. 42. (1986), 93). Зі свого боку, австрійський історик Герберт Франц Вайнцірль переконаний, що “єпархіальну межу між Пассау і Зальцбургом у Нижній Австрії” встановив раніше згаданий префект Східної марки Герольд II (див.: Herbert Franz Weinzierl. *Nachantike Siedlungsentwicklung am römischen limes in Österreich*. (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2018), 22). На наш погляд, ця версія – не більш, ніж авторська інтерпретація подій першої половини IX ст., оскільки будь-яких документальних свідчень для таких висновків на даний час не виявлено.

діоцезі [землі — *О. К.*] з тієї західної сторони річки, що зветься Спраза, де вона витікає і впадає до іншої Спрази й сама вливається до Раби, зате архієпископ Адальрам [щоб землі — *О. К.*] від західного берега вищезгаданих вод на схід і південь навзавжди мав у діоцезі Зальцбургському, й надалі так, як мав його попередник Арн”²⁸. Аналогічне за змістом, але текстуально дещо відмінне окреслення єпархіального розмежування 829 р. знаходимо в коротшій версії фальсифікату: “щоб північно-західними землями, де річка Спраза витікає та з іншою Спразою

²⁸ “[...] ut Reginharius episcopus habeat ad dyocesim suam de ista occidentali parte fluvii qui vocatur Spraza, ubi ipsa exoritur et in aliam Sprazam cadit et ipsa in Rapam fluit, Adalrammus vero archiepiscopus ex occidentali ripa supradictarum aquarum in orientali et in australi parte ad dyocesim luuauensem et ita inantea, sicut Arno antecessor eius habuit, pleniter habeat”, Ludvík Němec stanoví hranice mezi Solnohradem a Pasovem, 120. Див. також: Karl Lechner. Die salzburgisch-passauische Diözesanregulierung, 42–43.

Spraza – струмок Шпратцбах у Нижній Австрії (див., зокрема, примітку: Ludvík Němec stanoví hranice mezi Solnohradem a Pasovem, 120, а також: Karl Lechner. Die salzburgisch-passauische Diözesanregulierung, 45; Jan Steinhübel. Veľkomoravské územie, 17). *Alia Spraza* – ймовірно, річка Рабніц (на території південно-східної Австрії та Угорщини), яка впадає до річки Рааб. *Rapa* – річка Рааб (див., наприклад: Jacob Hudeček. Op. cit, 16; Karl Lechner. Die salzburgisch-passauische Diözesanregulierung, 48; Jan Steinhübel. Veľkomoravské územie, 17. Див. також примітку: Ludvík Němec stanoví hranice mezi Solnohradem a Pasovem, 120). К. Лехнер на основі топографічних даних схожих актів 860–870-х рр. навпаки стверджував, що під назвою “*Spraza*” слід розуміти Тальбах, праву притоку Рабніца на території Нижньої Австрії, яка вливається в “*alia Spraza*”, тобто – сьгоднішній Шпратцбах (Karl Lechner. Die salzburgisch-passauische Diözesanregulierung, 55–59, 62). Ми ж схиляємося до першої версії ідентифікації даних гідронімів. Австрійський історик Франц Пфедфер був схильний ототожнювати єпархіальну межу діоцезів Зальцбурга й Пассау з кордоном між Баварією та Карантанією (див.: Franz Pfeffer. Die Grafschaft im Gebirge. Zur Geschichte des oberösterreichischen Alpenraumes im frühen Mittelalter. *Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines*. Bd. 101. (Linz: Oberösterreichischer Musealverein, 1956), 187). Однак таке визначення означеної межі є надто спрощеним, хоча б зважаючи на неможливість визначити будь-який ранньосередньовічний фронт, як двовимірну лінію (див., зокрема: Adéla Balcárková, David Kalhous, Stefan Eichert. Zur Entwicklung der Grenze im mährisch-österreichischen Grenzgebiet während des 11.–12. Jahrhunderts und zur Rolle der Befestigung von Nikolausburg/Mikulov. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*. Bd. 32/2016. (2017), 38). До того ж проблема чіткого визначення зальцбургсько-пассауського єпархіального порубіжжя все ще залишається відкритою для наукових дискусій.

і Арабом [Раабом — *О. К.*] зливається, володіли пассауські настоятелі; решта східних і південних — відповідно [щоб — *О. К.*] управлялися зальцбурзькими”²⁹. За словами угорського історика Томаша Нотарі, річка Рааб була означена як природний кордон (sic!) між територіями поширення церковної юрисдикції Зальцбурга і Пассау ще під час реорганізації Східної марки у 828/829 рр.³⁰ Таке епархіальне розмежування, навіть підтвержене актом короля Людовіка 829 р., справді носило умовний характер радше природнього бар’єру, а не адміністративної межі.

Як слушно зауважив Л. Конечний, пассауські володіння, підтвержені імператором Людовіком I 823 р.³¹, землі довкола річки Лайти (*Litaha*) та території за Віденським лісом, приєднані до єпископства Пассау відповідно 4 березня 833 р. та 16 лютого 836 р.³² і, наприклад, тодішня церковно-правова юрисдикція Зальцбурга над Трайсмауером (*locus Treisma*), встановлена 833 р.³³, створюють враження відсутності чітко встановленої на той час східної межі Пассауського і Зальцбурзького церковних

²⁹ “[...] vt aquilonarem occidentalemque oram, qua Spiraza amnis exoritur, et cum altero Spiraza et Arabone confluit, Patauiensis antistes haberet; reliqua orientem et austrum spectantia, procurarentur a Salisburgensi”, Ludovicus, Boioariorum rex, limites Salisburgensis archiepiscopatus et Pataviensis dioeceseos, 18.

³⁰ Tamás Nótári. Op. cit., 101.

³¹ Див. перелік цих володінь: Ludvík Pob. potvrzuje Pasovu darování Karla Vel. ve Východní marce. *MMFH*. Eds. D. Bartoňková, L. Havlík, I. Hrbek, J. Ludvíkovský, R. Vačerka. T. 3: Diplomata. Epistolae. Textus historici varii. (Brno: Universita J. E. Purkyně, 1969), 20–23.

³² Див. детальне географічне окреслення пассауських земель, приєднаних до єпископства у 830-х рр.: Ludvík, král Bavorů, daruje pasovskému biskupství a jeho biskupu Reginhariu v provincii Avarů místo Litaha nad pramenem Sconibrunno. *MMFH*. Eds. D. Bartoňková, L. Havlík, I. Hrbek, J. Ludvíkovský, R. Vačerka. T. 3 : Diplomata. Epistolae. Textus historici varii. (Brno: Universita J. E. Purkyně, 1969), 31–33; Král Ludvík daroval pasovskému biskupství a jeho biskupu Reginharovi v provincii Avarů místo Kirchbach s zemím přilehlým ke Cumenbergu (Ibidem, 34–35).

³³ Див.: De conversione Bagoariorum et Carantanorum libellus, 11; Herbert Franz Weinzierl. Op. cit., 22. У даному випадку *locus Treisma* слід ідентифікувати саме з нижньоавстрійським містом Трайсмауером, а не із Санкт-Пьольтеном, оскільки у тексті “*Навернення баварів і карантанців*” (“*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*”), який, власне, й свідчить про належність цього місця до церковної юрисдикції Зальцбурзького архієпископства, йдеться про “церкву святого Мартіна у місці, що зветься Трейсма” (“*ecclesia sancti Martini loco Treisma nuncupato*”), De conversione Bagoariorum et Carantanorum libellus, 11.

діоцезів³⁴. У дійсності, сперечатися із цим твердженням важко, зважаючи на те, що ми оперуємо лише доволі пізнім фальсифікатом акту 829 р. (найімовірніше, остання чверть X ст.)³⁵, який відображає територіальні претензії єпархії Пассау і загалом баварського єпископату³⁶, а також визнаючи той факт, що місіонерські впливи обох діоцезів – Зальцбурзького і Пассауського однаковою мірою посилювалися на сході³⁷, а в деяких місцях, як вияснилося, взагалі накладалися. У цьому контексті американська дослідниця Ліан Мері Гуд цілком має рацію, стверджуючи, що під покровительством Каролінгів місіонерські терени Зальцбурга і Пассау однаково розширювалися на схід, “допоки не були заблоковані діяннями візантійських [кирило-мефодіївських – О. К.] місіонерів, а згодом наростаючою загрозою маляр” наприкінці IX ст.³⁸.

Варто також пам’ятати, що єпископство Пассау з 798 р. було суфраганом Зальцбурзької метрополії³⁹. Відтак, австрійський історик Хервіг Вольфрам вважав, що встановлення церковної юрисдикції Пассауського єпископства на території Моравії взагалі дозволило останній стати “частиною Зальцбурзької церковної провінції”⁴⁰. На перший погляд, це твердження цілком вірне, саме собою пояснює відсутність чіткого єпархіального розмежування між обома діоцезами та наштотує на думку про відсутність будь-якого єпархіального конфлікту між Зальцбургом і Пассау у першій третині IX ст. за землі “*ultra Commagenos montes*”, хронологічно переносючи його на кінець X ст., коли територіальні претензії згаданих єпархій суперечили одне одному⁴¹.

Проте з іншого боку, як продемонстрували події, пов’язані із впровадженням християнства в регіоні, якраз після адміністративного розмежування 829 р, духовництво з єпископства Пассау, окрім Верхньої Паннонії, зосередилося на євангелізації

³⁴ Lubomír Konečný. Op. cit., 9.

³⁵ Jacob Hudeček. Op. cit., 16; Karl Lechner. Die salzburgisch-passauische Diözesanregulierung, 44, 48, 62; Lubomir Konečný. Op. cit., 9; Eric J. Goldberg, Op. cit., 75.

³⁶ Lubomír Konečný. Op. cit., 10.

³⁷ Karl Lechner. Die salzburgisch-passauische Diözesanregulierung, 42; Leanne Marie Good. Op. cit., 282.

³⁸ Leanne Marie Good. Op. cit., 262.

³⁹ Leo papa III. Arnonem, Salisburgensem archiepiscopum constituit, 3–4. Див. також: Václav Richter. Op. cit., 128.

⁴⁰ Herwig Wolfram. Der heilige Rupert, 69.

⁴¹ Karl Lechner. Die salzburgisch-passauische Diözesanregulierung, 62.

та воцеровклені населення у басейні річки Морави — у володіннях моравського князя Моймира⁴². Безсумнівно, цьому сприяли згадані вище земельні дарування короля Людовіка за Віденським лісом 833 і 836 рр., які територіально уможливили поширення церковної юрисдикції епархії святого Стефана безпосередньо у володіння моравського правителя. В цей час Зальцбурзьке архієпископство спрямувало свої зусилля, голов-но, на остаточну євангелізацію населення Нижньої Паннонії (на схід від Раабу до міста Сирміум) та Карантанії, досягши тут значних успіхів⁴³, епізодично проводячи інституалізацію церковних структур Нітранського князівства (близько 828 р.)⁴⁴.

Останнє, на наш погляд, залишалося не лише об'єктом епархіального конфлікту Зальцбурзького та Пассауського ді-

⁴² Див., наприклад, сюжет охрещення “всіх морав’ян” (*omnes Moravos*) пасауським єпископом Регінхаром (*Reginarius/Ragenarius*, 818–838) 831 р.: *Notae de episcopis Pataviensis*. *MGH*. Ed. Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. T. 25: Scriptorum. (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1880), 623. Див. також: Алексіс Власто. *Op. cit.*, 39; Peter Ratkoš. *Kristianizácia Veľkej Moravy*, 77; Daniel Rops. *Op. cit.*, 437; Lubomir Konečný. *Op. cit.*, 9–10; Matuš Kučera. *Veľká Morava: spoločnosť, kultúra, tradícia*. (Bratislava: SÚV Socialistickej Akadémie ČSSR, 1985), 9; Борис Флоря. *Op. cit.*, 124; Leanne Marie Good. *Op. cit.*, 254; Milan Čáky. *Op. cit.*, 30.

⁴³ Див. відповідні сюжети місіонерської діяльності зальцбурзького духовництва на території Карантанії та Нижньої Паннонії: *De conversione Bagoariorum et Carantanorum libellus*, 10–14. Див. також: Karl Lechner. *Die salzburgisch-passauische Diözesanregulierung*, 42; Tamás Nótári. *Op. cit.*, 101; Peter Štih. *Op. cit.*, 211; Leanne Marie Good *Op. cit.*, 254.

⁴⁴ *De conversione Bagoariorum et Carantanorum libellus*, 12; Алексіс Власто. *Op. cit.*, 41; Peter Ratkoš. *Kristianizácia Veľkej Moravy*, 76; Herwig Wolfram. *Der heilige Rupert*, 66; Lubomir Konečný. *Op. cit.*, 9; Egon Boshof. *Das Schreiben der bayerischen Bischöfe an einen Papst Johannes – eine Fälschung Pilgrims? Papstgeschichte und Landesgeschichte. Festschrift für Hermann Jakobs zum 65. Geburtstag*. Hg. von J. Dahlhaus, A. Kohnle. (Köln–Weimar–Wien: Böhlau Verlag, 1995), 58–59; Richard Marsina. *Political structures in Slovakia from the 7th till the 11th century. Slovaks in the Central Danubian Region in the 6th to 11th century*. Ed. M. Kučera. (Bratislava: Slovenské národné múzeum, 2000), 95; Idem. *Nitrianske knieža Pribina. Historický zborník: vedecký časopis o slovenských národných dejinách*. Roč. 11/2. (2001), 16–17; Peter Ivanič. *Predcyrlometodské misie*, 50; Milan Čáky. *Op. cit.*, 29–30; Jan Steinhübel. *Nitrianske kniežatstvo*, 117; Béla Miklós Szöke. *Priwina in Nitra und Mosaburg. Archäologische Studien zum frühen Mittelalter. Internationale Konferenz. Nitra vom 18. bis 20. Oktober 2016*. Hg. von G. Fusek. (Nitra: Archeologický ústav SAV, 2017), 176–177.

оцезів, а й контактною зоною місіонерських діянь їхнього духовництва⁴⁵. Чеський історик Якуб Гудечек перебільшував, вважаючи, що факт освячення зальцбурзьким архієпископом Адальрамом храму у Нітрі близько 828 р. означає, що обидва ієрархи – і зальцбурзький і пассауський продовжили означену межу 829 р. далі “на північ від Дунаю”, до річки Ваг, так що землі на захід від неї (власне територія Моравії) відходили під юрисдикцію єпископства Пассау, а, відповідно, території на схід від вказаної річки (Нітрава) зайняло Зальцбурзьке архієпископство⁴⁶. Аналогічно Л. Конечний ідеалізував значення фальсифікату документу 829 р., який, за його словами, “посував незрозумілу, мабуть, на той час східну межу Пассауського діоцезу аж до річки Рааб, передусім, для того, щоб уявним продовженням тієї межі на північ (річка Ваг) підтвердити церковно-адміністративні претензії” Пассау на давню Моравію, а Зальцбурга – на Нітранське князівство, загалом виправдовуючи

⁴⁵ М. Чаки переконаний, що ще з кінця VIII ст. місіонери із Зальцбурга активізувалися у землях на схід від Малих Карпат [фактично на території Нітранського князівства – О. К.], тоді як пассауське духовництво проникло у басейн Морави (див.: Milan Čáky. Op. cit., 20). Спільним кордоном Моравського та Нітранського князівств були саме Білі та Малі Карпати (див., зокрема: Ján Dekan. Príspevok k otázke politických hraníc Veľkej Moravy. *Historica Slovaca*. T. 5. (1947), 200; Peter Ratkoš. Veľkomoravské obdobie, 8; Štefan Janšák. K problému strediska Veľkomoravskej ríše. *Historický časopis*. Roč. 10/4. (1963), 553; Richard Marsina. Political structures in Slovakia, 95; Andrej Botek. Op. cit., 12; Milan Čáky. Op. cit., 27), смуга яких, очевидно, й залишалися тривалий час контактною зоною місіонерських діянь ченців Зальцбурга і Пассау.

⁴⁶ Jacob Hudeček. Op. cit., 16. Саме цей одноразовий місіонерський акт Адальрама П. Раткош помилково вважав доказом беззаперечної належності Нітранського князівства до церковної юрисдикції Зальцбурзького архієпископства (див.: Peter Ratkoš. *Kristianizácia Veľkej Moravy*, 76). Аналогічно Р. Марсіна відносить володіння Прибини до складу Зальцбурзького діоцезу (див.: Richard Marsina. *Political structures in Slovakia*, 95). Ми ж вважаємо такий епізодичний прояв християнізаційної активності зальцбурзького архієпископа недостатнім аргументом на користь належності Нітрави до церковних володінь Зальцбурга. Так Я. Штайнгюбель схильний вважати, що володіння нітранського князя Прибини могли належати до Пассауського церковного діоцезу, незважаючи на присутність Адальрама у Нітраві, яка цілком могла бути ситуативною і пов’язуватися з військовою експедицією короля Людовіка на болгар 828 р. (див.: Jan Steinhübel. *Veľkomoravské územie*, 18). При цьому дослідник цілком справедливо визнає, що пассауська юрисдикція над Верхньою Паннонією не перекривала Зальцбургу доступ до Нітрави (*Ibidem*, 18).

старі експансіоністські зусилля баварського єпископату⁴⁷.

Північний відрізок місіонерського фронтиру цих єпархій по річці Ваг, або ж смугою Білих і Малих Карпат не був ніде задокументований та залишався лише уявно природною й умовною лінією розмежування (чи, радше, контактною зоною) обох діоцезів, оскільки на той час слов'янські землі на північ від Дунаю хоча вже й перебували у сфері впливу Пассау і Зальцбурга, однак все ще залишалися здебільшого об'єктом окремих місіонерських ініціатив і зусиль (а відтак суперечностей) відповідно єпископа Регінхара й архієпископа Адальрама⁴⁸. Жодним імператорським актом Моравія *de-iure* не була підпорядкована єпископству Пассау (на відміну від імператорської санкції щодо переходу Нижньої Паннонії під церковну юрисдикцію Зальцбурга)⁴⁹, незважаючи на те, що місіонерська діяльність його духівництва там була очевидною⁵⁰. Фактично

⁴⁷ Lubomír Konečný. Op. cit., 10. Цікавим є й припущення Б. Кліми, за яким місіонерський вплив єпископства Пассау на території Моравії, а Зальцбурзького архієпископства – у Нітранському князівстві був визначений ще на синоді 796 р. у військовому таборі Піпіна неподалік від Дунаю (див.: Bohuslav Klíma. Using the results of the Archeological Excavations, 3). Однак ми переконані, що в цей час місіонерські терени обох єпархій ще не були чітко розмежовані, тим більше у такий сусід, а якщо й були, то лише умовно, що й потягнуло за собою згаданий конфлікт і потребу встановлення чіткого єпархіального розмежування вже наприкінці першої третини IX ст.

⁴⁸ Уявлення про географічні напрямки та прояви місіонерських діянь згаданих ієрархів на території Моравії та Нітрави, тоді ще окремих князівств, дають відповідні сюжети: De conversione Bagoariorum et Carantanorum libellus, 11; Notae de episcopis Pataviensis, 623; Historia episcoporum Pataviensium et ducum Bavariae. *MGH*. Ed. Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. T. 25: Scriptorum. (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1880), 620; Bernardi Cremifanensis historiae. Ibidem, 655. Див. також: Václav Medek. Op. cit., 9.

⁴⁹ Див., зокрема: Václav Richter. Op. cit., 130. Чеський історик Душан Трештік цілком мав рацію, стверджуючи, що ані Людовік I Благочестивий, ані Людовік II Німецький не могли самовільно підпорядкувати церковній юрисдикції Пассау володіння Моймира, оскільки в той час вони були незалежними від Каролінгів (див.: Dušan Třeštík. *Powstanie Welkich Moraw. Morawianie, Czesi i Europa Środkowa w latach 791–871*. (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2009), 162).

⁵⁰ Рання присутність пассауських місіонерів у моравських володіннях засвідчує, наприклад, знахідка намиста зі свинцевим хрестиком пассауського походження з поховання Дольні Вестоніце (південна Моравія, Чехія) (див.: Petr Sommer, Dušan Třeštík, Josef Žemlička. *Čechy a Morava. Christianizace a utváření*

його церковна юрисдикція поширилася на володіння Моймира у 830-х рр.: після охрещення “*omnes Moravos*” близько 831 р.⁵¹, а 833 р. охопила також колишні нітранські володіння Прибини. До цього часу, наприкінці 820-х рр. Пассауський діоцез офіційно, за визначенням В. Медека, був лише сусідом Моравського та Нітранського князівств, пізніше об’єднаних в єдину Великоморавську державу⁵², що унеможливило документальну фіксацію продовження зальцбурзько-пассауського єпархіального розмежування по річці Рааб та її притоках далі на північ до річки Ваг вже у 829 р.

Це само собою свідчить про те, що відповідне єпархіальне розмежування 829 р., встановлене баварським королем Людовіком по річках Шпратцбах – Рабніц – Рааб, хоча й стало адміністративною необхідністю, викликаною, найочевидніше, згаданою єпархіальною суперечкою Зальцбурга і Пассау, та все ж почасти носило декларативний характер, виконувало роль радше контактної смуги, природнього бар’єру, а не єпархіального фронтиру обох діоцезів⁵³. Словацькі історики Матуш Кучера та Ян Штайнгюбель мають рацію, стверджуючи, що зальцбурзький архієпископ Адальрам фактично поступився Нітравою, як

křesťanské monarchie. Skandinávie, střední Evropa a Rus v období 10.–12. století. Ed. N. Berendová. (Praha: Argo, 2013), 225), а також численні натільні хрестики, зокрема пассауського походження, виявлені на території Моравії (див.: Pavel Kouřil. Archaeological evidence of Christianity in relics of material culture of the 9th and 10th centuries in Moravia with focus on crosses. *The Cyril and Methodius Mission and Europe. 1150 Years Since the Arrival of the Thessaloniki Brothers in Great Moravia*. Ed. P. Kouřil. (Brno: The Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the Czech Republic, 2014), 102).

⁵¹ Див. відповідний сюжет хрещення морав’ян: Notae de episcopis Pataviensis, 623; Bernardi Cremifanensis historiae, 655. Див. також: Борис Флоря. *Op. cit.*, 124; Владимир Топоров. *Святость и святыя в русской духовной культуре*. Т. 1 : Первый век христианства на Руси. (Москва: Гнозис; Школа “Языки русской культуры”, 1995), 132; Bohuslav Klíma. *Objev prvního velkomoravského kostela*, 14; Eric J. Goldberg. *Op. cit.*, 75; Milan Čáky. *Op. cit.*, 32; Andrej Botek. К otázke možnej kanonizácie našich panovníkov z najstarších dejín. *Historický zborník: vedecký časopis o slovenských národných dejinách*. Roč. 28/1. (2018), 99.

⁵² Václav Medek. *Op. cit.*, 9.

⁵³ У цьому контексті М. Чаки, мабуть, правий, стверджуючи, що після підтвердження королем Людовіком місіонерських прав єпархії Пассау на землі північніше Дунаю, єпископ Регінхар продовжував претендувати ще й на володіння нітранського князя Прибини (*Privina*, 805(?)–860), на які поширювалася церковна юрисдикція Зальцбурга (див.: Milan Čáky. *Op. cit.*, 30).

колишньою частиною свого діоцезу, Пассауському єпископству 829 р.⁵⁴, однак, на наш погляд, це не означало припинення місіонерської й церковно-інституціоналізаційної практики зальцбурзького духовництва у володіннях нітранського князя Прибини принаймні до часу інкорпорації Нітрави до складу Великої Моравії 833 р. У будь-якому випадку зміна кон'юнктури церковного управління чи євангелізаційного центру на той час ще не мала вирішального значення для процесу християнізації ще надто молодого (переважно язичницького) державного організму. Значною мірою зальцбурзьке і пассауське духовництво синхронно звершувало свої місіонерські діяння на означеній території⁵⁵.

Як наслідок, вже у першій половині IX ст. у Паннонії (а пізніше так званому Блатенському князівстві), Моравському і Нітранському князівствах, об'єднаних у Великоморавську державу, завдяки місіонерському сподвижництву баварського духовництва були створені церковні структури, підпорядковані Зальцбурзькому та Пассауському діоцезам⁵⁶.

⁵⁴ Matuš Kučera. *Postavy veľkomoravskej histórie*. (Bratislava: Perfekt, 2007), 54; Idem. *Slovenské dejiny*. Т. 1: Od príchodu Slovanov do roku 1526. (Bratislava: Literárne informačné centrum, 2011), 704; Jan Steinhübel. *Nitrianske kniežatstvo*, 125. Див. також: Dušan Třeštík. *Op. cit.*, 161–162.

⁵⁵ Водночас М. Кучера визнає, що аж до моменту інституціоналізації кирило-мефодіївської церковної традиції у державі Моймировичів зберігався певний церковний дуалізм: Моравія перебувала під церковною юрисдикцією Пассауського єпископства, а нітранські землі – у сфері впливу Зальцбурзького архієпископства (див.: Matuš Kučera. *Slovenské dejiny*. Т. 1, 74). Це означає, що на момент єпархіального розмежування 829 р. і, власне, ще довго після нього баварське духовництво обох єпархій співпрацювало на місіонерській ниві у своїй контактній зоні – басейні річки Ваг та на землях навколо Малих і Білих Карпат, незважаючи на відповідний адміністративний розподіл та попередній єпархіальний конфлікт. Сучасний чеський історик, археолог Павел Коуржіл доводить, що ряд натільних хрестів, знайдених у Моравії, походять із “пассаусько-зальцбурзького напрямку” (див.: Pavel Kouřil. *Op. cit.*, 102). На цій підставі беззаперечним залишається факт місіонерської активності у моравських володіннях династії Моймировичів баварського духовництва і з єпископства Пассау, і з архієпископства Зальцбурга (див.: Petr Sommer, Dušan Třeštík, Josef Žemlička. *Op. cit.*, 225).

⁵⁶ Див., зокрема: Алексей Пентковский. *Славянское богослужение в архиепископии святителя Мефодия. Свети Ђурило и Методије и словенско писано наслеђе (863–2013)*. Уред. Ј. Радић, В. Савић. (Београд: Институт за српски језик сану Старословенско и српско наслеђе, 2014), 32.

ЗАЛЬЦБУРГ Й АКВІЛЕЯ У ПРОТИСТОЯННІ “DE CARANTANA PROUINCIA”

Однак певну роботу у цих землях провадило й духівництво з ломбардійського міста Аквілеї. В районі річки Драви діяльність аквілейського та зальцбурзького чернецтва значною мірою накладалася⁵⁷, внаслідок чого між зальцбурзьким архієпископом Арном та аквілейськими патріархами Урсусом I (*Ursus*, 802–811) і Максентієм (*Maxentius*, 811–837) назрів конфлікт “за Карантанську провінцію” (*de Carantana prouincia*)⁵⁸, тобто за церковні права на карантанські землі в басейні р. Драви⁵⁹.

І патріарх Урсус, попередник Максентія, і архієпископ Арн стверджували, що окреслена територія “повинна належати до кожного з тих діоцезів”⁶⁰. Перший наголошував на тому, що його попередники (*antecessores*) – “наставники Аквілейської церкви” (*Aquilegensis ecclesiae rectores*) реалізували можливість “громад вищезгаданої провінції Карантанії до Аквілеї бути підданими”⁶¹ ще перед приходом лангобардів в Італію близько

⁵⁷ Алексіс Власто. Op. cit., 34–35; Jan Steinhübel. Velkomoravské územie, 15; Béla Miklós Szöke. Karolingische Kirchenorganisation in Pannonien, 397.

⁵⁸ Karolus Magnus controversiam de limitibus inter archiepiscopos Aquilejensem et Salisburgensem ita decedit: ut Salisburgensis teneat Karinthiam et Pannoniam. Actum Aquisgrani dt. XVIII. Kal. Junii 812. *CDEM*. Studio et opera A. Boczek. T. 1 : 896–1199. (Olomucii: Typographia Aloysii Skarnitzi, 1836), 9. Див. також: Jan Steinhübel. Velkomoravské územie, 15.

⁵⁹ Tamás Nótári. Op. cit., 97. На переконання польського історика Петера Борона, конфлікт духівництва Аквілеї та Зальцбурга за карантанські землі відбувся ще “впродовж усієї другої половини VII ст.” (див.: Peter Boron. Iroscottsich attempts to christianize the Slavs – sources and myths of historiography. *Duchovné, intelektuálne a politické pozadie Cyrilometodskej misie pred jej príchodom na Vel'kú Moravu. Monografia príspevkov z medzinárodného vedeckého sympózia. Nitra, 2. júl 2007*. Eds. J. Michalov, P. Ivanič, M. Hetényi, Z. Taneski. (Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, 2007), 73). Така хронологія конфлікту загалом не підтверджується джерелами, хоча з іншого боку повністю заперечити можливість місіонерської присутності аквілейського духівництва на географічно близьких карантанських землях в зазначений період ми не можемо.

⁶⁰ “[...] ad vtriusque illorum dioecesim pertinere deberet”, Karolus Magnus controversiam de limitibus inter archiepiscopos Aquilejensem et Salisburgensem ita decedit, 9.

⁶¹ “[...] praedictae Carentanae prouinciae ciuitates ad Aquilegiam esse subiectas”, Ibidem, 9.

568 р.⁶² Натомість Арн апелював до найвищих повноважень римських понтифіків Захарія (*Zacharias*, 679–752), Стефана II (III) (*Stephanus*, 715–757) і Павла I (*Paulus*, 700–767)⁶³, “настановами і наказами яких названа провінція була приєднана до діоцезу Зальцбурзької церкви у часі своїх [Арна – О. К.] попередників”⁶⁴. Тому необхідно було чітко розмежувати сфери впливу обох епархій.

Попередньо, за розпорядженням Карла Великого, поділ між двома церковними діоцезами було проведено по р. Драви 796 р. спочатку у Нижній Паннонії⁶⁵, а 14 червня 811 р. – на території Карантанії так, “щоб річка Драва, яка через середину тієї провінції протікає, була межею обох діоцезів, і південним берегом до глави Аквілейської церкви, з півночі істинно берегом до єпископа зальцбурзького самої провінції простягалася”⁶⁶.

⁶² Karel Vel. rozsujuje spor mezi Akvileji a Solnohradem. *MMFH*. Eds. D. Bar-toňková, L. Havlík, I. Hrbek, J. Ludvíkovský, R. Vačerka. T. 3: Diplomata. Epistolae. Textus historici varii. Brno : Universita J. E. Purkyne, 1969), 19; Karolus Magnus controversiam de limitibus inter archiepiscopos Aquilejensem et Salisburgensem ita decidit, 9; Jan Steinhübel. Vel'komoravské územie, 15. Саме тоді аквілейський патріарх Павлін (*Paulinus/Paulus*, † 569/570), рятуючись від нападів лангобардів, змушений був перенести свою резиденцію та патріаршу кафедру до ромейського поселення Градо [тепер місто в італійській провінції Горіція між Венецією і Трієстом – О. К.] (див., наприклад: Darko Darovec. *A Brief History of Istra*. Translated by I. Ermacora. (Yancher: ALA Publications, 1998), 27; Leanne Marie Good. Op. cit., 189–190). Власне, на церковному синоді у Градо 579 р. востаннє згадувалося про контроль Аквілейської митрополії над церквами у басейні Драви перед вторгненням лангобардів (див.: Leanne Marie Good. Op. cit., 189).

⁶³ Karel Vel. rozsujuje spor mezi Akvileji a Solnohrade, 19; Karolus Magnus controversiam de limitibus inter archiepiscopos Aquilejensem et Salisburgensem ita decidit, 9. Див. також: Tamás Nótári. Op. cit., 97; Jan Steinhübel. Vel'komoravské územie, 15.

⁶⁴ “[...] quorum praeceptis et confirmationibus praedicta prouincia tempore antecessorum suorum ad Juuauiensis ecclesiae dioecesim fuisset adiuncta”, Karolus Magnus controversiam de limitibus inter archiepiscopos Aquilejensem et Salisburgensem ita decidit, 9.

⁶⁵ А. П. Власто. Op. cit., 33–34; Dušan Třeštík. Op. cit., 45–46; Peter Štih. Op. cit., 210.

⁶⁶ “[...] vt Dravus fluuius, qui per mediam illam prouinciam currit, terminus ambarum dioecesium esset, et a ripa australi ad Aquilegiensis ecclesiae rectorem, ab aquilonari vero ripa ad Juuauiensis praesulem ipsius prouinciae pertineret”, Karolus Magnus controversiam de limitibus inter archiepiscopos Aquilejensem et Salis-

Утім А. Власто вважав малоімовірним, щоб аквілейським місіонерам хтось насправді заважав звершувати свої місіонерські діяння у землях на північ від Драви, як цього вимагав адміністративний поділ⁶⁷. Свою думку вчений аргументував тим, що аквілейський патріарх Павлін II (*Paulinus*, 786–802) був добрим приятелем англосаксонського ченця Алкуїна (*Alcuinus*, 735–804) та зальцбургського архієпископа Арна, тому це рішення не могло створювати особливих труднощів у місіонерській роботі аквілейського духовництва⁶⁸. Окрім цього, взявши участь у церковному синоді 796 р., патріарх Павлін II фактично приєднався до баварського духовництва у справі християнізації населення колишнього Аварського каганату, зокрема, на території Паннонії⁶⁹. До того ж оригіналу відповідного королівського чи папського указу про адміністративне розмежування між обома діоцезами не збереглося, хоча дослідники, зокрема Томаш Нотарі, не сумніваються у його минулому існуванні⁷⁰.

Та все ж поділ між епархіями Зальцбурга та Аквілеї по Драві не міг бути випадковим, тому, очевидно, став адміністративною необхідністю. Можливо, й має рацію сучасний словенський історик Петер Штіх, стверджуючи, що патріарх Павлін [та, очевидно, його наступники – *О. К.*] вважав доцільним відправляти своїх місіонерів не до Паннонії, а географічно “ближчих і менш небезпечних слов’янських земель південної Карантанії та Карніоли”⁷¹. Проте, незважаючи на рішення 811 р., місіонерський вплив з боку Аквілейської епархії в той час сягав навіть території розселення мораван і слов’ян

burgensem ita decedit, 10. Див. також: Karel Vel. rozsučuje spor mezi Akvilejí a Solnohrade, 19; Václav Richter. *Op. cit.*, 128; Peter Ratkoš. *Kristianizácia Veľkej Moravy*, 77; Béla Miklós Szóke. *Karolingische Kirchenorganisation in Pannonien*, 397; Peter Štih. *Op. cit.*, 210.

⁶⁷ Алексіс Власто. *Op. cit.*, 34.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ František Hejl. *Op. cit.*, 24.

⁷⁰ Tamás Nótári. *Op. cit.*, 97.

⁷¹ Peter Štih. *Op. cit.*, 211. *Carniola* – давня латинська назва ранньосередньовічної провінції Крайна (див.: Herwig Wolfram *Der heilige Rupert*, 63; Darko Darovec. *Op. cit.*, 28), розташованої на території нинішньої Словенії, в басейні річки Сави, на південь від Каринтії (федеративна земля на півдні сучасної Австрії), де більшість населення становили слов’яни.

Нітрави⁷², не кажучи вже про паннонські землі⁷³. Сучасні дослідження загалом підтвердили цей здогад. Так, за словами Ф. Гейла, християнізаційна місія як баварського духівництва, так водночас й місіонерів з Аквілеї “була виконана майстерно” та спрямовувалася не лише до карантанських слов’ян, а й населення Паннонії та найближчих околиць на півночі⁷⁴. А. Рутткай географічно “скеровує” місію аквілейського духівництва з кінця VIII ст. також у землі Паннонії “і, можливо, навіть на північ від Дунаю”⁷⁵. М. Чаки визнає, що на слов’янських те-

⁷² Див.: Франтишек Гейль. Византийское посольство в Великую Моравию – на политическом фоне тогдашней Европы. *Magna Moravia : sborník k 1100. výročí příchodu byzantské mise na Moravu*. Red. J. Macůrek. (Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1965), 100, 102–103, 109; Алексис Власто. Op. cit., 40; Václav Medek. Op. cit., 7, 10; Matuš Kučera. Slovenské dejiny, 93; Josef Poulik. *Great Moravia and the mission of Cyril and Methodius*. (Prague: Orbis Press Agency, 1985), 11; Richard Marsina. Byzantská misia na Vel'kej Morave a Rím. *Korene nášho duchovného bytia – život a dielo Konštantína Filozofa. Materiály z konferencie konanej 28.–29. Októbra 1998 v Nitre*. Zostavili E. Krošláková, E. Kralčák. (Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, 1999), 29–30; Petr Sommer, Dušan Třeštík, Josef Žemlička. Op. cit., 225; Andrej Botek. Vel'komoravské kostoly, 23; Idem. K otázke možnej kanonizácie, 98–99;

⁷³ Vladimír Vavřínek. *Církevní misie v dějinách Velké Moravy*. (Praha: Nakladatelství Lidová demokracie, 1963), 39; Peter Ivanič. Predcyrilometodské misie, 49–50; Idem. Západní Slovania v ranom stredoveku, 125.

⁷⁴ František Hejl. The Salonican brothers Constantine and Methodius, 25.

⁷⁵ Aleksandr T. Ruttkay. О ро́чатках крест'анства на ўземе́й Словенска, 4. На переконання дослідника, запис змісту першої частини синоду франкського духовенства 796 р., на якому був присутній аквілейський патріарх Павлін II, був здійснений саме писарем останнього (Ibidem, 4), оскільки є підстави вважати, що згаданий синод проходив під керівництвом, власне, аквілейського патріарха (див.: Bálint Miklós Szöke. Karolingische Kirchenorganisation in Pannonien, 397). Тож А. Рутткай вважає, що це “свідчить про важливу позицію патріархату у християнізації слов’ян і аварів з кінця VIII ст.” на окреслених територіях (див.: Aleksandr T. Ruttkay. О ро́чатках крест'анства на ўземе́й Словенска, 4). З аквілейською церковною традицією історик пов’язує, зокрема, ротонди в Дуковому (П’єштанський район Трнавського краю, Західна Словаччина) та Нітранський Блатниці (Топольчанський район Нітранського краю, Західна Словаччина), а також скарб позолочених мідних бляшок з Бойни (Топольчанський район Нітранського краю, Західна Словаччина) (Ibidem, 5). П. Раткош аналогічно стверджував, що баварські єпископи брали участь у синоді 796 р. як суфрагани аквілейського патріарха (див.: Peter Ratkoš. Kristianizácia Vel'kej Moravy, 75). Отже, позиції патріарха Павліна у справі організації християнізаційних місій у землях

ренах, зокрема на схід від Малих Карпат (Західна Словаччина, фактично, на території князівства Нітрави — *О. К.*), з кінця VIII ст. діяли місіонери, “які приходили, в основному, з італійської Аквілеї”⁷⁶. Показово, що в часи Урсуса та Максентія (*Manentius*, 811–833) — наступників Павліна — місіонерська діяльність аквілейців набула значного розмаху⁷⁷. На землях Моймировичів аквілейський вплив чітко простежується, зокрема, в сакральній архітектурі. Так, за словами чеських істориків Петра Соммера, Душана Тржештіка та Йозефа Жемлічки, “контакти з північною Італією могли мати вплив на популярність церков із центральним плануванням у Великій Моравії в цей період”⁷⁸.

Проникненню аквілейських місіонерів до вищезгаданого регіону могло також сприяти використання ними готової давньоримської дорожньої “інфраструктури” на шляху поширення християнського вчення серед населення Паннонії, мораван та нітранських слов’ян. Йдеться, зокрема, про давньоримський великий торговельний шлях Рим — Аквілея — Петавіоне — Алікано — Саварія — Скарбантія — Карнунт (пізніше захоплений германськими племенами)⁷⁹. На півночі та сході Аквілея, як і окреслений шлях, поєднувалася з іншими, раніше згаданими дорогами від Пассау до Сирміума та Карнунта, що

Подунав’я були справді переконливими.

⁷⁶ Milan Čáky. *Op. cit.*, 20.

⁷⁷ Алексіс Власто. *Op. cit.*, 34.

⁷⁸ Petr Sommer, Dušan Třeštík, Josef Žemlička. *Op. cit.*, 225–226. За спостереженнями радянського археолога Валентина Седова, ряд храмових споруд першої половини IX ст. у Микульнице (селище на правому березі Морави, південна Чехія), безсумнівно, пов’язані з Баварією, а деякі інші церкви мають аналоги серед споруд Адріатики і Далмації (див.: Валентин Седов. *Славяне в раннем Средневековье*. Т. 2. (Москва: Фонд археологии, 1995), 289). До прикладу, храмовий комплекс в Садах на території Угерського Градішта (південна Моравія, Чехія), а також ротонда в Микульнице мають схожість з далматійсько-істрійською архітектурою (див.: Petr Sommer, Dušan Třeštík, Josef Žemlička. *Op. cit.*, 226). Також, скажімо, одна з базилік Братислави, побудована приблизно в середині IX ст. відповідно до моделей далматійської архітектури, а також тогочасна церква у Девіні (околиця Братислави), найімовірніше, були оздоблені групою північноіталійських майстрів, про що свідчить аналіз фрагментів фресок зі слідами мінералів, які зустрічаються лише у північноіталійському регіоні (див.: Tatiana Štefanovičová. *Osudy starých Slovanov*. (Martin: Osveta, 1989), 115; 119).

⁷⁹ František Dvorník. *Byzancia a Velka Morava. Řiša Velkomoravská: sborník vedeckých prac.* Sostavil J. Stanislav. (Praha: Nakladatel L. Mazáč, 1935), 107.

цілком підтверджують археологічні дослідження⁸⁰. У місіонерських цілях аквілейські ченці, очевидно, використовували також найкоротше сполучення Адріатики з північними землями – так званий янтарний шлях, який з Аквілеї східною межею Норика (*Noricum*), через Альпи доходив до Моравських Воріт [Гірський хребет між східними відрогами Судет і західними відрогами Бескидів на території Чехії – *О. К.*] і далі до Балтійського моря. З Аквілеї виходила також стародавня римська дорожня комунікація через Альпи до гирла Енсу й Дунаю⁸¹. Цими та, звичайно, іншими маршрутами, найбільш імовірно, міг поширюватися вплив Аквілейського патріархату на землі задунайських слов'ян.

Врешті, у “*Житті Мефодія*” (написаного кимось з його учнів близько 885/886 р.) міститься згадка про те, що у моравських землях поряд з баварським духівництвом (“из Нѣмьць”) та, очевидно, грецькими місіонерами (“из Грькъ”) проповідували “оучителе мнози крѣстини из Влахъ”⁸², яких слід ототожнювати з італійськими, тобто саме з аквілейськими місіонерами⁸³.

⁸⁰ Johanna Haberl. *Favianis, Vindobona und Wien: Eine archäologisch-historische Illustration zur Vita S. Severini des Eugippius*. (Leiden: E. J. Brill, 1976), 108–109.

⁸¹ Václav Richter. *Op. cit.*, 124.

⁸² Памат(ь) и житиа о(ть)ца нашег(о) и оучителя Мефодиа архиеп(и)с(ко) па моравська. *MMFH*. Eds. D. Bartoňková, L. Havlík, I Hrbek, J. Ludvíkovský, R. Vačerka. T. 3: *Diplomata. Epistolae. Textus historici varii*. (Brno: Universita J. E. Purkyně, 1969), 144.

⁸³ Див., зокрема: Владимир Королюк. Термин “Волошская земля” в раннесредневековых письменных источниках. *Этническая история восточных романцев. Древность и средние века*. Отв. ред. В. Д. Королюк. (Москва: Наука, 1979), 9; Борис Флоря. *Op. cit.*, 124; Tatiana Štefanovičová. *Op. cit.*, 112; Peter Boron P. *Op. cit.*, 72; Peter Ivanič. *Predecyrlometodské misie*, 53; Aleksandr T. Ruttkay О počiatkoch kresťanstva a najstarších sakrálnych, 42; Idem. О počiatkoch kresťanstva na území Slovenska, 5; Richard Marsina. *Cyriilo-metodská misia v slovenských dejinách. Historický zborník: vedecký časopis o slovenských národných dejinách*. Roč. 20/1. (2010), 20. При цьому А. Ботек припускає, що це могли бути “також слов'янські місіонери зі сфери Аквілеї” – далматинці чи карантанці, оскільки на той час вони вже переважно були християнами (див.: Andrej Botek. *Veľkomoravské kostoly*, 23).

**“... SINE TERMINI CONCLUSIONE ...”,
АБО ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ МЕЖ
РЕГЕНСБУРЗЬКИХ ЦЕРКОВНИХ ВОЛОДІНЬ
НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ ДУНАЮ**

До середини IX ст. певний місіонерський інтерес у цьому напрямку з'явився також у Регенсбурзької єпархії⁸⁴. Актом від 18 січня 853 р. східнофранкський король Людовік II, прозваний Німецьким, на прохання регенсбурзького єпископа Ерханфріда (*Erchamfridus*, 847–864), передав єпархії всі землі “між Айстом і Наарном, а саме від місць, де вони вливаються в Дунай, аж до місць, де з русел стікаються в ріки, і так аж до Північного лісу, у тій частині лісу без визначеної межі [...]”⁸⁵. За окресленням Г. Краваріка, згаданий *Nortuualt* – це лісова смуга між Вальдайстом⁸⁶ і Малим Наарном⁸⁷, або між Трагвайном і Гутау (громади округу Фрайштадт, Верхня Австрія)⁸⁸. На сході цей “Регенсбурзький клин”, на переконання дослідника,

⁸⁴ Алексіс Власто. *Op. cit.*, 39; Daniel Rops. *Op. cit.*, 437. На переконання російського дослідника Олексія Пентковського, землі на лівому березі Дунаю були визнані місіонерською зоною єпархій Регенсбурга і Пассау ще наприкінці VIII ст. (див.: Алексей Пентковский. *Op. cit.*, 32).

⁸⁵ “[...] inter Agastam et Nardinam, a locis videlicet ubi ipsa in Dunabium fluunt, usque ad loca, ubi de venis in amnes dirivantur, et ita usque in Nortuualt in hanc partem silve sine termini conclusione [...]”, Ludvík Němec potvrzuje Řeznu dar hraběte Viléma v Severním lese, na Perschlingu, Erlafě a jinde. *MMFH*. T. 3: Diplomata. Epistolae. Textus historici varii. Eds. D. Bartoňková, L. Havlík, I. Hrbek, J. Ludvíkovský, R. Vačerka. (Brno: Universita J. E. Purkyně, 1969), 42–43. *Agasta* та *Nardinum* – архаїчні, індоевропейські назви річок Айст і Наарн, північних приток Дунаю (див. примітку: Ludvík Němec potvrzuje Řeznu dar hraběte Viléma v Severním lese, 42; Hans Krawarik. *Das Machland und seine Herren. Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs*. Bd. 21. (2008), 35; Zbyněk Holub. *Jazykové doklady prehistorické podunajské migrace slovanského etnika na český jih*. (Opava: Slezská univerzita v Opavě, Optys, 2014), 105–106, 116–117).

⁸⁶ Вальдайст (*Waldaist*) – так званий “Лісовий Айст”, річка на сході регіону Мюльфіртель у Верхній Австрії, відгалуження річки Айст (див.: Zbyněk Holub. *Op. cit.*, 10, 105).

⁸⁷ Малий Наарн (*Kleine Naarn*) – відгалуження Наарну у східній частині Мюльфіртеля на території Верхньої Австрії (див.: Ibidem, 10, 117).

⁸⁸ Hans Krawarik. *Siedlungsprozesse des Frühmittelalters im Mühlviertel. Jahrbuch der Gesellschaft für Landeskunde und Denkmalpflege Oberösterreich*. Bd. 159. (2014), 92.

завершувався територією сучасного Міттеркірхена (округ Перг, Верхня Австрія)⁸⁹ поблизу р. Наарн, далі на схід від якої, згідно з актом 823 р. імператора Людовіка I, простягалися володіння Пассауського діоцезу⁹⁰. Отже, у документі йшлося, очевидно, про всі землі, розташовані на лівому березі Дунаю між згаданими річками з необмеженою межею (*sine termini conclusione*) на півночі⁹¹. Недарма Г. Ройттер назвав цей північний рубіж вищеокреслених регенсбурзьких територій “пустинною межею” (в оригіналі – Цдgrenze)⁹², оскільки її утворювала безлюдна і непроникна смуга лісу, що унеможливило визначення чіткої лінії розмежування⁹³.

На новоприєднаних землях Регенсбурзької єпархії святого Еммерама розташовувався, зокрема, згаданий вище шлях Наарн – Баумгартен – Лоа – Гьорсторф поряд з іншими сполученнями вздовж Вагри (Верхня Австрія) до Дунаю⁹⁴. Окрім них, за підрахунками неодноразово згаданого Г. Краваріка, дарування Людовіка II єпископству налічували щонайменше 850 старих поселень, серед яких: Наарн, Пратцтрум, Стаффлінг, Лоа, Гьорсторф, Міттеркірхен, Цайтлінг, Перг, Вінден, Трагвайн, а також села Айстгофен і Вайнцірль⁹⁵.

Ми не погоджуємося з висновками А. Власто, що “такий подарунок не був чимось надзвичайним і в цьому випадку забезпечив Регенсбургу потенційні інтереси на значній відстані

⁸⁹ Idem. Das Machland und seine Herren, 42.

⁹⁰ Ludovicus imperator bona in Avaria et Hunnia, a Karolo Magno ecclesiae Patavinae, olim Laureacensi, donata, ad eandem revocat confirmatque. Act. Franconofurti dl. III. Kal. Julii 823. *CDEM*. T. 1: 896–1199. Studio et opera A. Boczek. (Olomucii: Typographia Aloysii Skarnitzi, 1836), 13; Ludvík Pob. potvrzuje Pasovu darování Karla Vel. ve Východní marce, 21–22. Див. також: Hans Reutter. Ein fränkisches Grenz- und Siedlungssystem in den karolingischen Südostmarken. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*. Bd. 10. (1912), 36; Franz-Reiner Erkens. Op. cit., 87; Andreas Otto Weber. *Studien zum Weinbau der altbayerischen Klöster im Mittelalter: Altbayern – österreichischer Donauraum – Südtirol*. (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1999), 77–78.

⁹¹ Див., зокрема: Hans Reutter. Op. cit., 47–48; Алексіс Власто. Op. cit., 39.

⁹² Hans Reutter. Op. cit., 48.

⁹³ Ibidem, 48. “Переважно безлюдний захисний пояс” Х. Вольфрам продовжує також на території між Віденським лісом та річкою Енс (див.: Herwig Wolfgram. Der heilige Rupert, 15).

⁹⁴ Hans Krawarik. Das Machland und seine Herren, 42.

⁹⁵ Idem. Siedlungsprozesse des Frühmittelalters im Mühlviertel, 92.

від Моравії”⁹⁶. Відсутність чітко визначеної північної межі реґенсбурзьких володінь, а також розташовані в них окреслені вище шляхи сполучень могли сприяти проникненню місіонерів з Реґенсбурґа аж у володіння Моймировичів. П. Соммер, Д. Тржештік, Й. Жемлічка пов’язують поширення християнства на великоморавських теренах загалом із “прямими місіонерськими впливами” з Реґенсбурзького єпископства поряд із Зальцбурзьким архієпископством та єпископством Пассау⁹⁷. А. Руткай взагалі локалізував місію реґенсбурзького духівництва на початку IX ст. у землях Нітранського князівства, про що ми вже згадували⁹⁸. Однак місіонерський вплив реґенсбурзького духівництва, на відміну від зальцбурзького і пассауського, на цих землях зводився радше до окремих ініціатив і поодиноких випадків місіонерства, оскільки перманентна присутність і переважаючий вплив чернецтва з Реґенсбурзького єпископства у Великій Моравії не підтверджується ні письмовими джерела-

⁹⁶ Алексіс Власто. *Op. cit.*, 39.

⁹⁷ Petr Sommer, Dušan Třeštík, Josef Žemlička. *Op. cit.*, 225.

⁹⁸ Aleksandr T. Ruttkay. О počiatkoch kresťanstva a najstarších sakrálnych, 41. Зокрема висвячений зальцбурзьким архієпископом Адальрамом близько 828 р. храм у володіннях князя Прибини – у Нітраві А. Руткай, Я. Штайнгюбель та німецький історик Ганс Дітер Тьонсмаєр пов’язують саме з покровительством реґенсбурзького святого Еммерама (див.: Aleksandr T. Ruttkay. О počiatkoch kresťanstva a najstarších sakrálnych, 42; Jan Steinhübel. Větkomoravské územie, 18; Idem. Kresťanstvo medzi Větkou Moravou a Uhorskom: otázka kontinuity a discontinuity. *Historia Slavorum Occidentis*. Vol. 1(6). (2014), 46; Idem. Nitrianske kniežatstvo, 121–124; Hans Dieter Tönsmeier. [...] in castro Chezilonis noviter Mosapurc vocato [...] Die Beziehungen des pannonischen Fürsten Kozel zu Bayern und der Beginn der Ethnogenese der Slowaken. *Zeitschrift für bayerische Kirchengeschichte*. Bd. 76. (2007), 41, 65, 67). Цей факт може свідчити про певний місіонерський вплив реґенсбурзького духівництва на нітранських землях вказаного періоду. Г. Д. Тьонсмаєр взагалі вважав, що вже у 827/828 рр. Прибина встановив зв’язки з Реґенсбурзьким діоцезом, а його каплан Домінік (*Dominicus*) мав не зальцбурзьке, а реґенсбурзьке походження (див.: Hans Dieter Tönsmeier. *Op. cit.*, 42–43, 65). На переконання дослідника, культ святого Еммерама поширився на території Нітрави ще в часи баварського герцога Тассіло III, зокрема, завдяки діяльності реґенсбурзького єпископа Гавібальда (*Gawibald/Geupald/Gaibald*, бл. 700–761) та його наступників (Idem, 67). Однак вагомих підстав для таких висновків немає, оскільки всі наявні джерела свідчать про тогочасні зв’язки нітранського князя Прибини та його сина Коцела (*Chozil/Chezil*, 833–876) саме із зальцбурзьким духівництвом (див.: De conversione Bagoariorum et Carantanorum libellus, 11–14).

ми, ні значною мірою археологічно. Незважаючи на це, територіальне окреслення сфери впливу Регенсбурзької єпархії на північ від Дунаю є необхідним для повної і чіткої реконструкції східної межі поширення латинської церковної традиції на теренах Подунав'я і “Молодшої Європи” першої половини IX ст. в цілому.

* * *

Отже, до початку IX ст. процес інституалізації Баварської Церкви, в основному, завершився, після чого перед Каролінгами постала проблема розподілу територіальних сфер місіонерського впливу, власне, баварських діоцезів, їх єпархіального розмежування поряд з іншими латинськими євангелізаційними центрами та організації основних напрямків місіонерської діяльності на землях колишнього Аварського каганату. Дана проблема швидко перемістилася на історіографічну площину, однак висвітлена нашими попередниками переважно однобічно й недостає обґрунтовано. В одних випадках окреслені лінії розмежування місіонерських сфер впливу Латинської Церкви сліпо копіюються із відповідних актів східнофранкського походження, виключаючи обставини, час, мету їх створення (чи фальсифікації), а також свідчення інших, археологічних, джерел; в інших випадках – повністю заперечуються під впливом вищеперелічених факторів.

Натомість розмежування місіонерських теренів Зальцбурзького архієпископства і Пассауського єпископства у Східній марці та Верхній Паннонії по річці Рааб та її притоках Шпратцбах і Рабніц, проведене наприкінці VIII ст., а згодом підтверджене 829 р. баварським королем Людовіком, на наш погляд, носило характер радше природнього бар'єру, умовної демаркації, а не єпархіального розмежування згаданих діоцезів на територіях “*ultra Comagenos montes*”. Те ж саме стосується окреслення єпархіального кордону між Зальцбурзьким архієпископством та Аквілейським патріархатом на території Паннонії та Карантанії по річці Драві 811 р. Володіння Регенсбурзького єпископства на лівому березі Дунаю (853 р.) взагалі встановлювалися без чітко визначеної межі (*sine termini conclusione*).

Відтак окреслені вище єпархіальні фронтири, на наш погляд, слід трактувати, власне, як контактні зони євангелізаційної та церковно-інституалізаційної діяльності духівництва

згаданих церковних діоцезів лише з умовним адміністративним поділом. Це дозволяє локалізувати одночасну місіонерську присутність зальцбурзьких, пасауських, аквілейських і регенсбурзьких ченців далі на північ від Дунаю й на схід від Малих і Білих Карпат – фактично на території Моравського та Нітранського князівств, які відповідно теж стали об'єктом церковно-правових суперечок перелічених діоцезів і водночас північним відрізком їх місіонерських фронтирів.

Ostap KARDASH. The problem of demarcation of the missionary spheres of influence of the Latin Church dioceses in the post-Avar space during the first half of the 9th century.

The article is devoted to the main aspects of the eparchial delimitation of missionary territories of the Latin Church in the former Avar Khaganate possessions during the first half of the 9th century. By the method of analysis of the act material from the Carolingian chancellery of the mentioned chronological interval, as well as individual archaeological sources, the author reconstructs the lines of demarcation between the Archdiocese of Salzburg, the Bishoprics of Passau, Regensburg and the Patriarchate of Aquileia on the lands of historical Pannonia, Carantania, the Eastern Mark and on the lands north of the Danube River – in Moravia and the Principality of Nitra (Nitrava), later united (in about 833) into the single Great Moravian state. Contrary to the scientific conclusions of most of our predecessors, the outlined frontiers of missionary labour of the clergy from the aforementioned ecclesiastical dioceses on the designated lands are considered not as two-dimensional linear boundaries, but rather as the natural barriers and partly contact zones of evangelization and Church-institutionalization activity of the monks from Salzburg, Passau, Regensburg and Aquileia. Their missionary practice, to a large extent, was mutually superimposed on many sections of the post-Avar space, despite the previous eparchial delineations, which apparently became an administrative necessity, but were still violated for many times and had a conditional nature. It's best illustrated, actually, by the example of Moravia and Nitrava, which were embraced by the active missionary labour of the clergy from the Bavarian dioceses and, particularly, the Patriarchate of Aquileia since the beginning of the 9th century.

Keywords: *The Archdiocese of Salzburg, the Bishopric of Passau, the Episcopate of Regensburg, the Patriarchate of Aquileia, Pannonia, Carantania, Nitrava, Moravia, eparchial delimitation, eparchial conflict.*

Микола МЕЛЬНИК

**ВІД ЗАХОПЛЕННЯ КОЧІВНИКАМИ ДО
ВІДМОВИ ВІД STEPPENFIXIERUNG:
ПАРАДОКСИ УТОРСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ
У ВИВЧЕННІ ПЕЧЕНІГІВ, УЗІВ ТА ПОЛОВЦІВ.**

Одним з проявів національного пробудження народів Центральної Європи стала поява національних історіографій. Ключовими питаннями, які ставили перед собою представники угорської історіографії, було походження угорців, набуття ними батьківщини, початки історії угорців в Європі, співжиття з іншими народами.

Найраніші писемні джерела з історії угорців (Gesta Hungarorum та ін.) тісно пов'язували цей народ з іншими кочівниками, які у свій час подолали шлях з Азії до Європи - печенігами, узами, куманами. У ХІХ - на поч. ХХ ст. важливим фактором, який зумовив увагу до кочівників, був політичний. Угорщина була оточена слов'янськими та германськими народами, зростання пангерманізму та панславізму, національне відродження румунів загрожували ізоляцією угорців.

Тому представники угорської політичної еліти були зацікавлені у контактах з Туреччиною та глобальним Сходом, а науковці небезпідставно шукали коріння угорців на Сході, вивчали історію угорців у зв'язку з історією інших кочівників, цікавилися не лише угро-фінськими, але й тюркськими мовами, візантійськими та східними джерелами до історії угорців, печенігів, куманів. Підкреслювався войовничий характер кочівників порівняно з «мирними» народами, які мешкали на Півночі Європи (саами, фінами, комі та ін.). Так виникло явище угорського туранізму.

Успіхи угорської історіографії 19- першої половини 20 ст. у вивченні минулого неугорських кочівників в Угорщині (П. Хорват, Д. Феєр, Л. фон Селаї, П. Гунфалв'ї, Д. Паулер, Д. Дьярфаш, Я. Єрнеї, Б. Кошані, І. Поланьї, Я. Беліцкі, І. Кнежа, Л. Мадараші, Д. Мішкольці, Д. Місарош), залишених ними археологічних пам'яток (Д. Надь, Д. Н. Кішлегі, Д. Кальман, Н. Феттіх), мови, західних, візантійських і східних джерел (Г. Куун, М. Кмошко, З. Гомбоц, Д. Немет, Г. Фехер, Д. Моравчик, Д. Дьйорфі, Л. Рашонь,

М. Дьйони) у невеликій мірі пов'язані з захопленням кочівниками, яке панувало в угорській історіографії в той час.

Після поразки Угорщини у Другій світовій війні, і, особливо, після поразки повстання 1956 р., політичні обставини змусили деяких угорських вчених (Е. Ледерер, І. Бертенї, А. Барта) писати про негативну роль кочівників та германських народів і позитивну роль слов'ян в історії Угорщини. Попри це, навіть в соціалістичний період угорська археологія, медієвістика, сходознавство та візантиністика мала значні успіхи у вивченні історії печенігів, узів та половців в історії Угорщини та Європи взагалі (К. Цегледі, А. Рона-Таш, І. Зімонї, І. Ердеї, А. Палоці-Хорват, Г. Хатхазі, Л. Шельмеці, Д. Крішто).

Падіння Берлінського муру, вступ Угорщини до ЄС принесло певні зміни в загальній тенденції ставлення угорських істориків до кочового минулого угорців та до кочівників, які супроводжували угорців на історичному шляху. Один з провідних угорських археологів, Чонад Балінт, заявив про потребу відмовитися від *Sterrenfixierung*, зацикленості на кочівниках, і більше звертати уваги на європейську складову угорської історії. Політичні тенденції у гуманітарних студіях Угорщини не применшують важливої ролі, яку відіграють угорські сходознавці, історики та археологи у вивченні пізніх кочівників Східної Європи.

Ключові слова: угорська історіографія, печеніги, узи, кумани.

Історія угорського народу тісно пов'язана з історією тюркських кочівників Пн. Причорномор'я. З печенігами мадари зіткнулися ще у час свого перебування у Поволжі, згодом, зазнавши поразки у війні проти печенігів, угорські племена перемістилися в Паннонію, де, як прийнято писати в угорській історіографії, “набули батьківщину” (*honfoglalás*). Печеніги та узи з X ст., а половці з XI ст. здійснювали набіги на територію Угорщини, брали участь у заколотах з метою заволодіння угорським престолом, разом з мадярами ходили у походи на сусідні землі.

Серединою X ст. датуються і перші спроби поселення угорськими володарями кочівників як федератів. Масове переселення половців хана Котяна (Kötöny) до Угорщини у першій пол. XIII ст. призвело до їх домінування у суспільно-політичному житті королівства протягом тривалого часу. Сліди присутності середньовічних тюркських кочівників збереглися в численних етнографічних групах сучасних угорців. Багато запозичень з

тюркських мов має угорська мова. Саме ці обставини зумовили увагу до історії кочівників Пн. Причорномор'я в угорській історіографії, вони ж визначали і напрямки досліджень¹.

Надзвичайно важливим було те, що угорська історіографія XIX ст., на відміну від російської, не сприймала тюркомовних кочівників як антагоністів власного народу. Більше того, тюркомовні кочівники вважалися спорідненими угорцям (традиція, що походить від угорських середньовічних хронік — *Gesta Hungarorum, Gesta Hunnorum et Hungarorum, Chronicon Pictum, Chronica Hungarorum* Яноша Туроці). Пошуки доєвропейської батьківщини, історичної та мовної, поразка революції 1848 р. та спроба протистояти пангерманізму та панславізму призвели до появи такого явища як угорський туранізм².

З найбільш ранніх робіт, що стосувалися середньовічних тюркських кочівників, відомі дослідження Петера Хорвата (Péter Horváth), Дьордь Феєра (György Fejér).³ Теми участі печенігів, узів та половців в угорській історії торкалися класики угорської історіографії Ладіслав фон Селаї (Ladislaus von Szalay), Пал Гунвалві (Pál Hunfalvy), Дьюла Поулер (Gyula Pauler).⁴

У 1870–1885 рр. з'явився чотиритомний твір Іштвана Дьярфаша (István Gyárfás) “Історія Яс-Кунів”⁵, перший том якого був цілком присвячений історії половців, а у другому розділі

¹ Сільвія Ковач та Іштван Зімонї зробили спробу огляду стосунків угорців з кочівниками у X-XIV ст.: Szilvia Kovács, István Zimonyi. Кочевники и Венгры в X-XIV вв. *Труды Института востоковедения РАН, Тюркские кочевники в Азии и Европе: цивилизационные аспекты истории и культуры*, 7. (2018), 146–168.

² Див.: Éva Kincses Nagy. A turáni gondola. *Őstörténet és nemzettudat, 1919-1931: Az 1988. áprilisában Szegeden rendezett egynapos ülészak előadásai*, ed. by Éva Kincses Nagy. (Szeged, 1991), 44–49; Joseph A. Kessler. *Turanism and Pan-Turanism in Hungary, 1890-1945*. PhD thesis. (Berkeley, 1967).

³ Péter Horváth. *Commentatio de initiis, ac maioribus Iazygum et Cumanorum eorumque constitutionibus a Horvath ex probatis scriptoribus et authenticis documentis deprompta, anno 1801*. (Pestinum, 1801); György Fejér. *A kunok eredete*. (Pest, 1850).

⁴ Ladislaus von Szalay. *Geschichte Ungarns*. (Pest, 1866); Pál Hunfalvy. *Etnographie von Ungarn*. (Budapest, 1877); Gyula Pauler. *A Magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*. Vol. 1-2 (Budapest, 1899); Idem. *A Magyar nemzet története: Szent Istvánig*. (Budapest, 1900). Публікація джерел: *A magyar honfoglalás kútfoi*, ed. Gyla Pauler and Sándor Szilágyi. (Budapest, 1900).

⁵ István Gyárfás, *A Jász-Kúnok Története*. (Kecskemét, Szolnok and Budapest, 1870–1885).

другого тому (A Besenyő-Kúnok, “Печеніго-Куни”)⁶, хоч і поверхнево, розглянуто історію печеніго-візантійських стосунків. У 1880 р. граф Геца Куун (Géza Kuun) видав у Будапешті копію Codex Cumanicus.⁷ Це було не перше видання цього джерела⁸, але воно показало, який значний інтерес має угорська наука до вивчення історії та мови середньовічних кочівників Північного Причорномор’я.

Вивчення середньовічних кочівників в Угорщині йшло двома напрямками – як вивчення історії їх стосунків з угорцями та Угорщиною (як відомо, контакти мадярів з іншими кочовими народами почалися задовго до “набуття батьківщини”), а також як вивчення мов та культури тюркських народів в цілому. Недаремно чи не перша праця в угорській історіографії цілком присвячена печенігам була написана Яношем Єрнеї (János Jerney), угорським вченим-енциклопедистом, який присвятив частину свого життя пошукам прабатьківщини угорців, намагався локалізувати *Levüdia* та *Etelköz*.⁹

Особливої ваги набуло угорське сходознавство, інтенція якого була скерована на з’ясування історії походження угорського народу та його першобатьківщини.¹⁰

Один з основоположників угорського сходознавства, Михайл

⁶ Вважається, що етнонім Qun (Kun) – угорська назва куманів. Щодо етимології цього слова серед тюркологів немає одностайності. Див.: Валери Стоянов. *Куманология. Опиту за реконструкция*. (Софія, 2006), 49–53.

⁷ *Codex Cumanicus Bibliothecae at Templum Divi Marci Venetiarum*, ed. Géza Kuun. (Budapest, 1880).

⁸ Першим (1828 р.) редактором і науковим коментатором *Codex Cumanicus* був Мартін Гайнріх Кляпрот (Martin Heinrich Klaproth): Salaville Sévérien. Un manuscrit chrétien en dialecte turc: le “Codex cumanicus”. *Échos d’Orient*. (1911), 14, 90, 278–286.

⁹ János Jerney. A magyarországi besenyőkről. *A magyar tudós társaság évkönyve*, 5. (1842), 144–184. Ще раніше з’явилася праця Adam Rajcsányi *De bisseis regni Hungariae, eorumque comitibus* (Pozonii, 1757), яка не мала наукового характеру.

¹⁰ Оскільки угорська мова має цілий пласт запозичень з тюркських мов, час і обставини цих запозичень (у т.ч. від печенігів та куманів) стали для угорської історіографії важливим джерелом для вивчення етногенезу та ранньої історії угорського народу: István Zimonyi. The state of the research on the prehistory of the Hungarians: historiography: oriental sources, history of the Steppe. *Research on the prehistory of the Hungarians: a Review. Papers presented at the meetings of the Institute of Archaeology of the HAS, 2003-2004*, ed. Balázs G. Mende. (Budapest, 2005), 87–102.

Кмошко (Mihály Kmoskó, 1876–1931)¹¹, намагався не тільки розширити європейську історію на Східну Європу, включити в її рамки слов'ян, фіно-угрів, кочівників євразійських степів, але і залучити для її вивчення мусульманські та сирійські джерела. Його дослідження фактично продовжували працю Йозефа Маркварта та Гези Кууна¹², однак були значно ґрунтовнішими (зокрема, у виданні та опрацюванні літературного спадку Гардізі, аль-Істахрі, Ауфі та ін. авторів, які писали про середньовічних кочівників)¹³. Однією з тем, якою цікавилися угорські сходознавці, було вивчення куманських та печенізьких топонімів¹⁴ та омонімів¹⁵.

У Будапешті функціонувало Товариство імені Шандора Кьорьоші-Чома (Sándor Kőrösi Csoma). Товариство у 1913–1918 рр. та 1921–1929 рр. видавало журнал “Túrán”, який на першому етапі редагувався графом Палом Телекі (Pál Teleki). На сторінках цього видання вийшли статті мовознавців Віллі Банга (Willi Bang) та Золтана Гомбоца (Zoltán Gombocz) про значення етноніму “печеніги”¹⁶. У 1920 р. наукова частина Товариства виділилася у Асоціацію ім. Ш. Кьорьоші-Чома,

¹¹ Про нього: Hansgerd Göckenjan, István Zimonyi, *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter: die Ġayhani-Tradition (Ibn Rusta, Gardīzī, Hudūd al-Ālam, al-Bakrī und al-Marwazī)*. (Wiesbaden, 2001), XIII ff.

¹² До 1000-літнього ювілею *honfoglalás* Геза Куун видав “Східні джерела: Східні джерела про угорське набуття батьківщини”, де є чимало інформації арабських та перських авторів про печенігів: Géza Kuun. *Keleti kútfők: A magyar honfoglalás kútfői*. (Kolozsvár, 1898). Окреме дослідження було присвячено Гардізі: Idem. *Gurdezi a törökökről. Keleti Szemle*, 2 (1901), 1–5, 168–181 ff.

¹³ Див.: Károly Czeglédy. *Monographs on Syriac and Muhammadan sources in the literary remains of M. Kmoskó. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 4 (1954), 1/3, 19–91.

¹⁴ János Karácsonyi. *Néhánybesenyő éskunhelynevünkről. Magyar nyelv*, (1921), 17, 9–10, 211–212. Див. також: Anita Rácz. *Népnevek és helynevek (Tézisek egy kutatási programhoz). Névtani értesítő*. 27. (2005), 143–152.

¹⁵ István Kniezsa. *Magyarország népei a XI-ik században. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, II. (1938), 365–472. На цю тему див. також: Karl H. Menges. *Etymological notes on some Păcănăg Names. Byzantion*, 17. (1944–1945), 256–280. Всього в історичній Угорщині налічується не менше 70 топонімів, в назві яких є корінь *Besenyő* [Pecheneg]. Чимало мають також корінь *Kun*.

¹⁶ Willi Bang. *Über den Volksnamen besenyő. Túrán*. (1918), 3, 6–7, 436–437; Zoltán Gombocz. *Über den Volksnamen Besenyő. Túrán*. (1918), 3, 4, 209–215.

наукову спілку угорських сходознавців, яка працює донині. Почав виходити журнал “Kőgösi Csoma Archivum” (KCsA) (1918–1943 pp.). Редактором став провідний угорський тюрколог Дьюла Немет (Gyula Németh) (1890–1976)¹⁷.

Д. Неймет – уродженець м. Карцаг у області Велика Куманія (угор. Nagyunság; розміщена між річками Тиса, Кьорьош та Кьошей),¹⁸ де досі мешкають нащадки половців, поселених в Угорщині у XI–XIII ст. Головні праці¹⁹ Д. Немета зосереджені в галузі ранньої історії мадярів та їх контактів з тюркськими народами, особливо з печенігами. У 1922 р. у KCsA вийшла його стаття “До відомостей про печенігів”, де було зроблено спробу трактування тюркських назв печенізьких племен з *De Administrando Imperio* (DAI)²⁰. У 1932 р. Д. Немет звертався до інтерпретації написів на знахідках з Надь-Сент-Мікльош (угор. Nagyszentmiklós, рум. Sânnicolau Mare).²¹ Головна праця Дюли Неймета – “Становлення Угорщини епохи набуття батьківщини”²², дослідження присвячене складу угорських племен до кінця IX ст. та ролі тюркських племен, зокрема печенігів у їх етногенезі.

З KCsA пов’язаний вихід перших публікацій Гейзи Фехера-старшого (Géza Fehér) (1890–1955), угорського історика і археолога,²³ засновника сучасної протоболгарської археології. Так, у статті “Печеніги і угорські перекази про гунів” ним було висловлено припущення, що у переказі про сина Атіли Абу збереглися відомості про переселення печенізького племені Тџопѳн (*Chaban*), згадуваного у DAI, до Угорщини.²⁴ Не втрати-

¹⁷ Про нього див.: András Róna-Tas. *Németh Gyula*. (Budapest, 1990).

¹⁸ В Угорщині існують також історичні області Kiskunság (Мала Куманія) and Jászság (Язигія).

¹⁹ Повна бібліографія: Gyula Németh. *Törökök és magyarok*. Vol. 2. Oszmán törökök. (Budapest, 1990), 287–312.

²⁰ Julius Németh. Zur Kenntnis der Petschenegen. *KCsA*. (1922), 3, 219–225. У 1930 р. з’явився розширений та доповнений варіант цього дослідження: Idem. Die Petschenegischen Stammesnamen. *Ungarische Jahrbücher*, 10. (1930), 27–34. У 1940 р. вчений звернувся до розшифрування етноніму Kun: Idem. Die Volksnamen Quman und Qün. *KCsA*. (1940), 3, 95–109.

²¹ Julius Németh. The runiform inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the runiform scripts of Eastern Europe. *Acta Linguistica*. Vol. 21. (1971), 1–2, 1–52.

²² Gyula Németh. *A honfoglaló magyarság kialakulása*. (Budapest, 1930).

²³ Феликс Ф. Каниц. *Колумб на Балканите. (Геза Фехер. Живот, п’тування и науч. дело)*. (Софія, 2000).

²⁴ Géza Fehér. Die Petschenegen und die ungarischen Hunnensagen. *KCsA*.

ли своєї наукової цінності праці про болгарсько-угорські стосунки часів раннього середньовіччя та загальний нарис історії кочівників Пн. Причорномор'я²⁵.

У 20–30-х рр. ХХ с. у КСsА вийшли публікації Еугена Дарко (Eugen Darkó)²⁶, Дьюли Цебе (Gyula Czebe)²⁷, Карла Брокельмана (Carl Brockelmann)²⁸, перші дослідження Дьюли Моравчика (Gyula Moravcsik)²⁹ та Дьордя Дьйорффі (György Győrffy)³⁰. Більшість з них були присвячені розгляду повідомлень джерел про етнополітичні стосунки у Східній та Південно-Східній Європі, особливою увагою угорських вчених користувалися твори Константина Багрянородного. Монографія Дьйорффі *Besenyők és magyarok (Печеніги і мадяри, докторська дисертація вченого)* містила короткий огляд історіографії історії печенігів, їхню передісторію, огляд угорських джерел, розглядалися питання стосунків печенігів з Руссю, Візантією, але основний акцент було зроблено на печеніго-мадярських стосунках та подальшій асиміляції печенігів мадярами, їх седентаризації. Дослідження

(1921), 2, 123–140, 125. Це припущення не знайшло підтримки в угорській історіографії. З його критикою виступив Дьюла Цебе: Gyula Czebe. Turco-byzantinische Miscellen (I). *KCsA.* (1922), 3, 209–219. На карті, яка міститься у дослідженні Д. Дьйорффі, плем'я Чабан розміщено між Доном і Донцем: György Győrffy. Sur la question de l'établissement des Petchénègues en Europe. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 25. (1972), 283–292, [Рис. 1.].

²⁵ Géza Fehér. *Bulgarisch-Ungarische Beziehungen in den V-XI Jahrhunderten.* (Budapest, 1921); Idem. Zur Geschichte der Steppenvölker von Südrussland im 9-10. Jahrhundert. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 5. (1959), 3–4, 257–326.

²⁶ Darkó Eugen. Zur Frage der urmagyarischen und urbulgarischen Beziehungen. *KCsA.* (1924), 4, 292–301.

²⁷ Gyula Czebe. Turco-byzantinische Miscellen (I). *KCsA.* (1922), 3, 209–219; Idem. Turco-byzantinische Miscellen (II). *KCsA.* (1924), 4, 306–310.

²⁸ Carl Brockelmann. Mahmud al-Kašgharī über die Sprachen und die Stämme der Türken im 11. Jahrhundert. *KCsA.* (1921), 1, 26–40. Про нього: Károly Czeglédy. Carl Brockelmann (1868–1956). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.* Vol. 7 (1957), 1–3, 105–107.

²⁹ Gyula Moravcsik. Nikolaos Mystikos a “nyugati turkok”-ról. *KCsA.* (1921), 1, 156–157; Idem. Ungarische Bibliographie der Turkologie und der orientalisches-ungarischen Beziehungen. 1914–1925. *KCsA.* (1926), 2, 3, 199–236.

³⁰ György Győrffy. *Besenyők és magyarok.* *KCsA.* (1940), 5, 397–500. Рецензія: István Kniezsa. Győrffy György: *Besenyők és magyarok.* Budapest, 1940. (Klny. a Kőrösi Csoma Archivumból). *Századok*, (1943), 7–10, 472–475.

містить чимало уривків джерел та перелік місць поселення печенігів³¹.

Історію печенігів та узів в Угорщині досліджували також Бела Кошані (Béla Kossányi),³² Іштван Поланьї (István Polányi),³³ Янош Белітзкі (János Belitzky)³⁴, Іштван Кнежа (István Kniezsa)³⁵, куманів – Ласло Мадараші (László Madarassy), Одон Бонц (Ödön Boncz), Дьюла Мішкольці (Gyula Miskolczi), Дьюла Місарош (Gyula Mészáros) та ін.³⁶

У 1943 р. в Будапешті з'явилося колективне дослідження *Передісторія угорців*, у якому було викладено тогочасне бачення угорською історіографією ранньої історії угорських племен та їх стосунків з сусідніми народами.³⁷

Угорські археологи кінця ХІХ – поч. ХХ ст. робили перші спроби ідентифікації печенізьких та куманських поховань.³⁸

³¹ Доволі вичерпний перелік місць поселення печенігів в Угорщині було подано Маргіт Сьоколай: Margit Szokolay. A magyarországi besenyőtelepekről. *Föld és Ember*, 9. (1929), 2, 65–90.

³² Béla Kossányi. Az úzok és kománok történetéhez a XI–XII. Században. *Századok*. (1923–1924), 57–58, 1–6, 519–537.

³³ István Polányi. A nyugat magyarországi magyar elem (lövőörök, székelyek és besenyők) kipusztulása. *Vasi szemle*, 3. (1936), 1–2, 36–69.

³⁴ János Belitzky. A nyugat-dunántúli és felvidéki besenyő telepek. *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére*. (Budapest, 1937), 59–95.

³⁵ István Kniezsa. A nyugat-magyarországi besenyők kérdéséhez. *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére*. (Budapest, 1937), 323–337.

³⁶ Ödön Boncz. A kun és magyar viselet az utolsó Árpádok és az Anjouk alatt. *Archaeologiai értesítő*, (1887), 193–207. (про костюм куманів і мадярів); Gyula Mészáros. *Magyarországi kún nyelvemlékek* (Budapest, 1914); László Madarassy. Kunok Istene [Бор кунів]. *Magyar nyelv*, (1928), 24, 3–4, 121–122; Gyula Miskolczi. A kúnok ethnikumához. *Történeti szemle*, 7. (1918), 1–2, 23–52. Огляд досягнень угорської історіографії до 1945 р. з вивчення історії та мови куманів див.: Валери Стоянов. *Куманология. Историографски ескизи*. Т. 1. (Софія, 2009).

³⁷ *A magyarság őstörténete*, ed. Lajos Ligeti. (Budapest, 1943). Серед авторів: Miklós Zsirai, Lajos Ligeti, Kun Tibor Halasi, Károly Czeglédy, József Deér, István Kniezsa, Gyula László, Béla Gunda, János Nemeskéri, Mátyás Gyóni, Béla Kossányi.

³⁸ Géza Nagy. A régi kunok temetkezése. *Archaeologiai értesítő*. 13. (1893), 105–117 (про давні поховання кунів); Idem. A magyarhoni lovas sírok. *Archaeologiai értesítő*. 13. (1893), 223–234 (про поховання з кіньми в Угорщині); Idem. Hadtörténelmi emlékek az Ezredéves Kiállításon. *Archaeologiai értesítő*. 16 (1896), 344–365. Gyula Nagy Kisléghe. Arankavidéki halmok. *Archaeologiai értesítő*. 27.

Принаймні один з них, Геза Надь (1855–1915), був прихильником угорського туранізму. Лайош Бартуц (Lajos Bartucz) за матеріалами розкопок у пушті Карцаг-Кьодсальяш (Karcag-Ködszállás puszta) залишив цікавий антропометричний опис поховань куманського селища (сам Бартуц вважав, що значну частину поселенців склали печеніги)³⁹. Щоправда, як відзначив Балінт Чонад (Csanád Bálint), “у ті часи угорські науковці могли бачити насипані могили з військовим інвентарем як такі, що були залишені лише предками угорців”⁴⁰.

Внаслідок поразки у Першій світовій війні, Угорщина втратила регіони Парціум, Банат і Трансильванія, всього 31,7% колишньої території Угорщини та 5,2 мільйони громадян перейшли під владу Румунії, у т.ч. міста і області, в яких угорці склали істотну більшість⁴¹. Це не могло не відбитися на угорсько-румунських історичних дискусіях, і не тільки про “історичне право” на Трансильванію і Банат (такі дискусії, як правило, базувалися на різному трактуванні *Gesta Hungarorum*)⁴², але і спонукали угорських вчених скептично ставитися до історії румунської державності, яка на той час вже була

(1907), 3, 266–279 (про гіпотетичні археологічні сліди печенігів у Банаті); Idem. Az óbessenyői őstelep (Torontál megye). *Archaeologiai értesítő*. 29. (1909), 2, 146–154; Idem. Az óbessenyői őstelep. *Archaeologiai értesítő*. 31. (1911), 2, 147–164 (про поселення печенігів); Szabó Kálmán. *Az Alföldi Magyar Nép Művelődéstörténeti Emlékei* (Budapest, 1938). Див. також оглядову працю про поховання X–XI ст. у Карпатському басейні: Sarolta Tettamanti. Temetkezési szokások a 10-11. században a Kárpát-medencében. *Studia Comitatensia*, (1975), 3, 79–123. Нандор Феттіх описав листовидну частину кінської зброї, яку вважають печенізькою: Nándor Fetiich, *A honfoglaló magyarság fémművészete. Die Metallkunst der Landnehmenden Ungarn*. (Budapest, 1937), 51. Детальна бібліографія з археологічного вивчення Дунайського регіону до 1945 р.: *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégebbi időktől a XI. Századig*, ed. János Banner, Imre Jakabffy (Budapest, 1954). Загальний огляд історії угорської археології: Csanád Bálint. Hungarian contributions to the archeology. *Hungarian Studies*. Vol. 12. (1997), 1–2, 17–26.

³⁹ Lajos Bartucz. Egy régi kuntelep embertani feltárása. (A Karcag – Ködszállás ásátások). *Antropológiai Füzetek*, 4–6. (1923), 81–86.

⁴⁰ Csanád Bálint. Hungarian contributions to the archeology, 24.

⁴¹ *Recensământul general al populației României 1930*. Vol. 2. *Neam, limbă maternă, religie*. (București, 1938), 8–9, 58–59, 84–85, 130–131, 134–135, 290–291, 316–317, 394–395, 468–469, 476–477.

⁴² Див.: Alexandru Madgearu. *The Romanians in the Anonymous Gesta Hungarorum: Truth and Fiction*. (Cluj-Napoca, 2005), 7–12.

сформульована⁴³.

У румунській та болгарській історіографії вже віддавна йшла дискусія про етнічний склад населення візантійських земель на південь від Дунаю. Румунськими істориками, починаючи від Ніколае Йорга (Iorga), було розроблено концепцію, згідно з якою нижньодунайські землі, які після падіння Першого болгарського царства повернулися під владу Візантії, були населені переважно румунським етнічним елементом (*Βλάχοι* грецьких джерел). Через часті напади кочівників на ці території візантійська влада там була номінальною, що нібито дозволило румунам утворити власні протодержавні утворення.

Угорські історики та сходознавці поставили собі за мету оспорити цю теорію, наголошуючи на домінантній ролі тюркомовних кочівників в історії регіону. У 1927 р. з'явилася дослідження Ласло Рашоня (László Rásonyi) *Valacho-Turcica*,⁴⁴ стаття, в якій не тільки було розглянуто румунські імена тюркського походження, але і підкреслювалася велика роль печенігів, половців і татар в регіоні Дунай – Карпати – Дністер, монголоїдні елементи частини сучасного румунського населення. Згодом Л. Рашонь не раз повертався до цієї тематики⁴⁵. Часто висновки сходознавця були відверто спекулятивними та мали на меті принизити румунських опонентів (так, він стверджував, що вольоське і слов'янське населення у колонізації

⁴³ Вольфганг Шіфельсбуш на прикладі Півдня США, Франції після франко-пруської, і Німеччини після Першої світової показав, якою може бути культурно-інтелектуальна відповідь на поразку: Wolfgang Schivelbusch. *The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning, and Recovery* (New York, 2004). Про вплив військової та дипломатичної поразки Угорщини на вивчення ранньої історії угорців див.: *Őstörténet és nemzetudat, 1919–1931: Az 1988. áprilisában Szegeden rendezett egynapos ülészak előadásai*, ed. by Éva Kincses Nagy (Szeged, 1991).

⁴⁴ László Rásonyi. *Valacho-Turcica. Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin. Dem Andenken Robert Graggers gewidmet.* (Berlin and Leipzig, 1927), 68–96.

⁴⁵ László Rásonyi. Karaiman, Caraiman herce. *Magyar nyelv.* 26. (1930), 9–10, 392–393; Idem, Baszaraba. *Magyar nyelv.* 29. (1933), 5–6, 160–171; Idem. Contributions à l'histoire des premières cristallisations d'état des Roumains. L'origine des Basarabas. *Archivum Europae Centro-Orientalis.* (1935), 1, 221–253. Синтетичне бачення Рашоньї історії куманів у Дунайському регіоні (базоване головною на ономастичних спостереженнях) було опубліковане у 1939 р.: Idem. Tuna Havzasında Kumanlar [Кумани у Карпатському басейні]. *Bellekten, Türk Tarih Kurumu.* 2. (1939), 12, 401–422.

Молдови та Волощини відіграло пасивну роль, тоді як печеніги, узи, кумани та татари – активну)⁴⁶. У 1935 р. вийшла стаття Габора Люкьо (Gábor Lükő) “Народи Волощини і Молдови у 10–12 ст.”⁴⁷, де витримувалася та ж сама лінія угорської історіографії. Таким чином, історія тюркомовних кочівників у регіоні перетворювалася на заручницю угорсько-румунських зовнішньополітичних стосунків.

Матіяш Дьйоні (Mátyás Gyóni, 1913–1955)⁴⁸ значно розширив коло джерел, що їх традиційно використовувала угорська історіографія, головним чином коштом візантійських текстів – у 1938 р. вийшла його праця “Угорці й Угорщина у дзеркалі візантійських джерел”⁴⁹. У 1944 р. з’явився німецький варіант статті “До питання про румунські державні утворення в XI ст. в Парістріоні”⁵⁰, яка досі залишається каменем спотикання для румунської історіографії. У цій роботі М. Дьйоні ретельно проаналізував всю сукупність повідомлень грецьких джерел про події у візантійській провінції Парістріон, звернувши особливу увагу на згадані у них етноніми. Угорський дослідник поставив під сумнів існування румунських протодержавних утворень в регіоні та наявність на цій території, яка постійно страждала від набігів кочівників, автохтонного румунського населення⁵¹.

⁴⁶ László Rásonyi. Valacho-Turcica, 224.

⁴⁷ Lükő Gábor. Havaselve és Moldva népei a X-XII. Században. *Ethnographia*. (1935), 90–105.

⁴⁸ Про нього: János Harmatta. M. Gyóny (1913–1955). *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*. (1955), 3, 4, 335–337.

⁴⁹ Mátyás Gyóny. *Magyarország és a Magyarság a Bizánci források tükrében: Ungarn und das Ungarum im Spiegel der Byzantinischen Quellen*. (Budapest, 1938). (Magyar-görög tanulmányok, 7).

⁵⁰ Mátyás Gyóny. Zur Frage der rumänischen Staatsbildungen im XI. Jahrhundert in Paristrion (Archaisierende Volksnamen und ethnische Wirklichkeit in der “Alexias” von Anna Komnene). *Archivum Europae Centro-Orientalis*, 9–10. (1943–1944), 83–188. Угорською ця праця вийшла у 1942 р.: Idem. *A paristrioni “államalakulatok” etnikai jellege. Archaizáló népnév és etnikai valóság Anna Komnene Alexiasában*. (Budapest, 1942).

⁵¹ “Відповідно, не могло бути й мови про жодні зародки волоських держав у Парістріоні, ні про будь-які автономії, не кажучи вже про воєводства, які були створені за візантійським зразком шляхом наслідування фемної організації”: Mátyás Gyóny. Zur Frage der rumänischen Staatsbildungen im XI. Jahrhundert in Paristrion (Archaisierende Volksnamen und ethnische Wirklichkeit in der “Alexias” von Anna Komnene), 188. Натомість М. Дьйоні проаналізував справжні, як на його думку (румунські вчені зараховували повідомлення джерел про “скі-

Вивчаючи найбільш ранні повідомлення про волохів у писемних джерелах, М. Дьйоні неодноразово звертався і до проблем стосунків Візантії та задунайських тюрків. Оскільки одна з перших згадок про волохів у візантійських джерелах тісно пов'язана з останнім половецьким походом на Візантію у XI ст., то у статті, присвяченій цій згадці, Дьйоні було зроблено детальний розгляд половецького походу, спробу датувати похід⁵², локалізувати місця, через які він проходив⁵³. Зацікавившись топонімом *Vlckumannaland* з *Hakonar saga herðibreids*, поміщеної у збірнику Сноррі Стурлусона,⁵⁴ Дьйоні не обмежився аналізом ідентифікації цього топоніма з Волощиною⁵⁵. Оскільки у сазі йшлося про похід візантійського імператора *Kirialax* (згідно з Дьйоні, *Κυρι[ος] Αλζιος*)⁵⁶ з допоміжними загонами варягів, франків і фламандців проти кочівників-язичників та битву з ними у *Rezinavcllu*, дослідник спробував ідентифікувати цих язичників з половцями, місце битви – з “місцем, де колись мешкали печеніги”, а саму подію датувати 1113/1114 рр., тобто т. зв. другим походом Псевдо-Диогена проти Візантії⁵⁷.

фів” як такі, що стосуються волохів), повідомлення про волохів на Балканах: *Mátyás Gyóny. A legrégebbvélemény a Román nép eredetéről: Kekaumenos művei mint a Román történet forrásai.* (Budapest, 1944). У післявоєнні роки М. Дьйоні розробив план видання всіх джерел X–XIII ст. (177 документів), які містять повідомлення про волохів. План цей, однак, не було здійснено через трагічну загибель вченого: Геннадій Литаврин. *Влахи византийских источников X–XIII вв. Юго-Восточная Европа средние века.* (Кишинев, 1972), 91-138, 93.

⁵² *Mátyás Gyóny. La première mention historique des vlaques des monts Balkans. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae.* (1952), 1, 3–4, 395–515, 497–498. Цей його висновок було згодом прийнято і Петре Діакону: *Petre Diaconu. Les Coumans au Bas-Danube aux XI et XII siècles.* (Bucarest, 1978), 58.

⁵³ *Mátyás Gyóny. La première mention historique des vlaques des monts Balkans,* 497, 508–509.

⁵⁴ *Heimskringla: eða Sögur Noregskonunga Snorra Sturlusonar,* vol. 3. (Uppsala, 1872), 258 ff.

⁵⁵ *Mátyás Gyóny. Les variantes d'un type de légende byzantine dans la littérature ancienne-islandaise. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae.* 4. (1956), 1–4, 293–313, 313.

⁵⁶ *Ibidem,* 312.

⁵⁷ *Ibidem,* 312. Даткування і спрямування походу не було прийнято в історіографії: *Petre Diaconu. Les Coumans au Bas-Danube aux XI et XII siècles,* 72–77; Тагьяна Джаксон. *Исландские королевские саги как источник по истории Древней Руси и ее соседей X–XIII вв. Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования, 1988-1989 годы,* отв. ред. А. П. Новосельцев.

Чимало угорських вчених, починаючи з засновника угорської тюркології Арміна Вамбері (Ármin Vámbéry), була захоплена т. зв. угорським туранізмом. І хоч турецький варіант туранізму був більше відходом від загальнономусульманської спільності,⁵⁸ угорське та турецьке сходознавство плідно співпрацювали. Перекладалися на турецьку мову і статті угорських дослідників, навзаєм в угорській періодиці виходили статті турецьких вчених, які стосувалися середньовічних кочівників. Ряд угорських тюркологів вели в Туреччині наукову та викладацьку дільність.⁵⁹

Історія візантійських Балкан і суміжних територій X–XI ст. у національних історіографіях середини 19 – середини 20 ст. представлена нарративними дослідженнями, такими як *Византия и печенеги* В. Васильєвського, *История на Българията държава през средните векове* В. Златарського, *Essai sur le rugne d'Alexis I-er Comnène* Ф. Шаландона, де автори, базуючись на доступних джерелах, намагалися розповісти цілісну історію, яка мала б підштовхнути читача до тих чи інших висновків. Інший тип досліджень, назвемо їх умовно філолого-історичні, де автори (Н. Йорга, Н. Дригану, Л. Рашонь, М. Дьйоні, П. Му-тафчієв тощо), намагалися прив'язати певних історичних персонажів та певні місцевості до конкретного сучасного народу та держави, намагалися обґрунтувати права цієї держави (чи народу) на дані території або ж заперечити права інших народів на таку історичну “спадщину”. Третій вид досліджень – вузькоджерелознавчі. Сама логіка розвитку проблематики підказувала, що має з'явитися дослідження, як б поєднувало візантійське джерелознавство, тюркську та грецьку філологію, візантиністику. Таким дослідженням стала *Byzantinoturcica*

(Москва, 1991), 5–169, 119. У рецензії на книгу Д. Моравчика, М. Дьйоні висловив думку про те, що вже давно назріла необхідність написання монографії про печенігів, узів та куманів в цілому, а не тільки у рамках національних історій України, Молдавії чи балканських країн: Mátyás Gyöny. [Рец. на:] Moravcsik G. Bizánc és a magyarság. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1955. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*. 4. (1956), 1–4, 326–329, 328.

⁵⁸ “Туранізм, що з'явився в останні дні імперії, являв собою віртуальне заперечення ісламської традиції серед турків, прославляючи, як це було, тюркський етніцизм на відміну від теократичного міжрасового співтовариства Вірних (ümme)”: George G. Arnakis. Turanism: an aspect of turkish nationalism. *Balkan Studies*. 1. (1960), 1, 19–32, 22–23.

⁵⁹ Ігнац Кунош (Ignác Kúnos-Lusztig) в 1922–1927 рр., Ласло Рашонь в 1933–1942 рр., Тібор Халаші-Кун (Tibor Halasi-Kun) в 1942–1948 рр.

Дьюли Моравчика (1892–1972)⁶⁰.

Отримавши блискучу освіту (Будапешт 1910–1914, Рим 1911, Париж 1913, Мюнхен 1913), Моравчик під керівництвом видатного угорського лінгвіста З. Гомбоца звернувся до теми праісторії угорців, а також їхніх стосунків з Візантією⁶¹. Дослідження перервала Перша світова війна, під час якої, перебуваючи у російському полоні в Красноярську та Іркутську, Моравчик вивчив турецьку, російську та новогрецьку мови.

Парадоксальним чином Перша світова війна вплинула на хід кочівницьких студій в Угорщині. Андраш Альфьольді (András Alföldi, 1895–1981) був так вражений козацькою верховою виїздкою, що після війни захопився вивченням історії та культури кочових народів, особливо гунів та аварів. Бернат Мункачі (Bernát Munkácsi, 1860–1937) збирав удмуртський та осетинський фольклор в таборах для військовополонених, Беке Одон (Beke Ödön, 1883–1964) – фольклор черемісів⁶². Дюла Моравчик, втікаючи з російського полону у водяному резервуарі паровоза, зумів прихопити з собою власноруч укладену граматику турецької мови. “Угорська бібліографія з тюркології та стосунків угорців зі Сходом”⁶³ та “Візантійські джерела до історії тюркських народів” – багато у чому наслідок перебування Моравчика у військовому полоні.

Через відсутність повноцінних критичних видань візантійських джерел, Моравчик, готуючи свої джерелознавчі праці, змушений був вивчати візантійські рукописи у найбільших бібліотеках Європи. У 1934 р. він видав фундаментальну монографію “Візантійські джерела з угорської історії”⁶⁴. У 1942 р. це дещо перероблене та перекладене на німецьку мову видання

⁶⁰ Про нього: György Székely. In *Memoriam Gyula Moravcsik. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*. 14. (1973), 359–364; János Harmatta. *Byzantium and the Ancient Hungarians: The Life-Work of Gyula Moravcsik. Byzance et ses voisins: Mélanges à la mémoire de Gyula Moravcsik à l'occasion du centième anniversaire de sa naissance*, ed. T. Olajos (Szeged, 1994), 7-10.

⁶¹ *Ibidem*, 7.

⁶² *Ibidem*, 7.

⁶³ Julius Moravcsik. *Ungarische Bibliographie der Turkologie und der orientalisches-ungarischen Beziehungen. 1914–1925. KCSA*. (1926), 2, 3, 199–236.

⁶⁴ *Idem*. *Magyar történet bizánci forrásai*. (Budapest, 1934). Протягом всього життя Д. Моравчик перекладав фрагменти візантійських джерел з угорської історії. Фундаментальне видання *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai* вийшло вже після смерті вченого (Budapest, 1984).

виходить під назвою “Візантійські джерела до історії тюркських народів”⁶⁵. Наступного року вийшов другий том цього дослідження, присвячений залишкам мов тюркських мов у візантійських джерелах. Так постала “Бізантінотурціка”, справа всього життя Дьюли Моравчика. Щоправда, ширший науковий загал про неї довідався вже після виходу другого, берлінського видання 1958 р.⁶⁶ Видання, особисто представлене Моравчиком на XI Візантиністичному конгресі у Мюнхені викликало хвилю схвальних відгуків⁶⁷.

Byzantinoturcica була кардинально новим явищем як у візантійському джерелознавстві, так і у джерелознавстві взагалі⁶⁸. Угорський візантиніст створив науково-довідкове видання, що охоплює всю сукупність писемних візантійських джерел, де є згадки про тюркські народи.

Перший том дослідження складається з двох частин, перша з яких подає короткі нариси походження і історії тих тюркських народів, які мали стосунки з Візантією, або ж згадуються візантійськими авторами (гунів, аварів, хазар, болгар, мадяр, печенігів, узів, половців, сельджуків та ін.), а також детальну бібліографію станом на 1956 р. (мається на увазі друге видання). У другій частині подано у алфавітному порядку візантійські джерела, де згадуються вищевказані народи з локалізацією сторінок видання, яким користувався автор (наприклад, у статті

⁶⁵ Idem. *Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*. (Budapest, 1942).

⁶⁶ Idem. *Byzantinoturcica. Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Bd. 1-2. Bd. I.* (Berlin, 1958); *Bd. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen.* (Berlin, 1958).

⁶⁷ Димитр Ангелов. XI візантологічний конгрес в Мюнхен. *Исторически Преглед*. 6. (1958), 123–127, 127. Варто відзначити сміливу громадянську позицію Д. Моравчика, який відмовився приїхати на “соціалістичну” візантиністичну конференцію у Празі (2.11.1957) через рік після сумновідомих подій у Будапешті: Зоя Удальцова. Конференція візантиністів в Празі. *Византійський Временник*. Т. 15. (1959), 295–300.

⁶⁸ Веселин Бешевлиев. *Исторически Преглед*. 6. (1958), 120–122; Александр Каждан. *Византійський Временник*. Т. 16. (1959), 271–287; Károly Czeplédy. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*. 8. (1960), 3–4, 455–460. Єдиним віднайденим нами негативним відгуком є стаття Б. Горянова, яка критикує погляди, викладені Д. Моравчиком у його монографії як “реакційні”: Борис Горянов. Критический обзор журнала “Études byzantines” и “Revue des Études byzantines” за 1943–1948. *Византійський Временник*. Т. 4. (1951), 159–171, 167.

“Ioannes Zonaras”⁶⁹, *Lexicon* якого Д. Моравчик подає за лаяпцігським виданням 1908 р. під редакцією Тіттмана, він вказує на згадки про печенігів на 464, 523–536, 571 та ін. сторінках цього видання⁷⁰). До кожного джерела додається повна бібліографія, локалізація місцезнаходження рукописів (короткий опис списків), видання та переклади. Таке подання матеріалу та його обсяг (зокрема, з історії печенігів, торків та половців⁷¹ подано близько 40 різних джерел, тоді як попередніми істориками, що опрацьовували цю тематику – В. Васильєвським, В. Златарським використовувалося не більше десяти) значно спростило роботу медієвістів.

Другий том *Byzantinoturcica*, “Мовні залишки тюркських народів у візантійських джерелах”, присвячено віднайденню у грецьких текстах реліктів тюркських слів та назв, аналізу різноманітних етнонімів та їх атрибуції, але, незважаючи на свою суто філологічну спрямованість, має цінність і для історичної науки⁷².

Одним з основних джерел до ранньої історії угорців, узів та печенігів (як і багатьох інших народів Східної та Центральної Європи) є твори Костянтина VII Багрянородного, особливо *DAI*. У 1949 р. Дюла Моравчик та Ромілі Джейкінс (Romilly James Heald Jenkins) видали підготоване ще під час Другої світової війни видання критичне видання цього твору з англійським перекладом⁷³. Видання *DAI* Моравчика-Джейкінса

⁶⁹ Gyula Moravcsik. *Byzantinoturcica. Bd. I.* (Berlin, 1958), 344–348.

⁷⁰ Ibidem, 347.

⁷¹ Ibidem, 210, 218, 221, 225, 234, 256–258, 272, 295, 301, 327, 334–341, 344–351, 426–429, 444–451, 467, 501–502, 514, 525, 527–528, 538, 542–543, 557 та ін.

⁷² У ході вивчення етнонімів та тюркізмів у візантійських джерелах, Д. Моравчик розвіяв немало міфів та довів до кінця немало історіографічних суперечок. Класичним прикладом цього є розгляд ним слова *komenton*, яке зустрічається у Лева Диякона і Йоана Скилиці для позначення військової наради (у першому випадку – у військах Святослава, у другому – у печенігів, яких Константин Мономах вислав для війни проти сельджуків до Малої Азії). У історіографії висловлюватися десятки гіпотез про походження цього слова, його виводили від *комоньство*, *кметство*, *Gemeinde*, робилися припущення щодо його румунського походження. Насправді ж, як довів Д. Моравчик на основі лінгвістичного розгляду інших грецьких джерел, слово є візантійським: Gyula Moravcsik. *Komenton* – печенежское или русское слово. *Studiabyzantina*. (Budapest, 1967), 275–282.

⁷³ *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, Greek text ed. by Gyula Moravcsik, English transl. by Romilly J. H. Jenkins (Budapest, 1949). Reviews:

зразка 1967 р. (дещо перероблене і доповнене)⁷⁴ до цього часу вважається найкращим⁷⁵.

У 1953 р. Д. Моравчик видав невелику монографію “Візантія і мадяри”⁷⁶, що була своєрідним творчим звітом про вивчення теми, і де неодноразово згадуються печеніги як медіатори та самостійні чинники угорсько-візантійських стосунків⁷⁷. У своєрідному підручнику візантиніста, *Einführung in die Byzantologie*, автор згадує про поселення візантійським урядом печенігів у Македонії⁷⁸.

Роль християнства у житті народів Центральної і Східної Європи була однією з наукових зацікавлень Д. Моравчика.⁷⁹ У доповіді “Візантійська місія серед тюркських народів на Північному узбережжі Чорного моря”⁸⁰ угорський візантиніст поставив собі за мету підсумувати всі випадки візантійських

Peter Charanis. *Speculum*, Vol. 26. (1951), 380–382; Ivan Dujčev, *Byzantinische Zeitschrift*. Bd. 46. (1953), 1, 119–123. Наступного року вийшов угорський переклад: *A birodalom kormányzása. Konstantin Biborban született*, ed. A görög szöveget kiadta és magyarra ford. Moravcsik Gyula (Budapest, 1950). У 1962 р. вийшов науковий коментар до видання, здійснений Р. Дженкінзом, Д. Моравчиком, С. Рансіменом (Runciman), Ф. Дворніком (Dvornik), Д. Оболенським, Б. Льюїсом (Lewis), Б. Лейбом (Leib): *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio. Vol. 2. Commentary*, ed. Romilly J. H. Jenkins. (London, 1962).

⁷⁴ *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, Greek text ed. by Gyula Moravcsik, English transl. by Romilly J. H. Jenkins (Washington, 1967); Alexandr Kazhdan. [The review of:] *Constantine Porphyrogenitus. DAI. Vol. II: Commentary*. London, 1962, X + 221 p. *Византийский Временник*. Т. 27. (1967), 335–337.

⁷⁵ Günter Prinzing. [Eine Rezension auf:] *Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die De Administrando Imperio genannte Lehrschrift des Kaiseros Konstantinos Porphyrogenetos für seinen Sohn Romanos*. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Klaus Belke und Peter Soustal. Wien: Fassbaender, 1995. *Byzantinische Zeitschrift*. Bd. 91. (1998), 1, 104–106.

⁷⁶ Gyula Moravcsik. *Bizánc és a magyarság* (Budapest, 1953). У 1970 р. робота вийшла у перекладі на англійську: Gyula Moravcsik. *Byzantium and the Magyars* (Budapest, 1970).

⁷⁷ *Ibidem*, 63–69.

⁷⁸ Gyula Moravcsik. *Einführung in die Byzantologie*. (Budapest, 1976), 59.

⁷⁹ János Harmatta. *Byzantium and the Ancient Hungarians: The Life-Work of Gyula Moravcsik*, 9.

⁸⁰ Gyula Moravcsik. *Byzantinische Mission im Kreise der Türkvölker an der Nordküste des Schwarzen Meers. Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*. (London, New York, Toronto, 1967), 15–28.

релігійних місій до тюркських народів Північного Причорномор'я від IV до XI ст., скласти уявлення про їх методи і цілі. Аналізу було піддано і спробу Візантії охрестити печенігів Кегена і Тираха⁸¹.

Унікальне поєднання в одній особі спеціаліста з історії Візантії, тюрколога та класичного філолога дозволило зробити переворот у тюрко-візантійських студіях. Підсумовуючи здобутки Моравчика у цій галузі, слід виділити основні: зроблене на основі вивчення багатьох списків видання *DAI*, узагальнення і ретельне опрацювання візантійської частини писемних джерел до проблеми, розгляд ряду конкретних історичних подій. Моравчик привернув увагу світового наукового співтовариства до ролі в історії Візантії і Європи північних (по відношенню до Чорного моря) тюркських народів, яким в історіографії, на відміну від тюрків південних (сельджуків та османів) приділялося завжди значно менше уваги. Ученем та продовжувачем академічної традиції Д. Моравчика був угорський філолог Іштван Копітанфі (István Kapitánffy, 1932–1997)⁸².

Друга світова війна та післявоєнний переділ світу, прихід до влади у більшості країн Центральної та Південно-Східної Європи комуністичних режимів, початок “холодної війни”, загальна зміна парадигми науки в цілому не могли не вплинути на розвиток історичної науки у всьому світі. По-новому було переорієнтовано кордони післявоєнної Європи. СРСР закріпив за собою Закарпаття, Бесарабію та Північну Буковину, Румунія повернула Трансільванію, а Болгарія – Південну Добруджу⁸³. Користуючись становищем держави-переможниці, СРСР зумів поставити до влади в Угорщині, Румунії та Болгарії комуністичні уряди. Ці країни поступово втягувалися у зовнішньополітичну орбіту Радянського Союзу, у них насаджувалася марксистська наукова доктрина⁸⁴, посилювався вплив радянських

⁸¹ Ibidem, 25–26.

⁸² Дисертація та найважливіші роботи було опубліковано у 2003 у вигляді монографії: István Kapitánffy. *Hungarobyzantina. Bizánc és a görögség a középkori magyarországi forrásokban* [Візантія і греки в середньовічних угорських джерелах]. (Budapest, 2003), 55–80, 139–144.

⁸³ Про історію болгарсько-румунської суперечки за Добруджу див.: Jean Nouzille. La frontière bulgare-roumaine en Dobroudja. *Revue Roumaine d'Histoire*. (1996), 1–2, 27–42.

⁸⁴ Щоправда, існує думка, що справжнього використання марксистської методології в археологічних дослідженнях у країнах Південно-Східної Європи не було: Predrag Novaković. Archaeology in the New Countries of Southeastern Europe:

гуманітарних наук.

Крім насаджування марксистської методології, спільною тенденцією для історичних шкіл Румунії, Болгарії та Угорщини, принаймні у перші десятиліття комуністичного панування, було заперечення авторитету істориків “старої школи” та рух на історичне зближення зі “східними слов’янами” – сучасні історичні реалії проєктувалися в минуле. Так, у Болгарії розпочалася (і тривала до самого падіння Берлінського муру) боротьба з істориками, які писали про тюркський елемент в етногенезі, культурі та історії болгарського народу, зокрема з творчою спадщиною Петра Мутафчієва, якого оголосили фашистом⁸⁵. У румунській історіографії до кінця 50-х років панувала теза про спільне походження слов’ян та румунів⁸⁶ (щоправда, румунські історики доволі швидко повернулися на національні позиції)⁸⁷. Надання особливої “позитивної ролі” східним слов’янам, Русі та Росії в історії Угорщини було характерним також для праць частини угорських істориків (у т.ч. медієвістів, зокрема, Емми Ледерер (Emma Léderer), Івана Бертенї (Iván Bertényi)⁸⁸, Антала Барти (Antal Bartha)⁸⁹.

Відбулася також зміна наукових зацікавлень. Угорська історична наука формально перейшла на марксистські позиції після т.зв. “повороту” 1948 р. (що відзначався остаточною націоналізацією промисловості, переходом на “соціалістичні

A Historical Perspective. *Comparative Archaeologies. A Sociological View of the Science of the Past*, ed. Ludomir R. Lozny (New York, 2011), 339–461, 443.

⁸⁵ Петър Хр. Петров. Буржоазно-идеалистическите и реакционно-фашистическите възгледи на проф. Петър Мутафчиев. *Исторически Преглед*. (1951), 4–5, 393–425. У комуністичній Болгарії турецька меншина зазнавала утисків, скерованих на її асиміляцію або еміграцію. Див.: Ульрих Бюхсеншютц. *Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци*. (Софія, 2000).

⁸⁶ Див.: Andrei Măgureanu. Dezbateri privind etnogeneza românilor în anii '50. De la manualul lui Roller la Tratatul de Istorie. *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*. Vol. 58. (2007), 3-4, 289–321.

⁸⁷ Lucian Boia. *History and Myth in Romanian Consciousness*. (Budapest, 2001), 73–76.

⁸⁸ Див. наприклад: Иван Бертенї. К вопросу о международном положении Венгрии после татарского нашествия. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*. Vol. 19. (1978), 241–249.

⁸⁹ Антал Барта. Восточная Европа и раннее средневековье Венгрии до середины XI в. *Nouvelles études historiques*. (1965), 1, 11–26, 18ff.

рейки”)⁹⁰. Майже всюди методологічні зміни супроводжувалися і організаційними⁹¹.

Внесок угорських вчених другої пол. XX ст. у вивчення проблеми стосунків Візантії кочівників Пн. Причорномор'я можна визначити як суму напрацювань угорського сходознавства, візантиністики, медієвістики (у вузькому значенні дослідження історії Угорщини та її сусідів у IX–XI ст. на базі писемних джерел) та археології. Так склалося, що в угорській історіографії всі ці галузі нерозривно пов'язані: через скупість джерел до ранньої історії та так званої передісторії угорців⁹² майже всі дослідження на цю тему є міждисциплінарними.

Вважається, що засновники угорської тюркології, А. Вамбері та З. Гомбоц, не змогли створити власних наукових шкіл, хоча діяльність З. Гомбоца вплинула на напрямок наукових зацікавлень Д. Моравчика. На інтерес Моравчика та Кароя Цегледі (Károly Czeglédy) до ранньої історії угорців сильно вплинув Д. Немет, а таких визначних угорських вчених як Лайош Лігеті (Lajos Ligeti), Іштвана Мандокі Конгур (István Mándoky Kongur)

⁹⁰ К вопросу о положении и задачах венгерской исторической науки. (Материалы дискуссий расширенной редколлегии журнала общества венгерских историков “Századok” (“Века”). *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 3. (1954), 1–2, 115–137; Иван Беренд. Защита стабилизации и “сухой” (государственно-капиталистический) путь экспроприации капитала в Венгрии (1946–1947) (Резюме). *Századok*. (1962), 1–2, 147–148. Для прикладу, одна з статей Д. Дьйорфі про куманів, яка вийшла у 1953 р., мала назву “Феодалізація куманів”: György Györfy. A kunok feudalizálódása. *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*, ed. György Székely (Budapest, 1953), 248–75. Однак, на думку І. Зімонї, радянський (“марксистський”) вплив на угорську науку після 60-х років перетворився на формальність, і ніколи не мав впливу на філологію: István Zimonyi. The state of the research on the prehistory of the Hungarians: historiography: oriental sources, history of the Steppe, 99.

⁹¹ Эрик Мольнар, “Десятилетняя работа венгерской исторической науки (Резюме). *Századok*. (1955), 2, 317–319, 318.

⁹² Збірник *Research on the Prehistory of the Hungarians: a Review. Papers presented at the meetings of the Institute of Archaeology of the HAS, 2003–2004* і стаття László Révész (“Archäologische Forschungen zur Landnahmezeit in Ungarn: Ergebnisse, methodologische Probleme, ungelöste Fragen”. *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit. Internationale Tagung in Vorbereitung der Ausstellung “Otto der Große, Magdeburg und Europa”* (Meinz, 2002), 123–130) підсумовують історію вивчення проблеми ранньої історії угорців на базі писемних та археологічних джерел.

та Іштвана Вашарі (István Vásáry) можна вважати його учнями.⁹³

Багаторічному професору Будапештського ун-ту Лоранда Етвеша К. Цегледі (1914–1996)⁹⁴ належить ряд джерелознавчих та історичних робіт, які торкаються походження та ранньої історії хозарів, угорців, печенігів, куманів та ін. кочових народів, історії євразійських степів VI–IX ст. н.е. в цілому⁹⁵. К. Цегледі висунув ряд трактувань та гіпотез, зокрема про походження назв та локалізацію історичних районів *Λεβεδια* та *Ατελκούζου*,⁹⁶

⁹³ István Zimonyi. The state of the research on the prehistory of the Hungarians: historiography: orientalsources, history of the Steppe, 98.

⁹⁴ Про нього: Edit Bérces. Egy őstörténet-kutató emlékére. Czeglédy Károly pályaképe (1914-1996). *Polvax*. (1999), 3, 79–96.

⁹⁵ Károly Czeglédy. A magyarság Dél-Oroszországban. *Amagyarság őstörténete*, 100–122; Idem. Keleten maradt magyar töredékek. *Amagyarság őstörténete*, 154–177; Idem. A IX. századi magyar történelem főbb kérdései. *Magyar Nyelv*. 41. (1945), 33–35; Idem. A kunok eredetéről. *Magyar Nyelv*. 45. (1949), 43–50; Idem. Újadatabesenyőktörténetéhez. *Magyar Nyelv*. 46. (1950), 361–362; Idem, *IV–IX századi nepmozgalmak a steppén* (Budapest, 1954); Idem, A kangarok (besenyők) a VI. Századi szír forrásokban. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv – és Irodalomtudományi. Osztályának Közleményei*. T. 5. (1954), 243–276; Idem. Kangarok észavarok. *Magyar Nyelv*. 52. (1956), 120–125; Idem. Gardizi on the history of Central Asia (745–780 A. D.). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 27. (1973), 257–267; Idem. From East to West: the Age of Nomadic Migrations in Europe. *Archivum Eurasiae medii aevi*. (1983), 3, 25–126.

⁹⁶ Істориографічний огляд питання про ці історичні області див.: István Erdélyi. *Őseink nyomában. A magyar őstörténet kutatása a XX. Században* [Шукаючи предків. Вивчення давньої історії угорців у XX ст.] (Budapest, 2004), 47–52; Gyula Kristó. *Hungarian history in the 9th century*. (Szeged, 1996), 155–157ff. Див. також: Péter Kiraly. Óbolgár Forrás a 894-896. Évi Magyar-Bolgár háborúról. *Századok*. (1977), 2, 320–328; Lorand Benkő. Zur Geschichte der Ungartums vor der Landnahme im Zusammenhang mit Levedia und Etelköz. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 34. (1984), 153–198; Péter Váczi. Etelköz – die frühere Heimat der Ungarn. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*. 14. (1985), 169–175; Idem, The Byzantine Emperor Constantine Porphyrogenitus and the Saga of the Hungarian Conquest. *Hungarian Studies*. (1988), 4, 129–135; László Váradý. Revision des Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogenetos. Textanalysen und Reinterpretation der Aussagen des Konstantinos Porphyrogenetos über die Politikgeschichte der Ungarn. *Byzantinische Zeitschrift*. Bd. 82. (1989), 22–58; Zoltán Bálint Takács. A magyar honfoglalás előzményeiről. *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője*. 27. (2002), 199–211; Idem. A magyarok türk megnevezése Bíborbanszületett Konstantinos „De administrando imperio” című munkájában. *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője*. 28. (2004), 317–333; Péter

ранне датування згадуваних у *DAI* конфліктів між печенігами та угорцями. Угорський дослідник також віднайшов згадки про народ Xangār (Kangarāyē), який пов'язують з печенігами, у сирійських джерелах середини VI ст.⁹⁷

Угорський сходознавець Тору Сенга (Toru Senga) віднайшов тибетське джерело VIII ст., яке ймовірно описує печенігів до переселення в Європу⁹⁸. Іштван Вашарі є автором праць, які стосуються мови куманів⁹⁹, походження етнонімів Qun/Quman, Qırçaq, Qanlı, and Tatar¹⁰⁰, а також цікавої монографія про історію військової приступності куманів і татар на Балканах у XII–XIV ст.¹⁰¹ Знавець кавказьких мов Мартон Іштвановіч (Márton

Juhász. Nomád szállásváltások. Besenyők és magyarok [Міграції кочівників, печеніги і мадяри]. *Belvedere Meridionale*. Vol. 28. (2016), 4, 83–93; Sándor László Tóth. Az etelközi magyar törzsek szállásterületei” [Перебування угорських племен в Етелькузу]. *Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*, ed. László Koszta (Szeged, 1995), 471–485; Idem. Megjegyzések a Levedia-Etelköz problémához. *A Kárpát-medence és a steppe*, ed. Alfréd Márton (Budapest, 2001), 127–136; Idem. *A magyar törzsszövetség politikai életrajza (A magyarság a 9-10. században)*. (Szeged, 2014).

⁹⁷ Károly Czeglédy. Új adata besenyők történetéhez. (1950). Можливо, етнонім Κάγγαρ, вжитий by Constantine Porphyrogenitus, походить від Kängäräs “народ, що має рябих коней”: István Zimonyi. *Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century. The Magyar Chapter of the Jayhānī Tradition*. (Leiden, Boston, 2015), 69.

⁹⁸ Toru Senga. A besenyők a 8. században” [Печеніги у VIII ст.]. *Századok*. T. 126. (1992), 5–6, 503–516. Див. також: Idem, Morávia bukása és a honfoglaló magyarok [Падіння Моравії і угорські завойовники]. *Századok*. T. 117. (1983), 2, 307–345.

⁹⁹ István Vásáry. Oriental languages of the Codex Cumanicus: Persian and Cuman as linguae francae in the Black Sea region (13th-14th centuries). *Il Codice Cumanico e il suo mondo*, ed. Felicitas Schmieider, Peter Schreiner. (Rome, 2005), 105–124.

¹⁰⁰ István Vásáry. Néprnév és néptörténet (kun/kuman, kipszak, kangli, tatár) [Етноніми і етнічна історія. Спостереження щодо етнонімів Qun/Quman, Qırçaq, Qanlı, and Tatar]. *A Kárpát-medence és aSteppe*, ed. Alfréd Márton (Budapest, 2001), 186–195.

¹⁰¹ István Vásáry, *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1186–1365*. (Cambridge, 2005). На жаль, стосункам Візантії та тюркських кочівників з-за Дунаю до 1185 р. автор присвятив лише кілька згадок (XII, 20-21). Примітно, що Вашарі намагається “звільнити” від половців територію Трансильванії, наголошуючи, що “Трансильванія була органічною частиною Угорського королівства, і це загадка, чому Успенський, а потім Златарський писали, що частина Трансильванії належала до Куманії” (Ibidem, 32).

Istvánovits) привернув увагу дослідників до грузинських джерел з історії печенігів¹⁰².

Предметом зацікавлень Яноша Харматта (János Harmatta, 1917–2004) була головним чином доісламська Центральна Азія, однак йому належить кілька робіт, які стосуються “європейської” історії печенігів. У статті “Племена з кольоровими кіньми” він розвинув думки Неймета про назви печенізьких племен, подані Констянтином Багрянородним, і дійшов до висновку, що вони пов’язані з позначенням сторін світу кольорами, яке побутувало у середньовічних тюркських племен¹⁰³. Вивчав Харматта і питання заселення печенігами міст.¹⁰⁴

Лайош Лігеті (1902–1987), який, у свою чергу, вважається вчителем більшості сучасних угорських сходознавців,¹⁰⁵ досліджував вплив тюркських народів на мову угорців та продовжив традиції угорського сходознавства у вивченні *Codex Cumanicus*.¹⁰⁶

¹⁰² Márton Istvánovits. Adatok a besenyők történetéhez a grúz króniakák alapján. *Ethnographia*. Vol. 74. (1963), 106–108. Idem. Georgian data bearing on the Pechenegs. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 16. (1963), 3, 319–323.

¹⁰³ János Harmatta. Színes lovú népek. *Magyar nyelv*, 42. (1946), 26–34. (Про зв’язок кольорів та сторін світу у тюркських кочівників: Omeljan Pritsak. “Non-“Wild” Polovtsiansins. *To honor Roman Jakobson: Essays on the occasion of his seventieth birthday*. Vol. 2 (The Hague and Paris, 1967), 1615–1623). Інша праця Харматти, базована на *DAI* – “Konstantinos Porphyrogenetos magyar vonatkozású művei” [Праці Констянтина Багрянородного у зв’язку з угорцями]. *A honfoglalás-kor írott forrásai*, ed. László Kovács, László Veszprémy (Budapest, 1996), 105–111.

¹⁰⁴ Роберт Бенедикти. Византиноведение в Венгрии (1946–1959). *Византийский Временник*. Т. 20. (1961), 296–310, 305.

¹⁰⁵ András Róna-Tas. Хазары и мадьяры. *Хазары. Евреи и славяне*, ред. Владимир Петрухин и др. (Москва, 2005), 111–124, 121.

¹⁰⁶ Lajos Ligeti. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. (Budapest, 1986), 89–130, 511–519, 538–544; Idem. Prolegomena to the *Codex Cumanicus*. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 35. (1981), 1, 1–54. Про вплив тюркських мов на угорську мову: András Róna-Tas, Árpád Berta. *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian, vol. 1-2*. (Wiesbaden, 2011). Про сліди куманської мови в Угорщині: Tibor Halasi-Kun. Kipchak Philology and the Turkic Loanwords in Hungarian. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, (1975), 1, 155–210; István Mándoky Kongur, *A kun nyelv magyarországi emlékei*. (Karcag, 1993); Idem. *Kunok és magyarok*. (Budapest, 2012). Д. Дьорфі та Габор Вьорош спробували виділити печенізькі слова у творах Констянтина Багрянородного та інших писемних джерелах: György Györffy. Monuments du lexique Petchénégue. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* Vol. 18. (1965), 1–2, 73–81;

Тюрколог Ласло Рашонь (1899–1984)¹⁰⁷ протягом всієї наукової діяльності займався дослідженнями власних імен тюркського походження в угорській мові, розробляв проблеми тюрської ономастики. Він залишив великий архів, зокрема картотеку “Ономастикону”, яка налічує понад 60 тис. карток¹⁰⁸. Rásonyi вивчав куманські антропоніми¹⁰⁹, звертався до питання про булаків та огузів у Середньовічній Трансильванії¹¹⁰, вперше після Д. Расовського вивчав проблему стосунків узів-торків з Угорщиною та Візантією¹¹¹. Думки Рашоня про минуле доосманських тюрків на Дунаї¹¹², їхній вплив на народи Центральної

Gábor Vörös. Relics of the Pecheneg language in the works of Constantine. *The Turks. Early Ages*, eds. H. Celâl Güzel et al. (Ankara, 2002), 617–631; István Ferenczy. Barót nevéről s az erdővidéki-barcasági besenyő csoport történeti szerepéről [Деякі думки щодо топоніма Барот та про історичну роль печенізьких груп в Пряшівському басейні]. *ACTA-1996 (A Székely Nemzeti Múzeum, a Csiki Székely Múzeum és az Erdővidéki Múzeum Évkönyve)*. (1996), 1, 133–150, 149. Дивю також: Péter Egy Tóth. A besenyő betelepülés helynévi emléke. *Archívum Supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum – A Heves Megyei Levéltár közleményei, különszám*. (Eger, 1993), 247–259.

¹⁰⁷ Про нього: Lajos Ligeti. Le professeur L. Rásonyi. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 28. (1974), 147–151.

¹⁰⁸ László Rásonyi, Imre Baski. *Onomasticon Turcicum*. (Bloomington, 2007).

¹⁰⁹ László Rásonyi. Des antroponymes Comans de Hongrie. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 20. (1967), 2, 135–149. Idem. *Kuman özel adları. Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*. (1966–1969), 3–6, 71–144. Зараз вивченням цієї тематики займається його учень – угорський дослідник Імре Башкі: Imre Baski. On the Ethnic Names of the Cumans of Hungary. *Kinship in the Altaic World. Proceedings of the 48th PIAC, Moscow 10-15 July, 2005*, ed. by Elena V. Boikova and Rostislav B. Rybakov (Wiesbaden, 2006), 43–54.

¹¹⁰ László Rásonyi. Bulaqs and Oguzs in medieval Transylvania. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 33. (1979), 129–151. Рашонь вважав, що згадуваний у середньовічних джерелах у Трансильванії народ Bulaq (Blaci, Blachi etc) не тотожні волохам, а є залишком тюркського племені Bulaq, який з’явився в Європі частково разом з протоболгарами, частково під час міграції куманів. Критика цього твердження Віктором Спінеєм: Victor Spinei. *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*, 77–80.

¹¹¹ László Rásonyi. Bulaqs and Oguzs in medieval Transylvania, 143–147.

¹¹² László Rásonyi. *Les Turcs non-Islamisés en Occident* (Pétchéhègues, Ouzes et Qiptchaqs et leurs Rapports avec les Hongrois). *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period*, ed. Hans Robert Roemer. (Berlin, 2002), 303–331. Ця стаття була підготовлена ще у 1970 р. для *Philologiae Turcaicae fundamenta*, і більшою

та Східної Європи, особливо на Угорщину та Румунію, було підсумовано у монографії *Мости через Дунай*¹¹³.

Одним з провідних сучасних угорських тюркологів є Андраш Рона-Таш (András Róna-Tas), засновник Відділу алтайських студій у Сегеді¹¹⁴. Головним предметом зацікавлень вченого є тюркська епіграфіка¹¹⁵, вчений працює і над питаннями тюркського впливу на угорців часів державотворення¹¹⁶. У 1997 р. вийшла його фундаментальна монографія “Маляри і Європа у ранньому середньовіччі”¹¹⁷, де на базі писемних та археологічних джерел було зроблено спробу цілісного опису Центральної та Східної Європи IX–X ст. у її етнічній різноманітності.

Рона-Таш є також натхненником Сегедської групи з дослідження протоісторії (Szeged Proto-History Research Group), яка існує з 1974 р., і до якої, зокрема, належить Іштван Зімоньї (István Zimonyi), угорський сходознавець, який вивчає та видає східні джерела з ранньої історії угорців та їхніх сусідів, є автором праць з ранньої історії печенігів, історії кочівників у Карпатському басейні¹¹⁸. До Сегедської історичної школи

мірою присвячена куманам.

¹¹³ László Rásonyi. *Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál* (Budapest, 1981).

¹¹⁴ István Zimonyi, The state of the research on the prehistory of the Hungarians: historiography: orientalsources, history of the Steppe”, 98.

¹¹⁵ *Epigraphica Bulgarica: a volgai bolgár-török feliratok*, ed. András Róna-Tas, Sándor Fodor (Szeged, 1973); András Róna-Tas. A runic inscription in the Kujbyšev region. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 30. (1976), 267–271; Robert Göbl, András Róna-Tas. Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szentmiklós: eine paläographische Dokumentation. (Wien, 1995).

¹¹⁶ András Róna-Tas. Ethnogenese und Staatsgründung. Die türkische Komponente in der Ethnogenese des Ungartums. *Abhandlungen der Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften*. Bd. 78. (Düsseldorf, 1988), 107–142.

¹¹⁷ András Róna-Tas. *A honfoglaló magyar nép*. (Budapest, 1997). Перевидання англійською: András Róna-Tas. *Hungarians and Europe in the early Middle Ages: an introduction to early Hungarian history*. (Budapest, 1999).

¹¹⁸ István Zimonyi. A besenyők nyugatra vándorlásának okai [Причини міграції печенігів на Захід]. *Acta Universitas Szegediensis de Attila József Nominatae*. Vol. 106. (1998), 129–144; Hansgerd Göckenjan, István Zimonyi, *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter: die Čayhani-Tradition (Ibn Rusta, Gardīzī, Ḥudūd-al-Ālam, al-Bakrī und al-Marwazī)*, 162–166, 205, 207–209, 215, 221–224, 241–246, 250; István Zimonyi. The chapter of the Jayhānī-tradition on the Pechenegs. *The Steppe Lands and the World Beyond Them: Studies in Honor of Victor Spinei on his 70th Birthday*, eds Florin Curta and Bogdan-Petru Ma-

належить і Сільвія Ковач (Szilvia Kovács), яка у 2012 р. захистила дисертацію на тему *Історія куманів перед інвазією монголів*¹¹⁹, і є автором численних публікацій з історії куманів. Професор Сегедського ун-ту Польгар Сабольч (Polgár Szabolcs), залучаючи латинські, візантійські та східні джерела, розглядає питання печеніго-угорських стосунків, торгівлі на північному узбережжі Чорного моря, місця хазарів, угорців та печенігів в історії цього регіону¹²⁰. Аттіла Ковач (Attila Kovács) (у 2005 р. захистив в докторську дисертацію з історії буртасів у домонгольський період) запропонував альтернативне бачення розміщення і статусу печенізьких племен у Північному Причорномор'ї X ст.¹²¹

leon. (Iași, 2013), 99–113; Idem, *Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century. The Magyar Chapter of the Jayhānī Tradition*. (Leiden, Boston, 2015), 243; Szilvia Kovács, István Zimonyi. Besenyők, úzok és kunok a Kárpát-medencében. *Török nyelvű népek a középkori Magyar Királyságban*, ed. Szilvia Kovács and I. Zimonyi. (Szeged, 2016), 7–34.

¹¹⁹ Szilvia Kovács. *A kunok története a mongol hódításig (Doktori értekezés)*. (Szeged, 2012). Цілий розділ дисертації було присвячено стосункам куманів з Візантією (Ibidem, 175–263). У 2014 р. дисертація була видана у вигляді монографії (Budapest, 2014). Див. також: Nora Berend. *Cuman integration in Hungary*. *Nomads in the Sedentary World*, ed. Anatoly M. Khazanov, Andre Wink. (Richmond, 2001), 103–127.

¹²⁰ Szabolcs Polgár. *Kereskedelem a Fekete-tenger északi partvidékén a 9–10. században. A Ğayhānī-féle leírás adatai a magyarok és a De Administrando Imperio értesülései a besenyők kereskedelméről* [Торгівля на північному узбережжі Чорного моря у IX–X ст. За даними Гаяні та з *De Administrando Imperio* про печенізьку торгівлю]. *Heves megyei régészeti közlemények. A népvándorlások kutatóinak kilencedik konferenciája: Eger, 1998. szeptember 18-20*, vol. 2, ed. Tivadar Petercsák and A. Váradi Adél. (Eger, 2000), 193–206; Szabolcs Polgár. The identification of K.rh in the passage of Ibn Rusta. *Chronica: Annual of the Institute Of History University Of Szeged*. (2004), 4, 15–21; Idem. Nine Regions Of Khazaria. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. Vol. 23. (2017), 257–266.

¹²¹ Attila Kovács. *A 10. századi besenyő törzsszervezet és szállásterület problémáinak újragondolása* [Переосмислення племінної організації та розміщення печенізьких племен у X ст.]. *Belvedere Meridionale*. 23. (2011), 4, 34–57. На його думку, оскільки степи між Дніпром і Доном були кращими для випасу худоби, а також на схід від Дніпра були розташовані головні торгові шляхи, то в печенізькій племінній федерації головними були “східні”, а не “західні” племена, відповідно плем'я Syroukalpeï (Szurukülbej) було панівним, тоді як плем'я Кангар мало підпорядкований статус. На с. 49 цієї статті розміщено мапу поселення печенізьких племен за Константином Багрянородним. Порівняй з: György Györfy. *Sur la question de l'établissement des Petchénègues en Europe*.

Ранньою історією печенігів та огузів та їхньою присутністю в Угорщині займається історик з м. Сегед Аттила Катона-Кіш (Atilla Katona-Kiss).¹²²

На міждисциплінарному стику сходознавства та інших галузей гуманітарних наук лежить проблема номадизму, під якою слід розуміти сукупність системних досліджень про історію та культуру кочових суспільств різних континентів. Зважаючи на особливості ранньої історії угорського народу та Угорщини як території, системне вивчення кочівників не могло залишитися без уваги угорських істориків. Одним з ранніх дослідників номадизму в угорській історіографії був А. Барта. У ряді статей¹²³ та монографії “Угорське суспільство IX–X ст.”¹²⁴ він, намагаючись відштовхуватися якщо не від марксистської методології, то термінології радянського зразка¹²⁵, розглядав питання співіснування у Сх. Європі плужного землеробства та кочового скотарства, прийшов до висновку, що їх синтез давав вагомі економічні результати. Водночас, А. Барта підкреслював, що угорці зі слов’янами творили суспільно-економічний симбіоз, тоді як печеніги були антагоністами землеробів¹²⁶. У поєднанні з постійним підкресленням вченим негативної ролі Німеччини та позитивної – східних слов’ян, його розгляд ролі етносів Сх. та Центр. Європи у ранньому середньовіччі є доволі тенденційним.

¹²² Atilla Katona-Kiss. Úzok a Képes Krónikában. A nyugati oguz (úz) törzsek és a Magyar királyság a XI. Században. *Hadtörténelmi Közlemények*. 120. (2007), 2, 549–576; Idem. A besenyők és az oguzok vándorlása a VIII. Században. *Csodaszarvas*. (2011), 4, 7–25; Idem. Besenyő és oguz gyepűvédők az Árpád-kori Magyarországon. *Őrzők, vigyázatok a határra! Határvédelem, határőrizet, határvadászok a középkortól napjainkig*, ed. László Pósan et al. (2017), 238–252.

¹²³ Антал Барта. Исторические связи восточноевропейского и внутриазиатского феодализма (Часть I) (Резюме). *Századok*, (1963), 2, 290–291; Idem. Исторические связи восточноевропейского и внутриазиатского феодализма (Часть II) (Резюме). *Századok*. (1963), 3, 525–526; Idem. Восточная Европа и раннее средневековье Венгрии до середины XI в. *Nouvelles études historiques*. Vol. I. (Budapest, 1965), 11–26.

¹²⁴ Antal Bartha, *Hungarian society in the 9. and 10. centuries* (Budapest, 1975); István Fodor. [The review of:] Bartha A. A IX–X századi magyar társadalom. Budapest, 1968. *Советская Археология*, (1969), 4, 286–289. У цій же монографії було розглянуто причини угорсько-печенізьких конфліктів у Північному Причорномор’ї.

¹²⁵ Антал Барта. Восточная Европа и раннее средневековье Венгрии до середины XI в., 14.

¹²⁶ Ibidem, 18.

У листопаді 1978 р. за ініціативи угорської сходознавиці Ільдико Ечеді (Ildikó Ecsedy) відбулася спільна конференція Комітету Сходознавчих студій Угорської АН та Товариства імені Шандора Кьорьоші-Чома “Кочові суспільства і державні утворення”, в якій взяли участь у т. ч. дослідники середньовічних кочівників Пн. Причорномор’я – К. Цегледі, А. Рона-Таш, Д. Дьйорфі, угорські археологи – Іштван Ердеї (István Erdélyi), Іштван Фодор (István Fodor), Чонад Балінт та ін¹²⁷. (Сучасний погляд на роль кочівників в історичному процесі представлено у статті І. Зімонї *Кочівники Євразійського степу та їхні сусіди*).¹²⁸

Незважаючи на всі політичні та ідеологічні перипетії, в “соціалістичній” Угорщині продовжилося вивчення давньої історії угорців за візантійськими та латинськими писемними джерелами, у країні залишилися працювати Д. Моравчик, Д. Дьйорфі, М. Дьйонї (водночас країну залишили такі історики-медієвісти як Фехер Матіяш Йеню (Fehér Máttyás Jenő) та Імре Боба (Imre Boba)¹²⁹.

Незважаючи на те, що головним предметом наукових зацікавлень Д. Дьйорфі (1917–2000)¹³⁰ була передісторія та рання історія, історична географія Угорщини, він і після своєї монографії *Печеніги і мадьяри* продовжував цікавитися питаннями минулого неугорських кочівників. Йому належать праці про

¹²⁷ Ildikó Ecsedy. Nomad societies and state formations. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 35. (1981), 2–3, 393–396; Idem. Nomads in history and historical research. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 35. (1981), 2–3, 201–227; Robert Simon. Symbiosis of Nomads and Sedentaries on the Character of the Middle Eastern Civilization. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 35. (1981), 2–3, 229–242; Gábor Vékony. The role of a march in the ethnic and political changes. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 33. (1979), 3, 301–314. І. Фодор висловлювався проти пануючої (особливо в радянській історіографії) тези про те, що кочове скотарство є примітивнішою формою господарства щодо землеробства: István Fodor, *Die große Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien*. (Budapest, 1982), 105.

¹²⁸ István Zimonyi. Az eurázsiai steppe nomádjai és szomszédai. *Acta Universitas Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica*. Vol. 99. (1995), 65–75.

¹²⁹ Імре Боба є автором науково-популярного зведення ранньосередньовічної історії Східної Європи – *Кочівники, нормани і слов’яни*: Imre Boba. *Nomads, Northmen and Slavs: Eastern Europe in the ninth century*. (The Hague, Wiesbaden, 1967).

¹³⁰ Про нього: Lajos Kiss. Györffy György halálára. *Magyar Nyelv*. (2001), 2, 250–252.

етимологічне та семантичне наповнення залишків печенізької та куманської мови в писемних джерелах¹³¹, про інтеграцію залишків цих народів в угорське суспільство¹³². Увага Дьйорфі була прикута до важливих епізодів угорсько-печенізьких стосунків кінця IX ст., складу печенізьких племен, місць розселення та часу появи печенігів у Європі (зокрема, сумніву було піддано хронологію печеніго-візантійських стосунків за Хронікою Регіно з Прюм) в цілому та в Угорщині зокрема¹³³.

Описуючи розселення кочівників, Д. Дьйорфі вдався до перенесення залучених ним з праць Рубрука та дель Пано Карпіні маршрутів кочування монгольських ханів між Дніпром і Уралом на реалії Північного Причорномор'я і Нижнього Подунав'я IX–X ст. На його думку, зимові кочовища ханів печенізьких племен, згаданих у праці Константина Багрянородного, були у в нижній течії річок Жиу, Олт, Веда, Арджеш, Яломіца, Сірет, Прут, Дністер, Південний Буг, Дніпро, Донець і Дон, а літні – вище по течії, обмежені лінією лісів. Теза щодо розташування зимових і літніх стоянок вождів кочівників була ним перенесена і на угорські племена: цьому присвячувалася розлога стаття “Про систему розселення угорців – завойовників батьківщини”, що вийшла у 1975 р.¹³⁴

Цілісна картина історії угорців у їх стосунках з сусідами від кін. IX ст. до сер. X ст. була викладена дослідником у статті

¹³¹ György Györffy. A kun és komán népnév eredetéhez. *Antiquitas Hungarica*. (1948), 2, 158–176; Idem. КАРМПАΛΟΥΚ. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 10. (1962), 4, 413–415.

¹³² György Györffy. A kunok feudalizálódása. *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. Században*, ed. György Székely (Budapest, 1953), 248–275; Idem. Magyarország népessége a honfoglalától a XVI. század közepéig. *Magyarország történeti demográfiaja*, ed. József Kovacsics (Budapest, 1963), 45–53.

¹³³ György Györffy. A besenyők Európai honfoglalásának kérdéséhez. *Történelmi Szemle. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője*. Vol. 14. (1971), 3–4, 281–288 (варіант франц. мовою: Sur la question de l'établissement des Petchénègues en Europe. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 25. (1972), 283–292); Idem. Landnahme, Ansiedlung und Streifzüge der Ungarn. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 31. (1985), 3–4, 231–270; Idem, *A magyarság keleti elemei*. Vol. 100. (Budapest, 1990), 158–160.

¹³⁴ György Györffy. A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Archaeologiai Értesítő*. (1975), 2, 191–242. Варіант французькою мовою: Système des résidences d'hiver et d'été chez les nomades et les chefs hongrois au X-e siècle. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. (1975), 1, 45–154.

“Завоювання батьківщини, розселення та походи угорців” від 1985 р.¹³⁵ У тій же статті дослідник чи не вперше в угорській історіографії завів мову про вплив кліматичних факторів на міграції кочівників східноєвропейських степів IX–XI ст.¹³⁶, яким згодом було присвячено окреме дослідження – “Карпатський басейн і Етелькузу тисячу років тому”¹³⁷.

Стосунки Візантії з печенігами та половцями, в т.ч. за участі угорців, стали предметом зацікавлень сучасних угорських дослідників – Ференца Макка (Ferenc Makk),¹³⁸ Мартона Тьоше-

¹³⁵ György Györffy. Landnahme, Ansiedlung und Streifzüge der Ungarn, 231–270.

¹³⁶ Ibidem, 236.

¹³⁷ György Györffy, Bálint Zólyomi. A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. *Magyar tudomány: a Magyar Tudományos Akadémia értesítője*. Vol. 41. (1996), 899–918. У залученні до вивчення історії середньовічних кочівників елементів з теорії номадизму та природно-географічних факторів простежується вплив робіт Лева Гумільова, зокрема праці, яка вийшла у будапештському *Acta Archaeologica: Lev N. Gumilev. New data on the History of the Khazars. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 19. (1967), 1–2, 61–103. У 1959 р. І. Ердеї захистив у Ленінграді дисертацію на тему “Угорці в Лебедії. Матеріальна культура угорців IX–X ст.”, і з того часу тісно співпрацював з радянськими дослідниками, особливо з Л. Гумільовим. 1969 р. датується спільна рецензія Л. Гумільова та угорського історика І. Ердеї на книгу С. Плетньової “Від кочовищ до міст”: Лев Н. Гумилев, Иштван Эрдели. Единство и разнообразие степной культуры Евразии в средние века. *Народы Азии и Африки*. (1969), 3, 78–87. У середині 1980-х років угорські археологи Еугенія Сімонова (Eugénia Szimonova) та І. Ердеї впродовж кількох років вивчали фонди Інституту археології НАН України, а українські археологи – угорські фонди. Результатом став збірник *Матеріали I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии*, ред. Олег Приходнюк. (Київ, 1996).

¹³⁸ Ferenc Makk. The Árpáds and the Comneni. (Budapest, 1989), 9–11, 29, 47ff.; Idem. On the Foreign Policy of Saint Stephen. *Saint Stephen and his country. A newborn kingdom in Central Europe Hungary*, ed. Attila Zsoldos. (Budapest, 2001), 37–48; Idem. Saint Ladislav et les Balkans. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Opuscula Byzantina*, 9. (1994), 59–67; Idem. *Ungarische Außenpolitik (896-1196)*. (Herna, 1999), 64, 84. Idem. [The review of:] Rajmund Kerbl: Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050–1200 und ihr Einfluss auf das Arpadenköningreich. Wien, 1979. 158 + XLIV s. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 28. (1982), 1–4, 157–159; Після Ігнаца Ачаді (Ignác Acsády). *A magyar birodalom története*. (Budapest, 1903), 13) в угорській історіографії вважалося, що внаслідок спільного вторгнення куманів та візантійців в Угорщину та їхньої поразки під Оршовою (1091–1092 рр.), Ласло I зайняв цілу

ра (Márton Tócsér)¹³⁹, С. Ковач¹⁴⁰, Аттила Ковача.¹⁴¹ Печеніго-угорські стосунки вивчалися в роботах Дьюли Крішто (Gyula Kristó, 1939–2004)¹⁴², Йожефа Герича (Jyzsef Gerics)¹⁴³, Яноша Сабо (János B. Szabó)¹⁴⁴. Ласло Серфю (László Szegfű), Габор Барі (Gábor

провінцію Мезія. На думку Ф. Макка, йшлося тільки про регіон між Моравою і Дріною, а також частину земель на південь від р. Сави і Нижнього Дунаю з фортецями Срем і Белград: Saint Ladislav et les Balkans, 66. Огляд історіографії цього питання див.: Szilvia Kovács. A kunok története a mongol hódításig, 245ff.

¹³⁹ Márton Tócsér. Kétffrontos harc: Bizánc és a besenyő és szeldzsuk támadások a XI. század közepén. [Борючись на 2 фронти: Візантія, печеніги і сельджуки у середині XI ст.]. *Hadtörténelmi közlemények*. (2015), 1, 120–145.

¹⁴⁰ Szilvia Kovács. The Cuman Campaigns in 1091. *Golden Horde Review*. (2014), 1(3), 174–189. У даній статті авторка намагалася дати відповіді на запитання, хто запросив куманів у Візантію у 1091 р., якою була їхня роль у перемозі візантійців над печенігами, та чи ідентичні ці кумани тогорічним нападникам на Угорщину.

¹⁴¹ Угорська історіографія, і Ф. Макк в тому числі, інтепретуючи події 1071-1072 рр. у регіоні Дунай-Сава-Драва, наслідком яких стала окупація Угорщиною частини території Візантії та облога Белграда, в цілому слідувала повідомленню *Chronica Hungarorum* про причину конфлікту. Аттила Ковач висловив припущення, що набіг на угорські землі (який став причиною угорсько-візантійського зіткнення) здійснили не ті печеніги, які перебували на службі у Візантії, а їхні “родичі” з Північного Причорномор’я, які втікали від куманської загрози. Attila Kovács. 1071: besenyők, magyarok, bizánciak. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta historica*. Vol. 139. (2017), 45–53.

¹⁴² Gyula Kristó. *Az Árpád-kor háborúi*. (Budapest, 1986), 55, 63, 68–69. Велику увагу Д. Крішто присвятив печеніго-угорським стосункам, особливо в монографії *Hungarian History in the Ninth Century* (Szeged, 1996), 106–203. Перебуванню печенігів та куманів (а також каварів, слов’ян тощо) в середньовічній Угорщині присвячено монографію *Nichtungarische Völker im mittelalterlichen Ungarn* (Herne, 2008), ряд статей (наприклад, Gyula Kristó. Sírhelyekre vonatkozó adatok korai okleveleinkben. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta historica*. Vol. 71. (1981), 21–28).

¹⁴³ József Gerics. Quaedam puella de genere Tatun. Philologisches und Rechtsgeschichtliches zur Untersuchung einer Chronikenstelle. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*. 9. (1967), 3–30; Idem. Textbezüge zwischen den ungarischen Chroniken und der Sankt-Ladislav-Legende. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 19. (1973), 3–4, 273–303.

¹⁴⁴ János B. Szabó. “Magrebiták”, Úzok – “Kunok”, Berendek és Besenyők. Egy XII. századi keleti betelepülés nyomában [“Маргібіці”, Огузо-Кумани, Берендеї і Печеніги. Відстежуючи східні поселення у XII ст.]. *Hadtörténelmi Közlemények*.

Bagi) та Янош Больок (János Bollók) зверталися до проблеми поселення печенігів хана Тонузоби в Угорщині часів правління князя Такшоня (943–972).¹⁴⁵ Незважаючи на те, що роль печенігів та інших не-угорських кочівників як допоміжних військових сил в угорській короні досить вичерпно було представлено в монографії Гансгерда Гьокеняна (Hansgerd Göckenjan)¹⁴⁶, угорські медієвісти далі вивчають це питання.¹⁴⁷ Нора Беренд (Nora Berend) цікавиться проблемою інтеграції не-угорських народів в угорському середньовічному суспільстві¹⁴⁸.

Територія сучасної Угорщини (на відміну від земель Румунії, Болгарії, Сербії¹⁴⁹) розташована поза межами зони активних контактів між кочівниками і Візантією у X–XI ст. Крім того, угорські археологи, як правило, скептично ставляться до можливості знайти у Карпатському басейні залишки матері-

Vol. 129. (2016), 1, 148–159.

¹⁴⁵ László Szegfű. Megjegyzések Thonuzoba történetéhez. *Századok*. (1982), 5, 1060–1078; János Bollók. A Thonuzoba-legenda történelmi hitele. *Századok*. (1979), 1, 97–107; Idem. L'authenticité historique de la légende de Thonuzoba. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio linguistica*. Vol. 11. (1980), 31–42; Idem. Meg egyszer Thonuzobáról. *Századok*. (1982), 5, 1078–1090; Gábor Bagi. A Thonuzoba-féle besenyő betelepülés. *Jászkunság*. Vol. 39. (1993), 26–29.

¹⁴⁶ Hansgerd Göckenjan. *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*. (Wiesbaden, 1972).

¹⁴⁷ Zoltán Kordé. A magyarországi besenyők az Árpád-korban. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta historica*. Vol. 90. (1990), 3–21; Idem. Kabars, Sicules et Petchenégues: les Hongrois et les auxiliaires militaires. *Les Hongrois et l'Europe: conquête et intégration*, ed. by Sándor Csernus and Klára Korompay. (Paris-Szeged, 1999), 231–239; Gábor Hatházi. Az Árpád-kori magyar hadszervezet nomád elemeinek kérdéséhez: A besenyők [Кочівницькі частини угорського війська часів Арпадів. Печеніги]. *Hadtörténeti Közlemények*. Vol. 103. (1990), 2, 22–60; István Herényi. A kabarok, székelyek és besenyők szerepe a nyugati végek védelmében és benépesítésében [Поль каварів, сікулів і печенігів у захисті західних кордонів і їхнього населення]. *Forrás*, 24. (1992), 8, 68–76; András Pálóczi Horváth. Pogányokkal védelmettjük országunkat: keleti népek a középkori Magyar Királyságban a kálizoktól a kunokig [Захищаючи нашу країну за допомогою поган: Східні народи в Угорському королівстві, від хорезмійдів до куманів]. *Studia Caroliensia*. 5. (2004), 2, 10–30.

¹⁴⁸ Nora Berend. *At the gate of Christendom: Jews, Muslims, and "pagans" in medieval Hungary, c. 1000-c. 1300*. (Cambridge, UK, 2001).

¹⁴⁹ Gordana Marjanović-Vujović. Archaeological proving the presence of the Pechenegs in Beograd town. *Balkanoslavica*. (1974), 3, 183–188.

альної культури кочівників (не-угорців), датовані X–XI ст.¹⁵⁰ Не виключеною є і певна політична інструменталізація цього питання. З одного боку, угорські вчені вважають, що угорська тематика була дискримінованою в СРСР,¹⁵¹ а румунські дослідники навмисно видавали угорські поховання у Трансільванії за печенізькі або куманські¹⁵², з іншого боку, можливе і протилежне трактування – що залишки матеріальної культури не-угорських кочівників трактуються як угорські¹⁵³.

¹⁵⁰ Навіть тих, які до то того вважалися “не-угро-мадярського походження”: Attila Türk. Towards a classification of grave types and burial rites in the 10th– 11th century Carpathian Basin. Some remarks and observations. *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube*, ed. Ljudmila Doncheva-Petkova et al. (Sofia, Pilsiscaba, 2014), 137–156, 137. Раніше угорські археологи посилалися на “недостатню вивченість”, для прикладу, могильників у областях Феєр і Тольна (Fejér, Tolna): *Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н.э.- I тысячелетие н.э.*, ed. Валерий С. Титов, Иштван Эрдели (Москва, 1986), 336. Дискусійним залишається питання про ранню (X–XI ст.) присутність печенігів у Банаті: Silviu Oța. *The Mortuary Archaeology of the Medieval Banat (10th-14th Centuries)*. (Leiden, Boston, 2014), 21. Як пише Петер Ланго, “у наші часи ідентифікація певного набору знахідок чи поховання з певною етнічною групою є доволі рідкісним”: Péter Langó. *Archaeological research on the conquering hungarians: A review. Papers presented at the meetings of the Institute of Archaeology of the HAS, 2003-2004*, ed. by Balázs Gusztáv Mende. (Budapest, 2005), 175–340, 178. Загальний огляд печенізької та куманської археології в Угорщині було нещодавно зроблено Ференцом Хорватом і Габором Хатхазі: Ferenc Horváth, Gábor Hatházi. Печенеги и куны. Археологическое наследие. *Труды Института востоковедения РАН, Тюркские кочевники в Азии и Европе: цивилизационные аспекты истории и культуры*. 7. (2018), 7–87.

¹⁵¹ Péter Langó. *Archaeological research on the conquering hungarians: A review*, 240. Інша точка зору: Алексей Комар. Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований. *Археология і Давня історія України*. 7. (2011), 21–78, 42. У статті за 1984 р. І. Ердеї зазначив, що, оскільки деталі поховального обряду давніх мадярів та печенігів багато в чому схожі, то можна припускати, що частково ті поховання, які вважають печенізькими, належать мадярам: István Erdélyi. Венгры на Дону. *Маяцкое городище. Труды советско-болгаро-венгерской экспедиции*, ред. Светлана Плетнева (Москва, 1984), 20–25, 23.

¹⁵² *Ibidem*, 242.

¹⁵³ Наприклад, А. Мадгеару у своєму відгуку на монографію А. Рона-Таша вказав на суперечливе трактування кочівницьких поховань у Східній і Південній Румунії, які можуть бути печенізькими, але безапеляційно трактуються угорською історіографією як угорські: Alexandru Madgearu. [Thereviewof:] Róna-Tas, András. *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages: An Introduction to Early*

Показовою у цьому розрізі є дискусія про “етнічну” приналежність глиняних котлів, поширених на території Угорщини, колишньої Югославії, Румунії, Болгарії, Молдови і України¹⁵⁴,

Hungarian History. New York: Central European University Press, 1999. 550 pp. \$64.95. ISBN: 9-639-11968-3. *The Medieval Review* 00.07.06 <https://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/tmr/article/view/14950/21068#NT5>

¹⁵⁴ Петре Діакону, Алоїз Хабовшчак (Habovštiak), Людмила Дончева-Петкова, Гордана Мар’янович-Вуєвич (Marjanović-Vujović), Димитр Димитров, Георге Постіка (Postică) та ряд інших археологів вважали глиняні котли з внутрішніми вушками маркером присутності печенігів (Петре Діакону. К вопросу о глиняных котлах на территории РНР. *Dacia*ю (1964), 8, 249–264; Aloiz Habovštiak. Príspevok k poznaniu našej nižinnej dediny v XI – XIII. storočí. *Slovenská Archeológia*. 9. (1961), 1-2, 451–482, 477; Людмила Дончева-Петкова. Средновековни глиненни съдове с вътрешни уши. *Археология*. (1974), 4, 32–38, 37; Димитр Димитров. Номадска керамика в Североизточна България. *Известия на Народния музей – Варна*. 11. (1975), 37–58, 49-57; Gordana Marjanović-Vujović. Archaeological proving the presence of the Pechenegs in Beograd town. *Balcanoslavica*. (1974), 3, 183–188, 183ff). Георгій Чеботаренко відносив їх до половців (Андрей Добролюбский. Об археологическом изучении средневековья в Молдавии. *Археологические исследования средневековых памятников в Днестровско-Прутском междуречье*, ред. Павел Бырня (Кишинев, 1985), 189–198, 194). Іштван Фодор, Мікльош Такач, та Анна Москаленко (під впливом угорської історіографії) – до угорців (István Fodor. Czerép üstjeink származása. *Archaeologiai Értesítő*. (1975), 2, 250–265, 264; Miklós Takács. *Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken*, (Budapest, 1986); Анна Москаленко. Славяно-венгерские отношения в IX в. и древнерусское население среднего и верхнего Дона. *Проблемы археологии и древней истории угров*, ред. Алексей Смирнов и др. (Москва, 1972), 189–196, 194). М. Токач звернув увагу на те, що такі котли мали поширення ще у пізньо-аварські часи: Miklós Takács. *Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken*. (Budapest, 1986), 88–92. Існує також думка, що ці котли могли використовуватися як угорцями, так і печенігами: Csanád Bálint. Über einige Tonkessel aus der Umgebung von Sarkel. *Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten*, ed. Csanád Bálint (Budapest, 1990), 9–21, 16, 20). Ф. Хорват та Г. Хатхазі пишуть, що такий тип кераміки був поширений у салтово-маяцькій культурі, згодом був перейнятий дунайськими болгарами та мадярами (Ferenc Horváth, Gábor Natházi. Печенегі и куны. *Археологическое наследие*, 18). Сабіна Мерва навіть не згадує “печенізьку” версію, описуючи глиняний котел з внутрішніми вушками, знайдений у Lébény-Billedomb (зображення на р. 249, plate 5, type 6): Szabina Merva. The 10-11th Century Pottery in the Carpathian Basin and its Eastern Relations. *Второй международный Мадыарский симпозиум*, ред. Сергей Боталов (Челябинск, 2013), 243–254. Флорін Курта вважає, що глиняні котли в Болгарії і на північ від Дунаю мають місцеве, а не кочівницьке походження: Florin Curta.

або ж нещодавня спроба Жолта Петкеша (Zsolt Petkes) поставити під сумнів належність вудил без перегину виключно до печенізьких поховань.¹⁵⁵

У огляді досягнень угорської середньовічної археології щодо вивчення кочівників на території Угорщини (станом на 1964 р.) І. Ердеї зауважив, що угорська наука не може відрізнити поховання угорських племен від поховань інших народів вказаного періоду, перш за все від печенізьких, щодо половецьких спостерігається більший прогрес¹⁵⁶. Д. Дьйорфі пізніше теж відзначив (незважаючи на те, що йому були відомі праці С. Плетнєвої та Г. Федорова-Давидова),¹⁵⁷ що немає ще чітких критеріїв для вирішення саме печенізьких поховань з маси інших¹⁵⁸. Ч. Балінт, перебуваючи під впливом типології кочівницьких поховань, запропонованої С. Плетнєвою, у свій час запропонував вважати печенізькими ті знайдені в Угорщині поховання, які містили шкіру-опудало коня,¹⁵⁹ але ця версія не була підтримана угорськими дослідниками.¹⁶⁰ Алан Кралованскі (Alán Kralovánzsky) у 1960-х вважав печенізькими деякі

The Image and Archaeology of the Pechenegs. *Banatica*, 23. (2013), 143–202, 161).

¹⁵⁵ Zsolt Petkes. Rúdablák a 10–12. századi Kárpát-medencében. *Hadak útján XIX. Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága Tanulmányok*. 3. (2012), 231–246.

¹⁵⁶ István Erdélyi. Résultats des recherches archéologiques relatives aux trouvailles des cavaliers nomads orientaux en Hongrie (1953–1964). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 18, (1965), 3, 373–378, 377.

¹⁵⁷ Угорська історична наука уважно слідкувала за прогресом радянської “кочівницької” археології. Так, через 2 роки після виходу статті С. Плетнєвої “Печеніги, торки і половці у південноруських степах” (за результатами Волго-Донської археологічної експедиції), угорський переклад цієї статті почав виходити у Будапешті (Szvetlana Pletneva. Besenyők, torkok és polovcek a déloroszarszági steppéken. *Szovjet Régészet*. 16. (1960), 101–162). Ще раніше в угорській пресі з’явилася стаття Міхаїла Артамонова “Хозарська фортеця Саркел”, щоправда російською мовою (Михаил Артамонов. Хазарская крепость Саркел. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 7. (1956), 1, 321–341). Розділ книги М. Артамонова “Історія хозарів” – “Мадяри і печеніги” було перекладено у Будапешті через рік після виходу ленінградського видання.

¹⁵⁸ György Györfly. Sur la question de l’établissement des Petchénègues en Europe, 28.

¹⁵⁹ Csanád Bálint. A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. (1969), 1, 107–114, 110, 113–114.

¹⁶⁰ Ferenc Horváth, Gábor Hatházi. Печенеги и куны. Археологическое наследие, 16–17.

поховання у долині р. Сарвіз (цікавою особливістю цих поховань було поміщення до могил тотемних тварин),¹⁶¹ але у 1985 р. відмовився від цих тверджень на користь таки угорського походження цих поховань¹⁶². Станом на сер. 80-х рр. XX ст. вважалося, що печенізькими є ряд могильників, розташованих поблизу оз. Нойзідлер, а також у р-нах Феєр (Fejér) і Тольна (Tolna, між оз. Балатон і Дунаєм)¹⁶³.

У 1996 р. в рамках відзначення чергової річниці *honfoglalay* вийшов ілюстрований каталог знахідок середньовічних кочівників (не-угорців) в Угорщині, де було підсумовано результати багатьох років археологічних розкопок в Угорщині. Окремі статті було присвячено печенігам, куманам та ясам¹⁶⁴. Пишучи про печенігів в Угорщині, Габор Хатхазі (Gábor Hatházi) традиційно нарікає на спорадичність археологічних знахідок (у т.ч. через схожість поховань печенігів з похованнями угорців раннього періоду) та опирається головним чином на писемні джерела¹⁶⁵ та топоніми. На його думку, основний масив печенізьких поселень у Мезьофьольд (Mezőföld, частина Тисо-Дунайської низовини) був розміщений в долині р. Сарвіз у X–XII ст., і таке розміщення мало на меті сторожову службу печенігів на перехресті торгових та паломницьких шляхів з Західної

¹⁶¹ Alán Kralovánszky. Szarvasmarha-temetkezés a honfoglalás korából. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei.* (1964), 2, 171–184.

¹⁶² Alán Kralovánszky. Honfoglaló őseink szarvasmarha-kultusza [Культ худоби у наших предків – завойовників батьківщини]. *Azóshazától a Kárpátokig*, ed. Viktor Szombathy. (Budapest, 1985), 360–374.

¹⁶³ *Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н.э. – I тысячелетие н.э.*, 332–334. Див. також: Иштван Эрдели. О печенегах на территории Венгрии: к постановке вопроса. *Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии*, 163–166.

¹⁶⁴ András Pálóczi-Horváth. Nomádnépekakelet-európaisteppén északözépkori Magyarországon. *Zúduló sasok: Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön*, ed. Gábor Hatházi et al. (Gyula, 1996), 7–36; Gábor Hatházi. Besenyők éskunokaMezőföldön. *Zúduló sasok*, 37–56; László Selmeczi. Régészeti ásatások a Nagykunsaágon. *Zúduló sasok*, 57–66; Idem. A jászok betelepülése a régészeti leletek tükrében. *Zúduló sasok*, 67–80.

¹⁶⁵ Д. Кришто присвятив окрему статтю актовим документам, які описують впорядковані середньовічні поховання в Угорщині, у т.ч. печенізькі (в Угорщині з 1100 р. існував закон про обов'язковість поховання на прицерковних кладовищах): Gyula Kristó. Sirhelyekrevonatkozó adatokkorai. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae.* Vol. 71. (1981), 21–28.

Європи до Візантії¹⁶⁶. Угорцям не шкода було віддати печенігам заболочені землі, які були мало придатні для землеробства, однак годилися для випасу худоби.¹⁶⁷ Ференц Хорват (Ferenc Horváth) і Габор Хатхазі вважають, що печенізьке населення в Угорщині часів Арпадів (11-13 ст.) не було чисельним – 1-2% від загального або навіть менше.¹⁶⁸

Археологічному вивченню залишків діяльності печенігів, огузів, половців та ясів присвячено роботи Арпада Надя (Árpad Nagy, 1945-1989)¹⁶⁹, Ласло Шельмеці (László Selmeczi)¹⁷⁰, Габора Хатхазі¹⁷¹, Андраша Палоці-Хорвата (András Pálóczi-Horváth)¹⁷². Певна увага приділяється вивченню антропометричному

¹⁶⁶ Gábor Hatházi. Besenyők éskunokaMezőföldön, [карта на сторінці] 40. Розселення куманів у Мезефьольді (Mezőföld) – див. карту на ст. 49. Всього на території сучасної Угорщини нараховують 150 відомих поселень печенігів: *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium*, ed. Zsolt Visy. (Budapest, 2003), 389. Палоці-Хорват оцінює їх кількість більш скромно: 46 поселень, де власниками домоволодінь були печеніги, і від 30 до 32 сіл, які були повністю або частково печенізькими: András Pálóczi-Horváth. *Peoples of eastern origin in Medieval Hungary. The cultural heritage of Pechenegs, Uzes, Cumans and the Jász*, 265.

¹⁶⁷ Gábor Hatházi. Besenyők éskunokaMezőföldön, 43–44.

¹⁶⁸ Ferenc Horváth, Gábor Hatházi. Печенеги и куны. Археологическое наследие, 11.

¹⁶⁹ Árpad Nagy. Eger környéki és tiszavidéki besenyő települések a X-XI. században: Kísérlet a magyarországi besenyők régészeti hagyatékának meghatározására. *Egri Múzeum Évkönyve*. (1969), 7, 129–157.

¹⁷⁰ László Selmeczi. A szállástó a faluig. Adatok a magyarországi kunok településtörténetéhez. *Arany János Múzeum Közleményei*, (1986), 4, 193–213; Idem. A kunok nomadizmusának kérdéséhez. *Hermane Ottó Múzeum Évkönyve*. 25–26. (1986–1987), 177–187; Idem. *A Négyszállási I. számú jász temető*. (Budapest, 1992); *Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról*. (Debrecen, 1992).

¹⁷¹ Gábor Hatházi. A besenyő megtelepedés régészeti nyomai Fejér megyében. *Savaria: a Vas megyei múzeumok értesítője*. 22/3. (1996), 223–248.

¹⁷² Библиографія праць А. Палоці-Хорвата на 2014 р.: Pálóczi Horváth András publikációinak jegyzéke. “*Carmen miserabile*”. *A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*, ed. (Kecskemét, 2014), ed. Szabolcs Rosta, György V. Székely, 9–20. Кілька важливих: András Pálóczi-Horváth. Situation des recherches archéologiques sur les Comans en Hongrie. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 27. (1973), 2, 201–209; Idem. L’immigration et l’établissement des Comans en Hongrie. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 29. (1975), 3, 313–333; Idem. Le costume Coman au moyen âge. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 32. (1980), 1–4, 403–427.

вивченню решток з поховань кочівників, новим перспективним напрямком є вивчення ДНК з поховань кочівників¹⁷³.

Особливо слід виділити монографію А. Палоці-Хорвата – *Печеніги, Кумани, Яси: степові народи у середньовічній Угорщині*¹⁷⁴, яка вийшла кількома мовами. Незважаючи на спеціалізацію автора на матеріальній культурі (реконструкція поселень, одягу), Палоці-Хорват опирається в основному на писемні джерела, а археологічні знахідки подано в якості ілюстрацій (розділ про печенігів ілюстровано, серед іншого, зображеннями листоподібних амулетів та вудил без перегину)¹⁷⁵. У науково-популярній манері автор розповідає коротку історію печенігів, їхніх стосунків з угорцями та сусідніми державами, основні риси матеріальної культури, історію поселення в Угорщині¹⁷⁶. Початки міграції печенігів в Угорщину дослідник пов'язує з печеніго-візантійськими конфліктами¹⁷⁷. У 2014 р. вийшов доповнений свіжими археологічними даними та більш розгорнутий (додано розділ про узів) варіант цієї монографії¹⁷⁸.

Загальні роботи з археології кочівників залишили І. Ердеї¹⁷⁹,

¹⁷³ Див.: Антония Марчик. Антропологическая характеристика средневекового кунского и венгерского населения (краткий обзор). *Труды Института востоковедения РАН, Тюркские кочевники в Азии и Европе: цивилизационные аспекты истории и культуры*, 114-119. Erika Bogácsi-Szabó et al. Mitochondrial DNA of ancient Cumanians: culturally Asian steppe nomadic immigrants with substantially more western Eurasian mitochondrial DNA lineages. *Human Biology*, 2005, October, 77(5), 639–62.

¹⁷⁴ András Pálóczi-Horváth. *Besenyők, Kunok, Jászok* (Budapest, 1989). Варіант англ. мовою: *Pechenegs, Cumans, Iasians: steppe peoples in medieval Hungary* (Budapest, 1989).

¹⁷⁵ András Pálóczi-Horváth. *Pechenegs, Cumans, Iasians: steppe peoples in medieval Hungary*, 19-21, 34.

¹⁷⁶ Ibidem, 7–38.

¹⁷⁷ Ibidem, 31. Ф. Хорват та Г. Хатхазі пишуть про цих печенігів як про переселенців “другої хвилі” (першою були печеніги, які селилися в Угорщині за часів Такшона), і вважають, що переселенці другої хвилі отримали більші привілеї і довше зберегли свою етнічну ідентичність (Ferenc Horváth, Gábor Hatházi. Печенеги и кунь. Археологическое наследие, 14).

¹⁷⁸ András Pálóczi-Horváth. *Peoples of eastern origin in Medieval Hungary. The cultural heritage of Pechenegs, Uzes, Cumans and the Jász.*

¹⁷⁹ István Erdélyi. *A Bajkáltól a Balatonig. Régészeti adatok a töröknyelvű népek történetéhez.* (Budapest 1997).

Ч. Балінт¹⁸⁰. Окремої згадки заслуговує точка зору Балінта на те, що він називає *Steppenfixierung* або *Orient-preference* у централь-но- та східноєвропейській археології¹⁸¹. Угорський археолог вважає, що неправильно сліпо переносити традиції матеріальної культури азійських кочівників на народи (аварів, угорців, болгар та ін.), які тривалий час перебували під впливом своїх європейських сусідів. Балінт фактично заликає угорську історичну відмовитися від захоплення кочовим походженням угорців, натомість підкреслює їхню європейську сутність. Один з провідних угорських медієвістів Ференц Макк у творі *Угорська зовнішня політика 896-1196* пише: “Не викликає сумніву, що боротьба угорських королів захищала європейську цивілізацію та християнство від східних кочівників”¹⁸².

Таким чином, угорська історіографія за 150 років пройшла шлях від гордості кочовим походженням угорців, їхнім спорідненням з іншими кочівниками, які у X–XI ст. мешкали та території Північного Причорномор’я – печенігами, узами, половцями, від пошуку східної першобатьківщини, угорського туранізму, до певного заперечення чи применшення ролі кочівників в історії Угорщини, яке проявляється у запереченні неугорського характеру пізньокочівницьких поховань та інших знахідок (глиняних котлів, вудил без перегину) не тільки на території історичної Угорщини, але і земель, якими проходили угорці на шляху до “набуття батьківщини”, низькій оцінці відсотку неугорського кочового населення в середньовічній Угорщині, підкресленні європейського шляху середньовічної Угорщини¹⁸³. На нашу думку, велику роль у такій зміні тенденцій відіграв політичний фактор.

Якщо у середині XIX – середині XX ст. угорські інтелектуали намагалися протиставити пангерманізму та панславізму хоча б позірний союз східних (“туранських”) народів, певний

¹⁸⁰ Csanád Bálint, *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*, ed. Falko Daim. (Köln, 1989).

¹⁸¹ Csanád Bálint. On “Orient-preference” in archaeological research on the Avars, proto-Bulgarians and conquering Hungarians. in *Post-Roman towns, trade and settlement in Europe and Byzantium. Vol. 1. The Heirs of the Roman West*, ed. Joachim Henning. (Berlin, New York, 2007), 545–562, 547.

¹⁸² Ferenc Makk. *Ungarische Aussenpolitik (896-1196)*, 84.

¹⁸³ Примітно, що населення сучасної Угорщини є фактично моноетнічним – більше 98% назвали себе угорцями: Gabriella Vukovich. *Mikrocensus 2016 – 12. Nemzetiségi adatok. Hungarian Central Statistical Office.* (Budapest, 2018). http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mikrocensus2016/mikrocensus_2016_12.pdf

час підкреслювали кочовий характер середньовічних угорців (дійшло до заперечення спільності мови та походження угорців з осілими та миролюбними фіно-угорськими народами), шукали природного союзника в особі Туреччини, а лідери угорських нацистів вірили у вищість тюрко-угорської раси від інших європейців, у т. ч. від германців (Ференц Салаші навіть сповідував своєрідну ідеологію хунгаризму)¹⁸⁴, то після 1945, а особливо після поразки угорського повстання 1956 р. частина угорських істориків завела мову про позитивний та плідний характер стосунків угорців зі “слов’янами” та негативний – з кочівниками та “германцями”. Падіння Берлінського муру і соціалістичного режиму в Угорщині, входження країни до ЄС супроводжується одночасним запереченням важливості неугорських кочівників (печенігів, ясів, кунів) в історії середньовічної Угорщини, підкресленням європейськості угорців та Угорщини.

Однак політичні тенденції у гуманітарних студіях Угорщини не применшують важливої ролі, яку відіграють угорські сходинки, історики та археологи у вивченні пізніх кочівників (печенігів, узів, половців, монголо-татар) Східної Європи.

Mykola MELNYK. From Admiring the Nomads to Moving Away from the *Steppenfixierung*: Paradoxes of the Hungarian Historiography in the Study of Pechenegs, Uzes, and Cumans.

Modern national historiographies emerged as part of the national awakenings in Central Europe. The origin of the Hungarians, the conquest of the homeland, the presence of Hungarians in Europe, and coexistence with other peoples –those were the key issues raised by the representatives of the Hungarian historiography.

The first extant written sources on the Hungarian history (such as Gesta Hungarorum) identified the Hungarians’ ancestors with other nomads –Pechenegs, Uzes, and Cumans – who at one time migrated from Asia to Europe. The interest in nomads in the 19th and early 20th century was largely determined by political factors. Surrounded by Slavic and Germanic peoples, Hungary felt endangered by and in threat of isolation due to the rise of Pan-Germanism and Pan-Slavism, as well as the national revival of Romanians.

¹⁸⁴ Stanley G. Payne. A History of Fascism, 1914–1945. (Madison, 1996), 272.

That is why Hungary's political elite focused on contacts with Turkey and the East in general, and scholars reasonably searched for eastern roots of the Hungarians studying the Hungarian history in connection with the history of other nomads and taking a great interest not only in Finno-Ugric but also in Turkic languages, as well as in Latin, Byzantine and Oriental written records on the history of Hungarians, Pechenegs, and Cumans. The warlike nature of the nomads was contrasted with the 'peaceful' peoples inhabiting the North Europe (Sami, Finns, Komi, etc.). This is how the phenomenon of Hungarian Turanism emerged.

The achievements of the Hungarian historiography in the 19th and early 20th century in the study of non-Hungarian nomads in Hungary (P. Horváth, Gy. Fejür, L.von Szalay, P. Hunfalvy, Gy. Pauler, I. Györfös, J. Jerney, B. Kossónyi, I. Polóny, J. Belitzky, I. Kniezsa, L. Madarassy, Gy. Miskolczi, Gy. Müszóros), their archaeological records (G. Nagy, Gy. Nagy Kislúghi, Sz. Kólmón, N. Fettich), their languages, Byzantine and Oriental chronicles (G. Kuun, M. Kmosky, Z. Gombocz, Gy. Nümeth, G. Fehür, Gy. Moravcsik, Gy. Gyurffy, L. Rósonyi, M. Gyyni) are largely attributable to the fascination with the nomads prevalent in the Hungarian historiography at the time.

The political situation after the defeat of Hungary in WWII and so much so after the Revolution of 1956, forced some Hungarian scholars (E. Lüderer, I. Bertünyi, A. Bartha) to write about the negative impact of the nomads and Germanic peoples as opposed to the positive impact of the Slavs in the Hungarian history. Nevertheless, the archaeological, medieval, oriental, and Byzantine studies in Hungary, even during the communist rule, greatly succeeded in exploring the history of Pechenegs, Uzes, and Cumans within the framework of the Hungarian and European history (K. Czeglüdy, A. Ryna-Tas, I. Zimonyi, I. Erdülyi, A. Pölyczi-Horváth, G. Hathózi, L. Selmeczi, G. Kristy).

The fall of the Berlin Wall and the EU membership have brought about some changes in the overall trends of Hungarian historians when referring to their nomadic past and the nomads, who accompanied the Hungarians along the historic path. Csanád Bölint, one of the leading Hungarian archaeologists, has stated the need to move away from the Steppenfixierung (or Orient-preference) and to pay more attention to the European component of Hungarian early history. But even so, the political trends in Hungary's humanities studies do not downplay the role of Hungarian orientalists, historians, and archaeologists in the studies of the East Europe's late nomads.

Keywords: Hungarian Historiography, Pechenegs, Uzes, Cumans.

Олег БУБЕНОК

МАДЯРИ І ХОЗАРИ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

В ранньосередньовічній історії Східної Європи ще й досі найбільш загадковими залишаються питання, пов'язані з появою угорців-мадярів на історичній арені. Події “темного” періоду хозарської історії (друга половина VIII — початок IX ст.) мають безпосереднє відношення до цього.

*Аналіз письмових джерел дозволяє вважати, що в першій половині IX ст. у степах Північного Причорномор'я з'явилися нові прибульці зі Сходу — мадяри-угорці. Костянтин Багрянородний повідомляє, що у давні часи мадяри мали давнє поселення поблизу Хозарії, котре мало назву **Лебедія**. Як свідчить Костянтин, угорці, знаходячись у Лебедії, кілька років підкорялись хозарам. Потім у другій половині IX ст. під тиском печенігів мадяри перекочували в область Ателькузу, яку сучасні дослідники без вагань локалізують у Північно-Західному Причорномор'ї.*

З приводу локалізації області Лебедія існують багато припущень. Проте є підстави вважати, що країна мадярів Лебедія мала знаходитись на березі Азовського моря. У відповідності до даних середньовічних письмових джерел про традиційний розподіл мадярського суспільства на сім (вісім) племен автор статті пропонує широку локалізацію території країни мадярів Лебедії — Північне і Східне Приазов'я та прилеглі території. Є підстави вважати, що мадяри почали заселяти Лебедію у другій половині VIII ст. Найбільш ймовірною виглядає ситуація, при якій хозарський каган намагався пропустити мадярів, які рухалися із-за Волги, до степів Дніпровсько-Донського межиріччя через степи Північного Кавказу. В результаті, частина мадярів залишилася у степах Північно-Західного Кавказу і розселилася вздовж східного і північного узбережжя Азовського моря.

У статті також відзначена еволюція мадяро-хозарських відносин: друга половина VIII ст. — мадяри як васали хозар; перші десятиліття IX ст. — мадяри як союзники хозар; 30–70-ті рр. IX ст. — мадяри як вороги хозар.

Ключові слова: мадяри, хозари, Лебедія, Ателькузу, Східне і Північне Приазов'я, Північно-Західне Причорномор'я.

В ранньосередньовічній історії Східної Європи ще й досі найбільш загадковими залишаються питання, пов'язані з появою угорців-мадярів на історичній арені. Сталося так, що у письмових джерелах не знайшли своє відображення події, що відбувалися у степах Східної Європи у другій половині VIII – на початку IX ст. Саме тоді Хозарський каганат почав змінювати основні напрями своєї внутрішньої і зовнішньої політики, що стало наслідком поразки в останній арабо-хозарській війні у 737 р.. У той же час, на початку IX ст., в Хозарському каганаті розпочалася громадянська війна, що значно послабило владу хозарського кагана. Саме події цього “темного” періоду хозарської історії і мають безпосереднє відношення до появи мадярів на історичній арені.

Аналіз письмових джерел дозволяє вважати, що в першій половині IX ст. у степах Північного Причорномор'я з'явилися нові прибульці зі Сходу – мадяри-угорці, яких візантійські автори назвали “турками”. Показово те, що про ці події ми знаємо завдяки європейським та мусульманським джерелам, написаним у X ст. та в більш пізній період.

Найбільш докладні відомості про мадярів-“турків” містяться у творі візантійського імператора Костянтина Багрянородного “Про управління імперією”. У своїх коментарях до твору Костянтина перекладач його Генадій Літаврін відзначив: “Костянтин користався, зважаючи на все, трьома джерелами інформації про мадярів: повідомленнями посла Гаврила (див. розд. 8), повідомленнями мадярських вождів Термачу і Булчу (може бути, також Дьюли і Булчу), які відвідали Константинополь приблизно в 948 р. (розд. 40; МАВФ. 85-86. 1.), і розповідями хозар з числа охоронців імператора... Але зведення про мадярсько-печенізькі відносини записані з різних джерел”¹.

Костянтин Багрянородний повідомляє, що у давні часи мадяри мали давнє поселення поблизу Хозарії, котре мало назву *Лебедія*. Легендарного ватажка давніх угорців також звали *Лебедія*. Як свідчить Костянтин, угорці, знаходячись у Лебедії, кілька років підкорялись хозарам. Хозарський каган навіть одружив ватажка угорців Лебедію на своїй дочці і мадяри таким

¹ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*. Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. (Москва, 1991), 383.

чином стали союзниками хозарів. Ситуація суттєво змінилася, коли на мадярів напали зі сходу печеніги й у наслідок цього частина мадярів змушена була поселитися у західній частині Північного Причорномор'я в місцевості *Ателькузу*, що в перекладі з давньоугорської має означати “Межиріччя”. За даними Костянтина, наприкінці IX ст. мадяри зазнали нищівної поразки від печенігів, внаслідок чого вони переселилися з Північно-Західного Причорномор'я до Паннонії². Згідно з припущенням Костянтина Цукермана, в 30-ті рр. IX ст. у причорноморських степах на захід від Хозарії утворилось нове державне утворення кочівників-мадярів, яке відіграло помітну роль в історичному розвитку Хозарського каганату та Візантійської імперії³.

Якщо щодо локалізації країни *Ателькузу* в Північно-Західному Причорномор'ї серед думок дослідників немає великих розбіжностей, то гіпотези вчених щодо локалізації країни *Лебедія* охоплюють великий регіон – від Волзько-Уральського межиріччя до басейну Буга, перелік та аналіз яких може займати багато сторінок в спеціальному історіографічному дослідженні. Отже, на сьогодні ця проблема залишається актуальною і тому потребує відмови від традиційних стереотипів.

Як вже зазначалось, найбільш докладні відомості про „хозарський період” в історії мадярів містить твір Костянтина Багрянородного „Про управління імперією”, де давні мадяри названі „турками”. Про первісну територію перебування мадярів у степах поблизу Хозарії Костянтин у 38 розділі свого трактату повідомляє наступне: „[Знай], что народ турків мав древне поселення поблизу Хозарії, у місцевості, яка називається Лебедія – за прізвиськом їх першого воєводи. Цей воєвода прозивався особистим іменем Лебедія, а за назвою достоїнства його іменували воєводою, як і інших по ньому. Отже, у цій місцевості, вже названій Леведії, тече ріка Хідмас, яка іменується також Хінгілус. В ті часи вони не називалися турками, а іменувалися з невідомої причини савартами-асфалами. Турків було сім племен, але архонта над собою, свого чи чужого, вони ніколи не мали; були ж у них якісь воєводи, з яких першим був вищеназваний Лебедія. Вони жили разом з хозарами протягом трьох років, воюючи в якості союзників хозарів в усіх війнах. Каган, архонт Хозарії, дякуючи мужності турків

² Там же, 155–165.

³ Константин Цукерман. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Вып. VI. (Симферополь, 1998), 663–688.

і їх військової допомоги, дав у дружини першому воєводі турків, який звався Лебедією, благородну хозарку через славу про його доблесть і знаменитість його роду, щоби вона родила від нього. Але цей Лебедія з невідомої випадковості не прижив дітей з цією хозаркою. Пачинакити [печеніги – О. Б.] ж, раніше названі кангар (а назву кангар давалося у них у відповідності з благородством і мужністю), рушили на хозарів війною і будучи переможеними, були змушені покинути власну землю і населити землю турків. Коли ж між турками и пачинакитами, які тоді називалися кангар, відбулася битва, військо турків було разбито и розділилося на дві частини. Одна частина поселилася до сходу, в краях Персії, – вони і сьогодні по давній назві турків називаються савартами-асфалами, а друга частина у західному краю разом з їх воєводою і вождем Лебедією, у місцях, які звуться Ателькузу...”⁴.

Сучасні дослідники вважають переселення печенігів до землі угорців-„турків” та військове зіткнення з ними, унаслідок якого мадяри залишили Лебедію, однією подією і співсталяють повідомлення 38 розділу трактату „Про управління імперією” з інформацією 37 розділу цього ж твору про переселення печенігів: „Нехай буде відомо, що пачинакити спочатку мали місце свого побуту на ріці Атіл, а також на ріці Геїх, будучи сусідами і хозарів, і так званих гузів. Але п’ятьдесять років назад згадані гузи, вступивши в угоду з хозарами и пішовши війною на пачинакитов, перемогли їх і прогнали з власної їх країни, і володіють нею аж до нинішніх часів так звані гузи. Пачинакити ж, втікаючи, бродили, вишукуючи місця для свого поселення. Досягнувши землі, якою вони володіють і сьогодні, знайшовши на ній турів, перемигши їх у війні і витіснивши, вони прогнали їх, поселились тут і володіють цією країною, як сказано, аж до сього дня вже протягом п’ятидесяти п’яти років”⁵.

Навіть на сучасному етапі найбільш проблематичним залишається локалізація країни мадярів – „Лебедії” і відповідно до того походження її назви, якщо враховувати, що назва країни була похідною не від антропоніма, а від особливостей місцевості (для порівняння можна навести назву місцевості *Ателькузу*, що в перекладі з давньоугорської має означати “Межиріччя”).

Цікаво, що щодо походження назви *Лебедія* Агатангел Кримський висловив досить цікаві міркування: “Назва “*Левадія*” м. б. трохи погречена, бо в Греччині було чимало

⁴ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 158–161.

⁵ Там же, 154–155.

місцевостей з таким ім'ям. Найбільше звертає увагу факт (але до IX століття він мабуть не стосується ніяк), що Ливадією зветься й одна місцевість у Болгарії, де був церковний маєток, що належав Іверському скитові Атонської гори. Про це ми знаємо з грузинської біографії св. Георгія Мтоцміделі (пом.1065). Див. вид. Сабініна Життя св., ст. 456–459 (рос. перекл. II, 178–179). Ще Киріон, ст. 16–17. Може це вказівка на один з дальших (пізніших) етапів часткової мадярської міграції; а може й чиста випадковість”⁶. Проте інші думки суттєво відрізняються від припущень А. Ю. Кримського на цей рахунок.

Так, у свій час Георгій Вернадський запропонував напряму пов'язати антропонім та топонім з назвою для птиці: “Мадярська орда, відповідно до Костянтина Багрянородного, складалася із семи кланів, чи *ogus*. Вожді мали титул “воєвода”, це слово запозичене зі слов'янської мови. Першого воєводу кликали Лебедіас. Можна припустити, що це не особисте ім'я, а назва клану . “Лебедь” – російське слово; *liba* значить “гусак” угорською. Паралель із ще одним фіно-угорським племенем, вотяками, буде тут дуже доречною. Ще в давні часи кожен клан вотяків мав свій власний *vorshud* (“тотем”), якому і поклонявся. Ми бачили, що птахи відігравали значну роль у міфології давніх фіно-угорських племен”⁷. Проте Г. В. Вернадський так і не пояснив, який був зв'язок між назвою давньоугорського тотему і країною давніх угорців на півдні Східної Європи. Складається враження, що в ситуації з терміном *Лебедія*, що являв собою одночасно і антропонім, і топонім, ми маємо певну помилку самого Костянтина Багрянородного або його інформаторів.

Проте з огляду на можливість походження назви від особливостей місцевості можна підтримати гіпотезу Анатолія Новосельцева, який вважав, що термін *Леведія* – „це елінізована форма місцевого слова від давньоугорського *леведі*”, що перекладається грецькою у значенні „давнє, старе місцеперебування”⁸. Існують й інші гіпотези, але вони не вирішують питань щодо точної локалізації країни Лебедії.

Г. В. Вернадський також намагався окреслити контури Леведії завдяки топонімам та гідронімам: “У зв'язку з цим варто згадати наступні назви південноруських місцевостей і рік,

⁶ Агатангел Кримський. *Історія хазар*. (Київ, 2018), 110, прим. 2

⁷ George Vernadsky. *Ancient Russia*. (New Haven, 1943), 241–242.

⁸ Анатолий Новосельцев. *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*. (Москва, 1990), 206.

оскільки деякі з них зберігають пам'ять про давню Лебедю: Лебедин, село в Шигиринському повіті Київської губернії; Лебедин у Браславській губернії (записані в шістнадцятому столітті); Лебедин у Харківській губернії; Лебедянь у Тамбовській губернії; ріка Либід, що впадає в Дніпро під Києвом; дві ріки з такою же назвою відповідно в Чернігівській і Рязанській губерніях. Примітно, що перший у переліку Лебедин знаходиться неподалік від джерела ріки Інгул, а Костянтин згадує ріку Чингілус у Лебедії, що могла позначати або Інгул, або Інгулець. На додаток до назви Лебедії в топоніміці можна знайти сліди племінної назви мадярів (угрів). Так, біля давнього Києва було місце, відоме як Угорское . У “Книзі Великому Кресленню” згадується ріка Угрин, притока ріки Уди, що, у свою чергу, є притокою Дінця. Одна із притоків Оки також називається Угра. Можливо, що такі назви міст як “Кут” чи ті, у складі назв яких є “кут”, – мадярського походження: kút значить “колодязь” по-угорськи (це слово означає “кут” українською). Ми можемо вказати тут Кут Свежків Валківського повіту і Червоний Кут Богодухівського повіту (обоє – у Харківській губернії)”⁹. Однак назви, що містять у собі основи “Лебідь” або “Кут”, могли виникнути на території України і без посередництва угорців, тобто вони цілком можуть мати слов'янське походження. Незважаючи на це Г. В. Вернадський зробив досить спірний з наукової точки зору висновок: “Розглядаючи вищенаведені дані топоніміки, ми бачимо, що багато назв, що, можливо, мають мадярське походження, відносяться до регіону верхнього Дінця (колишня Харківська губернія); інша група назв пов'язана з Київською губернією і басейном рік Інгул і Інгулець. Можна припустити, що мадяри спочатку концентрувалися у верхів'ях Дінця, а потім у районі Інгулу. Що стосується ріки Угри, що знаходиться на північ від району верхнього Дінця, і цілком імовірно, що на Угрі було мадярське поселення, то воно являло собою гарнізон для захисту північних кордонів”¹⁰.

У 30-ті рр. ХХ ст. академік А. Ю. Кримський у своїй монографії “Історія хазар” навів наступні міркування щодо локалізації Лебедії: “Кінець-кінцем, одначе, хазари пустили мадярів на правий бік Дону, і таким чином мадяри (безперечно, ще в 1-ій четвертині ІХ в.) розташувалися по північній Чорноморщині, десь так між Доном і Дніпром, і цей степовий край, десь

⁹ George Vernadsky. *Ancient Russia*. (New Haven, 1943), 241–242.

¹⁰ Ibidem, 241–242.

між Доном і Дніпром, здобув ім'я “Леведія”»¹¹

На сьогодні гіпотези вчених щодо локалізації країни *Лебедія* охоплюють великий регіон – від Волзько-Уральського межиріччя до басейну Буга. Умовно їх можна розділити на кілька груп: 1) між Волгою і Уралом (Ласло Вароді); 2) між Доном і його притокою Хопром (Олена Халікова); 3) між Доном і Дінцем (Омелян Пріцак); 4) між Кубанню і Доном (Йозеф Маркварт); 5) від низин Дону до Північно-Західного Причорномор'я (Костянтин Цукерман); 6) між Доном, Дніпром та Дністром (Антал Барта)¹². З останніх гіпотез варто згадати також досить цікавий підхід, заснований на аналізі археологічного матеріалу, з боку Володимира Іванова, який вважає, що “кордони цієї області знаходилися на північній периферії південноруських степів, у межиріччі Сіверського Дінця і Дніпра”¹³. При цьому дослідники припускалися тієї думки, що з часом кордони Лебедії могли змінюватись.

У відповідності до того важливе значення можуть мати дані розміри Лебедії. Необхідно нагадати інформацію Костянтина, що від початку „турків було сім племен”¹⁴. Якщо виходити із спостережень Олександра Тортіки про загальну кількість кожного племені середньовічних номадів в 30–40 тис. осіб¹⁵ і відповідно враховувати загальну кількість воїнів племені як 10 тисяч, то є підстави говорити про те, що більше ніж 200 тисяч кочівників-мадярів, враховуючи їхню загальну кількість племен як 7 (8), мали проживати на досить великій території. Тобто є підстави говорити про широку локалізацію Лебедії.

Варто нагадати, що країна Лебедія та вождь давніх мадярів Лебедіас згадані лише у трактаті Костянтина Багрянородного “Про управління імперією”, який його було написано у середині X ст. З огляду на це великий інтерес можуть становити і свідчення інших авторів про територію, де перебували давні угорці під час знаходження біля кордонів Хозарського каганату. Так, арабомовний автор першої половини X ст. Ібн Русте

¹¹ Агатангел Кримський. *Історія хазар*. (Київ, 2018), 110.

¹² Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 392, прим. 3; Константин Цукерман. Венгры в стране Леведии, 667.

¹³ Владимир Иванов. *Древние угры-мадяры в Восточной Европе*. (Уфа, 1999), 108.

¹⁴ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 158–159.

¹⁵ Олександр Тортіка. *Історична географія та населення Великої Болгарії (630–660 рр.): методика дослідження кочових суспільств середньовіччя*. Автореф. дисс. ... канд. іст. наук. (Харків, 1999), 12.

наступним чином описує володіння мадярів: “Живуть вони в шатрах і перекочовують з місця на місце, відшукуючи кормові трави і зручні пасовиська. Земля їх обширна; одною окраїною своєю прилягає вона до Руського моря [Чорного моря – О. Б.], в котре впадають дві ріки; одна з них більша Джейгуна [Аму-Дар’ї – О. Б.]; між цими-то двома ріками і знаходиться місцеперебування Мадярів. З настанням зимового часу, хто з них до самої ріки ближче, до тої ріки перекочовує і зостається там протягом зими, займаючись рибальством. Жити їм зимою біля тих рік зручніше ніж десь інде. Земля Мадяр багата лісами і водами, і ґрунт там сирий. Багато у них також і хлібозораних полів... Мадяри панують над усіма сусідніми Слав’янами, накладають на них важкі оброки і обходяться з ними, як з військовополоненими... Воюючи Слов’ян і добувши від них полоняників, відводять вони цих полоняників берегом моря до однієї з пристаней Румської землі, який зоветься Карх. – Кажуть, що у минулі часи Хозари, побоюючись Мадярів і інших сусідніх з землею своєю народів, окопувались проти них ровами...”¹⁶. Отже, розповідь Ібн Русте про дві великі ріки та про сусідство мадярів, як до слов’ян, так і до візантійських володінь, не дають змоги визначити, чи йдеться тут про Лебедію або про Ателькузу. Одне безсумнівно: Ібн Русте, який писав у першій половині X ст., запозичив ці дані про мадярів у свого попередника, що є відображенням реалій IX ст.

Ведучи розмову про локалізацію країни Лебедії, варто звернутися до даних угорської хроніки Шимона Кезаї (XIII ст.), в якій міститься легенда про мандри предків угорців біля берегів “Меотиди” – Азовського моря. Угорський історик повідомляє, що коли, угорці досягли Меотиди, то вони напали на “Беляра” [Булгара. – О. Б.], в якого відібрали жінок і дітей. Серед захоплених у полон були дві дочки аланського князя Дула, які згодом стали дружинами ватажків угорців Хунора і Магора: “Paludes autem Meotidas adeuntes annos (annis) V immobiliter permanserunt. Anno ergo VI exeuntes in deserto loco sine maribus in tabernaculis permanentes uxores ac pueros filiorum Belar casu repererunt (reperiunt), quos cum rebus eorum in paludes Meotidas cursu celeri deduxerunt. Accidit autem principis Dule Alanorum duas filias inter illos pueros comprehendi, quarum unam Hunor et aliam Mogor sibi (suam) sumpsit in uxorem. Ex quibus mulieribus

¹⁶ Даниил Хвольсон. *Известия о хазарах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Даста*. (Санкт-Петербург, 1869), 26–27.

omnes Hunni sine Hungari originem assumpsere”¹⁷.

У зв'язку з цим великий інтерес становить гіпотеза Валерія Бушакова, згідно з якою топонім *Лебедія* знаходить пояснення у перській мові і відповідно до того складається із двох частин – *лаб* (край, берег) і *даріа* (море). Це дозволяє перекладати назву *Лаб-і-даріа* як “узбережжя (берег) моря”. А цим морем мало бути, насамперед, Азовське¹⁸. Таким чином, є підстави вважати, що країна мадярів Лебедія мала знаходитись на березі Азовського моря і в походженні цієї книжкової назви можна бачити посередництво перської або інших мов. Це ж припущення досить добре співвідноситься з інформацією самого ж Костянтина Багрянородного про савартів-асфалів – частини мадярів, які після зіткнення з печенігами опинилися “в краях Персії”. Про це йдеться у 38 розділі трактату „Про управління імперією”: „Одна частина поселилася до сходу, в краях Персії, – вони і сьогодні за древнім прізвиськом турків називаються савартами-асфалами... До вищезгаданого ж народу турків, який поселився до сходу в краях Персії, ці турки, що живуть до заходу, тільки що названі, і досі посилають торговців і відвідують їх і часто доставляють від них до себе післання у відповідь”¹⁹. Отже, як бачимо, пам'ять про тимчасову батьківщину могла зберігатись не лише у західних угорців, які прив'язували її до „Меотиди”, а й серед тих угорців, які опинилися на території Ірану і зазнали значного мовного впливу з боку місцевого фарсомовного населення. Постійні контакти між двома гілками угорців могли сприяти тому, що фарсизований варіант назви приазовської батьківщини мадярів міг потрапити від угорських інформаторів до Костянтина і був останнім записаний як *Лебедія*. Отже, ім'я “воєводи Лебедії” може бути пов'язане з перською назвою країни, а не з назвою тотемної тварини або чогось іншого. Тобто перед нами може бути не антропонім, а титул, що означає “правитель узбережжя моря”. Складається враження, що ми маємо справу з письмовою фіксацією найдавнішої історії мадярів перською мовою.

¹⁷ Simonis de Keza. *Gesta Hungarorum. Historicae Hungaricae fontes domestici*. Pars Prima Scriptorum: 2. (Lipsae, 1883), 55–56; Berze Nady. *A czodaszarvas modaya. Ethnographia*. Vol. 38. (Budapest, 1927), 164; Владимир Шушарин. *Ранний этап этнической истории венгров*. (Москва, 1997), 198–199.

¹⁸ Олег Бубенок, Валерий Бушаков. Сведения Константина Багрянородного о савартах-асфалах в “краях Персии” (к вопросу об историчности сюжета). *Хазарский альманах*. Том. 11. (Киев—Харьков, 2012—2013), 32–61.

¹⁹ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 158–161.

З огляду на це є сенс пристати до думки Андраша Рона-Таш, згідно з якою етнічний термін *саварти* має відношення до народу *савіри* та одного із племен волзьких болгар – *сувар*²⁰. Савіри вперше були згадані Пріском Панійським при описі подій другої половини V ст.: “Біля цього часу до східних римлян відправлені були посольства від сарагурів, урогів і оногурів, народів, які залишили свою країну, тому що з ними вступили в бій *савіри*, вигнані аварами. Останні були також вигнані народами, які жили на берегах океану”²¹. Дослідники помітили, що сучасники подій – ранні візантійські історики, розповідаючи про події у Дагестані у першій половині VI ст., відзначили у цьому районі насамперед савірів, як найбільш могутнє місцеве племінне об’єднання. Так, Йордан одним із перших подає опис савірів, що слідує в його творі за описом країни акацирів та болгар. Проте його відомості про савірів відзначаються туманністю: “А там і гуни, як найплодовитіша гілка з усіх найсильніших племен, закіпили надвоє розгалуженою лютістю до народів. Бо одні з них звуться альціагірами, інші – *савірами*, але місця їх поселень розділені: альціагіри – біля Херсони, куди жадібний купець завозить багатства Азії...”²². Відомості ж сучасника Йордана – Прокопія Кесарійського відзначаються більшою детальністю. Про “савірів” Прокопій, насамперед, повідомляє: “Сабіри є гунським племенем; живуть вони біля Кавказьких гір. Плем’я це дуже численне, розділене, як прийнято, на багато самостійних колін”²³.

Із писемних джерел відомо, що ще до будівництва Дербента, тобто у середині VI ст., перський шах Хосрой I поселив полонених савірів в Албанії біля столиці цієї країни м. Кабала. Існування савірських колоній у більш пізній час саме там підтверджують повідомлення ал-Мас‘уді²⁴. На підставі цих даних Михайло Артамонов зробив наступний висновок: “Вірменські

²⁰ András Rona-Tas. *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History*. (Budapest, 1999), 288.

²¹ Приск Панійський. Сказання Приска Панійського. *Феофан Візантіец. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта / Приск Панійський. Сказання Приска Панійського*. (Рязань, 2005), 523–524.

²² Йордан. *О происхождении и деяниях гетов*. Пер. с лат. Е. Ч. Скржинской. (Москва, 1960), 72.

²³ Прокопій из Кесарии. *Война с готами*. Пер. с греч. С. П. Кондратьева. (Москва, 1959), 407.

²⁴ Михаил Артамонов. *История хазар*. (Ленинград, 1962), 127.

та арабські джерела знають у Закавказзі севордік або савардіїв, яких деякі вчені і ототожнюють з саварти-асфалами Костянтина Багрянородного. Проте савардії відомі в Закавказзі з 752 р., коли вони повстали та зруйнували м. Шамхор. Отже, вони не можуть бути частиною мадярів, які поселилися у перських володіннях у IX ст. Залишається вважати, що Костянтин Багрянородний щось переплутав і, скоріш за все, змішав мадярів з савірами, які набагато раніше не лише IX, а й VIII ст. дійсно проникли до Закавказзя і, оселившись там, стали відомі під назвою севордік (савардіїв), причому назву цю було поширено і на хозарів, які з'явилися у Закавказзі пізніше. Савіри, як бачимо, походили із того середовища, що й мадяри і це могло стати приводом вважати і тих й інших частинами одного народу²⁵. Проте щодо таких висновків є певні заперечення.

По-перше, етнічна назва *севордік (савардії)* більш схожа на *саварти* із твору Костянтина Багрянородного, ніж на *савіри (савіри)*, носії якої проживали на Східному Кавказі. При цьому варто додати, що арабські автори X ст. Ібн ал-Факир та ал-Мас'уді вживають саме назви *ас-савардіа* та *сїйавурдія* для позначення етнічної групи, яка мешкала на р. Кура нижче Тифлісу. В той же час вони використовували термін *савір*, для позначення жителів Східного Кавказу.

По-друге, згадані міста Шамхор і Кабала були значно віддалені одне від одного: Шамхор був розташований у північно-західній частині сучасного Азербайджану, а Кабала – у північно-східній частині Азербайджану. При цьому поблизу м. Шамхора був Дабяльський прохід, а поблизу м. Кабали – Дербентський прохід. Тобто виходить, що савардії мали прийти через Дарьял із Північно-Західного Кавказу, а савіри – через Дербент із Дагестану.

По-третє, як вже зазначалося раніше, ми можемо вести розмову про те, що було дві міграції савартів до Закавказзя: перша у VIII ст., а друга у другій половині IX ст. Тобто найбільш вірогідний варіант, що савартів було не одне плем'я.

Костянтин Багрянородний, розповідаючи про лебединський період в історії мадярів зазначив: “В ті часи вони не називались турками, а іменувались з невідомої причини савартами-асфалами”²⁶. З огляду на це варто також нагадати інше повідомлення візантійського автора про колишню назву печенігів: “Пачинакіти ж, раніше називані кангар (а назва кангар

²⁵ Там само, 349.

²⁶ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 158–161.

давалося в них у відповідності з благородством і мужністю), рушивши на хозарів війною і будучи переможеними, були вимушені покинути власну землю і заселити землю турків²⁷. Окрім того, Костянтин Багрянородний, характеризуючи ситуацію у причорноморських степах у першій половині X ст., повідомляє, що на схід від Дніпра, у безпосередній близькості від Хозарії та північнокавказької Аланії, перебували печенізькі феми (племена): Куарцицур, Сірукалпеї, Вороталмат та Вулацопон. У степах Правобережжя розташовувалися феми: Гіазіхопон, Нижня Гіла, Харавої та Йавдієртім. Візантійський автор указував також на те, що представники трьох фем – Йавдієртім, Куарцицур та Хавуксінгіла [Нижня Гіла. – О. Б.] – різко виділяли себе із середовища інших печенігів і називали себе ім'ям *кангар*, що означає “шляхетні”²⁸. Складається враження, що печеніги за своїм складом були достатньо неоднорідні і кангари саме становили кістяк печенізької конфедерації племен. Якщо слідувати логіці Костянтина, то виходить, що кілька племен савартів від початку становили кістяк малярської конфедерації племен і являли в ній панівну верству.

Таким чином, дані Костянтина про савартів-асфалів дозволяють бачити в них одне із племен панівного угруповання малярів, яке мігрувало до Закавказзя із Північно-Західного Кавказу через Дарьяльський прохід наприкінці IX ст. А відомості вірменських та арабських авторів про савордіїв поблизу Шамхора дозволяють бачити в них ще одне із племен савартів, яке мало мігрувати через Дарьял до 752 р. Варто зазначити, що савартам, щоб опинитися на території Закавказзя треба було пройти через Дарьяльський прохід, тобто Ворота Аланів. А це могло б бути можливим лише при наявності дружніх, союзницьких, стосунків з північнокавказькими аланами. Проте є підстави вважати, що ще одне, тобто третє, плем'я савартів могло опинитися разом з північнокавказькими болгарами на території Середнього Поволжя, де згодом утворилось політичне об'єднання Волзька Булгарія.

Про етнічний склад населення Волзької Булгарії мусульманські автори повідомляють, що волзькі булгари поділяються на три групи: *б.рула*, *аскел* і власне *булгар*²⁹. Цю ж інформа-

²⁷ Там само, 158–161.

²⁸ Там само, 155, 158

²⁹ Борис Захoder. *Каспийский свод сведений о Восточной Европе*. Т. II. Булгары, маляры, народы Севера, печенеги, русы, славяне. (Москва, 1967), 28, 48.

цію про склад волзьких болгар підтверджує і «Худуд ал-'Алам» (X ст.), але там анонімний автор волзьких болгар помилково назвав „буртасами”, а власне буртасів — „барадасами”. Щодо складу перших у даному анонімному персомовному пам'ятнику сказано: «біхдула [барсула. — О. Б.], ішкіль, болгар». При цьому у трактаті згадано і четвертий етнопонім: „Сувар — місто поблизу Булгара; у ньому борці за веру, так само, як у Булгарі”³⁰. Особливий інтерес становить також інформація Ібн Фадлана, який у своєму „Рісале” окрім власне болгар, *аск.л* та *баланд-жар* виділив етнічну групу *суваз*³¹. На думку Бориса Грекова та Миколи Калініна, спочатку болгарська держава на Волзі складалася із злиття під владою одного володаря чотирьох „царів”, які були вождями племен, котрі спочатку мали певну самостійність. Проте згодом володар області *Сувар*, тобто вождь суварів (савірів), відокремився від влади болгарського володаря-царя³². Отже, є підстави вважати, що на Середню Волгу переселилося чотири племінні групи, на чолі яких було лише одне болгарське за походженням плем'я. При цьому у складі утвореної конфедерації було одне плем'я, яке мало назву *Сувар* або *Савір*.

З огляду на це варто звернути увагу на один пасаж. Так, Ібн Русте повідомляє: “Між землею Печенігів і землею болгарських Есегель лежить перший з країв Мадярьських”³³. Ще у свій час Г. В. Вернадський у своїй монографії „Давня Русь” висловив припущення, що за часів раннього Середньовіччя район Дінца-Оскола був заселений асами аланського походження, які були відомі арабам за назвою *ескел (аскал)*. Це, на його думку вказувало на їхнє перебування в басейні Оскола³⁴. Аналогічних поглядів дотримується також Ігор Добродомов, який схильний розглядати первісний термін *Ас-кол* як тюркську назву „річка асів”, що дало йому підстави пов'язувати болгарське плем'я *ескел (аскал)*, яке проживало на Середній Волзі, з алано-аським населенням басейну Оскола. При цьому він вважав, що саме

³⁰ *Худуд ал-'Алам* (рукопис Туманського) с введением и указателем В. Бартольда. (Ленинград, 1930), табл. 76; Vladimir Minorsky. *Hudud al-'Alam. The Regions of the World.* (London—Oxford, 1937), 461.

³¹ Андрей Ковалевский. *Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг.* (Харьков, 1956), 138—139.

³² Борис Греков, Николай Калинин. Булгарское государство до монгольского завоевания. *Материалы по истории Татарии.* Вып. I. (Казань, 1948), 160—163.

³³ Даниил Хвольсон. *Известия о хазарах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Даста.* (Санкт-Петербург, 1869), 25.

³⁴ George Vernadsky. *Ancient Russia.* (New Haven, 1943), 241—242.

про цих жителів басейну річки Оскол повідомляє на початку X ст. Ібн Русте і відповідно до того дослідник схильний був локалізувати згаданих Ібн Русте мадярів на схід від Оскола³⁵.

Проте Андрій Ковалівський, аналізуючи повідомлення Ібн Фадлана, дійшов до висновку, що на початку X ст. носії цього етноніма мешкали на лівому березі Волги, біля Ками, тобто на значній відстані від басейну Оскола³⁶. Саме повідомлення Ібн Фадлана про племена волзьких булгар дозволяє цілком погодитись зі спостереженнями А.П. Ковалівського: “І від’їхав цар від води, яку називають Хеллече, до ріки під назвою Джавшир і залишався біля неї два місяці. Крім того, він захотів, щоби відбулося перекочування [племен], і послав за народом, якого називають суваз, наказуючи їм перекочувати разом з ним. [Вони] ж відмовили йому. І [вони] розділились на дві партії. Одна партія – з [різними] покидьками, і над ними [ще раніше] проголосив себе [самозваним] царем [князем] [хтось] на ім’я Вириг.... Друга же партія була разом з царем [князем] з [кочового] племені, якого називали царем [племені] ескел. Він був у нього в підпорядкуванні, хоча [офіційно] ще не прийняв ісламу. – Коли ж він [цар] послав їм [першій партії] це послання, то [вони] налякались його намірів, і всі разом поїхали спільно з ним до ріки Джавшир”³⁷. Що стосується походження племені *ескел*, то це й досі становить окрему проблему. Проте це не є об’єктом дослідження даної роботи.

Окрім того, немає підстав ототожнювати згаданих Ібн Русте мадярів і печенігів з населенням Північного Причорномор’я. Про те, що частина печенігів у X ст. залишалась на схід від Волги повідомляв також Ібн Фадлан, який зустрів печенігів на території, що була значно віддалена від Хорезму: на південь від них були володіння гузів, а на півночі – землі башкирів, тобто йдеться про території наближені до Приуралля³⁸. Що стосується мадярів, то є сенс згадати повідомлення угорського місіонера Юліана про подорож на початку XIII ст. до країни приуральських мадярів, що була розташована саме на схід від

³⁵ Игорь Добродомов. Из аланских следов в топонимии европейской части СССР. Имя – этнос – история. (Москва, 1989), 15–17.

³⁶ Андрей Ковалевский. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. (Харьков, 1956), 35.

³⁷ Там само, 139.

³⁸ Андрей Ковалевский. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. (Харьков, 1956), 130.

країни волзьких болгар³⁹. Останні дослідження В. О. Іванова доводять, що ця територія мадярів охоплювала “лісостепові райони Південного Урала та Приуралля”⁴⁰.

У свій час А. П. Ковалівський висловив думку, згідно з якою народ *суваз* доречно ототожнювати з кавказькими савірами⁴¹. У цій думці з ним був згодний А. П. Новосельцев⁴². Як вже зазначалось, перші відомості про перебування савірів на Кавказі належать до VI ст. і дозволяють бачити в них ту етнічну групу, яка оселилася на Східному Кавказі⁴³. Проте сучасні свани для позначення карачаївців та балкарців дотепер використовують етнічний термін *Савіар*⁴⁴, що може свідчити про перебування в минулому савірів і на території Карачая та Балкарії. Тобто виходить, що напередодні переселення чотирьох племен, очолюваних одним із болгарських племен, з Північного Кавказу до Середньої Волги, на Кавказі проживало дві етнічні групи, які мали назву *Сувар* або *Савір*: одна в Дагестані; друга у центральній частині Північного Кавказу, по-сусідству з аланами. Про знаходження болгар на Північно-Західному Кавказі наприкінці VII ст. повідомляє “Вірменська географія», де згадані чотири болгарських племені, які мешкали на північ від Кубані⁴⁵. У свій час Олександр Гадло⁴⁶ та Анатолій Новосельцев⁴⁷ обґрунтували думку, згідно з якою барсили до переселення на лівобережжя Середньої Волги мешкали у степах між Східним і Західним Передкавказзям, тобто мали бути сусідами північнокавказьких

³⁹ Сергей Аннинский. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о тарах и восточной Европе. *Исторический архив*. Т. 3. (1940), 71–112.

⁴⁰ Владимир Иванов. *Древние угры-мадяры в Восточной Европе*. (Уфа, 1999), 108.

⁴¹ Андрей Ковалевский. *Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.* (Харьков, 1956), 21–27.

⁴² Анатолий Новосельцев. *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*. (Москва, 1990), 82–83.

⁴³ Агафий. *О царствовании Юстиниана*. Пер., ст. и примеч. М. В. Левченко. (Москва, 1953), 88–89, 90–93, 116, 132.

⁴⁴ Наталия Волкова. *Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа*. (Москва, 1973), 94.

⁴⁵ Керопе Патканов. Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. Ч. 226. (1883), 29.

⁴⁶ Александр Гадло. *Этническая история Северного Кавказа IV–X вв.* (Ленинград, 1979), 63–68.

⁴⁷ Анатолий Новосельцев. *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*. (Москва, 1990), 84.

булгар. Отже бачимо, що сусідами булгар і барсилів на Центральному Кавказі мали бути сувари. Безперечно, не можна заперечувати спорідненості суварів і савірів, де в дагестанських савірах дослідники схильні бачити одну із угромовних груп⁴⁸. Таким чином, уграми за походженням мали бути і сувари, які проживали у центральній частині Північного Кавказу, на території сучасних Карачая і Балкарії, по-сусідству з аланами. А цією етнічною групою мали бути, насамперед, східні мадяри, про яких Костянтин Багрянородний писав, що вони „за давньою назвою турків називаються савартами-асфалами”⁴⁹. Отже виходить, що на початку свого “хозарського періоду” три мадярських племені проживали на території, розташованій на схід від східного узбережжя Азовського моря до Воріт Аланів. Це і становило східну частину Леведії.

Виходячи із цього, висловимо припущення, що мадяри мали з’явитися на Кавказі у досить стислий проміжок часу: після того, як хозари переселили частину аланів і болгар з Північного Кавказу до Дону після 737 р.; але до того, як одне із болгарських і барсильських племен (разом з суварами-савартами) переселилося із Північно-Західного Кавказу до Середньої Волги. Цілком ймовірно, що переселення одного із племен савартів (суварів) разом з частинами кавказьких булгар та барсилів являло собою цілеспрямований захід хозарського уряду. Це переселення дозволило хозарам вирішити наступні завдання:

1) покінчити з демографічною проблемою, бо на території степів Північно-Західного та Центрального Кавказу не могли одночасно співіснувати кілька болгарських, аланських, барсильських та мадярських племен;

2) упередити сепаратизм своїх підданих – мадярів, булгар та барсилів – на Північно-Західному Кавказі;

3) зміцнити за рахунок переселенців з Кавказу владу хозарів на правобережжі Середньої Волги.

Отже, мадяри з’явилися на хозарській території вже до того, як за сприянням хозарів частина племен Північного Кавказу, очолювана одним із племен власне болгарського походження, переселилася до Середньої Волги. На думку Володимира Генінга та Альфреда Халікова, переселення болгарських племен до Середньої Волги сталося наприкінці VII– на початку VIII ст.⁵⁰.

⁴⁸ Там само, 81; András Rona-Tas. *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History*. (Budapest, 1999), 212–213.

⁴⁹ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 158–161.

⁵⁰ Владимир Генинг, Альфред Халиков. *Ранние болгары на Волге*. (Москва,

Згідно з думкою Світлани Плетньової, Олексія Смірнова та інших дослідників, це сталося пізніше – у VIII–IX ст.⁵¹.

Такі переселення були б можливі лише при наявності не союзницьких, а васальних відносин правителів мадярів-савартів, барсилів та болгар щодо хозарського кагана. Зрозуміло, що хозарський каган відкрив шлях мадярам до степів Північного Кавказу лише після того, як розпочав політику по переселенню північнокавказького населення для зміцнення нових північних рубежів Хозарського каганату у VIII ст. Тобто хозари умисно оселили три племені савартів у Східному Приазов'ї, що давало їм змогу краще контролювати верхівку нових своїх васалів, до того розбитих кангарами. Проте інформація про появу групи савордіїв у Закавказзі біля Шамхору дозволяє вважати, що одне із племен савартів не підкорилося хозарам і переселилося до земель Халіфату до 752 р. Аналогічну ситуацію ми можемо спостерігати з болгарським племенем хана Аспаруха, яке у другій половині VII ст. вирішило не підкорятись хозарам і пішло із степів Приазов'я до Дунаю. Таким чином, отримуємо досить ранню дату появу мадярів на Північно-Західному Кавказі: між 737 р. (поразка хозарів в останній війні з арабами, досить детально описана арабськими істориками) і 752 р. (перші згадки про савордіїв). До цього слід додати, що деякі дослідники пропонували і більш ранні дати.

На користь того, що мадяри проживали у Східному Приазов'ї поблизу від Північно-Західного Кавказу, можна навести й інші аргументи. Так, цими доказами можуть бути лексичні паралелі, виявлені в угорській й осетинській мовах. У сучасній угорській мові, на думку Василя Абаєва, 40 угорсько-осетинських паралелей. Осетинський філолог відзначив, що угорці запозичили багато аланських (осетинських) слів та понять із різних галузей господарства, культури та побуту. Крім цього вчений установив не лише факти запозичень в угорській з осетинської мови, а й довів на досить великій кількості фактичного матеріалу зворотні запозичення з угорської до осетинської⁵². Якщо наявність аланських (осетинських) слів в угорській мові можна пояснити контактами мадярів і аланів поза межами

1964), 65–99, 117, 172–175.

⁵¹ Светлана Плетнева. Ранние болгары на Волге. *Степи Евразии в эпоху средневековья* (Археология СССР). (Москва, 1981), 77; Алексей Смирнов. Волжская Болгария. *Степи Евразии в эпоху средневековья*. (Москва, 1981), 208.

⁵² Василий Абаев. К алано-венгерским связям. *Europa et Hungaria* (Congressus et ethnographicus). (Budapest, 1965), 517–529.

Кавказу, то угорські запозичення в осетинській мові можуть лише вказувати на те, що мадяри досить тривалий час перебували поблизу від аланів Північного Кавказу.

З огляду на можливість перебування мадярів у степах Східного Приазов'я варто звернути увагу на статтю Вен'яміна Кобичева "Деякі питання етногенезу та ранньої етнічної історії народів Кавказу: фіно-угри на Кавказі", в якій дослідник обстоює факт перебування мадярів на Північному Кавказі в ранне Середньовіччя і наводить наступні дані: «Одне з таких свідчень міститься в праці вірменського історика Мойсея Хоренського (V ст.), де згадується область і місто *Мажар* // *Мажак*, що знаходилися в Західному Закавказзі по сусідству з областями Понт і Егер; в останній прийнято бачити країну черкесів, а можливо, також Абхазію і Західну Грузію (порівн. груз. Егрнсі — Мегрелія). Плем'я *маджар* згадує і візантійський імператор Костянтин Багрянородний (X ст.), який локалізує його між ріками Атіль (Волга) і Гейхи (Гехи?) у безпосередньому сусідстві з ранніми печенігами. Арабський письменник ал-Омарі (перша половина XIV ст.), розповідаючи про похід монголів до Східної Європи і на Північний Кавказ, говорить, що вони тут зіштовхнулися і підкорили раті черкесів, ясів, руських та маджарів, які, однак, і в його час продовжували викрадати у кипчаків дітей. У творах більш ранніх арабських авторів на Північному Кавказі згадується ріка *Уґра* (суч. Кура). Ця остання згадка становить для нас особливу цінність, оскільки дозволяє надійно пов'язати загадкових *маджар/мажар* із предками пізніших угорців, яких руські літописи називають *уграми*.... У зв'язку з цим уявляється сумнівною думка про те, що термін *маджар / мажар* на Північному Кавказу нібито походить від назви міста *Маджари* на річці Кумі, а згодом узагалі позначав кам'яні руїни, шановані місцевим населенням. Таке розширене тлумачення являє собою вторинне явище в етнографії; основу ж даного імені складає етнічна назва, що набагато давніша за відоме поселення на Кумі. Можна вважати, що маджари входили до складу болгарських племен у період їхнього перебування в Північному Передкавказзі, що знайшло своє відображення в "Іменнику" болгарських царів, де згадується "родова група *Вокиль*", яку О. В. Гадло справедливо зіставляє з одним з угорських етнонімів *вогули*, що зберігався ще до недавнього часу в мансі. Ім'я *мадярів (угорців)* міститься в описі подорожі Рубрука, який проїжджаючи в 1253 р. через степи Північного Передкавказзя, "відчув сильний страх" від

того, що на шляху його проходження розбійничали “руські, угорці та алани”, раби татар, “число яких у них було дуже великим”»⁵³. Звісно, що не всі аргументи дослідника є цілком обґрунтованими, але його спостереження про перебування мадjarів на території Північного Кавказу в раннє та розвинуте Середньовіччя заслуговують на особливу увагу.

Повідомлення Костянтина — „вони жили разом з хозарами протягом трьох років, воюючи в якості союзників хозар у всіх війнах”⁵⁴ — підтверджує те, що мадjари на початку стали для хозарського кагана одними із тих васалів, які допомагали утвердити зверхність хозар як у степах від Дона до Дніпра, так і в Середньому Поволжі (у даному випадку, союзники не могли брати участь в усіх війнах політичного партнера). Тобто є підстави вважати західною частиною легендарної Леведії степи від Дону до Дніпра (тобто у Північне Приазов’я), що мали впритул підходити з півдня до володінь полян та інших слов’янських племен. Про те, що володіння мадjarів доходили до Дніпра, можуть свідчити окремі археологічні знахідки.

Так, Олег Приходнюк дав наступну культурну атрибуцію поховальних комплексів мадjarів у степах Східної Європи: „За деталями поховального обряду східноєвропейські угорські поховання найближчі до могил з території Угорщини, що датуються кінцем IX — серединою X ст. Східноєвропейські та середньодунайські захоронення мадjar були ґрунтовими інгумаціями, що розміщувалися у прямокутних ямах, без зовнішніх ознак на поверхні. Кістяки лежали на спині у випростаному стані головою на захід, обличчям на схід. Біля ніг небіжчиків часто покладено голову чи кінцівку коня. Близькими до них за обрядовістю є деякі синхронні захоронення із Південного Уралу, Поволжя та Прикам’я”⁵⁵. [Приходнюк 2001, 73]. З перебуванням мадjarів у Північному Причорномор’ї дослідник пов’язав наступні поховальні комплекси: біля с. Манвелівки на Дніпропетровщині; біля с. Суботинці на Кировоградщині; біля с. Бабичі у Нижньому Поросі; на горі Тепсень у Криму; біля

⁵³ Вениамин Кобычев. Некоторые вопросы этногенеза и ранней этнической истории народов Кавказа: финно-угры на Кавказе. *Кавказский этнографический сборник*. Вып. IX. (Москва, 1989), 10–37.

⁵⁴ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 158–159.

⁵⁵ Олег Приходнюк. Мадjари на теренах України за археологічними джерелами (друга половина першого тисячоліття н. е.) *Матеріали угорсько-української наукової конференції „Угорщина та Київська Русь: історія, політика, культура”*. Ужгород, 27 листопада 2000 р. (Ужгород, 2001), 73–81.

с. Коробчино на Дніпропетровщині, тощо. Найбільший інтерес становить останнє „зруйноване ґрунтове поховання вельможного воїна-кочівника”, звідки „із 24 предметів, що збереглися, 19 виготовлено із коштовних металів”. За спостереженнями О. М. Приходнюка, усі знахідки можна розділити на дві групи: „предмети, що мали практичне призначення (озброєння, спорядження коня, посуд, прикраси), і ті, що застосовувалися лише при здійсненні поховальних дій (лицева маска і платівки)”. Особливий інтерес становить така деталь, як поховальна маска, що знаходить аналоги на території Угорщини, на могильниках, котрі з’явилися там наприкінці IX ст. після приходу мадярів, а також на могильниках VI–XI ст. у Середньому та Верхньому Прикам’ї.

В. О. Іванов зі свого боку пов’язав з мадярами й інші археологічні об’єкти у Північному Причорномор’ї. Так, дослідник вважав також мадярськими впускні поховання в курганах біля с. Заплавка Магдалінського району на Дніпропетровщині та навіть деякі кремаційні поховання на Сухогомольшанському комплексі салтівської культури під Харковом, де було знайдено “бронзові конькові шумлячі підвіски, які є характерними для прикамсько-приуральських комплексів VIII–IX ст. (ломоватських, неволинських, караякуповських)”⁵⁶. На підставі цього В. О. Іванов зробив досить цікавий висновок: “Картографування давньомадярських поховань, відомих на захід від Дона, показує, що вони розкидані на досить великій території – приблизно 240х166 км – північний кордон якої проходить по широті сучасних Полтави і Харкова, південна трохи виходить за лінію Дніпропетровськ – Павлоград, західна доходить до верхів’їв р. Інгул, а східна проходить по правобережжю Сіверського Дінця”⁵⁷. Однак така локалізація Лебедії лише поблизу лісостепу є попередньою, бо зрозуміло, що 7 (8) мадярських племен мали б займати більшу територію, тобто їхні володіння мали б доходити і до узбережжя Азовського моря. Те, що пам’ятники мадярів не були виявлені на азовському узбережжі зовсім не означає, що угорців там не було. Варто зазначити, що й на сьогодні існує велика проблема з культурною атрибуцією мадярів на землях Північного Причорномор’я.

Як вже зазначалось, існують великі проблеми з датуванням перебування мадярів у країні Лебедії в якості васалів хозарсько-

⁵⁶ Владимир Иванов. *Древние угры-мадьяры в Восточной Европе*. (Уфа, 1999), 99–101.

⁵⁷ Там само, 102.

го кагана. Сучасні дослідники не схильні довіряти твердженню Костянтина Багрянородного, згідно з яким мадяри „жили разом з хозарами протягом трьох років, воюючи в якості союзників хозарів у всіх війнах”⁵⁸. І тому ними були запропоновані різноманітні терміни: 300, 203, 33, 30 років, тощо⁵⁹. Проте великий інтерес становить припущення австрійського дослідника В. Зайбта, згідно з яким в оригіналі цифри були, скоріш за все, прописані літерами. Тобто замість поширеного варіанту $\tau\rho\epsilon\varsigma$ існував варіант γ (3), в якому можна і побачити спотворену літеру ν (50)⁶⁰. Отже є підстави вважати, що мадяри підкорялися хозарському каганові близько 50 років. Хоча, як вже зазначалось, існують й інші гіпотези.

З огляду на це великий інтерес може становити повідомлення Костянтина, згідно з яким “Каган, архонт Хозарії, дякуючи мужності турків і їх військової допомоги, дав у дружини першому воєводі турків, якого звали Лебедією, благородну хозарку через славу про його доблесть і знаменитість його роду”⁶¹. Якби у даному випадку, хозарський каган узяв дочку ватажка угорців до свого гарему, то це б означало, що мадяри мали б бути у числі 25 залежних народів, правителі яких віддавали своїх дочок до каганського гарему як заручниць⁶². Але все виглядає навпаки і засвідчує рівноправні союзницькі відносини між мадярами і хозарами у певний період. Тобто виходить, що згодом правитель мадярів із васала хозарського кагана перетворився на його союзника. Враховуючи наведені вище дані можна вважати, що це сталося на межі VIII–IX ст. Таку зміну характеру відносин між мадярами і хозарами є сенс вважати зміною політичної ситуації, що мала місце у той період.

Якщо довіряти послідовності подій, описаних Костянтином, то можна побачити, що протягом IX ст. мадяри зазнали нападу з боку печенігів не двічі, а тричі. На цю думку наводить інформація візантійського автора про перебування мадярів у Леведії. Спочатку Костянтин повідомляє: : „[Знай], что народ

⁵⁸ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 158–159.

⁵⁹ Константин Цукерман. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Вып. VI. (Симферополь, 1998), 667.

⁶⁰ Там же, 668, прим. 19.

⁶¹ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 158–161.

⁶² Олександр Тортіка. *Історична географія та населення Великої Болгарії (630–660 рр.): методика дослідження кочових суспільств середньовіччя*. Автореф. дисс. ... канд. іст. наук. (Харків, 1999), 12.

турків мав древнє поселення поблизу Хозарії, у місцевості, яка називалася Лебедія... Пачинакіти ж, раніше названі кангар (а назва кангар давалася в них у відповідності з благородством і мужністю), рушили на хозарів війною і будучи переможеними, були змушені покинути власну землю і заселити землю турків”⁶³. Проте кидаєдся в очі, що наступна частина цього фрагменту повідомляє про наступну подію, яка відбувалася набагато пізніше: „Коли ж між турками і пачинакітами, які тоді називалися кангар, відбулася битва, військо турків було розбито і розділилося на дві частини. Одна частина поселилася до сходу, в краях Персії, – вони і сьогодні за давньою назвою турків називаються савартами-асфалами, а друга частина у західному краю разом з їх воєводою і вождем Лебедією, у місцях, званих Ателькузу...”⁶⁴. Це добре співвідноситься із наступною інформацією Костянтина: : „Але п’ятьдесять років назад згадані гузи, вступивши в угоду з хозарами и пішовши війною на пачинакітов, перемогли їх і прогнали з власної їх країни, і володіють нею аж до нинішніх часів так звані гузи. Пачинакіти ж, втікаючи, бродили, вишукуючи місця для свого поселення. Досягнувши землі, якою вони володіють і сьогодні, знайшовши на ній турів, перемігши їх у війні і витіснивши, вони прогнали їх, поселились тут і володіють цією країною, як сказано, аж до сього дня вже протягом п’ятидесяти п’яти років”⁶⁵.

Сучасні дослідники Олександр Айбабін та Костянтин Цукерман вважають, що остання подія сталася після 873 р., про що свідчать дані листа Фотія про хрещення євреїв в Керчі у цей рік, що є, на їхню думку, наслідком вигнання хозарів із Криму мадярами⁶⁶.

Вже у 836–837 рр. мадяри стали учасниками подій у Північно-Західному Причорномор’ї, про що повідомили візантійські інформатори. Так, продовжувач Георгія Амартола та деякі візантійські автори повідомляють, що у 813 р. дванадцять тисяч „македонців” [візантійців. – О. Б.] потрапили у болгарський полон під Адріаноподем і були поселені болгарами на північний бік Дунаю, між Серетом і Дністром. Проте згодом

⁶³ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 158–159.

⁶⁴ Там же, 160–161.

⁶⁵ Там же, 154–155.

⁶⁶ Александр Айбабин. *Этническая история раннесредневекового Крыма*. (Симферополь, 1999), 222; Константин Цукерман. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Вып. VI. (Симферополь, 1998), 676.

полонені підняли заколот з метою повернутись до Візантії на кораблях, що їм прислали із батьківщини. Болгари, які були зайняті війною з Візантією, не змогли зашкодити заколотникам і були ними відбиті. Тоді болгари звернулися по допомогу до угрів (мадярів), які напали на греків. Проте греки перемогли угрів і повернулися до батьківщини. Саме ця подія відбулася під час візантійсько-болгарської війни 836–837 рр.⁶⁷ Отже у 30-ті роки IX ст. частина мадярів опинилася у степах на захід від Дніпра. Питання в тому: що примусило мадярів рухатися у західному напрямку у 30-ті роки IX ст.?

У зв'язку з цим доречно знов нагадати повідомлення Костянтина: „Пачинакіти ж, раніше названі кангар (а назва кангар давалась у них у відповідності з благородством і мужністю), рушили на хозар війною і будучи переможеними, були змушені покинути власну землю і заселити землю турків”⁶⁸. У даному випадку не зрозуміло, чому візантійський автор не пише про те, що мадяри почали відразу чинити опір печенігам. Проте це пояснюють слова самого Костянтина у третьому розділі його трактату: „... і турок вельми лякається і боїться згаданих пачинакітів тому, що був нераз переможений ними і відданий майже повному знищенню, від того турки завжди страшними вважають пачинакітів і трясуться перед ними”⁶⁹.

Тобто події першої чверті IX ст. виглядають наступним чином. Насамперед, печеніги намагалися форсувати Волгу і заселити степи Хозарії. Проте хозарський каган і його васали та союзники, серед яких були мадяри, багато у чому перешкоджали печенігам. Однак у каганаті почалася громадянська війна, про яку люблять так багато писати дослідники, і печеніги спробували використати цей шанс. Одне із їхніх племен у зимовий період форсувало по льоду спочатку Волгу, а потім Дон. У той час придонські мадяри знаходилися на своїх зимових пасовиськах біля узбережжя Азовського моря. Таким чином, передова частина печенігів заселила частину мадярської території, що була розташована на захід від того місця, де згодом

⁶⁷ Gyula Moravcsik. Commentary. *Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio*. V. 2. (London, 1962), 117–119; Михаил Артамонов. *История хазар*. (Ленинград, 1962), 341–343; Константин Цукерман. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Вып. VI. (Симферополь, 1998), 664.

⁶⁸ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 158–159.

⁶⁹ Там же, 39.

виникла хозарська фортеця Саркел. Поява печенігів порушила баланс у степах Дніпровсько-Донського межиріччя і тому одне із мадярських племен форсувало Дніпро і опинилося у басейні ріки Інгул. Це насамперед підтверджують слова Костянтина: „Отже, в цій місцевості, вже названій Леведії, тече ріка Хідмас, котра зветься також Хінгілус”⁷⁰. Саме це найбільш західне мадярське плем’я мало взяти участь у подіях візантійсько-болгарської війни 836–837 рр., де вони підтримали болгар⁷¹.

Як вже зазначалось, пасаж у творі Костянтина Багрянородного, згідно з яким мадяри „жили разом з хозарами протягом трьох років, воюючи в якості союзників хозарів у всіх війнах”⁷², не може викликати довіри. Проте більш вірогідним виглядає термін мадярського васалітету щодо хозарів – 30–50 років⁷³. Таким чином, є підстави вважати, що мадяри почали заселяти Лебедію у другій половині VIII ст. Найбільш ймовірною виглядає ситуація, при якій хозарський каган намагався пропустити мадярів, які рухалися із-за Волги, до степів Дніпровсько-Донського межиріччя через степи Північного Кавказу. В результаті, частина мадярів залишилася у степах Північно-Західного Кавказу. Це ускладнило демографічну ситуацію, наслідком чого стало переселення частини кочових племен (у тому числі одного племені мадярів-савартів) Північно-Західного і Центрального Кавказу до Середньої Волги. Проте немає жодних сумнівів у тому, що подальші події розвивалися так, як їх уявляє більшість дослідників.

Виходячи з інформації 37 та 38 розділів трактату Костянтина Багрянородного, можна вважати, що другий напад печенігів на землі мадяр стався більше ніж за „п’ятдесят років” до Костянтина. Тоді хозарська влада, на чолі якої вже мав бути не каган, а бек, намагалася позбутися ворожого мадярського оточення із заходу, і ворожого печенізького – зі сходу. Спровокувавши за

⁷⁰ Там само, 158–159.

⁷¹ Gyula Moravcsik. Commentary. *Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio*. V. 2. (London, 1962), 117–119; Михаил Артамонов. *История хазар*. (Ленинград, 1962), 341–343; Константин Цукерман. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Вып. VI. (Симферополь, 1998), 664.

⁷² Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 158–159.

⁷³ Константин Цукерман. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Вып. VI. (Симферополь, 1998), 668, прим. 19.

допомогою огузів міграцію печенігів на захід, хозари позбулися мадярського сусідства, бо останні мігрували до Північно-Західного Причорномор'я, до нової країни — Ателькузу. Напад печенігів призвів і до міграції прикавказьких маляр-савартів на південь до Персії⁷⁴ На думку деяких дослідників, це вигнання сталося між 873 р. і 889 р.⁷⁵ Цілком ймовірно, що печеніги під час свого другого рейду рухалися вже добре знайомим для них шляхом — у місці переволоки між Волгою і Доном, на захід від якої вже був печенізький плацдарм. Можна припустити, що за наказом бека печенігам у цьому випадку ніхто не чинив опір. Такий маршрут був зручний для того, щоб нанести мадярам із півночі нищівного удару і розколоти їх на дві частини. Втрата хозарами Криму незадовго до цих подій та знаходження одного із племен малярів (савартів-асфалів) у Східному Приазов'ї становило велику загрозу хозарським володінням на Таманському півострові. Ось чому хозарська верхівка пішла на те, щоб поміняти на своїх західних кордонах сусідів, незважаючи на те, що печеніги могли стати ще більш небезпечними сусідами, ніж мадяри. У наслідок цього, західне угруповання малярів мігрувало до Ателькузу, а східне — через Дарьяльський прохід до Персії. Таким чином, жодного із племен савартів не залишилося у складі мадярської конфедерації племен наприкінці IX ст. Про це і свідчать письмові джерела. Розповідаючи про склад мадярської конфедерації наприкінці IX ст., Костянтин зафіксував вісім племен: Кавари, Некі, Мегері, Куртугермат, Таріана, Генах, Карі та Касі, серед них жодного із племен савартів⁷⁶.

Якщо з хозарським корінням каварів у дослідників не було жодних вагань, то походження назв, і відповідно до того первісної етнічної приналежності решти семи племен у середовищі сучасних вчених викликало різноманітні тлумачення. Так, Дьола Неймет вважав, що назва Некі (Νέκη) має фіно-угорське походження, Мегері (Μεγέρη) — тюркська назва з угорським корінням, решта назв мають тюркське походження⁷⁷. Зі свого

⁷⁴ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 154–155, 158–161.

⁷⁵ Александр Айбабин. *Этническая история раннесредневекового Крыма*. (Симферополь, 1999), 222; Константин Цукерман. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Вып. VI. (Симферополь, 1998), 676.

⁷⁶ Там же, 162–163.

⁷⁷ Gyula Moravcsik. *Commentary. Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio*. V. 2. (London, 1962), 117–119; Михаил Артамонов. *История ха-*

боку, А. Барта прийшов до висновку, що „термінологія, що відноситься до тюркського бойового порядку, у більшій частині співпадає з тією, що ми спостерігаємо у назвах угорських племен”⁷⁸. Аналогічної думки про тюркське походження більшості назв мадярських племен дотримувався і В. П. Шушарін⁷⁹. Проте назву одного із племен можна пояснити не лише із угорських та тюркських мов, а й із іранських.

Дослідники спільні в думці, що назва мадярського племені Куртугермат (Κουρτουγερμάτου) є складовою із двох етнічних назв Kúrt і Gyarmat⁸⁰. Насамперед, варто звернути увагу на те, що Іштван Мандокі Конгур пропонує розглядати етнічну назву Gyarmat як похідну від етноніма Сармат⁸¹. Виявляється, що походження назви Kúrt можна також пояснити із осетинської мови. „Історико-етимологічний словник осетинської мови” Василя Абаєва дає значення слова kurd як „коваль”. При цьому цей термін має давнє походження, бо має аналогічне звучання в багатьох індоіранських мовах⁸². Доречно нагадати, що досить часто етнічні самоназви іраномовних груп утворювались у відповідності до роду діяльності їхніх носіїв (скіфи-кочівники, скіфи-орачи, тощо). Проте те, що північнокавказькі алани були відомі як видатні ковалі аж до XIII ст., повідомляє Гільом Рубрук :“І коли ми дісталися до описаного переходу, то із 20 [провідників. – О. Б.] у двох виявилися лати. Я запитав, звідки вони до них потрапили. Вони сказали, що купили лати вид вищезгаданих Аланів, які вміють добре виготовляти їх і є чудовими ковалями...”⁸³. На користь цього припущення можуть

зар. (Ленинград, 1962), 341–343; Константин Цукерман. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.* Вып. VI. (Симферополь, 1998), 664.

⁷⁸ Антал Барта. Новые взгляды относительно венгерских племенных названий тюркского происхождения. *Рукопись*, 28–29.

⁷⁹ Владимир Шушарин. *Ранний этап этнической истории венгров.* (Москва, 1997), 168–175

⁸⁰ Там же, 174–175; András Rona-Tas. *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History.* (Budapest, 1999), 350.

⁸¹ István Mándoky Kongur. Magyar eredetű törzsek a baskiroknál (Племена венгерского происхождения у башкиров). *Tiszatáj.* Vol. 30. (1976), 41–44.

⁸² Василий Абаев. *Историко-этимологический словарь осетинского языка.* Т. I. (Ленинград, 1958), 610.

⁸³ Гильом Рубрук. Путешествие в восточные страны. П. Карпини. История монгалов. Г. Рубрук Г. Путешествие в восточные страны. (Москва–Ленинград,

свідчити деякі лексичні запозичення в угорській мові із аланської: шабля – кард, панцир – *vegt*, тощо⁸⁴. Отже, виникнення мадярського племені Куртугермат можна уявляти як результат об'єднання родів сарматського і аланського походження в одне плем'я мадярської конфедерації ще на території Лебедії.

Що стосується чисельності племен мадярської конфедерації, то варто звернути увагу на деякі розбіжності у повідомленнях Костянтина Багрянородного. Так, вінченосний автор розповідаючи про перебування мадярів (турок) у Лебедії зазначив: „Турків було сім племен, але архонта над собою, свого чи чужого, вони ніколи не мали”⁸⁵. Розповідаючи про склад мадярської конфедерації наприкінці IX ст., Костянтин зафіксував вже вісім племен: Кавари, Некі, Мегері, Куртугермат, Таріана, Генах, Карі та Касі. При цьому візантійський автор так і не зазначив, що серед пізніх мадярів було хоча б одне із племен савартів⁸⁶. Складається враження, що Костянтин Багрянородний із цих восьми племен мадярськими вважав сім, тому що йому було добре відомо про хозарське походження одного із племен – каварів. Проте виникає питання: чому кавари стали восьмим племенем мадярської конфедерації?

Якщо враховувати те, що мадяри у своїй політичній організації багато чого успадкували від давніх тюркських традицій, то є підстави вважати, що політичне об'єднання мадярів передбачало розділення на праве і ліве крило, тобто на західне і східне угруповання. Проте при наявності лише семи племен це неможливо. Отже є підстави вважати, що традиційним для мадярів було об'єднання не семи, а восьми племен. Тому спробуємо уявити, які відбувалися зміни у складі мадярської конфедерації спочатку на території Лебедії, а потім в Ателькузу.

Якщо дійсно із-за Волги на територію Хозарського каганату у середині VIII ст. прийшло вісім племен, то п'ять із них від самого початку мали оселитися у степах між Доном і Дніпром, а два, відомих як саварти, у Східному Приазов'ї, тобто поруч із західною частиною північнокавказьких аланів, і тоді ж одне із племен савартів не підкорилося хозарам і мігрувало через Дарьяльський прохід до Закавказзя. Тобто на початку

1957), 186.

⁸⁴ Ахсарбек Магометов. Взаимодействие культур иранских (скифов, сарматов и алан) и финно-угорских народов. *История, этнография и культура народов Северного Кавказа*. (Орджоникидзе, 1981), 30–33.

⁸⁵ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 158–159.

⁸⁶ Там же, 162–163.

свого “лебединського” періоду мадяри стали васалами хозарів. І десь на межі VIII–IX ст. хозарський каган, враховуючи політичну ситуацію на північних кордонах Хозарського каганату і перенаселення у степах Північного Кавказу, сприяв переселенню одного із племен савартів (суварів), як і трьох інших немадярських, із Північно-Західного Кавказу до Середньої Волги. Таким чином, у складі мадярської кофедерації залишилося вже шість племен. Враховуючи це, мадярський кенде переселив кілька родів аланського походження у глибини Лебедії, де із них і близьких до них за етнічною ознакою родів сарматського походження, які вже були у складі конфедерації, створив нове восьме плем’я. Перший тиск печенігів біля Саркелу на початку 30-х рр. IX ст. привів до переселення одного мадярського племені на захід від Дніпра, у той же час мадярське об’єднання стало політично незалежним від хозарів, які були втягнуті у громадянську війну. У наслідок цього мадяри досить швидко із союзників хозарів перетворилися на їхніх ворогів. При цьому одне із племен мадярів-савартів продовжувало проживати на Північно-Західному Кавказі біля „Воріт Аланів” – Дарьяльського проходу. До кінця 70-х рр. IX ст. мадярська загроза стала для хозарів настільки реальною, що бек змушений був спровокувати печенігів на новий напад проти мадярів. При цьому основна маса печенігів форсувала Волгу і Дон в районі Саркелу таким чином печеніги нанесли удар із півночі і розкололи мадярську конфедерацію на дві частини. У наслідок цього, одне східне мадярське плем’я – саварти перейшло Дарьяльський прохід і мігрувало у південно-східному напрямі до країн Середнього Сходу (свідчення Рубрука дозволяють вважати, що частина мадярів-савартів могла залишатися на Північному Кавказі аж до XIII ст.). Таким чином, ще наприкінці лебединського періоду мадяри мали утворити два нових племені. Гіпотетично цими новоутвореннями мали стати Куртугермат та ще одне плем’я, можливо, тюркського походження. В результаті шість племен мадярів форсували Дніпро і опинилися в Ателькузу, де вже проживало одне мадярське плем’я. В остаточному варіанті мадярський дьюла (вже не кенде) із числа родів хозарського походження, які до того пристали до мадярів, створив восьме плем’я мадярської конфедерації – каварів. Отже, склад племен мадярської кофедерації періодично змінювався і саме цим можна пояснити, чому в археологів існує велика проблема з культурною атрибуцією мадярської присутності у

Північному Причорномор'ї. Окрім того, порівняльний аналіз дозволяє вважати, що політичний устрій мадярської і печенізької конфедерацій племен являли собою наслідування однієї традиції.

Як повідомляє Костянтин Багрянородний, після того, як печеніги напали на “турків”-угорців і останні змушені були переселитися до місцевості Ателькузу, відтіля (після чергового нападу печенігів) мадяри мігрували до Подунав'я⁸⁷. Сучасні дослідники перекладають із давньоугорської назву Етелькюз як «Межириччя» і відповідно до цього локалізують цю легендарну країну на захід від Леведії, включаючи правобережжя Дніпра й Північно-Західне Причорномор'є⁸⁸. Проте цієї території для восьми племен явно було недостатньо. Складається враження, що саме в цей період кочівники-мадяри гостро відчували нестачу необхідної території. Навіть, якби напад печенігів не стався так швидко, то мадяри все одно почали б переселятися до сусідніх країн. Як вважають дослідники, переселення мадярів із Ателькузу до Паннонії сталося приблизно в 889 р.⁸⁹ Отже, період перебування мадярів в Ателькузу був нетривалим, але завдяки близькості до Візантії знайшов досить детальне висвітлення у творі Костянтина Багрянородного „Про управління імперією”⁹⁰. Варто звернути увагу ще на одне повідомлення Костянтина Багрянородного, згідно з яким в країні Ателькузу “воєвода Лебедія” неначе добровільно, але зі згоди хозарського кагана, передав владу синові Алмуца (Алмаша) – Арпаду⁹¹. Коментуючи цей пасаж, К. Цукерман зазначив: “Після поразки, що його хозари нанесли угорцям через посередництво печенігів, вони нав'язали їм правителя, який визнав себе васалом кагана”⁹². До цього варто додати, що це могло б і не статися,

⁸⁷ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 161–163.

⁸⁸ Там же, 393, прим. 13.

⁸⁹ Владимир Шушарин. *Ранний этап этнической истории венгров*. (Москва, 1997), 222–224. Леонтій Войтович звернув увагу, що ця дата, взята з старшої угорської історіографії, не точна, бо ще 897 р. мадяри воювали з болгарами за Дунаєм. Він запропонував датувати перехід мадярів через Правобережжя і Прикарпаття між 897–899 рр. (Леонтій Войтович. Загадка загибелі князя Святослава Володимировича і загадки міграції угрів в кінці IX ст. *Українсько-угорські етуди*. Вип. 1. (Львів, 2010), 22).

⁹⁰ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 161–163.

⁹¹ Там же, 160–161.

⁹² Константин Цукерман. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. *Материалы по археологии, истории и*

якби до країни Атекулькузу мігрували племена савартів, які були опорою попередньої династії Лебедії.

Oleg BUBENOK. THE HUNGARIANS AND KHAZARS IN THE NORTHERN BLACK SEA REGION

In the early medieval history of Eastern Europe, the questions regarding the appearance of the Magyars in the historical arena are still the most mysterious. The events of the «dark» period of Khazar history (the second half of 8th – the beginning of 9th century AD) are directly related to it.

Analysis of written sources suggests that in the first half of the 9th century AD the newcomers from the East – the Magyars appeared in the steppes of the North Black Sea region. Constantinus Porphyrogenitus reports that in ancient times the Magyars lived in region near Khazaria, which was called Lebedia. According to Constantinus, the Ancient Hungarians were under the Khazars ruling in Lebedia region during several years. Then, in the second half of the 9th century AD, under the pressure of the Pechenegs, the Magyars migrated to the Atelkuzu region, which modern researchers localize, without hesitation, in the North-West Black Sea region.

There are many assumptions concerning the localization of Lebedia region. However, there is reason to believe that this country of the Magyars was on the Azov Sea coast. According to the data of medieval written sources on the traditional division of Ancient Hungarians society into 7 (8) tribes, the author of this paper proposes a wide localization of Lebedia as Hungarian land – the Northern and Eastern coasts of Azov Sea and neighbour territories as well. Perhaps, the Magyars began to populate the Lebedia land in the second half of 8th century AD. Maybe, the Khazar kagan tried to pass the Magyars, who were moving from the Volga region, to the steppes of the Dnieper-Don inter-river region through the steppes of the Northern Caucasus. As a result, some Magyars remained in the steppes of the North-Western Caucasus and settled along the Eastern and Northern coasts of the Azov Sea.

In this paper the evolution of the Hungarian-Khazar relations is also marked: the second half of 8th century AD – the Magyars as vassals of the Khazars; the first decades of 9th century AD – the Hungarians as allies of the Khazars; the 30-70-th years of 9th century AD – the Magyars as enemies of the Khazars.

Keywords: *Magyars, Khazars, Lebedia land, Atelkuzu region, East and North Azov Sea region, North-West Black Sea region.*

етнографіи Таврии. Вып. VI. (Симферополь, 1998), 673.

ДО ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ РУСЬКОЇ ДРУЖИНИ УГОРСЬКОГО КОРОЛЯ ВОЛОДИСЛАВА I (1077–1095)

*У статті переглядаються аспекти матримоніальної політики короля Володислава I. Дискутуючи зі своїми попередниками, автор вважає, що угорський володар був одружений щонайменше двічі, причому востаннє (радіше – втретє) у віці близько 45 років із вірогідно донькою колишнього київського і чернігівського князя Святослава Ярославовича – Предславою (?). Укладенню цього шлюбу не перешкоджало ніщо як з погляду кровноспоріднених зв'язків, так і престижності. Вочевидь король послідовно намагався привести на світ спадкоємця престолу, що йому так і не вдалося. Окреслений шлюб виявився коротким у зв'язку із передчасною смертю Володислава I 1095 р. у віці 49 років. Базовим для перегляду усталених в історіографії поглядів є диплом угорського володаря від 1091 р. про заснування шомодьського абатства Святого Жилия, у переліку свідків якого фігурував якийсь *Gerazclavus filius regis Rutenorum gener ipsius*. На наш погляд, йдеться не про, як досі вважалося, зятя короля Ярослава Святополковича, а про швагра – брата його нової дружини, Ярослава Святославовича. Додатковим підтвердженням вірності наших висновків слугує загальна практика укладення шлюбів угорськими королями та представниками родини Арпадів, в якій відомий лише один казус нерівноправного, з їхнього погляду, шлюбу князя Лева Даниловича із донькою Бели IV Констанцією 1246 р. Так само до середини XIII ст. доньки вініченосних угорських володарів не видавалися заміж за Пястів, і зрідка – за Пшемислідів. Причини змін в матримоніальній політиці Арпадів середини XIII ст. залежали від небезпеки, яку потенційно становили спільні військові кампанії руських князів з монголами у землі Угорщини від середини XIII ст. після успішного візиту князя Данила Романовича до Бату та повернення додому 1246 р.*

Ключові слова: Русь, Угорщина, матримоніальна політика, Арпади, Рюриковичі, Володислав I, Предслава (?) Святославівна, Ярослав Святославович, Ярослав Святополкович.

Важливим атрибутом будь-яких міждинастичних відносин доби Середньовіччя завжди залишалися матримоніальна політика. На загальноєвропейському тлі не перебували осторонь окреслених процесів і володарі так званої «Молодшої Європи», тісно пов'язані між собою кровноспорідненими відносинами від кінця X ст., тобто, – головню часу прийняття християнства. Так зникли формальні і неформальні перешкоди для налагодження тіснішого взаємозв'язку між родинами, до чого підштовхували не тільки політичні, а й фізіологічні чинники. На етапі, коли керівні династії Арпадів чи Рюриковичів ще не були достатньо розгалуженими, необхідним у шлюбній дипломатії обох залишалося шукати партнерів поза межами власних володінь, – переважно у сусідніх країнах. Відтак, немає нічого дивного, що впродовж найближчих кількох століть руські князі найтісніше споріднилися із Пястами, перетворившись із ними у свого роду одну велику родину. Відомо про щонайменше між ними 26 двосторонніх шлюбів. Натомість русько-угорських міждинастичних зв'язків впродовж X–XIV ст. налічується 11, і вони, з погляду активності укладення шлюбів представниками династії Рюриковичів, займають третю сходинку¹.

Пропорційність видання руських наречених до Угорщини та угорських – на Русь становить 9/2. Поряд із тим відомі ще два історіографічні казуси, котрі міцно закріпилися в умах вчених, однак, на нашу думку, не мають переконливих джерельних доказів², чому вже присвячувалося немало місця у працях

¹ Myroslav Voloshchuk. Ruthenian-Hungarian matrimonial connections in the context of the Rurik dynasty inter-dynasty policy of the 10th–14th centuries: selected statistical data. *Codrul Cosminului*. Vol. XXIV. (2018), 28–29.

² Йдеться про припущення шлюбування сином мадярського герцога Такшона Михайлом († б. 990) N за іменем русинки, про що чи не вперше висловив погляд Філіп Штраль (Philipp Strahl. *Geschichte der +Gründung u. Ausbreitung d. christl. Lehre unter den Völkern des russischen Reiches seit 988 bis jetzt, aus russischen Quellen* 8. Halle, [S. A.], 150), підтриманий Моором Вертнером (Mór Wertner. *Az Árpádok családi története*. (Nagybecskerekén, 1892), 22), Миколаєм фон Баумгартеном (Nicolas de Baumgarten. *Généalogies et mariages occidentaux des Ruricides Russes. Du Xe au XIIIe siècle*. (Roma, 1927), 8) та навіть рядом сучасних вчених (Ferenc Makk. *Magyar külpolitika (896–1196)*. (Szeged, 1993), 33; *Літопис Руський*. Переклад Леоніда Махновця. (Київ, 1989), табл.: Родовід угорських королів і князів (принців), що виступають в Літопису Руському; Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. (Біла Церква, 2006, 227). Інший матримоніальний союз N доньки (?) згаданого Такшона († 970) із київським князем Святославом Володимировичем († 972) також не має джерельних

наших попередників. Неодноразово ще від XIX ст. упорядкований перелік двосторонніх русько-угорських шлюбів, втім, як ми переконані, не позбавлений дискусійних питань. Одним із них, вважаємо, є походження руської дружини одного з найвідоміших угорських королів XI ст. – Володислава I (1077–1095), канонізованого Католицькою церквою 1192 р.

Постать угорського володаря, відома далеко за межами своєї батьківщини та увіковічена у великій кількості насамперед ілюстративного матеріалу (головно настінне малювання, фрески, що уцілили у храмах сучасних Словаччини, Хорватії, Румунії, України тощо³) не так добре занотована прижиттєвими писемними джерелами⁴. Виняток певною мірою становить агіографічна спадщина⁵. Однак до останнього часу науковці так і не спромоглися опублікувати якої-небудь серйозної комплексної монографії про короля⁶. Відтак не дивно, що підтвердженнь, хоча часом нуртує в науковій літературі (див.: Леонтій Войтович. *Княжа доба*, 231).

³ Див. зокрема: Vlasta Dvořáková, Josef Krása, Karel Stejskal. *Středověká nástenná malba na Slovensku*. (Praha: Odeon – Bratislava: Tatran, 1978), Katalog, 74–76, 96, 106–110, 119–120, 125–127, 133–138, 160–166, 172–178; *Obrazky* 22, 23, 85, 105, 108, 118, 119, 120; Ivan Gerát. *Světi bojovníci v středověku*. (Bratislava: Veda, 2011), 75–108; Edit Madas, Zoltán György Horvát. *Középkori prédikációk és falképek Szent László királyról*. (Budapest: Romanika kiadó, 2012), 464 l.; Zsombor Jékely. *Transylvanian Fresco Cycles of Saint Ladislav in a New Light*. *Hungarian Review*. Vol. 5. (2014), No 2, 97–109; Elena Dana Prioteasa. *Medieval Wall Paintings in Transylvanian Orthodox Churches: Iconographic Topics in Historical Context*. (Bucharest: Editura Academiei Române – Cluj-Napoca: Mega, 2016), 61–76; István Kovács, Zoltán Mózer. *A Szent László legenda szóban és képekben*. (Rimaszombat: Gömör-Kishonti Múzeum Egyesület, 2017), 65–115. Йдеться й про недавно виявлений в с. Вишково Хустського району Закарпатської області аналогічний сюжет, поки належно не опрацьований.

⁴ Див. одне з останніх узагальнень: György Györffy, Tamás Katona. *László király emlékezete: antológia, tanulmányok, dokumentumok*. (Budapest: Magyar Helikon, 1977), 79 l.

⁵ Див. з останнього: István Pivárcsi. *Szent László városa: váradi legendárium*. (Budapest: Noran, 2002), 218 l.; István Kovács, Zoltán Mózer. *Op. cit.*, 115 l.

⁶ Чи не востаннє така спроба відома з кінця XIX ст.: Imre Karácson. *Szent László király élete*. (Győr: Győregyházmegye könyvnyomdája, 1895), 63 l. Впродовж 2017 р. угорці видали чимало матеріалів конференцій, статей, присвячених черговому ювілею приходу Володислава I до влади (див. наприклад: *Európa és Magyarország Szent László korában*. Szer. Attila Bányai, László Pósan. (Debrecen, 2017), 248 l.).

матримоніальні зв'язки Володислава I на тлі його змагань за угорську корону та подальших духовних звитяг — перебували, м'яко кажучи, на маргінесі студій, можливо й з огляду на те, що історики вважали їх зрозумілими, позбавленими дискусійних питань.

Дружина(и) короля Володислава I. У цілому, в науковій літературі домінує декілька поглядів щодо кількості дружин, їхнього походження і загалом шлюбного життя майбутнього чи не найвідомішого вінченосного угорського святого.

Одним із класичних є погляд угорських вчених, сформований ще наприкінці XIX ст. про всього один шлюб із донькою німецького антикороля Рудольфа († 1080) – Аделаїдою († 1090). Найкомплексніше у своїй монументальній монографії “*Історія родини Арпадів*” про це написав Моор Вертнер⁷. Без особливих застережень його погляд домінував у науковій літературі до останнього часу, аж поки Дюла Кріштов та Ференц Макк не закріпили в історіографії думку про наявність у короля першої N з імені дружини, котра народила йому також N за іменем доньку – майбутню дружину руського князя Ярослава Святополковича († 1123)⁸. Запропоновану версію цілком поділяють й сучасні словацькі вчені⁹. Новішим аргументом на їхню користь слугує пасаж 13-ї глави доволі складної з текстологічного погляду “*Угорсько-польської хроніки*” початку XIII ст. У ній за алегоричним образом сина угорського короля Андрія II († 1235), перемишльського і галицького князя Андрія († 1234), одруженого з донькою галицького князя Мстислава Мстиславовича († 1228) Марією († після 1226/27), упорядники радять бачити угорського володаря і майбутнього святого Володислава I та його першу, N за іменем, але руського походження дружину¹⁰.

⁷ Див. зокрема: Mór Wertner. *Az Árpádok családi története*, 190. Див. також: Bertalan Szokolszky. *Szent László magyar király élete: Szentté avatásának Hétszázados évfordulója alkalmából*. (Kassán: Ries Lajos Könyvnyomó-intézete, 1892), 22; T. Észöl. *A lovag-király: Szent László király rövid életrajza a magyar ifjúság számára*. (Kassán: Grafika, 1940), 33 i ін.

⁸ Gyula Kristó, Ferenc Mákk. *Az Árpád-házi uralkodók*. (Budapest: Akademiai kiadó, 1988), 118. Див. також репринт: Ibid. *Az Árpád-házi uralkodói*. (Budapest: I.P.C., 1996), 118. Пор. також: Márta Font. *Koloman the Learned, King of Hungary*. (Szeged, 2001), 15; Idem. *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. (Szeged, 2005), 141.

⁹ Див. наприклад одну з останніх словацьких версій генеалогії династії Арпадів: *Historia Scepusii*. Vedecká redakcia Martin Homza a Stanislav A. Sroka. Vol. 1. (Bratislava–Kraków, 2009), 603.

¹⁰ Martin Homza. *Uhorsko-pol'ská kronika. Nedocenený prameň k dejinám strednej Európy*. (Bratislava: Libri Historiae, Post scriptum, 2009), 23, 32, 83, 180–181.

На підставі так званих “татищевських відомостей”¹¹ однак без додаткових джерельних підтверджень альтернативну версію шлюбного життя угорського володаря запропонував український дослідник Леонід Махновець, а продовжив Дмитро Донської. Другою, але не третьою дружиною Володислава I вони вважали померлу у чернецтві 1116 р. онуку Ярослава Володимировича († 1054) Предславу (?) Святославівну¹². У відповідь на це Леонтій Войтович підсумував: “Ця гіпотеза не має жодних джерельних обґрунтувань”¹³. Однак ми вважаємо, що має.

Ключовою проблемою встановлення як кількості дружин Володислава I так і їхнього походження є інтерпретація переліку свідків укладеного королем 1091 р. диплому про заснування шомодьського абатства Святого Жилия (*Notitia de fundatione et dotatione monasterii Sancti Aegidii de Simigio per Ladislaum I regem facta*), зокрема: Lambertus frater ejus, dux David consobrinus, Gerazclavus filius regis Rutenorum gener ipsius та низка представників світської і церковної знаті¹⁴. Ідентифікувати перших двох доволі легко. Йдеться про молодшого брата Володислава – герцога Ламберта († 1096) та кузена, молодшого сина короля Андрія I († 1060) і Анастасії (?) Ярославівни († б. 1096) – герцога Давида († після 1095), як свого часу це чітко визначив ще М. Вертнер¹⁵. Натомість ідентифікації останньої, згаданої у акті постаті історик присвятив навіть окрему статтю та розлогий матеріал у своїй спеціальній монографії. Саме завдяки вченому в історіографії на десятиліття міцно закріпився погляд про те, що Gerazclavus filius regis Rutenorum – це одружений із N за іменем донькою Володислава I руський князь Ярослав Святополкович († 1123)¹⁶.

¹¹ Василий Татищев. *История Российская*. Т. 2. (Москва, 2003), 150.

¹² Літопис Руський, 176; Дмитрий Донской. *Рюриковичи. Исторический словарь*. (Москва, 2008), 523. Див. також: Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. (Москва, 2001), 284.

¹³ Леонтій Войтович. *Княжа доба*, 375.

¹⁴ *Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*. Edendo operi praefuit Gy. Györfy. V. 1: ab anno 1000 usque ad annum 1131. (Budapestini, 1992), 268.

¹⁵ Mór Wertner. *Az Árpádok családi története*, 205.

¹⁶ Mór Wertner. Szent László királynak orosz veje. *Turul*. Köt. 8. (1890), 125–129; Idem. *Az Árpádok családi története*, 205–210. Погляд автора одразу ж закріпився у фундаментальній багатотомній “*Національній угорській історії*” (*A magyar nemzet története*. Szer. Sándor Szilágyi. Köt. 2. (Budapest: Az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulat betűvel, 1896), 203) та працях усіх інших дослідників життя й діяльності короля Володислава I. Пор. наприклад з поглядами істориків початку XXI ст.: Márta Font. *Árpád-házi királyok*, 104, 135; Леонтій Войтович. *Княжа доба*, 357; Михаил Юрасов. *Венгрия и русские княжества в XII веке*. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. 07.00.02

Шляхом нескладних пошуків та перевірок автор встановив, що термін *gener* перекладається як *зять*, натомість цей *Gerazclavus* (спотворене ім'я Ярослав) – ніхто інший, як син майбутнього київського князя Святополка Ізяславовича († 1113), котрого батько відправив до Угорщини у пошуку союзників проти Ростиславовичів, а відтак той потрапив до переліку свідків згаданого документа 1091 р.¹⁷ Оскільки перемишльські князі-ізгої підтримували тісні стосунки з половцями, які наприкінці XI ст. завдавали чималих збитків прикордонним землям Угорщини, версія М. Вертнера не викликала принципових заперечень. Підсилювала її й подальша доля двосторонніх матримоніальних зв'язків. Адже, як добре відомо з *Повісті временних літ*¹⁸, 1104 р. князь Святополк сам став тестем угорському принцові Алмошові († 1127), натомість на рубежі XI–XII ст. його син Ярослав не раз приводив союзницькі угорські війська проти суперників батька¹⁹. Відкидати тісні зв'язки Ярослава Святополковича в Угорщині не варто. Але з іншого боку пов'язувати занотованих літописом Оугри, Лахы и Чехы із його угорським шлюбом теж не слід.

Версію М. Вертнера згодом вдосконалили Д. Крішов та Ф. Макк. Не відшукавши нареченої руського князя серед дітей від шлюбу Володислава I з Аделаїдою, вчені розпопуляризували перший шлюб угорського володаря із N за іменем жінкою, в якому ця N наречена Ярослава Святополковича й появилася на світ, досягнувши 1091 р. відповідного для укладення шлюбу віку. Оскільки сам Володислав народився близько 1040 р., а із донькою Рудольфа одружився близько 1078 р., такий варіант розвитку подій виглядав цілком правдоподібним. Гіпотетичний шлюб із N руською, як продовжили тему словацькі колеги²⁰, княжною *terminus ante quem* 1076–1077 рр. для зрілого понад 35-літнього чоловіка не мав би викликати жодних сумнівів. У такому ж напрямі – міркування інших сучасних істориків²¹.

– Отечественная история. (Москва : Институт российской истории РАН, 2017), 154–155 та ін.

¹⁷ Mór Wertner. *Az Árpádok családi története*, 206–207.

¹⁸ Ипатьевская летопись, 256.

¹⁹ 1099 р.: “Ярославъ снѣ Стополчъ . прииде съ Оугры . и король Коломанъ и . в . епѣа . и стаха школо Перемышла по Вагру”» (Там же, 245). 1118 р. “Выбѣже Ярославъ Стополчичъ из Володимера Оугры” (Там же. Стб. 285). 1124 р. “[до волинського. – М. В.] Володимерю томъ же лѣтъ приде. Ярославъ Стополчичъ . съ Оугры . и с Лахы и с Чехы . и с Володаремъ . и Василкомъ [Ростиславовичами. – М. В.] Володимерю и множество вои бѣ с нимъ” (Там же. Стб. 287).

²⁰ Martin Homza, *Op. cit.*, 83.

²¹ Márta Font. A Kijevi Rusz és Nyugati szomszédai Szent László korában. *Európa*

То перший шлюб, чи третій? А може другий? Не відкидаючи можливості одруження Володислава ще до шлюбів Аделаїди (при цьому слід визнати, що ця N з імені жінка мала померти або бути відправленою до монастиря *terminus ante quem* 1077 р.), ми все ж пропонуємо інакше прочитати перелік свідків укладеного королем 1091 р. диплому. У цьому випадку матримоніальні зв'язки угорського короля, на наш погляд, матимуть інше, відмінне від дочасних, бачення.

Найцікавіші міркування з приводу можливого укладення королем *terminus ante quem* 1076–1077 рр. шлюбу, народжена в якому N донька згодом близько 1090 р. вийшла за Ярослава Святополковича, у своїй фундаментальній монографії навів Олександр Назаренко. На його думку, цьому матримоніальному зв'язку мали б завадити не лише близькі кровноспоріднені зв'язки між нареченими (вони були троюрідними братом і сестрою), а й, цілком можливо, позашлюбна поява на світ самого князя Святополка²². Якщо у першому аргументі російський історик цілком має рацію (“за кужелем” спільним дідом для сватів Святополка Ізяславовича і Володислава I був Мешко II Ламберт з династії Пястів), то у наступних своїх висновках він самотній. Не менш ґрунтовні польські генеалогічні студії якнайтісніше споріднених з першими Пястами київських князів відкидають можливість народження князя Святополка від наложниці чи будь-якої іншої незаконної жінки. Його матір'ю була донька Мешка II Гертруда²³.

Втім, заради справедливості слід відзначити, що історичний досвід вивчення різноманітних міждинастичних шлюбів допускав одруження настільки близьких родичів, про які писав вчений. Одним із найближчих за хронологією слугує близько 1102/1103 р. приклад одруження польського князя Болеслава Кривоустого († 1138) із донькою Святополка Ізяславовича, *és Magyarország Szent László korában*. Szer. Attila Bárány, László Pósn. (Debrecen, 2017), 174.

²² Александр Назаренко. *Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв.* (Москва, 2001), 563, 574–575. Однак у своїх подальших генеалогічних пошуках автор все таки визнав існування цього шлюбу.

²³ Перелік дітей див.: Kazimierz Jasiński. *Rodowód pierwszych Piastów*. (Poznań Wyd-wo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół nauk, 2004), 145–146; Леонтії Войтович. *Княжа доба*, 353–355; Jan Tęgowski. *Kontakty rodzinne dynastów polskich i ruskich w średniowieczu. Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie*. Pod red. Teresy Czynczewskiej-Hennel i Natalii Jakowenko. (Lublin, 2000), 12 тощо.

рідною сестрою вище згаданого Ярослава, — Збиславою († 1114). Шлюб відомий з літописання²⁴. Про дружину князя Болеслава згадували польські аннали XI—XIII ст.²⁵, добре вивчені останнім часом на предмет автентичності Войцехом Дреліхажем²⁶, “*Агіографія бамберзького єпископа Оттона*” монаха і схоластика міхельсберзького бенедиктинського монастиря Гербота (1145—1168)²⁷, а також із певними неточностями — так звана “*Великопольська хроніка*” XIV ст.²⁸ У XV ст., на основі опрацювання літописної спадщини та польських матеріалів XII—XIII ст., інформацію про матримоніальний союз продублював Ян Длугош²⁹. Сума джерельних свідчень переконує, що про близькі кровноспоріднені родинні стосунки між нареченими при дворі у Кракові знали ще на момент підготовки шлюбу, дозвіл на який все таки мусів дати папа³⁰. Відтак не дивно, що

²⁴ Лаврентьевская летопись. *Полное Собрание Русских Летописей*. Т. 1. (Москва, 2001), 276.

²⁵ “1103. Bolezlaus tercius duxit uxorem” (*Rocznik świętokrzyski dawny. Monumenta Poloniae historica*. Т. 2. Ed. August Bielowski. (Lwów, 1872), 773; “Item anno 1104. Bolezlaus tercius duxit uxorem Rutenam” (*Rocznik Kamieniecki. Ibidem*. Т. 2, 778; „Boleslaus autem genuit de Ruthena filium Wlasislaum”, E codicibus Plocensibus. *Ibidem*. Т. 5. Ed. Xawery Liske, Antoni Lorkiewicz i in. (Lwów, 1888), 993 та ін.

²⁶ Wojciech Drelicharz. *Annalistyka Małopolska XIII—XV wieku. Kierunki rozwoju wielkich roczników kompilowanych. Rozprawy wydziału historyczno-filozoficznego*. Т. 99. (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2003), 263—380, 313—319.

²⁷ „[...] post annos paucos Ruthenissa uxor Boleslai moritur”, Herbordi vita Ottonis episcopi Babenbergensis. *Monumenta Poloniae historica*. Т. 2. Ed. August Bielowski. (Lwów, 1872), 74.

²⁸ “Iste Boeslaus duxit uxorem, de cuius nuptiarum solemnitate praemissum est, filiam regis Haliciae unicum [автором допущено помилку у філіації дружини Болеслава Кривоустого. — М. В.], de qua genuit Wladislaum secundum et unam filiam”, *Kronika Boguchwala i Godyslawy Paska. Monumenta Poloniae historica*. Т. 2. Ed. August Bielowski. (Lwów, 1872), 494; “*Великая хроника*” о Польше, Руси и их соседях XI—XIII вв. Вступ. стаття Натальи Щавелевой. (Москва: Изд-во МГУ, 1987), 81.

²⁹ Joannes Dlugossii. *Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae*. Lib. 3—4. Komit. red. Zofia Kozłowska-Budkowa i in. (Warszawa: PWN, 1970), 210—211; *Наталья Щавелева. Древняя Русь в “Польской истории” Яна Длугоша. Книги I—VI. Текст, перевод, комментарий*. (Москва, 2004), 293.

³⁰ Спершу це відзначив сучасник подій — Анонім Галл (Gallus Anonymus). *Gesta Principum Polonorum*. Translated annotated by Paul W. Knoll and Frank Schaer with a preface by Thomas N. Bisson. *Central European Medieval Texts*. Vol. 3. General editors János M. Bak, Urszula Borkowska, Giles Constable, Gábor

О. Назаренко в кінці кінців допустив заміжжя N доньки короля Володислава I із Ярославом Святополковичем³¹. Розвинути його сумніви до останнього часу надалі було нікому, а погляди Л. Махновця та Д. Донського в історіографії виявилися непоміченими. Вочевидь через використання дуже непевних з погляду достовірності свідчень Василя Татищева.

Відповідь на питання про кількість шлюбів Володислава I, на наш погляд, слід розглянути під іншим кутом зору. Спершу у контексті пошуку N з походження нареченої для Володислава I варто було б окреслити гіпотетичне коло князівських родин, звідки вона могла *terminus ante quem* 1076–1077 рр. вийти заміж в Угорщину, будучи народжена не пізніше 1063–1064 рр. При цьому вона не могла бути кузиною чи троюрідною сестрою Ярослава Святополковича (*sic!*), щоб канонічно не перешкоджати укладення шлюбу. Оскільки після 1036 р. ключові центри на Русі контролювалися Ярославом Володимировичем та його синами, елементарні підрахунки засвідчують, що, по-перше, її батьком теоретично міг бути хтось із синів київського князя (крім Ізяслава). У цьому випадку Святополк Ізяславович був би кузеном цієї N нареченої Володислава I, а народжена у цьому шлюбі N донька Ярославу Святополковичу – троюрідною сестрою.

У випадку, якщо батьком N евентуально першої дружини угорського короля був би будь-який, здатний за віком підходити на батьківство, онук колишнього київського князя, Святополк Ізяславович був би її двоюрідним дядьком. Натомість народжена у шлюбі із Володиславом I N донька Ярославі Святополковичу доводилася б сестрою у четвертому поколінні. Як у першому, так і другому випадках (при деяких некритичних застереженнях для першого) укладенню матримоніального союзу це не мало б перешкоджати.

Звісно, опираючись на алегоричні повідомлення “Угорсько-польської хроніки” XIII ст. про шлюб герцога Андрія (читай – Володислава) із княжною Марією (читай – N руськоу Klanciczay. (Budapest–New-York: CEU Press, 2003), 159), що не могло не вплинути, як вважають вчені, на його особисте ставлення до Збислави (див. наприклад: Grzegorz Pac. *Kobiety w dynastii Piastów. Rola społeczna Piastowskich żon i córek do połowy XII wieku – studium porównawcze.* (Toruń: Wyd-wo naukowe Uniwersyte-ту Mikołaja Kopernika, 2013), 185–186.

³¹ Александр Назаренко. Рюриковичи и Арпады в XI–XII веках. *Россия и Венгрия на перекрестке европейской истории.* Альманах. Вып. 1. (Ставрополь–Капошвар–Москва, 2014), 55.

нареченою), як вважає Мартін Гомза³², легко було б допустити походження цієї N нареченої угорського короля із родини Ростислава Володимировича († 1067), сини котрого – Рюрик († 1092), Володар († 1124) і Василько († 1124) зуміли 1084 р. опанувати Перемишль. Однак із надзвичайно високою ймовірністю дружиною самого князя Ростислава була рідна сестра Володислава I, можливо іменем Ленке, видана заміж ще коли Бела I був герцогом³³. Знайти цю гіпотетичну наречену угорського короля у родині інших онуків київського князя Ярослава Володимировича складніше. Евентуально перша, евентуально руська з коріння дружини угорського короля в кожному випадку не народила йому спадкоємців і померла *terminus ante quem* 1076–1077 рр.

Перегляд змісту згаданого диплому про заснування шомодьського абатства Святого Жиля від 1091 р. дозволяє по-іншому оцінити останній шлюб Володислава I. Починаючи від М. Вертнера, істориками насамперед брався за основу прямий переклад застосованого *ad Gerazclavi* терміна *gener*, що має з латині значення *зять*. Однак згаданий у акті 1091 р. термін *gener* можна розуміти й по-іншому, зокрема – *швагер*, *брат дружини*. Перелік кандидатів на цього брата (хоча історик, як відомо, шукав *зятя*) знаний з праць М. Вертнера, який чітко окреслив усіх станом на 1091 р. дорослих князів іменем Ярослав³⁴. Котрийсь із них у такому випадку мусів мати фізіологічно зрілу для заміжжя сестру – видану за короля Володислава I, а також батька, спроможного у латиномовній спадщині отожнюватися з королем (*rex Rutenorum*).

Хто ж насправді ці *Gerazclavi* та його батько *rex Rutenorum*?

Авторитет київських князів першої половини XI ст. та їхніх найближчих нащадків до початку XII ст. в міждинастичних відносинах дозволяв нерідко авторам латиномовних хронік та анналів називати їх королями (*rex*). Так бачимо, наприклад, у випадку Ізяслава Ярославовича, який як при житті (*Ruzenorum rex*)³⁵, так і в момент загибелі 3 жовтня 1078 р. нерідко нотувався *rex Rutenorum*³⁶. Він та його син Ярополк були ушановані

³² Martin Homza, *Op. cit.* 23, 32, 83, 180–181.

³³ Myroslav Voloshchuk. *Op. cit.*, 12–16.

³⁴ Mór Wertner. *Az Árpádok családí története*, 206–207.

³⁵ Lamperti monachi Hersfeldensis opera. Herausgegeben von Oswald Holder-Egger. *Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum*. T. 68. (Hannover–Leipzig, 1894), 202.

³⁶ Rocznik Kapituły Krakowskiej. *Monumenta Poloniae Historica. Series nova*.

королівської честі самим папою Григорієм VII³⁷. Аналогічно титул *rex Ruzie* (в одному із варіантів – *rex Rittulorum*) застосовувався й щодо молодшого брата Ізяслава – Святослава († 1076), котрий впродовж 1073–1076 рр. обіймав київський престол³⁸. Інший син князя Ярослава Володимировича († 1054) Всеволод († 1093), а також онук Володимир Мономах († 1125) у місцевій київській традиції відомі як *великі князі*, а в грецькій – як *архонти Русі* – титули за значенням та авторитетом якщо не тотожні, то дуже близькі *королю*³⁹.

Аналіз генеалогічних даних дозволяє встановити, що лише у князя Святослава був син на ймення Ярослав, народжений у другому шлюбі свого батька з німецькою принцесою Одою між другою половиною 1071 – початком 1073 рр. Скрупульозні підрахунки О. Назаренка дозволяють датувати одруження батьків найпізніше 1072 р., втім, радше, на рубежі 1070–1071 рр.⁴⁰ Доказова база історика ґрунтується й на часі появи знаменитого «*Ізборника Святослава*», де репрезентований князівський сімейний портрет, на якому малолітньому Ярославові

Т. 5. Wyd. Zofia Kozłowska-Budkowa. (Warszawa: PWN, 1978), 51.

³⁷ *Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia (1075–1953)*. Vol. 1. Colleget in introductione et adritationibus auxit P. Athanasius G. Welykyi OSBM. (Romae, 1953), 5–6.

³⁸ *Annales Stadenses auctore Alberto ob O. c. – 1256*. Ed. Johann Lappenberg. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. Т. 16. (Hannover, 1859), 319–320. Див. також ґрунтовну аргументацію Олександра Назаренка та дискусію зі своїми попередниками з приводу ідентифікації цього короля (*rex Ruzie*), під яким автор бачив власне Святослава Ярославовича (Александр Назаренко. *Древняя Русь на международных путях*, 508–517). При цьому автор, на наш погляд, грамотно доводить неможливість заміжжя Оди із Володимиром Ярославовичем та народження в шлюбі протопласта майбутніх галицьких князів – Ростислава (Там же, 510–512).

³⁹ Piotr Boroń. *Kniaziowie, królowie, carowie... Tytuły i nazwy władców słowiańskich we wczesnym średniowieczu*. (Katowice: Wyd-wo Uniwersytetu Śląskiego, 2010), 84–85, 92–93. Див. також інші випадки застосування до членів цієї родини окреслення *rex* (Sigeberti Gemblacensis *Chronica Continuatio Praemonstratensis*. Ed. Ludwig C. Bethmann. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. Т. 6. (Hannover–Hahn, 1844), 362; Saxo Grammaticus. *Saxonis Gesta Danorum*. Ed. Jørgen Olrik, Hans Ræder. Т. 1. (Copenhagen–Haunia, 1931), 308; *Annalista Saxo*. Herausgegeben von Klaus Nass. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. Т. 37. (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 2006), 157, 255, 329, 354–355 тощо).

⁴⁰ Александр Назаренко. *Древняя Русь на международных путях*, 519.

щонайбільше півтора-два роки⁴¹. Під зіпсованим іменем *Warteslaw* він відомий зі змісту й анналів Альберта Штаденського XIII ст.⁴² Відтак можна сміливо припустити, що згадані у дипломі про заснування шמודьського абатства Святого Жилия від 1091 р. *Gerazclavus* — це Ярослав Святославович, натомість *rex Rutenorum* — його батько Святослав Ярославович. Застосоване щодо свідка укладення диплому окреслення *gener*, як вже зазначалося, має окрім значення *зять*, значення — *брат дружини, швагер*. Втім, що цікаво, застосоване в цьому документі до двоюрідного брата Володислава I — принца Давида окреслення *consobrinus* серед ключових має значення — *сестринець, небіж* і аж наостанок — *кузен*. Тобто відчувається вживання не першочергових, а другорядних значень характерної термінології. Перелік представників найближчої родини в одному із актів-надань цілком може свідчити про їхню невинуваткову зустріч, пов'язану якраз із черговим весіллям короля.

Проблеми не становить навіть відсутність серед зображень “*Ізборника Святослава*” 1073 р. інших дітей від другого шлюбу князя з Одою, зокрема, розшукуваної нами N доньки. Поясненням цього може бути їхнє (чи лише її) народження *post quiet* укладення *Ізборника* 1073 р. (якнайдалі — на початку 1074 р.) та *ante quiet* смерті самого Святослава Ярославовича 1076 р. Відсутність імені доньки серед переліку дітей Оди за даними анналів Альберта Штаденського XIII ст. можлива як з огляду на стать дитини (дівчатам завжди приділялося менше уваги на відміну від хлопців), так і необізнаністю автора про всі деталі сімейного життя подружжя. Не забуваймо й про час появи анналів, оригінальність свідчень яких до кінця складно верифікувати. Генеалогічне припущення О. Назаренка, підтримане останнім часом білоруським істориком Олексієм Мартинюком, наче якась N за іменем донька від шлюбу Святослава Ярославовича і Оди (котру О. Мартинюк вважає донькою маркграфа Леопольда, представницею династії Бабенбергів із Австрії) згодом вийшла заміж до Східної Римської імперії, а незабаром чи сама, чи разом з донькою у вересні 1101 р. потрапила в полон

⁴¹ Ольга Подобедова. *Изборник Святослава 1073 г. как тип книги. Изборник Святослава 1073 г.* Сборник статей. Отв. ред. Борис Рыбаков. (Москва : Наука, 1977), 36.

⁴² *Annales Stadenses*, 320. Див також міркування навколо ідентифікації цього Вартислава (Александр Назаренко. *Древняя Русь на международных путях*, 518–519).

до турків-сельджуків⁴³, загалом не впливають на логіку нашої концепції. У шлюбі Святослава Ярославовича і Оди цілком могли народитися дівчатка-близнюки (або народжені у дуже короткому проміжку). Одна, на нашу думку, стала дружиною Володислава I. Інша, за логікою О. Мартинюка, перебуваючи в неволі, волею долі стала свекрухою сельджукського султана Масуда († 1156) – батька Килич-Арслана II († 1192)⁴⁴.

Відтак ми переконані, що *Gerazclavus* диплому 1091 р. – це Ярослав Святославович. Мета його приїзду до Угорщини цілком могла передбачати видання заміж за короля своєї N за іменем з відомих нам джерел молодшої сестри (*sic!*). Вона народилася у проміжку 1074–1076 рр., а відтак станом на 1091 р. мала щонайменше 15 років – вік з огляду на традиції укладення матримоніальних зв'язків абсолютно придатний для заміжжя. Їхній батько названий *post mortem* “*rex Rutenorum*” через колись партнерські стосунки із родиною майбутнього зятя щонайменше від 1074 р.⁴⁵ Для Володислава I перешкод укладення цього шлюбу не існувало, адже попередня дружина померла 1090 р. Головним аргументом на користь чергового, радше, третього, а не другого за життя одруження слугувала відсутність спадкоємців чоловічої статі, котрим слід було передати так важко здобутий у 70-х рр. XI ст. престол. При дворі добре знали, що у всіх попередніх кількох русько-угорських міждинастичних шлюбах здебільшого народжувалися хлопчики⁴⁶, а тому шанси “повторити успіх” були. Його нова дружина була молодою і, на перший погляд, цілком здатною для цього. З іншого боку виглядала б вельми дивною відсутність будь-яких спроб зрілого за віком (близько 45 років) короля-вдівця впродовж найближчих п'яти років не спробувати ще раз одружитися задля продовження роду.

Генеалогія за “Російською історією” Василя Татищева та деякі аспекти матримоніальної політики династії Арпадів до середини XIII ст.

Єдиний, хто назвав ім'я цієї невідомої з доступних уцілілих джерел сестри Ярослава Святославовича був російський істо-

⁴³ Александр Назаренко. *Древняя Русь на международных путях*, 643–647; Алексей Мартынюк. *До Герберштейна: Австрия и Восточная Европа в системе персональных связей и культурных контактов (XIII – начало XIV века)*. (Москва: Квадрига, 2019), 17–21.

⁴⁴ Алексей Мартынюк. *Op. Cit.*, 20–21.

⁴⁵ Александр Назаренко. *Древняя Русь на международных путях*, 538.

⁴⁶ Myroslav Voloshchuk. *Op. cit.*, 11–16.

рик XVIII ст. В. Татищев. Під 1116 р. в його праці записано: “Представилась Предслава королева, дочь Святослава Ярослави́ча, быв монахи́нею”⁴⁷. Його “*Російська історія*” поряд зі “*Словом о полку Ігоревім*”, мабуть, найбільш контроверсійно обговорюваний в наукових колах твір на предмет автентичності приведених автором свідчень та використаних джерел. В науці принаймні останнього двадцятиліття можна зустрітися як із абсолютним відкиданням та ігноруванням “татищевських свідчень”⁴⁸, так і спробами верифікації наведених автором даних, обережного залучення деяких із них до авторського наративу⁴⁹. Окремої теми заслуговують генеалогічні свідчення російського історика, що часто використовуються в наукових дослідженнях, втім, нерідко – без належної критики. З іншого боку повністю їх ігнорувати також не вдається, що принагідно продемонстрували хоча б останні праці Даріуша Домбровського⁵⁰. Як показує навіть поверхневий історіографічний огляд, на початку XXI ст. студії навколо генеалогії руських князівських родин за даними В. Татищева, хоча й різні за рівнем виконання та якістю, все ж залишаються в тренді⁵¹.

Дійсно, аналізуючи та верифікуючи актуальний для даної статті короткий фрагмент роботи В. Татищева з іншими дже-

⁴⁷ Василий Татищев. *Op. cit.*, 150.

⁴⁸ Алексей Толочко. “*История Российская*” Василия Татищева: источники и известия. (Москва: Новое литературное обозрение – Киев: Критика, 2005). 544 с.

⁴⁹ Александр Назаренко. *Древняя Русь на международных путях*, 345, 391, 478, 531–534, 571, 580, 599–601; Леонтий Войтович. *Княжа доба*. С. 765: Іменний покажчик (див. зі с. 203); Олександр Майоров. *Галицько-Волинський князь Роман Мстиславич. Володар, воїн, дипломат*. Т. 1: До вивчення джерел з історії внутрішньої та зовнішньої політики. (Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2011), 19–119; Его же. *Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв.* (Санкт-Петербург: Дмитрий Буланін, 2011), 19–110; Михаил Юрасов. *Op. Cit.*, 78–81 та ін.

⁵⁰ Дариуш Домбровский. *Генеалогия Мстиславичей. Первое поколение (до начала XIV в.)*. Изд. исправленное и дополненное. Перевод и вступительное слово Константин Ерусалимский и Оксана Остапчук. (Санкт-Петербург: Дмитрий Буланін, 2015), 854: Именной указатель.

⁵¹ Андрей Плахонин. “*История Российская*” В. Н. Татищева и исследования генеалогии Рюриковичей. *Средневековая Русь*. Отв. ред. Антон Горский. Вып. 4. (Москва: Индрик, 2004), 299–330; Михаил Свердлов. *Василий Никитич Татищев – автор и редактор “Истории Российской”*. (Санкт-Петербург: Европейский Дом, 2009); Андрей Карпенко. О генеалогических преданиях Иоакимовской летописи В. Н. Татищева. *Исторический формат*. (2017), № 3–4, 252–280 та ін.

релами і загалом добре дослідженою традицією статусу жінки на Русі, матримоніальною політикою династії Арпадів тощо, спадає на думку кілька міркувань. Автор вказав, що Предслава (?) була королевою і що померла у чернецтві. Єдиним сусіднім землям Рюриковичів королівством на рубежі XI–XII ст. із цілком визначеними атрибутами та статусом як короля так і королеви (*sic!*) була Угорщина. Отже, ця жінка до моменту набуття постригу була королевою. Хронологічно лише Володислав I міг бути її чоловіком, і наші попередні розрахунки евентуального віку його, радше, третьої, а не другої, дружини дозволяють, як колись припускав Л. Махновець, бачити в цій жінці угорську королеву між 1090/1091–1095 рр. Ми переконані, що вона не зуміла з невідомих нам причин привести на світ дітей. Тому після смерті Володислава I на тлі гострого конфлікту за престол між його небожами Коломаном († 1116) і Алмошем – повернулася додому. Вагомих причин затримуватися в Угорщині вона не мала. На батьківщині, відповідно до неписаних законів, добре вивчених лише відносно недавно⁵², вона не мала змоги вдруге вийти заміж. Найбільш промовисто про це свідчить приклад її сучасниці – Н доньки князя Ярополка Ізяславовича, дружини мінського князя Гліба Всеславовича († 1119), котра після смерті чоловіка 40 років залишалася вдовицею і померла 3 січня 1158 р.⁵³ Вдова у кожному випадку мала небагато варіантів для облаштування свого подальшого життя, зокрема серед яких – чернецтво. В. Татишев вочевидь не міг у XVIII ст. достеменно знати усіх тонкощів ставлення до жінки в землях Рюриковичів, її ролі у шлюбі та поза ним. Зокрема навряд, чи йому було відомо, що на Русі другий шлюб для жінок не практикувався. Відтак, як ми вважаємо, його повідомлення про смерть згаданої королеви Предслави (?) Святославівни у чернецтві заслуговує на довіру.

В. Татишев точно не сплутав Предславу (?) Святославівну із занотованою *Повістю временних літ* і виданою 1104 р. за герцога Алмоша Предславою Святополківною, адже та, по-перше, не була королевою, а, по-друге, нам невідомо про її евентуальне розлучення із чоловіком, повернення на батьківщину, прийняття чернечого сану і смерть на 11-ть років раніше від сво-

⁵² Анна Литвина, Федор Успенский. Знатная вдова в средневековой Скандинавии и на Руси: матримониальные стратегии и легенды власти. *Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях*. Альманах. Под ред. д. и. н. Павла Гайденоко. (Санкт-Петербург–Казань, 2014), 7–20.

⁵³ Ипатьевская летопись, 492.

го чоловіка. Відтак, згаданий 1091 р. у фундаційному акті про заснування шомодьського абатства Святого Жилія *Gerazclavus filius regis Rutenorum* — Ярослав Святополкович, не може розглядатися як швагер Володислава I. Про іншу ж доньку князя Святополка Ізяславовича на ймення Предслава нам невідомо.

Відповідь на винесене у заголовок статті питання неможливо дати, не розуміючи загального тла матримоніальних відносин Арпадів до середини XIII ст. Добре відомо, що в традиції русько-угорських шлюбів лише в одному випадку донька короля Угорщини Бели IV († 1270) Констанція († після 1287/88) була видана за нижчого за статусом володаря, яким 1246 р. виявився князь Лев Данилович († б. 1301). Після одруження подружжя пара оселилася у володіннях династії Романовичів. Причини укладення такого, з погляду угорської королівської династії, мезальянсу, чітко впливали із так званого “татарського листа” 11 листопада 1253 р. Бели IV⁵⁴. У ньому, за наслідками катастрофічного спустошення впродовж 1241–1242 рр. монголами угорських земель, король жалівся папі Інокентієві IV († 1254) про те, що був змушений вдатися до такого кроку через небезпеку нових вторгнень номадів до країни. Долучилися до них цілком могли й Романовичі, адже князь Данило 1246 р. зумів живим повернутися додому після візиту до хана Бату († 1255). Як показав досвід останньої третини XIII ст., побоювання Бели IV були немарними⁵⁵.

Аналогічно у практиці взаємовідносин Арпадів із князями чи зрідка королями династії Пястів щонайменше до середини XIII ст. доньки вінценосних осіб Угорщини ніколи заміж за них не видавалися. Ситуація змінилася з одного боку під тиском зовнішніх обставин — вже згадуваної монгольської

⁵⁴ Senga Toru. IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett „tatár-levele”. *Századok*. Evf. 121. (1987), sz. 4, 584–612. До наших днів документ дійшов у пошкодженому вигляді, не зберігши року видання. Однак за оцінками Імре Сентпетері йшлося радше про 1253 р. (*Regesta rerum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. T. 1 (1001–1270). Ed. Imre Szentpétery. (Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 1923), 310), а не 1254 р., як пропонував свого часу Георг Феєр (*Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Studio et opera Georgius Fejer. T. 4. V. 1. (Budae: Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829), 220–221).

⁵⁵ Див.: Мирослав Волощук. Вплив Золотої Орди на еволюцію русько-угорських військово-політичних взаємин останньої чверті XIII ст. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія «Історія, економіка, філософія». Вип.13. (2007), 23–30.

загрози⁵⁶, а з іншого — поступового укріплення від кінця XIII ст. королівських традицій у землях Пястів, котрі відтак ставали в ієрархії християнських суверенів рівними один одному.

* * *

Отже, висновки наших попередників про одруження Ярослава Святополковича з N за іменем донькою Володислава I, на нашу думку, обґрунтовані недостатньо. Логічніше виглядає запропонована Л. Махновцем, повторена Д. Донським, доповнена і розширена нами версія, радше, третього, укладеного після смерті попередньої королеви Аделаїди 1090 р., шлюбу угорського короля, в якому, мабуть, дітей народжено не було. Принаймні про них невідомо. Ім'я та короткий запис про долю в чернецтві нової королеви 1116 р. відомі лише за “*Російською історією*” В. Татищева.

Натомість продовжує залишатися, на наш погляд, не до кінця зрозумілим особисте життя Володислава *terminus ante quem* 1076–1077 рр. Зрілий чоловік у віці за 35 років мусів не раз подбати про одруження та поповнення роду. Свідчення “*Угорсько-польської хроніки*” XIII ст. в інтерпретації М. Гомзи об’єктивно залишають більше запитань, ніж відповідей про можливість першого одруження герцога Володислава із N за іменем руською княжною. Адже життєпис герцога Андрія та його шлюбу із Марією Мстиславівною не до кінця співвідносяться із життєписом свого славного родича, занесеного 1192 р. до лику святих. Рицарський образ Володислава I в сюжеті хроніки часом накладається М. Гомзою й на Андрієвого брата Коломана⁵⁷. Відтак зі стовідсотковою впевненістю стверджувати про існування саме в такому вигляді першого шлюбу майбутнього короля, здається, немає підстав. Але допускати його наявність, на наш погляд, варто.

⁵⁶ Бела IV був змушений видати кількох своїх доньок за відверто скромних князів з династії Пястів. Зокрема за цілком детективних обставин 1239 р. до Кракова вивезли 5-річну наречену для 12-річного Болеслава Сором’язливого († 1279) Кінгу († 1292). Шлюб відбувся не раніше 1247 р. Натомість 1256 р. заміж за великопольського князя Болеслава Побожного († 1279) угорський король погодився видати свою іншу доньку Йоланту († 1304) (Kazimierz Jasiński. *Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich. Biblioteka Genealogiczna*. Pod red. Mareka Górnego. T. 3. (Poznań–Wrocław: Wyd-wo Historyczne, 2001), 46–47, 154, 156).

⁵⁷ Martin Homza. *Op. cit.*, 84–85.

У кожному випадку свідчення диплому 1091 р. про заснування шомодьського абатства Святого Жиля “переповідають” історію останнього, але не першого шлюбу Володислава I.

Myroslav VOLOSHCHUK. TO QUESTION OF ORIGIN OF RUS'IAN WIFE OF HUNGARIAN KING VOLODYSLAV I (1077–1095).

The article analyzes some aspects of the matrimonial policy of Hungarian king Ladislaus I. Discussing with his predecessors, the author considers, that the Hungarian ruler was married at least twice, with the last time (rather – the third time), when he was 45-years old man, with the probable daughter of the former Kyivan and Chernihiv Prince Svyatoslav – Predslava (?). This marriage did not interfere with anything in terms of blood relations and prestige. Obviously the king consistently tried to give birth to the heir of the throne, but unsuccessfully. The outlined marriage was short, because Ladislaus I died in 1095 at the age of 49 years. The diploma of the Hungarian ruler since 1091 on the foundation of the Somogy abbey of St. Gilles, whose list of witnesses included Gerazclavus filius regis Rutenorum gener ipsius, is the basic for the reviewing the views established in historiography. In our view, it was not the son-in-law of Hungarian king – Yaroslav Svyatopolkovych, but the brother-in-law – the brother of his new wife, Yaroslav Svyatoslavovych. The general practice of the marriages between the Hungarian kings and the representatives of the Arpad family serves as an additional confirmation of our conclusions. We know just one case of the unequal Hungarian-Ruthenian marriage, when Prince Leo Danylovych married the daughter of King Bela IV Constance in 1246. The daughters of the crowned Hungarian rulers were not married to the Piasts, and only occasionally – to the Přemyslids till the mid of the 13th century. The reasons of changes in the matrimonial policy of the Arpads in the middle of the 13th century depended on the danger potentially posed by the joint military campaigns in the land of Hungary by the Ruthenian princes with the Mongols especially after the successful visit of Prince Danylo Romanovych to Batu and his return at home in 1246.

Keywords: Ruthenia, Hungary, matrimonial policy, the Arpads, the Rurikids, Ladislaus I, Predslava (?) Svyatoslavivna, Yaroslav Svyatoslavovych, Yaroslav Svyatopolkovych.

Ілля ПАРШИН

**ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІ СЮЖЕТИ
В “RERUM HUNGARICARUM DECADES”
АНТОНІЯ БОНФІНІ**

У статті проаналізовано свідчення італійського гуманіста Антонія Бонфіні, в яких ідеться про Галицько-Волинську державу та її володарів. Хроніст працював при угорському дворі короля Матяша Корвіна, тому залишив кілька описів руської історії XIII–XIV ст. Зокрема, він одним з перших пов'язав появу міста Львова з князем Левом Даниловичем. Також досліджено опис вбивства чернігівського правителя Михайла Всеволодовича – у книгу XV ст. запис про мученицьку смерть володаря потрапив або зі свідчень францисканця П'єро Карпіні, або з невизначеного руського тексту. Окрім того встановлено, що на підставі старшої угорської та німецької хронікарської традиції він висвітлив участь князя Данила Романовича в коронаційних урочистостях Бели IV, описав появу монголів на Русі та перехід степовиків через Карпати, згадав про шлюб Кунігунди Ростиславівни і богемського короля Пшемисла-Оттокара II, занотував прибуття загадкового руського князя Лотки до Вишеграда у 1335 р.

Ключові слова: Антоній Бонфіні, держава Романовичів, Угорське королівство, Львів, Русь.

Дослідження історії Галицько-Волинської держави останнім часом набуває широкої популярності. Існування цієї невід'ємної частини давньоукраїнського минулого охоплює щонайменше XIII – другу половину XIV ст., від моменту, коли володимирський князь Роман Мстиславович приєднав до своїх володінь Прикарпатську землю і аж до періоду боротьби за спадщину Романовичів, який охопив, за деякими обгрунтованими версіями, навіть першу третину XV ст. Інтерес науковців “підігрівався” специфікою джерельної бази. Третя частина Іпатіївського літописного кодексу (Галицько-Волинський лі-

топис або хроніка Романовичів¹) у поєднанні з записами європейських анналістів містять чимало інформації про політику, дипломатію, побут, звичаї Русі, але залишають місце для інтелектуального змагання, побудови гіпотез і припущень. Після 1292 р. текст зведення раптово обривається, на перший план виступають латиномовні пам'ятки, свідчення яких не настільки докладні, але достатні для розуміння, принаймні, загальної картини розвитку регіону. Ці записки потребують подальших студій.

Метою статті є аналіз повідомлень італійського гуманіста Антонія Бонфіні (†1503) про Русь за панування Романовичів. В історіографії цьому середньовічному автору приділено небагато уваги, хоча деякі його думки, як побачимо далі, вирізняються з загального річища угорського середньовічного історіописання.

Помічні в осмисленні спадщини хроніста роботи дослідників присвячено минулому Галицько-Волинської держави. Зокрема, класичними є студії Михайла Грушевського, який визначив віхи політики Романовичів упродовж XIII–XIV ст., докладно розглянув взаємозв'язки між русами та монголами, русами й тогочасними європейськими державами, провадив до наукового вжитку матеріали латиномовних та німецькомовних пам'яток². Його висновки актуальні й дотепер. Руське хронікарство XIII ст. розглянув Микола Котляр³. Чимало нового до виявлення генеалогічних зв'язків династії Романовичів з іншими правлячими родами вніс Леонтій Войтович⁴. Іван Паславський висвітлив важливі релігійні та дипломатичні орієнтири Русі, проаналізував ранні тексти до історії Львова⁵. Ілля Паршин дослідив звістки європейських джерел XIII–XV ст. про

¹ Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*, Т. 2. 2-е изд., ред. Алексей Шахматов. (Санкт-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1908), 938 стб. + 84 с.

² Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*. Т. 3: До року 1340. (Львів, 1905), 586 с.

³ Микола Котляр. Коментар до літопису. *Галицько-волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар*. Ред. Микола Котляр, Валерій Смолій та інші (Київ: Наукова думка, 2002), 157–360.

⁴ Леонтій Войтович, *Галич в політичному житті Європи XI–XIV століть*. (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015), 478 с.

⁵ Іван Паславський, *Хто і коли заснував місто Львів? Вірогідні й невірогідні дати заснування столиці Галичини*. (Львів: НВФ “Українські технології”, 2010), 35+1 с.

Галицько-Волинську державу⁶.

Для повноти нарису використано роботи іноземних фахівців. Наприклад, необхідно виокремити розвідки Станіслава Закшевського⁷, чи не найвизначнішого польського медієвіста міжвоєнного часу Броніслава Влодарського⁸ й сучасного дослідника Александра Свежавського⁹. Окрім того, декотрі подробиці русько-угорських контактів простежено у роботах серба Джури Гарді¹⁰ та канадця Мартіна Дімніка¹¹.

Отже, минулому держави Романовичів присвячена ґрунтовна література. Водночас, існує потреба “вписати” до неї повідомлення Антонія Бонфіні. Його нотатки дозволяють дещо доповнити уже наявні знання.

У цілому, в угорських пізньосередньовічних роботах відгуків про середньовічні Галицьку землю і Волинь небагато¹². Чимало з цих творів укладені під впливом ренесансних тенденцій, що стали особливо відчутними за часів правління короля Матяша Гуняді (Матяша Корвіна, 1443–1490). На думку дослідників, єпископ і канцлер Янош Вітез (бл.1408–1472) прищепив правителю, своєму вихованцю, смак до тогочасної європейської культури. Хоча він, як вважається, ніколи не відвідував Італію, але був щирим гуманістом. Янош ретельно складав листи латиною, колекціонував книги та рукописи і незабаром після призначення на посаду естергомського архієпископа 1467 р. заснував університет в Прессбурзі (нині – Братислава, Словаччина). У 1447 р. він направив свого племінника Іоана до Феррари, де той отримав освіту в знаменитій школі Гуарі-

⁶ Ілля Паршин, *Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські наративні джерела XIII–XV століть*. (Львів: Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, 2018), 348 с.

⁷ Stanisław Zakrzewski, *Wpływ sprawy ruskiej na państwo Polskie w XIV w.* (Zamość: Zygmund Pomarański i Spółka, 1922), 63 s.

⁸ Bronisław Włodarski, *Polska i Rus 1194–1340*. (Warszawa: PAN, 1966), 326 s.

⁹ Alexander Swieżawski. Regencja Władysława Opolczyka na Rusi Czervonej. *Książę Władysław Opolczyk. Fundator klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie*, red. M. Antoniewicz, J. Zbudniewek (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2007), 247–290.

¹⁰ Джура Гарді. Чи Ростислав Михайлович був баном Мачви? *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20. (Львів, 2011), 197–203.

¹¹ Martin Dimnik. *The Dynasty of Chernigov 1146–1246*. (Cambridge: University Press, 2003), 476 p.

¹² Ілля Паршин. *Дипломатія*, 201–225.

но Веронезе. Хлопчик, відомий пізніше як Янош Панноній (1434–1472), провів 11 років в Італії, опанував сучасну йому моду, латинську та грецьку мови на найвищому рівні. Після повернення до Угорщини Матяш призначив його єпископом Печі, доручав важливі політичні місії. З незрозумілих досі причин обидва високоповажні клірики змовилися проти короля. Після викриття та провалу зговору Янош Вітез був позбавлений усіх маєтностей і привілеїв й, змучений хворобами, відійшов на інший світ. Його племінник вирішив емігрувати, але не пережив дядька, помер навесні 1472 р. на шляху до Італії, у замку Медведград поблизу Загреба. Водночас, започаткована ними просвітницька справа існувала далі – король Матяш Корвін опікувався книгозбірнею, оточував себе визначними діячами XV ст. Відомо, що при його дворі жили іноземні науковці, утім, італійці, які входили до невеликого кола угорських гуманістів. До палацу мали доступ лише кілька людей різних соціальних станів, серед них, наприклад, аристократ Миколай Баторій (†1506), який навчався у Феррарі, або Петро Вараді (†1501), син простого міщанина. Центром об'єднання був сам король. Матяш вільно розмовляв німецькою, чеською та італійською мовами, напевно, добре володів латиною, адже дозволяв собі виправляти граматику своїх співтрапезників під час промов. Він багато читав і охоче брав участь у витончених дискусіях за обіднім столом, перебіг та спрямування яких завжди контролював. Після шлюбу Матяша Корвіна та Беатріче Неаполітанської (1457–1508) розповсюдилися й зовнішні риси італійської моди. Інші нобілі не могли засуджувати ексцентричні звички свого правителя та його дружини відкрито, адже за це б їх покарали, проте вони не приховували своєї зневаги до придворних інтелектуалів¹³.

За таких обставин в Угорщині з'явився Антоніо Бонфіні (1434–1503). Він приїхав у 1486 р., шукав посаду при дворі королеви Беатріче, і в кінцевому підсумку отримав доручення написати історію Угорського королівства. Його твір (“*Regum Ungaricarum Decades Quattuor et Dimidia*”¹⁴, укладений упродовж 1487–1496 рр.) був остаточно завершений лише після смерті покровителя й опублікований значно пізніше – у Базелі

¹³ Pál Engel. *The Realm of St. Stephen: a History of Medieval Hungary, 895–1526*. (London; New York: I. B. Tauris & Co Ltd), 318–322.

¹⁴ Для статті використано видання: Antonio Bonfini. *Historia Pannonica: sive Hungaricarum Rerum decades IV et dimidia Libris XLV*. (Coloniae Agrippinae [Köln]: Sumptibus Haeredum Johannis Widfnfeldt et Godefridi de Berges, 1690).

в 1543 р. Робота Бонфіні – це збірка угорських та зарубіжних джерел, прикрашена гуманістичною риторикою, але коли він описує події як очевидець, його записи стають значно ціннішими. Він, безперечно, підкорився канонам тогочасної історіографії. Наприклад, італієць обґрунтував походження сім'ї Гуняді від римського консула. Головне завдання його книги – ідеалізувати короля Матяша. Прославляння могутнього володаря угорців вплинуло на інших ранньомодерних історіографів¹⁵.

Водночас, у розлоному тексті можна виокремити кілька важливих згадок, пов'язаних з Руссю. Зокрема, визначаючи межі Угорського королівства, А. Бонфіні зазначив: “*Ultra Peucinos Russie, que Rutenia nunc dicitur, transalpine regio, quam olim Bodini Amaxobiique, nunc Ruteni incolunt: quorum Leopoldus a Leone Imperatore pro parta Barbarorum victoria nominatur, metropolis profecta nobilissima, ubi celeberrimum universae Scythiae celebratur emporium*”¹⁶ (“За Певкинами [є] Русь, що Рутенія нині зветься, за горами королівство, що тоді Бодіни й Амаксобії [там жили], зараз Рутені [його] населяють: їхній Львів Левом Імператором на честь перемоги над Варварами названий, столиця зростаюча, визначна, де більшістю світу Скіфії щасливо наповнюється ринок”). Цитований фрагмент – зразок поєднання античної традиції з європейськими реаліями XV ст., характерний для історіографії епохи Відродження. “Певкини”, “Бодіни” та “Амаксобії” були племенами, які вже не населяли Прикарпаття та доколишні землі у середньовіччі, але захоплення римською картографією “змусило” італійського гуманіста згадати про них.

Нотатка про Львів неоднозначна. Насамперед, італійський автор наголошує на ролі центра “світу Скіфії”, що приваблював торговців різноманітними товарами. Джерелами для цієї тези могли бути як загальні уявлення про багатства Львова (адже XV ст. було періодом розквіту міста¹⁷), так і пам'яті про королівські привілеї, надані свого часу угорським монархом Людовиком I Анжуйським (1326–1382) та його управителем, “господарем Руської землі, вічним дідичем і самодержцем” Володиславом Опольським (1332–1401).

Оригінальна думка про найменування Львова на честь

¹⁵ Lóránt Czigány, “A History of Hungarian Literature,” *Mek.oszk.hu*, доступ отримано 6 серпня 2019, <http://mek.oszk.hu/02000/02042/html/5.html>.

¹⁶ Antonio Bonfini, *Historia Pannonica*, 4–5.

¹⁷ Ольга Гуль, *Львів у XVI столітті: місто конфліктів та порозумінь*. (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2018), 55–56, 72–73, 87.

“Лева Імператора”, переможця варварів. У цьому записі А. Бонфіні міг мати на увазі котрогось з візантійських василевсів, адже Лев – грецьке ім’я. Щоправда, цей витяг точніше утверджує думку про князя Лева Даниловича (1225/28–1299/01), як можливого фундатора міста. Загалом, такий погляд відповідає усталеній традиції, коли ранньомодерні руські та європейські автори пов’язували Львів саме з сином короля Данила (1202–1264).

Зокрема, Галицько-Волинський літопис зафіксував виникнення міста лише принагідно, без пояснення його появи – у зв’язку з пожежею в Холмі¹⁸. Першим заснування Львова князем Левом Даниловичем зауважив польський хроніст Ян Длугош (1415–1480): “Львівська земля – п’ята; вона носить відзнаку [у вигляді] синього лева на червоному полі, не увінчаного короною, що спинається на скелю. Цей образ є спільним символом цієї землі та її [головного] міста, яке називається Львовом, тому що вперше було засноване князем Левом”¹⁹. Більшість історіографів XVI–XVII ст., утім авторів білорусько-литовських літописів підтримали правильність цього твердження²⁰. Отже, А. Бонфіні по хронології другим після Я. Длугоша описав початки княжого міста й утвердив його зв’язок зі старшим Даниловичем.

З аналізованої нотатки помітно, що князь Лев тільки дав уже, начебто, існуючому “граду” своє ім’я. Напевно, сприймати цю деталь як аксіому не потрібно. Якщо звернутися до аналогій, то його батько Данило Романович заснував Холм вже на місці певного поселення: “[Данило] газдашоу же емоу по полю и ловы дѣюшоу и видѣ мѣсто красно и лѣсно на горѣ шбѣходашоу шкρούгъ его полю и вопроша тоземѣць како именууеться мѣсто се шни же рекоша Холмъ емоу има ешь и возлюбивъ мѣсто то и помысли да сожижеть на немъ градець малъ шбѣшаса Бѣу и стѣмоу Иваноу Златооустоу...”²¹. Напевно, цей “гоземѣць” й інші місцеві стали чи не першими мешканцями столиці короля Данила, або, принаймні, примушені були долучитися до його зведення.

А. Бонфіні своєрідно пов’язав Львів з невизначеною бит-

¹⁸ “Ипатьевская летопись,” 841.

¹⁹ Цит. за: Іван Паславський, *Хто і коли заснував місто Львів?*, 18. Робота польського автора по геральдиці створена у другій половині XV ст. Авторство Яна Длугоша достовірно не встановлено: Mariusz Kazańczuk, “*O herbach szlacheckich w dawnej Polsce*,” *Nauka* 4 (2006): 122–123.

²⁰ Див.: Леонтій Войтович, *Галич*, 57, прим. 314.

²¹ “Ипатьевская летопись,” 842.

вою, в якій тріумфував князь Лев. Зокрема, вже у першій половині XVI ст. німецький космограф Себастьян Мюнстер (1489–1552) відтворив ідею перемоги руського володаря над народами Русі²². З роботи італійського гуманіста, однак, можна припустити, що ішлося про звитягу над “Певкинами”, “Боднами” та “Амаксобіями”, тобто варварами античних часів, тоді як С. Мюнстер написав дуже невизначно – “... народами цієї ж землі...”²³. Пізніше ця парадигма трансформувалася. Очевидно, вікторію над не існуючими у середньовіччі етносами наступні дослідники сприйняли неоднозначно і потрактували її на власний розсуд. Наприклад, Мацей Стрийковський (1547–1582) та інші автори пов’язували заснування Львова з перемогою князя Лева у русько-литовському протистоянні кінця 1260-х років та убивством князя Войшелка Міндовговича (†1267)²⁴. Не зважаючи на помилковість, ця конструкція засвідчує спроби ранньомодерних знавців минулого поєднати стару, подекуди міфічну інформацію з новими доступними джерелами.

Щоправда, успіх старшого Даниловича міг бути пов’язаний з битвою під Ярославом 1245 р. Тоді, після монгольського нашествия, воїнів не вистачало настільки, що довелося кинути в бій навіть князя Лева, на той час ще “детеска”, тобто представника наймолодшого стану руської рицарської науки (хоч і під наглядом досвідченого боярина Василька Гавриловича)²⁵. Не зважаючи на, начебто, молодий вік, володар продемонстрував свої відмінні бойові навички, зламавши спис об обладунок угорського полководця Фільнія²⁶. Перебіг бою літописець охарактеризував дуже докладно²⁷. Відчувається його добре розуміння змісту цієї кампанії – вінця протистояння за Галицьке князівство. Після перемоги (або ще до неї) Лев Данилович став володарем Перемишльського та Белзького князівств, тому град на перетині шляхів від Перемишля і Белза до Галича найкраще відповідав місту, названому на його честь²⁸. В угорському хронікарстві битва під Ярославом не згадується, проте деякі відомості про неї присутні в актовому матеріалі²⁹.

²² Sebastian Münster, *Cosmographie oder Beschreibung aller Länder, Herrschafften, fürnemsten Stetten, Geschichten, Gebreüche[n], Hantierungen etc.* (Basel: durch Henrichum Petri, 1564), 1269.

²³ Ibidem.

²⁴ Див.: Іван Паславський, *Хто і коли заснував місто Львів?*, 9–10.

²⁵ Леонтій Войтович. *Галич*, 201.

²⁶ Мирослав Волощук. Просопографічні студії битви під Ярославом 17 серпня 1245 року. *Colloquia Russica. Series II* 3 (Kraków, 2017), 106–107.

²⁷ Ипатьевская летопись, 800–805.

²⁸ Леонтій Войтович. *Галич*, 60.

²⁹ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*, Т. 3, 61, прим. 1.

Проте, хіба А. Бонфіні, пишучи про варварів, мав на увазі саме цей конфлікт? Відповіді на це питання, на жаль, наразі неможливо.

Заразом, італійський гуманіст при дворі короля Матяша Корвіна започаткував кілька літературних традицій щодо початків Львова та “князя Лева, помічника імператора Карла Великого”³⁰, відомих згодом в Центрально-Східній Європі. Щоправда, складно довести, чи він запропонував їх сам, чи слідував зразкам, що були сформовані раніше невідомими попередниками.

Надалі А. Бонфіні повернувся до галицько-волинських сюжетів під 1235 р., коли описав коронацію Бели IV (1206–1270): “In ea celebratione Colomannus frater, Dux declaratus, ensemp praetulit. Daniel, Ruthenogum Princeps, equum praereventer egit”³¹ (“На його урочистому святкуванні брат Коломан, князь проголошений, меч ніс. Данило, Русі князь, коня поважно вів”). Як відомо, князь Данило Романович восени того року справді перебував в Угорщині³². Церемонія, у якій він брав участь (“обов’язок конюшого” – лат. *Officium stratoris*), уже тривалий час привертає увагу дослідників. Її трактували і як визнання підлеглості Арпадам, і як політичний хід, покликаний надати почесі Белі IV, не визнаючи його сюзеренітету, забезпечити поле для політичного маневру під час подальшої боротьби за Галицьку землю³³. Епізод позичено з угорських хронік XIV–XV ст. А. Бонфіні лише перефразував його, не додавши нових деталей. Однак, наскільки відомо, в історіографії на це повідомлення А. Бонфіні досі не звертали уваги.

Поява монгольського війська в Європі не пройшла повз увагу італійського хроніста. Напевно, він скористався “Жалібною піснею про розорення Угорського королівства татарами” магістра Рогерія (†1266)³⁴. Принаймні, в тексті XIII ст. вміщено

³⁰ Див.: Ілля Паршин, “Львів в угорській історіографії XV–XVII століть,” *З історії західноукраїнських земель* (у друці).

³¹ Antonio Bonfini, *Historia Pannonica*, 203.

³² Ипатьевская летопись, 774.

³³ Огляд думок див.: Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*, 52–53; Ілля Паршин, *Дипломатія*, 206–215. Водночас, не відомо, чи Бела IV сидів верхи на коні, якого вів Данило Романович. Однозначно у джерелах це не написано, тому ритуалу *Officium stratoris* могло не бути взагалі. На таку можливість вказав Володимир Александрович під час виступу на конференції “Західноукраїнські землі княжої доби”, Львів, 30 січня 2019 р.

³⁴ Магістр Рогерий. *Горестная песнь о разорении Венгерского королевства татарами*. Пер. с лат. яз. и коммент. А. С. Досаева (Санкт-Петербург: Дмитрий

ті самі згадки, що і у А. Бонфіні: про “Руські ворота” й чималу кількість “половців та русів”, які прагнули перетнути Карпати, рятуючись від наступаючого війська ординців³⁵. Заслугує на увагу епізод, присвячений звичаям кочовиків та вбивству чернігівського князя Михайла Всеволодовича (1179–1246): “Suo Regi, ante stationem, magnum simulacrum honorifice ponunt, cui equo quos nemo deinde conscendit, dicant; mactant etiam animalia varia quae combustis ossibus devorant. Huic quisque praeteriens se inclinare ac praevenetari cogitur, quod quum Michael Dux Ruthenorum facere recusaret, publice extemplo trucidatus est”³⁶ (“Свого короля [ординці] біля табору великий образ шанобливо ставлять, ніхто далі верхи не проїде, кажуть; приносять у жертву там тварин різних, яких смаженими кістками насолоджуються. Тому будь-кого минаючого [повз образ] вклонитися як належить змушували, коли Михайло, князь Русі, робити те відмовився, привселюдно і негайно страчений був”). Наскільки відомо, про чернігівського володаря, претендента на Галицьке князівство, інформації у латиномовних пам’ятках збереглося обмаль. Обставини його вбивства відомі, насамперед, з руської літописної та агіографічної традицій³⁷. Складно визначити, яким чином докладні відомості³⁸ потрапили до твору італійського гуманіста, котрий в XV ст. працював при угорському дворі. Про династичні зв’язки між Арпадами, як далекими попередниками Матяша Гуняді, і Ольговичами А. Бонфіні навряд чи знав. Можна припустити, що він використав запис францисканця Іоана де Плано Карпіні³⁹, однак не варто також забувати про ймовірні впливи східнохристиянської літератури.

А. Бонфіні, зокрема, вважав, що Кунігунда Ростиславівна, дружина чеського володаря Пшемисла-Оттокара II, була донькою короля Москви: “Ottocarum autem ... vivente adhuc uxore

Буланін, 2012).

³⁵ Antonio Bonfini, *Historia Pannonica*, 202–204. Про руські сюжети в роботі Рогерія див.: Михаил Юрасов. “Горестная песнь” Рогерия как источник по истории народов Восточной Европы. *Мининские чтения: Сборник научных трудов по истории Восточной Европы в XI–XVII вв.* (Нижний Новгород: “Кварц”, 2011), 286–292.

³⁶ Antonio Bonfini, *Historia Pannonica*, 204.

³⁷ Martin Dimnik. *The Dynasty*, 369.

³⁸ Пор.: Ипатьевская летопись, 795; Микола Котляр. Коментар до літопису, 259–261.

³⁹ Твір Іоана був добре відомим у тогочасній Європі. Див.: Martin Dimnik. *The Dynasty*, 370.

legitima, alteram induxit, Regis Moscoviae filiam, quae Kunigundis dicta est”⁴⁰ (“Оттокар зате ... дав розлучення жінці законній, іншу пошлюбив, короля Московії доньку на ім’я Кунігунда”). У старших європейських джерелах її знали як спадкоємицю “regis Ruscie”⁴¹. На жаль, не можна абсолютно впевнено сказати, чи її батько князь Ростислав Михайлович (бл.1219–1262) дійсно володів титулом “короля Русі”. Можливо, це було просто звання, яким його нагородили хроністи. Наприклад, чернігівський, галицький князь, зять Бели IV був відомий також як “dux Bulgarorum”, “magni principis Mazzovie”⁴² і навіть “rex Moskoviae”. Останнє “назвисько” записане у “Хроніці Австрії” Вейта Арнпека (†1496)⁴³, яку А. Бонфіні точно тримав в руках⁴⁴. Син Михайла Всеволодовича, безперечно, правителем Москви не був. Напевно, це означення народилося під впливом того, що князь Ростислав володів Мачвою⁴⁵. Цього регіону середньовічні хроністи XV ст. не знали, проте чули про Москву, тому перетворили “Machoviae” у “Moskoviae”.

Остання важлива звістка, яку записав А. Бонфіні, пов’язана з вишеградськими перемовинами королів Карла Роберта Анжуйського та Казимира III: “...Visegradum Locha Dux Ruthenorum advenit, delectum secum equitatum adduxit, postulavit perpetuum pacem, ac fidissime amicitie officia cuncta promisit, annuit postulationi Carolus, virumque icto foedere, honorifice donatum dimisit”⁴⁶ (“До Вишеграду Locha, князь Русі, прибув, вибраних з собою вершників привів, запропонував вічний мир, найвірніші дружні стосунки разом обіцяв, затвердив слова [його] Карл, і мужі угоду підтримали, шанобливо з дарами відпустив”). Повідомлення запозичене з угорських джерел. Аналогічна інформація зустрічається у “Будайській” і “Дубницькій” хроніках, а також в роботі Яноша Туроці (†1489)⁴⁷. Останній,

⁴⁰ Antonio Bonfini. *Historia Pannonica*, 215.

⁴¹ Ілля Паршин. *Дипломатія*, 109–110.

⁴² Віктор Мандзяк. Ростислав Михайлович – “Dux Galiciae et imperator Bulgarorum”. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 5. (Львів, 2011), 131–143.

⁴³ Див.: Viti Arenpeckii Chronicon Austriacum. *Scriptores Rerum Austriacarum*. T. 1. Ed. H. Pez, (Lipsiae: Sumptibus Joh. Frid. Gleditschii B. Filii, 1721), 1222.

⁴⁴ Gerhard Rill. Bonfini, Antonio. *Dizionario Biografico degli Italiani*, www.treccani.it доступ отримано 6 серпня 2019, [http://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-bonfini_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-bonfini_(Dizionario-Biografico)/)

⁴⁵ Джура Гарді. Чи Ростислав Михайлович був баном Мачви?, 199–203.

⁴⁶ Antonio Bonfini, *Historia Pannonica*, 231–232.

⁴⁷ Ілля Паршин. *Дипломатія*, 217–219.

до речі, перебував при дворі Матяша Корвіна разом з А. Бонфіні⁴⁸. Італієць лише переписав текст своїми словами. Вартість цього свідчення, напевно, напевно, у тому, що раніше, наскільки вдалося встановити, його до наукової дискусії не залучали.

Стосовно особи “Locha Dux Ruthenorum” певність відсутня. В інших пам’ятках володаря названо “Lothka”. Наприклад, у польській історіографії утвердилася думка, що ним був князь Юрій-Болеслав Тройденевич, спадкоємець Романовичів з мазовецької династії⁴⁹. Аналогічні погляди подекуди домінують і тепер. Мета його приїзду до Вишеграда полягала, начебто, у бажанні закріпити галицькі та волинські землі за Казимиром III⁵⁰. Щоправда, сам польський король ніколи цієї гіпотетичної угоди не підтверджував⁵¹, а факт візиту й участі князя Юрія-Болеслава в угорсько-польських переговорах не виходить за межі припущень. Об’єктивно видається позиція істориків, які у згаданому Лотці вбачають добжинського князя Владислава Земовитовича⁵². Він, очевидно, розраховував з чужою допомогою поборотися за Галицько-Волинську державу. Однак після вбивства князя Юрія-Болеслава Тройденевича 1340 р. про його претензії не йшлося.

Отже, А. Бонфіні, працюючи при дворі угорського короля Матяша Корвіна, занотував кілька сюжетів, пов’язаних з державою Романовичів XIII–XIV ст. Зокрема, італієць зауважив, що Львів названий на честь “імператора Лева”, напевно, князя Лева Даниловича, переможця “варварів”. Не зважаючи на доволі недокладні обставини, ця згадка з другої половини XV ст. на даний момент є однією з найстарших, де зазначено зв’язок найменування княжого центру та руського володаря. Нехарактерним для європейських авторів є запис про убивство Михайла Всеволодовича у монгольському таборі — цю подію трактують переважно на підставі руських літописних та життєвих текстів. Також А. Бонфіні переписав зі старших джерел інформацію про участь князя Данила Романовича в коронаційних урочистостях Бели IV, прихід монголів до Європи, шлюб Кунігунди Ростиславівни з богемським правителем Пшемислом-Оттокарром II, прибуття загадкового “Лотки” до Вишегра-

⁴⁸ Pál Engel. *The Realm of St. Stephan*, 321–322.

⁴⁹ Stanisław Zakrzewski. *Wpływ*, 26–27; Bronisław Włodarski, *Polska i Rus*, 288.

⁵⁰ Alexander Swieżawski. *Regencja Władysława Opolczyka na Rusi Czervonej*, 250–251.

⁵¹ Леонтій Войтович. *Галич*, 369–372.

⁵² Там само, 370.

да у 1335 р. Хоча ці відомості компілятивні, вони дещо розширюють наявні знання з історії Русі.

Illia PARSHYN. HALYCH-VOLYNIAN EPISODES IN “RE-RUM HUNGARICARUM DECADES” BY ANTONIO BONFINI.

The main thesis of the article is connected with Hungarian chronicler traditions, which existed near the court of king Matthias Corwin. The investigation analyzes the testimonies of Italian humanist Antonio Bonfini about the Galicia-Volynian state and its rulers. He wrote “Rerum Hungaricarum decades”, a detail compilation of Hungarian history. The work is filled with Renaissance myths, but, at the same time, is important for medieval historians.

The chronicler worked at the court of King Matthias Corwin, so he left some descriptions of Rus' history of the XIII–XIV centuries. In particular, he was perhaps one the first among other medieval authors who had associated the foundation of Lviv with duke Lev Danylovych. In his opinion, the ruler won the battle against “barbarians”, called the city in his honor and made it the center of Rus'. It is difficult to say where this information was borrowed from. The researched note is the new found and one of the oldest mentions about duke Lev Danylovych, who named the city in his name. Other authors, for example, Sebastian Mъnster, wrote and published their works later. In particular, Polish and Hungarian historians of the XVII century modified the older notes and “transformed” duke Lev into an ally of the Frankish Emperor Charlemagne.

Also A. Bonfini described the murder of the Chernihiv ruler Mykhailo Vsevolodovych. He hardly knew about the dynastic connections between Arpad dynasty, as the distant predecessors of Matthias Corwin, and Olgovychi. It is concluded, that the martyrdom of the ruler came either from the retelling of Franciscan monk Plano Carpini or from an indeterminate Rus' text.

Italian chronicler mentioned about the marriage of Kunigunda and bohemian ruler Prsemysl Ottokar II. A. Bonfini thought, that she was a daughter of “rex Moskoviae”. Unfortunately, it is impossible to say with certainty whether her father duke Rostyslav Mykhailovych really held the title of “rex Rusciae”. Maybe it was just a name he was awarded by chroniclers. For example, the Chernihiv and Galician prince, son-in-law of Bela IV was also known as “dux Bulgarorum”, “magni principis Mazzovie” and even “rex Moskoviae”. The last title is recorded in the

“Chronicle of Austria” by Veit Arnpeck. A. Bonfini used this text for his own compilation. Mykhailo Vsevolodovych’s son was not a ruler of Moscow. Probably, this designation was born under the influence that Prince Rostyslav was an overlord of Machva. Medieval chroniclers in XV century did not know this region, but they had heard about Moscow, so they transformed “Machovia” into “Moskoviea”.

In addition, it was found that Italian chronicler covered the participation of duke Danylo Romanovych in the coronation of Bela IV, described the appearance of the Mongols in Rus’ and the transition of the nomads through the Carpathians. It is shown, that these mentions are based on the older Hungarian and German chronicle traditions. They are valuable only as historiography notes.

Chronicler wrote about the arrival of the mysterious Lothka, prince of Rus’, to Visegrad in 1335. It is important, that A. Bonfini named him “Locha”. Polish historians thought that Lothka was a form of name Boleslaw (in polish historiography – Boleslaw, son of Troyden). However, cited record does not give reasons to identify Lothka with this duke.

So, the Italian humanist of the XV century reproduced only a few elements of the past of Galicia-Volynian state. At the same time, even such speculative details are important for the next investigations of the Ukrainian medieval history.

Key words: Antonio Bonfini, Romanovych’s state, Hungarian kingdom, Lviv, Rus’.

Марія КОСТИК

БОРОТЬБА ЗА АВСТРІЙСЬКУ СПАДЩИНУ. ЧЕСЬКИЙ ПОХІД КНЯЗЯ ДАНИЛА

У статті досліджується участь галицько-волинського князя Данила та його сина Романа у боротьбі за Австрійську спадщину в середині XIII ст. Висвітлюються передумови та причини чеського походу Данила у червні-серпні 1253 року, особливості битви русько-польського війська біля Опавської фортеці, результат русько-чеської війни. Боротьба Данила Романовича за спадщину Бабенбергів відбувалася у контексті міждержавних зв'язків європейських володарів, династичних стосунків та впливу Папи Римського на західноєвропейську та східну політику. Встановлено, що активна зовнішня політика Данила Романовича була спрямована на створення безпеки своїй державі у тогочасному світі, підняття свого престижу на міжнародній арені. Галицько-волинський князь, готуючись до війни з монголами, намагався добитися підтримки європейських володарів. Проте обидва союзники Данило Романович та Бела IV переслідували різні цілі, а залучені ними польські князі злегка саботували їх заходи, побоюючись надмірного посилення сусідів. Незважаючи на те, що Романові Даниловичу не вдалося утвердитися на австрійському престолі, він відразу ж отримав компенсацію у вигляді Новогрудського князівства, а сам Данило – нових союзників, з яких потенційно найважливішими були Папа Римський і литовський король Міндовг. І все ж проблема ця надалі залишається дискусійною.

Ключові слова: Австрійська спадщина, європейська політика, коаліція, військовий похід, Опавська битва, результат військової кампанії.

Незважаючи на численну літературу, присвячену боротьбі за Австрійську спадщину¹, участь у цій війні галицько-волинського князя Данила Романовича досліджена явно недостатньо. Історики сперечаються стосовно мотивів цієї війни. Володимир Пашуто тільки підкреслив розуміння літописцем важливості цієї війни². На ординську загрозу і можли-

¹ Norbert Mika. Walka o spadek po Babenbergach 1246–1278. (Racibórz, 2008), 136 s. Быблыографію проблеми див.: Леонтій Войтович. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*. (Львів, 2015), 423.

² Владимир Пашуто. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. (Москва, 1950), 258.

вість сховати тут родину, посадивши сина на австрійський престол, вказували Іваном Крип'якевич³ та Маріуш Барніцький⁴, а Микола Котляр, навіть, вважає, що Данило Романович мав намір створити спільну русько-австрійську державу і в цілому негативно оцінював участь князя у цій боротьбі⁵. За Даріушем Домбровським галицько-волинський князь брав участь у цій боротьбі вимушено під впливом і в інтересах угорського короля Бели IV⁶. На родинні зв'язки між Бабенбергами і Романовичами, а також особливості стосунків між Данилом Романовичем і Белою IV, які змусили останнього підтримати кандидатуру Романа Даниловича на австрійський престол, звернув увагу Леонтій Войтович⁷. Безперечно, що боротьба Романовичів за спадщину Бабенбергів була не випадковістю, крім всього іншого Данило Романович, готуючись до боротьби з монголами, шукав опори на Заході⁸.

Ще наприкінці 1236 або на початку 1237 року німецький цісар Фрідріх II Гогенштауфен пішов війною на австрійського та штірійського герцога Фрідріха II Войвоначого фон Бабенберга. Австрійський герцог постійно зачіпався з сусідами, ворогував з Белою IV, оскільки останній претендував на деякі його землі. Літописець зазначив, що князь Данило з братом Васильком мав намір допомогти герцогові, бо Бела підтримував тоді князя Михайла Всеволодовича та його сина Ростислава, котрі сиділи в Галичі. Але Бела запросив Данила і Василька “на честь” і зумів не допустити цього союзу: “Даниль же в то время шель баше со братомъ своимъ . Оугры ко королеви . бѣ бо звалъ его на чѣсть . в то время пошелъ баше . Фридрихъ цѣрь . на гѣрцика воиноу . и восхотѣста ити . Даниль со братомъ Василкомъ . гѣрцикови во

³ Іван Крип'якевич. *Галицько-Волинське князівство*. (Львів, 1999), 117.

⁴ Mariusz Bartnicki. *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264*. (Lublin, 2005), 188–189.

⁵ Николай Котляр. *Дипломатия Южной Руси*. (Санкт-Петербург, 2003), 140.

⁶ Dariusz Dąbrowski. *Stosunki pomiędzy Romanowiczami a królem Węgier Belą IV i niektórymi książętami polskimi w latach 1235-1240. Княжа доба: історія і культура*. Вип. 1. (Львів, 2007), 83–87.

⁷ Леонтій Войтович. *Король Данило Романович: політик і полководець. Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі* (Матеріали міжнародної наукової конференції, 29-30 листопада 2007 р. Львів). (Львів, 2008), 80–81; Його ж. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*. (Львів, 2015), 421–427.

⁸ Іван Крип'якевич. *Галицько-Волинське князівство*. (Львів, 1999), 129.

помощь . королеви же возбранившоу има”⁹.

Данило і Василько Романовичі допомагали австрійському герцогові з родинних мотивів. Вони по своїй матері доводились Фрідріху Войовничому двоюрідними братами. А під час окупації австрійських земель військами німецького імператора і його союзників Данило і Василько були в сусідній Угорщині і звідти вели переговори з імператором Фрідріхом II про долю своїх австрійських родичів¹⁰. Мати герцога Фрідріха II Бабенберга, як і її сестра – друга дружина Романа Мстиславича, тривалий час була регентшею і визначала політику Австрії. Обидві вони сприяли зближенню взаємних інтересів. Тому й австро-угорські війни співпадають із загостренням стосунків Романовичів з Угорщиною. Крім політичних вигод у союзі не останню роль відігравали й родинні зв’язки¹¹.

Олександр Майоров висунув гіпотезу, що спочатку Данило і Василько Романовичі мали намір стати на захист австрійського герцога Фрідріха Войовничого. Але німецький імператор Фрідріх II заплатив 500 марок срібла руським послам як компенсацію за втрати в зв’язку з походом Романовичів в Австрію, а також як нагороду за відказ від підтримки австрійського герцога і перехід на сторону німецького імператора¹². Але на рішення Романовичів перейти на сторону імператора могла вплинути позиція угорського короля Бели IV, який був противником Фрідріха Войовничого. Розриву відносин Романовичів з австрійським герцогом на початку 1237 року сприяло й перехоплення у 1235 році Фрідріхом Войовничим дарів, які відправив “герцог Русі” німецькому імператорові. О. Майоров вважає, що відправником тих дарів був Данило Романович. Окрім цього Фрідріх Войовничий переслідував свою матір Федору Ангеліну і вона втекла з Австрії. Про ці події могла довідатися її двоюрідна сестра, княгиня Єфросинія галицька, мати

⁹ Ипатьевская летопись. *Полное Собрание Русских Летописей*. Т. 2. (Санкт-Петербург, 1908), 776.

¹⁰ Александр Майоров. *Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII-XIII вв.* (Санкт-Петербург, 2011), 658.

¹¹ Леонтій Войтович. Король Данило Романович: політик і полководець, 80; Його ж. Угорська політика галицьких князів часів Данила Романовича (1205–1264 рр.). *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Галич, 7-8 листопада 2013 року. (Галич, 2013), 11; Його ж. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*, 420.

¹² Александр Майоров. *Русь, Византия и Западная Европа*, 658–659.

Данила і Василька Романовичів. Дари руського князя німецькому імператорові могли відправити в той час, коли до нього звернулася за захистом австрійська герцогиня-вигнанка¹³.

15 червня 1246 року герцог Фрідріх II Войовничий загинув у битві з угорським військом на річці Лейті від руки “короля Русі”, який брав участь у цій битві й хоробро бився на боці угорців¹⁴. Під 1246 роком в Густинському літопису є повідомлення про те, що угорський король Бела мав битву з ракуським князем Фрідріхом і запросив на допомогу Данила: “...Данило ж, прийшовши із руськими і татарськими полками, кріпко бився з німцями, доки не переміг їх і Фрідріха не вбив”¹⁵. Іпатіївський літопис розповідає, що під час битви на Лейті герцог Фрідріх II переміг Белу IV, але був убитий своїми боярами в бою: “По оубьеньи же герьцюковъ рекомаго . Фридриха бивса в долѣ королеви Оугорьскомоу . и оубьень быс ѿ своїх боаръ во брани”¹⁶. Літописець не згадує про участь в битві Данила Романовича. О. Майоров, проаналізувавши руські й австрійські джерела, припускає, що русичів міг очолювати галицько-волинський князь Данило Романович, який уже в 1240 році користувався титулом короля в німецького імператора Фрідріха II¹⁷.

Більшість дослідників вважають, що “королем Русі”, який брав участь у битві на річці Лейті, був Ростислав, син чернігівського князя Михайла Всеволодовича і зять Бели IV¹⁸. Львівські історики Володимир Александрович і Леонтій Войтович використовують пізніші чеські й угорські перекази про те, що герцог Фрідріх II під час битви опинився в гущі воїнів дружини Ростислава Михайловича, і відстоюють версію, що цим

¹³ Александр Майоров. *Русь, Византия и Западная Европа*, 659–663.

¹⁴ Леонтій Войтович. Король Данило Романович: політик і полководець, 80; Андрій Федорук. Битви за спадщину династії Бабенбергів (1246–1278 рр.) у контексті військової діяльності правителів Галицько-Волинської Русі. *Галич і Галицька земля: досвід і проблеми збереження історико-архітектурної спадщини середньовічних міст в Україні та Європі*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Галич, 27-28 жовтня 2016 року. (Галич, 2016), 332.

¹⁵ Густинський літопис. Упоряд. і пер. В. Кречетень. *Збірник козацьких літописів*. (Київ, 2006), 102.

¹⁶ Ипатьевская летопись, 820.

¹⁷ Александр Майоров. *Русь, Византия и Западная Европа*, 667–670.

¹⁸ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3, 68. Леонтій Войтович. *Король Данило Романович: політик і полководець*, 80–81; Віктор Мандзяк. Ростислав Михайлович – “Дух Galiciae et imperator Bulgarorum”. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 5. (Львів, 2011), 139.

королем міг бути тільки князь Ростислав Михайлович¹⁹. Андрій Федорук не вдаючись у дискусію, хто саме з руських князів брав участь у битві, розглянув віршований роман маршала Штірії лицаря-міннезінгера Ульріха фон Ліхтенштейна “Служіння дамам”²⁰. Ульріх фон Ліхтенштейн інформацію черпав від свого родича Генріха фон Ліхтенштейна, який був учасником битви на річці Лейтї²¹. А. Федорук пише, що австрійський герцог Фрідріх загинув на самому початку бойового зіткнення від зброї руських воїнів і його смерть спочатку навіть не була помічена австрійцями, а сама битва мала традиційний лицарський характер, в якій «король Русі» і «загін руських» билися згідно з усіма встановленими європейськими правилами²².

По смерті Фрідріха II Бабенберга австрійський престол зайняв принц Владислав, син чеського короля Вацлава I, одружений з племінницею герцога Гертрудою. Владислав помер 3 січня 1247 року і німецький імператор Фрідріх II об’явив Австрію і Штірію виморочним леном, який належить йому. Навесні 1247 року він направив в Австрію імперського намісника Оттона фон Еберштейна, який не справився зі своїми завданнями і через деякий час повернувся назад. В кінці 1247 року військо імператора Фрідріха II вторглося в Австрію і зайняло Відень. Вдовиця герцогиня Гертруда і її сторонники втекли в Угорщину й звернулися за захистом до Папи Інокентія IV. На початку 1248 року Папа визнав Гертроду єдиною законною наступницею австрійського престолу і звернувся з проханням до європейських правителів прийняти її під свою опіку²³.

Угорський король Бела IV готувався до боротьби за австрійську спадщину. Він здійснив кілька безуспішних походів в Австрію і тоді покликав на допомогу галицького князя Данила Романовича. Влітку 1248 року Данило вирушив до міста Пожга (літописна назва Братислави, угорська назва – Пожонь, німецька – Прессбург). Науковці в своїх дослідженнях прийшли до різних гіпотез і пропонують датувати цей похід в період з 1247 по 1252 рік. М. Грушевський вважав, що похід Данила з військом на переговори з Белою Бела IV і німецькими послами

¹⁹ Володимир Александрович, Леонтій Войтович. *Король Данило Романович*. (Біла Церква, 2013), 133.

²⁰ Андрій Федорук. Битви за спадщину династії Бабенбергів, 333.

²¹ Володимир Александрович, Леонтій Войтович. *Король Данило Романович*, 133.

²² Андрій Федорук. Битви за спадщину династії Бабенбергів, 333.

²³ Александр Майоров. *Русь, Византия и Западная Европа*, 664.

відбувся влітку 1248 року, і не пізніше першої половини 1249 року, бо в другій половині того року Відень був у руках другого чоловіка Гертруди Германа V фон Церінгена, маркграфа Баден²⁴. Таку ж думку підтримують Петро Грицак²⁵, Броніслав Влодарський²⁶, Олександр Майоров²⁷. Володимир Александрович, Леонтій Войтович, Олексій Мартинюк вважають, що зустріч у Пожоні відбулася 1252 року²⁸.

Прибувши до Пожоні, Данило Романович зустрівся з Болою IV і німецькими послами, які мали обговорювати справу австрійської спадщини. Угорський король з німецькими послами виїхав назустріч Данилові Романовичу. Німці дивувалися руським полкам, а саме зброї татарській, бо коні були в личинах і в попонах шкіряних, а люди – в латах. Літописець занотував наступне: “Нѣмци же диващеса в ружью Татарскомоу бѣша бо кони в личинахъ . и в коарѣхъ кожаныхъ . и людѣ во арыцѣхъ . и бѣ полковъ его свѣтлость велика . ѿ ружья блистающа . самъ же ѣха подлѣ корола . по вбычаю Рускоу бѣ бо конь под нимъ дивленію подобень . и сѣдло ѿ злата . жьжена . и стрѣлы и сабла златомъ оукрашена . иными хитростями . ажеже дивитиса . кожихъ же шловира Грѣцького . и кроуживѣ златыми плоскими шшитъ . и сапозы зеленого хѣза шити золотомъ”²⁹. І коли німці дивилися і дивувалися, сказав йому король: “...не вziali быхъ тысаче серебра за то вже еси пришель . вбычаемъ Рускимъ шцѣмъ своимъ”³⁰. Літописець не говорить нічого про чисельність війська. Але, оскільки Бела був дуже вдячний Данилові за його полки, а німці дивувалися, припускаємо, що галицький князь мав велике і добре озброєне військо.

На думку В. Александровича та Л. Войтовича, Данило Романович запозичив у монголів спорядження воїна, яке було дешевше ніж руське, але не менш ефективне. Він замінив дороги

²⁴ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3, С. 74, прим. 3.

²⁵ Петро Грицак. *Галицько-Волинська держава*. (Нью-Йорк, 1958), 90.

²⁶ Bronisław Włodarski. *Polska i Rus (1194–1340)*. (Warszawa, 1966), 140.

²⁷ Александр Майоров. *Русь, Византия и Западная Европа*, 665.

²⁸ Володимир Александрович, Леонтій Войтович. *Король Данило Романович*, 136. Леонтій Войтович. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*, 422; Алексей Мартинюк. “Немци же диващеса оружию татарскому”: с кем и когда встречался Даниил Романович в Пожоні? *Русь и Центральная Европа в XI–XIV веках*. Материалы V международной научной конференции, Спешская капитула, 16–18 октября 2014 г. / Ред.: Виталий Нагирный и Адам Мэсаркин . Colloquia Russica. Серия I. Т. 5. (Краков–Братислава, 2015), 153–159.

²⁹ Ипатьевская летопись, 814.

³⁰ Там само, 814.

пластинчасті та лусковидні панцирі на зразок монгольських “хатагу дегел” і “чаргах”, коли на м’які матеріали (шкіру, хутро, цупку тканину) кріпилися або одягалися пластини-нагрудники (кюрче), наплічники та інші елементи. Для захисту коней використовували металеві “личини” для голови та шкіряні “кояри” для тулуба, які іноді підсилювалися набірними пластинами. Тому галицько-волинське військо зовні стало схожим на монгольське³¹. І. Возний та А. Федорук вважають, що Данило під час зустрічі з німецькими послами й угорським королем у Пожоні навмисно продемонстрував своїм політичним опонентам і партнерам справжній військовий парад своїх вершників у екзотичному захисному озброєнні та нетиповому спорядженні для їхніх коней, які справили на усіх присутніх неабияке враження. Усе це також свідчило про наявність у волинського князя численного прошарку кінних воїнів, близьких за “технологічними ознаками” до європейських лицарів, з якими вони повинні були зіткнутися у майбутньому в збройній боротьбі за австрійську спадщину³².

Літописець розповідає, що велика спека була в той день і Данило відпросився в Бели у своє шатро. Тоді Бела провів його до свого намету, сам роздягнув його і зодягнув у свій одяг: “...и просиса оу него въ станъ . зане знои бѣ великъ . днѣ того внъ же а и за роукоу . и веде его в полатоу свою . и самъ соволочашеть еѣ . и вблачашеть и . и во порты своѣ . и такоу чѣть творашеть емоу”³³. Угорський король вчинив честь Данилові й галицько-волинський володар повернувся додому. Про результати переговорів літописець не повідомляє.

На думку О. Майорова, Бела IV міг вести переговори про долю австрійського престолу з імператором Фрідріхом до того часу, коли новим герцогом фактично став баденський маркграф Герман V. Папа Іннокентій IV підтримав кандидатуру маркграфа Германа V Церінгена, який став другим чоловіком Гертруди в середині 1248 року³⁴. Герман більше року вів

³¹ Володимир Александрович, Леонтій Войтович. *Король Данило Романович*, 136; Леонтій Войтович. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*, 117–118.

³² Ігор Возний, Андрій Федорук. Татарські захисні обладунки і спорядження у кінноті князя Данила Романовича в середині XIII ст. *Галич і Галицька земля. Матеріали науково-практичної конференції. Галич, 25 жовтня 2018 року*. (Галич, 2018), 45–46.

³³ Ипатьевская летопись, 814, 815.

³⁴ Александр Майоров. *Русь, Византия и Западная Европа*, 665.

боротьбу з німецьким імператором і його союзниками. Восени 1249 року Герману і його дружині Гертруді вдалося утвердитися у Відні. М. Грушевський зазначив, що завдяки папі й Гертруді, яка мала підтримку в Австрії, Герман встиг незабаром зайняти тут досить сильне становище³⁵.

Але Герман помер 4 жовтня 1250 року, і частина австрійських баронів та духовенство підтримали чеського королевича, згодом короля Пшемисла II Оттокара. Чеський король Вацлав 12 лютого 1252 року одружив свого наступного сина, маркграфа моравського Пшемисла Оттокара з сестрою Фрідріха II Маргаритою, вдовою німецького короля Генріха VII Гогенштауфена, і таким чином задекларував претензії на австрійський престол³⁶. Олексій Мартинюк пише, що 6 травня 1252 року Папа Римський Інокентій IV підтвердив права Пшемисла і Маргарити на герцогства Австрію і Штірію. Друга спадкоємниця австрійського престолу Гертруда Бабенберг, племінниця Фрідріха Войовничого, звернулася за допомогою до угорського короля³⁷.

Угорський король Бела IV також претендував на Австрію. Оскільки Гертруда, овдовівши, перебувала за велінням папи Інокентія IV під опікою Бели IV, він вирішив видати її за Данилового сина Романа і таким чином втягнути галицького князя у війну за австрійську спадщину. На думку Л. Войтовича, інтереси Данила і Бели IV в австрійському питанні збігалися. Утвердження Романа Даниловича в самому серці Європи ще тісніше б зблизило Данила з європейськими володарями, яких він хотів залучити до боротьби з монголами³⁸.

Польський дослідник Броніслав Влодарський зазначав, що Бела знайшов порозуміння з Гертрудою і підшукав для неї

³⁵ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3, 74.

³⁶ Bronisław Włodarski. *Polska i Rus (1194–1340)*, 140; Леонтій Войтович. Король Данило Романович: політик і полководець, 81; Володимир Александрович, Леонтій Войтович. *Король Данило Романович*, 135; Леонтій Войтович. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*, 421.

³⁷ Алексей Мартынюк. “Немци же дивящєся оружию татарскому”, 152–153; Его же. “Хронографу же нужна есть писати все”, или как Даниил Галицкий не взял Оломоуц, а летописец превратил поражение в победу. *Письменность Галицко-Волынского княжества: историко-филологические исследования*. Jitka Komendova a kol. (Olomouc, 2016), 119.

³⁸ Леонтій Войтович. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*, 423.

чоловіка³⁹. Літописець пише, що угорський король шукав допомоги, бо “хотѣше прижити землю Нѣмѣцкоюю”⁴⁰. В. Александрович і Л. Войтович вважають, що руський кандидат на австрійському престолі був би щонайменше союзником угорського короля, а за допомогу в його утвердженні Бела IV міг отримати герцогство Штірію⁴¹.

І. Крип’якевич припускає, що Данило в час загрози від ординців планував мати тут резерв для князівської сім’ї, а також, під час його участі у військових і політичних справах Угорщини, Австрії, Чехії, Польщі, міг би оцінити військову потугу цих країн в майбутній боротьбі проти кочовиків⁴².

Участь галицько-волинського князя у європейській політиці підносила авторитет самого володаря як у своїй державі, так і на міжнародній арені. Данило Романович прийняв пропозицію Бели. Весілля Гертруди і Романа відбулося навесні 1252 року в замку Гімберг під Віднем. За угодою Бела IV мав допомагати Романові здобути Австрію⁴³. Після шлюбу з Гертрудою Бабенберг законність претензій Романа визнали представники австрійської еліти, які пізніше звинувачували його у зраді через відмову подальшої боротьби за австрійський престол⁴⁴.

Влітку 1252 року угорський король зі своїми союзниками, серед яких були і руські князі, зробив спробу заволодіти Віднем, але взяти місто не зміг. Він після двохнедільної облоги переправився через Дунай і розташувався в районі Ебенфурта. Оволодівши територіями навколо Вайкерсдорфа і Гімберга, а також між Віднем і Вінер Найштадтом, Бела IV передав їх Романові Даниловичу і його дружині Гертруді, а сам під натиском військ Оттокара повинен був відступити в Угорщину⁴⁵. Белі IV вдалося створити коаліцію князів проти Пшемисла Оттокара. Серед них, окрім Данила Романовича, були польські князі Болеслав Сидливий і Володислав Казимирович, син баварського герцога Оттона II Світлого Генріх XIII (з листопада 1253 року став після смерті батька герцогом Баварії), зять Бели Ростислав Михайло-

³⁹ Bronisław Włodarski. *Polska i Rus (1194–1340)*, 141.

⁴⁰ Ипатьевская летопись, 821.

⁴¹ Володимир Александрович, Леонтій Войтович. *Король Данило Романович*, 134; Леонтій Войтович. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*, 421–422.

⁴² Іван Крип’якевич. *Галицько-Волинське князівство*, 129.

⁴³ Ипатьевская летопись, 821.

⁴⁴ Леонтій Войтович. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*, 423.

⁴⁵ Александр Майоров. *Русь, Византия и Западная Европа*, 675–676.

вич (княжив у Мачві). Князь Болеслав був одружений з донькою Бели Кунігундою, Генріх – з Єлизаветою, Ростислав – з Анною, а Лев – з Констанцією. А. Мартинюк називає цей союз “коаліцією чотирьох зятів короля”. Оскільки Гертруда була під опікою угорського короля, науковець розглядає Романа Даниловича як п’ятого зятя Бели⁴⁶.

Згідно плану, очевидно, погодженим з угорським королем, Данило мав разом з польським князем Болеславом Стидливим йти походом в Опавську землю. Угорське військо з півдня рухалося до Оломоуца. В Іпатієвському літописі є відомості про те, що Болеслав не дуже хотів йти на війну, але його дружина Кінга, дочка Бели IV, “допомагала Данилові порадами”. Болеслава таки переконали йти у похід. Князь Данило, як зазначає літописець, хотів піти на чехів і заради короля, і слави бажаючи: “Данилови же князю хоташоу . вво короля рад . вво славы хота . не бѣ бо в землѣ Роусѣи первее . иже бѣ воеваль землю . Чьшьскоу”⁴⁷.

Місцем збору військ стало місто Краків. Данилові допомагав син Лев зі своїм військом, прийшла підмога від брата Василька, тисяцького Юрія Домажирича, а також литовські загони. В червні 1253 року з Кракова об’єднана рать вирушила в Опаву. Спочатку війська зупинилися в місті Козлій, що на річці Одрі. Тут до них приєдналися загони опольського князя Володислава Казимировича, онука Мешка Ляскононого. Далі війська вирушили до річки Псини. Князь Данило Романович, його син Лев і опольський князь Володислав стали радитися щодо маршрутів військ. Вони вирішили, що Данило з основною дружиною зі старими боярами і з тисяцьким Юрієм, а також загони Володислава йдуть в Опаву. Князь Лев, Тевтивил, Єдивит і двірський Андрій з рештою війська йдуть спустошити територію противника, відволікаючи його сили від напрямку головного удару. Володислав дав їм проводирів. Проте невдовзі Лев зрозумів, що Володиславові проводирі їх обманюють. Він змінив свій маршрут, вирушивши у лісисті гори, де взяв велику здобич⁴⁸.

З’єднані сили Данила Романовича і Болеслава Стидливого підійшли до Опави. Передовий польський загін вступив у бій з чеським військом, яке виїхало з міста. Чеських воїнів очолював воєвода Андрій. У сутичці поляки зазнали поразки: було багато вбитих і полонених. На думку російського істори-

⁴⁶ Алексей Мартынюк. “Хронографу же нужна есть писати все”, 120.

⁴⁷ Ипатьевская летопись, 821.

⁴⁸ Там же, 822.

ка Сергія Соловйова, невдалий початок битви посіяв сильний страх серед поляків⁴⁹. У польському війську почалася паніка. Тоді Данило показав добрий приклад загонам Болеслава Сидливого, звернувшись до них з промовою: "...почто оужасывааетс не вѣсте ли аѡко война . безъ падшихъ мртвѣхъ не бываетъ . не вѣсте ли аѡко на моужи на ратнѣхъ нашли есте а не на жены . аще моужь оубьень есть на рати то кое чюдо есть . инии же и дома оумирають без славы . си же со славою оумроша оукрѣпите срѣца ваша . и подвижете вроужье свое на ратнѣхъ"⁵⁰.

Населення навколишніх сіл збігалосся в укріпленій город. Данило Романович пошкодував, що відіслав свого сина Лева з військом, бо не вистачало воїнів для боротьби з чехами. Польські загоны не хотіли йти в бій. Данило зрозумів, що пропозиція польського князя Володислава розділити військо на дві частини не була слушною, за що йому дорікав. Галицький князь знову звернувся до польських воїнів зі словами: "...аще вы хошете ити прочь . но азъ хошоу сѧ встатисъ самъ в малѣхъ дрижинѣхъ . и сожъдати воевъ моихъ"⁵¹. Тоді князь Болеслав з військом не посмів відлучатися від Данила, а став нижче города на річці Опаві.

Ввечері того ж дня підійшов князь Лев з військом і з великою здобиччю. Русичі й поляки порадилися і вирішили зранку перейти річку Опаву, оточити місто й попалити все підгороддя. Військо Болеслава Сидливого мало стояти на горі, приготувавшись до бою. Війська Володислава і Данила підійшли до перших воріт і попалили все довкілля. Далі вони підійшли до других воріт, а з укріпленого міста виїхали чехи на чолі з воєводою Бенешем, який тримав у руці хоругву. Проте руські і польські війська попалили все навколо других воріт. Перед третіми ворітьми Данило дав наказ зсісти з коней і далі палити довкілля. Але русичі побігли до города. Літописець зазначає: "Нѣмцѣ же видѣвше устремленье . Роуское крѣпко . и побѣгоша и нѣколико ихъ . оубиша во врагѣхъ . и врагѣ не затвориша бѣжаше"⁵². Далі літописець розповідає, що Данило Романович через хворобу очей не зрозумів, що робиться біля воріт і побачивши, що люди його біжать, зупинив їх й тому не взяв міста: "Данило бо бѣ . вчима напрасно бола . и не видѣ бывшаго во врагѣхъ . видѣ бо люди

⁴⁹ Сергей Соловьев. *История России с древнейших времен*. Кн. II. Т. 3–4. (Москва, 1960), 187.

⁵⁰ Ипатьевская летопись, 822.

⁵¹ Там само, 823.

⁵² Там само, 824.

своѧ текоуща . и ѡбнажи мечь свои възгна ѣ . и тѣмь не приѧ град⁵³. Не виключено, що інформатор літописця, знаючи про хворобу Данила, саме в такий спосіб намагався пояснити невдачу князя.

Щодо хвороби очей Данила львівські науковці Юрій Гудима та Іван Банах припускають, що галицько-волинський князь міг хворіти центральним серозним хоріоретинітом або аденовірусним епідемічним кератокон'юктивітом. В першому випадку хвороба починається із затуманення зору, через кілька днів з'являється темна пляма перед оком, різке зниження зору, порушення сприйняття кольорів, поширення процесу на друге око. Покращення настає через кілька днів або тижнів, проте пізніше спостерігається рецидивування хвороби. У другому випадку відзначаються почервоніння очних яблук, відчуття запорошеності в оці, слезотеча, помірні слизово-гнійні виділення з ока, набряк повік. Приблизно через тиждень настає відносне покращення, а ще через кілька днів патологічні відчуття посилюються, погіршується зір, виникає часткове помутніння рогівки. Захворювання триває до двох місяців і закінчується виздоровленням⁵⁴. Часткова втрата зору могла призвести до того, що князь неправильно скерував своїх воїнів біля третіх воріт фортеці. За цей час чехи зачинили ворота й русичі не змогли взяти місто. Очевидно, фортеця була добре укріплена й Данило не хотів втрачати своїх воїнів.

Наступного дня Данилове військо, грабуючи населення і палячи довкілля, пішло у верхів'я річки Опави. Русичі зупинилися біля города Насилля. Вони дізналися про те, що тут багато руських і польських полонених й вирішили взяти місто. Городяни, побачивши велике військо, здалися. Князь Данило звільнив полонених і на знак перемоги закріпив свою хоругву на городській стіні, а самих городян помилував⁵⁵.

В цей час Бенеш, брат воєводи Андрія, виїхав з військом із Опави і попрямував у місто Глубичичі, щоб надати підкріплення городянам. Данило Романович і Болеслав Сидливий вирішують взяти боєм місто. Польський князь Володислав зі своїм військом попалив усі навколишні села. Літописець вказує, що

⁵³ Там само, 824.

⁵⁴ Юрій Гудима, Іван Банах. Здоров'я володарів галицького престолу: Володимир Володаревич, Ярослав Осмомисл, Данило Романович. *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*. Матеріали Міжнародної наукової конференції. 29-30 листопада 2007 р., Львів. (Львів, 2008), 173–174.

⁵⁵ Іпатьевская летопись, 824, 825.

через це руські воїни не знайшли дерева й соломи, щоб запалити городські стіни Глубичич. І хоча вал навколо города був невисокий, але Данило не взяв місто. Союзники стали радитися куди їм іти далі: чи в город Особологу, чи в замок воєводи Герборта Фельштейн, чи повертатися додому. Вирішили піти в замок Фельштейн. Герборт прислав Данилові на знак покорі свого меча⁵⁶. Ймовірно, чехи не мали достатньо сил, щоб протистояти русичам і полякам, і щоб вберегти свою землю й населення від винищення здалися на милість ворога. Великопольська хроніка під 1254 роком констатує факт опустошення вогнем і мечем Опавської землі дружинами краківського князя Болеслава, опольського князя Володислава і руськими військами⁵⁷. Після цього Данило, Болеслав і Лев вирішили повертатися додому, оскільки на цей час у війні було досягнуто певного компромісу.

Отже, у червні–серпні 1253 р. у чеській кампанії на війні за Австрійську спадщину, галицько-волинський князь Данило Романович взяв на себе керівництво об'єднаними русько-польськими військами. Польське військо на чолі з краківським князем Болеславом Стидливим не дуже хотіли воювати, а опольський князь Володислав Казимирович давав неслухні поради в ході військових дій, що, можливо, вплинуло і на результат військового походу. Польські князі побоюювалися надмірного посилення обох союзників Данила і Бели IV, а окрім цього їх території були тісно пов'язані з сусідніми чеськими землями давніми економічними зв'язками. Данило Романович, схоже, весь час хворів на очі й добре не бачив і, навіть, неправильно скерував руських воїнів біля третіх воріт Опавської фортеці. В результаті місто не взяли. У ході війни він використовував різноманітну тактику: вимотування сил ворога, прямі бої. Найпопулярнішим було спалення навколишніх сіл, щоб змусити противника або відмовитися від подальшої боротьби взагалі або ж відтягнути основні його сили з Австрії. Захисники укріпленої фортеці, будучи в облозі, могли розраховувати тільки на той провіант, який був у місті. А це визначало час протягом якого вони могли протриматися в облозі. Данило цінував життя своїх воїнів і не хотів намарно посилати їх на вірну смерть, якщо фортеця була добре укріплена. Чеський воєвода Герборт,

⁵⁶ Там само, 825.

⁵⁷ *Chronica Poloniae Maioris* (“Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях XI-XIII вв.). Под ред. В. Л. Янина. (Москва, 1987), 171.

побачивши перевагу русько-польського війська, визнав свою капітуляцію.

Володимир Пашуто, оцінюючи чеську кампанію 1253 р., писав “...русько-польський похід охопив порівняно невелику територію біля сілезько-моравського кордону, ледве зачепив саму Моравію. Військовим результатом були: розгром околиць Опави і Глубичич, взяття міста Насидель і фортеці Фельштейн, окрім цього, великий полон, здобич і звільнення руських полонених в Насиделі”⁵⁸. На думку Олексія Мартинюка, рішучий рух русько-польського війська на південь і з’єднання з угорськими силами під Оломоуцом могли дати позитивний результат бою і завершення військової кампанії. Науковець вважає, що рішення Данила Романовича йти на північ було стратегічним прорахунком. Бела IV, не діждавшись союзників, відступив від Оломоуца⁵⁹.

Повертаючись додому, Данило Романович зупинився у Кракові. В той час у Кракові (кінець серпня 1253 року) перебували послы римського папи Інокентія IV, котрі принесли Данилові вінець і королівський сан. Але князь Данило відмовився від корони, сказавши: “...не подобаєть ми видитиса с вами чужеи земли нь паки”⁶⁰. В. Пашуто зазначає, що галицько-волинський князь відмовляється прийняти послів Інокентія IV, оскільки був незадоволений своїми союзниками в боротьбі за австрійську спадщину, адже вони обіцяли його синові Роману цей престол, а пізніше своє рішення змінили і підтримали чеського королевича Пшемисла II Оттокара. На думку науковця, Папа спішив примирити між собою Чехію й Угорщину, які мали претензії на австрійську спадщину. Пшемисл II в свою чергу розраховував на підтримку Папи в оволодінні Австрією й на угоду йому вирушив проти повсталих пруських племен⁶¹. Подібну думку висловив О. Майоров зазначаючи, що свій вибір Папа зробив, очевидно, в обмін на гарантії в майбутньому чеського короля взяти участь у хрестовому поході в Прусію⁶².

Романові Даниловичу не вдалося оволодіти Австрією.

⁵⁸ Владимир Пашуто. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. Отв. ред. Борис Греков. (Москва, 1950), ²⁵⁸.

⁵⁹ Алексей Мартынок. “Хронографу же нужна есть писати все”, 126–127.

⁶⁰ Ипатьевская летопись, 826.

⁶¹ Владимир Пашуто. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, 258–259, 260.

⁶² Александр Майоров. *Русь, Византия и Западная Европа*, 680.

Угорський король Бела IV змінив свої плани щодо Романа. Залишивши в себе при дворі сина Гертруди від першого шлюбу, він надумав оженити його зі своєю дочкою і надати йому спірні володіння, а тому й залишив без допомоги Романа, який борюся в Австрії з Оттокар. Обложений у Гімберзі поблизу Відня, Роман разом з Гертрудою терпів нестаток, очікуючи допомоги від Бели IV. Оттокар запропонував йому розділити землю навпіл: “встави короля Оугорського . ако оужика ми еси . и своажь . земля Нѣмцькаае раздѣлена боудеть . с тобою риксь ти Оугорськыи . рекше король . много вбѣщаеть . но нѣ исправить . азъ же глїю правдоу . и поставлю ти послоуха вѣа си папоу . и . вї . пискоупа . на послоужьство . и вдамъ ти поль земли Нѣмѣцкой”⁶³.

Але Роман дотримувався моральних правил свого батька, князя Данила Романовича, який ніколи не зраджував союзників, і сказав: “...правдою вбѣщахсѧ вѣоу си . королеви Оугорському . не могу послушати тебе . ако срамъ имамъ и грѣхъ . не исполнити вбѣта”⁶⁴. Крім того Роман, безперечно очікував допомоги від батька і угорського короля. Він послав гінця до Бели IV, повідомивши про обіцянку Пшемисла Оттокара віддати йому половину Австрійської спадщини. Проте, угорський король, уже задіяний у перемовинах з Папою, допомоги йому не прислав, а городів австрійських, тобто герцогства Штірії, собі, Романові ж обіцяв дати міста в Угорській землі. В замку почався голод, що “вже й коней збиралися їсти”, тільки одна жінка, яка потай виходила і купувала харчі у Відні, приносила їх обложеним. Гертруда зрозуміла обман Бели IV і порадила Романові повернутися додому, в Русь. На думку М. Грушевського, Гертруда сподівалася, що Роман зможе переконати свого батька Данила до активніших дій в австрійській справі⁶⁵. Прихильник Гертруди воєвода Бернгард Прейсель⁶⁶ з дружиною приїхав і вивів Романа з міста. Літописець з цього приводу занотував: “Вереньгѣрь . прирокомъ Просвѣль . бѣ бо с нимъ бѣль на воинѣ . сожаливьси в Романѣ . и приѣхавъ со силою . изведе Романа изъ град”⁶⁷.

На думку Норберта Міки, поведінка Романа Даниловича, який покинув свою вагітну дружину в обложений фортеці і своєю втечею фактично зрікався претензій на Австрію, вигля-

⁶³ Ипатьевская летопись. Т. 2, 836, 837.

⁶⁴ Там само, 837.

⁶⁵ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3, 76.

⁶⁶ *Літопис Руський*: за Іпатським списком переклав Л. Махновець. (Київ, 1989), 416, прим. 9.

⁶⁷ Ипатьевская летопись, 837.

дає дивною. Дослідник припускає, що на рішення Романа могли вплинути невдалі результати походу його батька в чеській землі⁶⁸. В. Александрович і Л. Войтович вважають, що Романа і вагітну Гертруду підштовхнули до такого кроку та гарантували права їх майбутній дитині, очевидно, і Римський Папа, і угорський король Бела IV, і Данило Романович. Руському князеві дали можливість просто вийти з обложеного замку. На думку науковців, литовський король Миндовг передав у 1254 році Романові в лен Новгородське князівство не без папських дипломатів⁶⁹. Ймовірно, Іннокентій IV в спорах за Австрію і Штірію був налаштований проти участі руського князя. У 1253 році Папа відмовив в підтримці Гертруді, а новим австрійським герцогом фактично визнав Оттокара.

За М. Грушевським Роман Данилович у 1253 році покинув Австрію⁷⁰. На думку М. Котляра, це сталося в кінці 1253 року⁷¹. О. Майоров зазначає, що 20 вересня 1253 року Оттокар знаходився зі своїм військовим табором під Вайкерсдорфом поблизу Гімберга і продовжував кампанію проти Романа. Оттокарові потрібна була допомога місцевих жителів і він в той день видав акт про наділення Вайкерсдорфа деякими міськими привілеями. 22 вересня 1253 року помер чеський король Вацлав I, а 17 жовтня Пшемисла II Оттокара проголошено королем Чехії. На думку науковця, саме в період тимчасово ослабленої блокади Гімберга в жовтні 1253 року Роман Данилович встиг зв'язатися зі своїм головним союзником королем Белою IV і повідомив йому про мирні пропозиції Оттокара, але угорський король не надав йому допомоги⁷². Б. Влодарський припускає, що ще до звернення Романа до Бели IV між угорським королем і Оттокаром була досягнута сепаратна домовленість про долю

австрійської спадщини шляхом її поділу без участі руського

⁶⁸ Мирослав Волошук. Русский след в борьбе за австрийское герцогство в 1246–1278 гг. [Рец. на кн.:] Mika Norbert. Walka o spadek po Babenbergach w latach 1246-1278. Raciborz: Wydawnictwo a Agencja Informacyjna WAW Grzegorz Wawonosy, 2008 (Мика Норберт. Борьба за наследство Бабенбергов в 1246-1278 годах. Рацибуж, 2008). *Rossica Antiqua*. (Kraków, 2013), I, 218.

⁶⁹ Володимир Александрович, Леонтій Войтович. *Король Данило Романович*, 140.

⁷⁰ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3, 76.

⁷¹ Микола Котляр. Данило Галицький. Біографічний нарис. (Київ, 2002), 291; Його ж. Галицько-Волинська Русь. [Україна крізь віки. Т. 5]. (Київ, 1998), 281.

⁷² Александр Майоров. *Русь, Византия и Западная Европа*, 678–679.

князя⁷³.

Данило Романович міг знати про втручання в конфлікт Папи Римського щодо врегулювання спору європейських правителів за австрійську спадщину, а провал успішно розпочатого русько-польського походу в Моравію влітку 1253 року через виниклі протиріччя між союзниками, очевидно, також став наслідком зусиль папської дипломатії. В квітні 1254 року Папа Римський доручив неаполітанському архієпископу Бернарду бути посередником в заключенні миру між Чехією і Угорщиною на зустрічі в Буді, а 1-го травня мир був підписаний самими королями на зустрічі в Прессбурзі. За умовами договору, Австрія і невелика частина Штірії залишались в Пшемисла II Оттокара, а інша, більша частина Штірії відходила до Бели IV. Романові Даниловичу не залишили нічого⁷⁴.

Микола Костомаров зазначив, що за своїми наслідками війна була безплідною, знаменита лише тим, що жоден руський князь не заходив так далеко на Захід⁷⁵. М. Котляр пише, що рішення Данила почати австрійську кампанію було стратегічним прорахунком⁷⁶. На думку В. Александровича і Л. Войтовича, Данило Романович вийшов з цієї боротьби із втратами, так і не зумівши закріпити Австрійське герцогство за сином Романом, але останній відразу ж отримав компенсацію у вигляді Новоградського князівства, а сам Данило – нових союзників, з яких потенційно найважливішими були Папа Римський і литовський король Миндовг⁷⁷.

Боротьба Данила Романовича за спадщину Бабенбергів відбувалася в контексті міждержавних зв'язків європейських володарів, династичних стосунків та впливу Римського Папи на західно-європейську та східну політику. Запрошення Данила до участі в європейській політиці, пропозиції надати йому королівський сан свідчать про зростання авторитету галицького князя, особливо в час монгольської загрози зі Сходу. Данило Романович був потужною особистістю, з ним рахувалися у Європі.

⁷³ Bronisław Włodarski. *Polska i Rus (1194–1340)*, 143.

⁷⁴ Александр Майоров. *Русь, Византия и Западная Европа*, 681.

⁷⁵ Микола Костомарів. *История Украины в життєписях визначніших її діячів*. Пер. Олександр Барвінський. (Львів, 1918), 150.

⁷⁶ Микола Котляр. *Данило Галицький*, 290; Його ж. *Галицько-Волинська Русь*, 280.

⁷⁷ Володимир Александрович, Леонтій Войтович. *Король Данило Романович*, 140–141.

**Maria KOSTYK. STRUGGLE FOR AUSTRIAN HERITAGE.
CZECH CAMPAIGN OF KING DANYLO.**

The article is dedicated to the participation of Danylo, King of Galicia and Volhynia and his son Roman in the Struggle for Austrian heritage in the middle of the XIII-th century. The author elucidates background and reasons of Czech campaign of Danylo in August 1253, peculiarities of battle of Ruthenian and Polish Armies near Opava fortress, result of Ruthenia-Czech war. Struggle of Danylo Romanovych for Babenberg's heritage took place within the context of interstate relations of European kings, dynastic relations and influence of Roman Pontiff over the European and Eastern politics. The author concluded that active foreign politics of Danylo Romanovych was aimed at safety in his country in the conditions of the world of that time and enhance of his prestige at international stage. Prince of Halych-Volyn' principality, preparing before war with mongols, tried to obtain support of the European possessors. However both alliers Danylo Romanovych and Bela IV pursued different aims, and the Polish princes are attracted by them slightly sabotaged their measures, rather afraiding the surplus strengtheing of neighbours. Without regard to that it was not succeeded to become firmly established prince Roman on an austrian throne, he got indemnification as Novogrud principality at once, but Danylo – new allies from which potentially major were Pope of Rome and Lithuanian king Mindovg. And however nuch this problem in future remains debatable.

Key words: *Austrian heritage, European politics, coalition, military campaign, Opava battle, result of military campaign.*

Віктор МАНДЗЯК

**РОСТИСЛАВ МИХАЙЛОВИЧ:
ILLUSTRI DUCE GALLITIAE ET BANO TOTIUS
SCLAVONIAE, DOMINUS DE MACHOU ET
IMPERATOR BULGARORUM**

В статті розглядається біографія маловідомої постаті української середньовічної історії — Ростислава Михайловича (бл. 1219 — 1264), князя Новгороду Великого (1230—1231.), Галича (1236—1239), Луцька (1240.) і Чернігова (1241—1242), березького і земплинського жупана (1245—1246), бана Славонії (1246—1247), господаря Мачви (1247—1264) та царя Болгарії (1257—1264). Він не був звичайною маріонеткою галицького боярства чи угорського короля, а хоробрим воїном і вправним політиком, який намагався правити в умовах обмеження князівської влади з боку сильного боярства.

Чому галицька еліта підтримувала Ростислава Михайловича до його остаточної поразки у 1245 р.? Можна назвати чотири причини: 1) династична — Ростислав Михайлович був онуком Романа Мстиславича по жіночій лінії, отже міг претендувати на галицький престол, представляючи побічну гілку спадкоємців першого галицько-волинського князя; 2) об'єктивна — новий і маловідомий у князівстві князь не був популярний у народі, а тому змушений був опиратися на місцеві потужні боярські родини; 3) суб'єктивна — політична недосвідченість 20-річного князя робила з нього в очах боярської верхівки ідеальне уособлення обмеженої суверенної влади; 4) дипломатична — правління Ростислава Михайловича в Галичині було результатом угоди між галицьким боярством і Михайлом Всеволодовичем, яких об'єднала спільна боротьба з Данилом Романовичем; пізніше до цієї коаліції приєднався його тесть — угорський король Бела IV.

Ключові слова: Ростислав Михайлович, галицький князь, бан Славонії, господар Мачви, цар Болгарії, Михайло Всеволодович, Данило Романович, Бела IV Угорський.

Знаковою постаттю в історії українсько-угорських відносин XIII ст. виступає Ростислав Михайлович, представник чернігівської гілки Ольговичів з династії Рюриковичів, зять угорського короля Бели IV, недовговічний князь Галичини та короткочасний бан Славонії, багаторічний господар Мачви і некоронований цар Болгарії.

Вперше Ростислав Михайлович згадується в літописах під 1230–1231 рр. під час свого недовгого князювання у Новгороді Великому¹, але здебільшого про діяльність князя нам відомо з рядків так званого Галицького-Волинського літопису про події 1236–1245 рр. Написаний в оточенні князя Данила Романовича у Холмі, цей літопис, звичайно, негативно описує діяльність князя Ростислава в його боротьбі за галицький престол і не згадує про подальший перебіг його життя². Цю прогалину заповнюють джерельні відомості, опубліковані в Буді і Пешті впродовж XIX ст. у матеріалах зовнішньої політики королівської династії Арпадів³, та відомості візантійського літописця Георгія Акрополіта⁴. Загалом, треба зауважити, що джерельні матеріали про Ростислава Михайловича є доволі фрагментарними, написаними не в оточенні князя та залишають чимало місця для аналітичних роздумів і здогадок, до того ж оцінки літописців некритично перейшли в праці українських істориків.

Перші наукові дослідження постаті князя Ростислава Михайловича з'явилися ще в середині XIX ст. на піку популярності ідей слов'янофільства та панславізму, їх авторами були визнаний чеський історик Франтішек Палацький (1842 р.) і маловідомий російський дослідник болгарського походження Спіридон Палаузов (1851 р.)⁵. Наприкінці XIX ст. вийшли

¹ Новгородская первая летопись старшего извода. *Полное Собрание Русских Летописей*. Т. 3. (Москва-Ленинград, 1950), 68–70; Новгородская первая летопись младшего извода. *Там же*, 275–278; Тверская летопись. *Полное Собрание Русских Летописей*. Т. 15. (Москва, 1965), 352–357.

² Ипатьевская летопись. *Полное Собрание Русских Летописей*. Т. 2. (Москва, 2001), 715–938.

³ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Ed. Georg Fejer. Т. 4. Vol. 1. (Buda, 1829), 254, 454; Т. 4. Vol. 2. (Buda, 1829), 218; Т. 4. Vol. 3. (Buda, 1832), 197–198.

⁴ Георгий Акрополит. *Летопись великого логофета Георгия Акрополита*. [ВИПДА]. (Санкт-Петербург, 1863), 145–150, 175–176.

⁵ František Palacký. O Ruském knížetu Rostislawowi, otci králowny české Kunhuty, a rodu geho rozbor kritický. *Časopis českého Musem*. R. 16. (Praha, 1842), sw. 1, 23–41; Спиридон Палаузов. *Ростиславъ Михаиловичъ, рускій удѣльный*

друком праці угорських дослідників Густава Вензеля та Моора Вертнера, в яких найповніше була висвітлена постать князя⁶.

Натомість українська історична наука (Денис Зубрицький, Ісидор Шараневич, Михайло Грушевський, Іван Крип'якевич, Микола Котляр, Леонтій Войтович) не може похвалитись самостійним дослідженням цільної біографії Ростислава Михайловича, часто розглядаючи її лише в контексті його боротьби з Данилом Романовичем за Галицьке князівство, де він постає в ролі ставленика галицької боярської олігархії та угорської маріонетки, після чого подальше життя нашого героя констатувалось лише кількома рядками про його останні двадцять років життя в Угорському королівстві⁷. Цей фрагмент з біографії Ростислава Михайловича детальніше аналізується в зарубіжній історіографії (російські історики Володимир Прокоф'єв, Федір Успенський, білоруський історик Олексій Мартинюк, болгарський вчений Василь Златарський і сербський дослідник Джура Гарді)⁸. Тобто потрібно констатувати, що цілісна біогра-

князь на Дунаѣ в XIII вѣкѣ. (Санкт-Петербург, 1851).

⁶ Gustav Wenzel. Rostizlaw galicziai herczeg, IV Béla Magyar királynak veje. *Értézesek a történelmi Tudományok köréből*. Köt. 13. (Budapest, 1887), sz. 8, 1–20; Moor Wertner. Boris und Rostislaw, II (Rostislaw von Halics und seine Familie). *Vierteljahrsschrift für Heraldik, Sphragistik und Genealogie*. T. XXII. (Berlin, 1889), bd. 2, 178–194; Idem. *Az Árpádok családi története*. (Nagy Becskerek, 1892), 463–475.

⁷ Денис Зубрицький. *Історія древняго Галичско-Русскаго княжества*. Ч. 3. (Львовь, 1855), 120–149; Изидор Шараневичъ. *Історія Галицко-Володимирской Руси ѿтъ найдавнѣйшихъ временъ до року 1453*. (Львовь, 1863), 84–91; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3. (Львів, 1905), 53–62, 67; Іван Крип'якевич. *Галицько-Волинське князівство*. (Київ, 1984), 32, 34, 37, 54, 56, 97, 100, 128, 142; Микола Котляр. *Галицько-Волинська Русь*. [Україна крізь віки. Т. 5]. (Київ, 1998), 194, 199–201; Леонтій Войтович. Король Данило Романович. *Войтович Л. Галицько-волинські етюди*. (Біла Церква, 2011), 252–264; Його ж. *Галич у політичному житті Європи XI – XIV століть*. (Львів, 2015), 78, 194–207, 309.

⁸ Владимир Прокофьев. Ростислав Михайлович, русский князь XIII века. *Юбилейный Сборник Русского Археологического Общества*. (Београд, 1936), 131–159; Федор Успенский. *История Византийской империи*. (Москва, 1997), 466–467, 491; Алексей Мартынюк. Князь Ростислав в битве на реке Лейте: “русский эпизод” австрийской истории. *Древняя Русь: вопросы мидиевистики*. (2013), № 2, 49–55; Василь Златарски. *История на Българската държава презъ срѣднитѣ вѣкове*. Т. 3. Второ българско царство. България при Асѣнвци (1187–1280). (София, 1972), 456–471; Ђјара Харди. О перекулу мачванского “бана” Ростислава Михайловича. *Споменица Историјскогo Архива “Срем”*. Т. 2. (2003), 15–22; Idem. Ростислав Михайлович “Dominus de Machou”. *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca*.

фія Ростислава Михайловича так і не отримала свого спеціального дослідження.

Точний рік народження Ростислава Михайловича залишається дискусійним. За однією версією це, можливо, 1219 р.⁹, а за іншою – 1223 р.¹⁰ На нашу думку, Ростислав Михайлович народився в 1219 р. у Новгороді-Сіверському, а перші дитячі роки він провів у Чернігові, де з 1223 р. почав правити його батько¹¹.

Ростислав був третьою дитиною в сім'ї князя Михайла (сина Всеволода Святославича Чермного (Рудого) і Марії-Анастасії з династії П'ястів) та Олени (доньки Романа Мстиславича і Предслави з дому Рюрика Ростиславича) й, можливо, отримав своє ім'я на честь свого відомого прадіда – великого князя київського середини XII ст. Ростислава Мстиславича, засновника династії смоленських князів. Старшими за нього були сестри Марія і Єфросинія-Феодулія, але брати були молодшими – Юрій, Мстислав, Симеон і Роман¹².

З писемних джерел невідомо про дитячі роки Ростислава, хто навчав його грамоті, військовому мистецтву, хто був його першим вчителем і наставником-вихователем. Можна припустити, що одним з вчителів малого княжича міг бути чернігівський боярин Федір (довірена особа його батька й разом з ним був страчений монголами 20 вересня 1246 р.¹³), який навчав його сестру Єфросинію-Феодулію філософії, риторики, граматики¹⁴.

Звичайно, що Ростислав отримав типову для тогочасного представника еліти освіту: базові знання з рідної, старогрецької та латинської мов, остання була важливою для ведення

Т. 6. Sv. 1. (Brno, 2006), 60–72; Idem. Остання зустріч Данила Романовича і Ростислава Михайловича. *Княжа доба: Історія і культура*. Вип. 4. (Львів, 2011), 193–207; Idem. Чи Ростислав Михайлович був баном Мачви? *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20. (Львів, 2011), 197–203.

⁹ Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. (Біла Церква, 2006), 418.

¹⁰ Леонід Махновець. Іменно-особовий покажчик. *Літопис руський (за Іпатським списком)*. (Київ, 1989), 506.

¹¹ Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, 408.

¹² Там само, 418–419.

¹³ Ипатьевская летопись, 795; Сказание о убиении в Орде князя Михаила Черниговского и его боярина Федора. *Памятники литературы Древней Руси. XIII век*. (Москва, 1981), 228–235.

¹⁴ Наталія Полонська-Василенко. *Історія України*. Т. 1. (Київ, 1992), 244.

дипломатії; основи арифметики, необхідної для ведення торгово-економічної і фіскальної політики. Можна з впевненістю говорити, що в Чернігові, як єпархіальному центрі, повинна була бути власна бібліотека з творами теологічного, філософського та наукового змісту, а також школи, які полегшували поширення освіченості серед городян та боярства.

Крім наукових знань Ростислава у підлітковому віці навчали азів військового мистецтва під керівництвом котрогось з досвідчених бояр, адже “молодий воїтник мусів пізнати всякі роди зброї, різні способи боротьби та лицарських вправ, мусів навчитися кидати копям, стріляти з лука, володіти мечем і шаблею, рубати топором, їздити верхи конем, ходити на лови, веслувати, боротися рукопаш”¹⁵.

Пізніше, перебуваючи при дворі угорського короля Бели IV, Ростислав ознайомився з явищем лицарського турніру – є відомим той факт, що Ростислав “затіяв гру” з Воршем (лицарем з Чехії, Польщі, або Угорщини) напередодні Ярославської битви 1245 р., але провів він її невдало: під ним впав кінь і князь вивихнув плече, що більше свідчить про його запальну вдачу, а не про слабку військову підготовку¹⁶.

Досягнувши 11-річного віку Ростислав, будучи старшим сином, став відгравати ключову роль у зовнішньополітичній діяльності Михайла Всеволодовича. Вже в 1230 р. Ростислав став новгородським князем (“сотворив княжий постриг”) з ініціативи свого батька, який князював у Новгороді Великому в 1225 і 1229 рр. та втратив престол після бунту. Залишений без батька, Ростислав опинився під опікою висвяченого в 1229 р. єпископа Спиридона (його вибирали за жеребкуванням і кандидатуру Спиридона витягнув власне юний княжич), але його князювання було нетривким – інша партія новгородських бояр закликала на престол суперника Михайла Всеволодовича князя Ярослава Всеволодовича з Володимиро-Суздальщини. Той, пробувши два тижні в місті, залишив у Новгороді Великому своїх синів Федора і Олександра. Малолітній Ростислав з колишнім посадником Внєздом Водовіком на короткий час зупинився в Торжку, звідки повернувся до Чернігова в 1231 р.¹⁷ Такою невдачею завершився перший політичний

¹⁵ *Історія українського війська*. За ред. І. Крип’якевича, Б. Гнатевича. Ч. I. (Львів, 1993), 37.

¹⁶ Іпатьевская летопись, 801; *Історія українського війська*, 38.

¹⁷ Новгородская первая летопись старшего извода, 68–70; Новгородская первая летопись младшего извода, 275–278; Тверская летопись, 352–357.

досвід князя-підлітка, де він став компромісною фігурою між його батьком — впливовим чернігівським князем — і олігархічною верхівкою Новгородської республіки. Проте ця невдача не зупинила планів Михайла Всеволодовича щодо “вокняження” Ростислава як символу його впливу в якомусь руському князівстві.

Така нагода невдовзі трапилась. Восени 1234 р. вибухнула чергова війна за великокнязівський престол. Наприкінці того року об’єднане військо під проводом великого князя київського Володимира Рюриковича, галицького князя Данила Романовича і сіверського князя Мстислава Глібовича оточило Чернігів. Однак, завдяки хитрості Михайла Всеволодовича були розгромлені дружини князя Данила, внаслідок чого союзники зняли облогу¹⁸. А вже наприкінці травня 1235 р. під Торчеськом війська під командуванням Володимира Рюриковича і Данила Романовича були розбиті половецькою ордою, що підтримувала іншого претендента на великокнязівський престол Ізяслава Мстиславича з тих же смоленських Мономаховичів. Данило Романович відступив у Галичину, а Володимир Рюрикович разом із частиною галицьких бояр замкнувся в місті, що було взяте половцями завдяки зраді бояр Молибоговичів і Григорія Васильовича. В результаті, князь Володимир із жінкою та галицький боярин Мстислав потрапили до половецького полону, а в той же час Ізяслав Мстиславич разом з Михайлом Всеволодовичем заволоділи Києвом¹⁹.

Таким чином, перша спроба Данила Романовича досягти домінування у Південній Русі зазнала невдачі. Натомість Михайло Всеволодович отримав у Києві надійного союзника (до 1236 р.) і став готуватися до вибиття з Галичини нащадка Романа Мстиславича — це була друга спроба чернігівських князів закріпитись у цьому багатому князівстві, що роздиралось тривалими міжусобицями між місцевими боярськими родами та втручанням сусідніх держав.

В цей час “війна за Романову спадщину” переходила у стадію, коли брати-Романовичі — Данило і Василько — стали самостійними гравцями у цій війні, поступово звільняючись із польської та угорської опіки, намагались безпосередньо

¹⁸ Ипатьевская летопись, 772–773; Александр Майоров. *Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община.* (Санкт-Петербург, 2001), 561–566.

¹⁹ Ипатьевская Летопись, 773–774; Александр Майоров. *Галицко-Волынская Русь*, 566–570.

прив'язати Галичину до власних волинських володінь. Це йшло врозріз стратегічним планам місцевої боярської та міської олігархії, яка хотіла встановити угорську політичну модель в Галицькому князівстві, в той час як Романовичі будували свою внутрішню політику на візантійських зразках самодержавства²⁰.

Крім того, в очах Михайла Всеволодовича та його дружини Олени Рюриківни Романовичі трактувалися бастардами, “не узаконених заповітом. Адже Роман Мстиславич одружився вдруге до того як його перша дружина [Предслава Рюриківна, бабуся Ростислава Михайловича – прим. автора] стала черницею”, тобто відомий шлюб князя Романа з візантійською принцесою Анною Ангел та їх діти не були легітимними²¹.

Отже, плани на гегемонію в Південній Русі чернігівського князя Михайла Всеволодовича і прагнення певного кола галицьких бояр на встановлення олігархічного правління в Галичині дивовижним чином співпали. В 1235 р., після перемоги під Торчеськом, завдяки місцевим боярам (а також городянам Галича, які прагнули позбутися волинського гарнізону на чолі з князем Васильком Романовичем), Михайло Всеволодович став князем Галичини, а Данило Романович змушений був втекти до Угорщини. В Галичину переїхав і Ростислав Михайлович, який вперше потрапив на територію цього князівства, за яке він пізніше вів боротьбу протягом наступних десяти років²².

Ростислав залишався в тіні свого батька до 1238 р., коли ситуація кардинально змінилася внаслідок походу монголів на чолі з ханом Батием в Європу. Спочатку все грало на руку князю Михайлу Всеволодовичу в поширенні його влади на південноруських землях. Ще в 1236 р. він заключив угоди з колишніми Даниловими союзниками мазовецьким князем Конрадом I та угорським королем Белою IV. Наступного року, після недовгої війни з Данилом Романовичем, Михайло Всеволодович мириться, даючи останньому Перемишль. У 1238 р. великокнязівський престол залишив його суперник Ярослав Всеволодович (після звільнення владіміро-суздальського престолу внаслідок загибелі його брата Юрія в битві на р. Сіта від рук монголів), та й половці традиційно залишилися вірними союзниками чернігівських князів.

²⁰ Александр Майоров. *Галицко-Волынская Русь*, 499–500.

²¹ Леонтий Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, 35.

²² Ипатьевская летопись, 774; Новгородская первая летопись старшего извода, 74; Новгородская первая летопись младшего извода, 284; Александр Майоров. *Галицко-Волынская Русь*, 570–573.

Отож, Михайло Всеволодович у 1238 р. добивається своєї мети – стає великим князем київським і контролює три з п'яти важливих престолів Південної Русі: київський, чернігівський і галицький²³, хоча останній він офіційно втратив на користь Ростислава – свого старшого сина і майбутнього наступника. Це був останній та короткий zenit сили і слави чернігівських князів в історії України.

В Галичині Ростислава Михайловича підтримали верхівка боярства та церковна ієрархія: вже відомий нам боярин Григорій Васильович, що отримав у 1238 р. від князя посаду двірського (найвища світська адміністративна посада, аналогічна до статусу палатина в Угорщині й це була перша згадка про цю посаду в Галичині)²⁴, боярин Володислав Юрійович, який у 1242 р. отримав посаду галицького тисяцького²⁵, єпископ галицький Артемій та невідомий на ім'я єпископ перемишльський, вірогідно теж вихідці з місцевого боярського середовища²⁶.

Чому ж галицька еліта так обстоювала Ростислава Михайловича аж до його остаточної поразки у 1245 р.? Причин можна назвати чотири:

1) династична – Ростислав Михайлович був онуком Романа Мстиславича по жіночій лінії (“по кужелю”), отже міг претендувати на галицький престол, представляючи побічну гілку спадкоємців першого галицько-волинського князя, зважаючи також на те, що місцева еліта намагалась не допустити встановлення спадкової династії, до того ж молодий князь не був одружений, а це залишало поле для дипломатичних маневрів боярської олігархії;

2) об'єктивна – новий і маловідомий у князівстві князь не був популярний у народі, а, отже, змушений був опиратися на місцеві потужні боярські родини, що він і зробив, роздаючи ключові посади їх провідникам;

3) суб'єктивна – політична недосвідченість 20-річного князя робила з нього в очах боярської верхівки ідеальне уособлення обмеженої суверенної влади, як це було в сусідньому Угорському королівстві, чи в далекому Новгороді Великому, в

²³ Володимир Коваленко. Чернігів і Галич у XII – XIII ст. *Галичина та Волинь у добу Середньовіччя*. Вип. 3. (Львів, 2001), 159–161.

²⁴ Ипатьевская летопись, 774, 777, 789–791; Іван Крип'якевич. *Галицько-Волинське князівство*, 128.

²⁵ Ипатьевская летопись, 793, 804.

²⁶ Там само, 777, 793, 794.

якому вже князював Ростислав Михайлович у дитячому віці;

4) дипломатична – “вокняження” Ростислава Михайловича в Галичині було результатом антиволинської угоди між галицьким боярством і Михайлом Всеволодовичем, яких об’єднала спільна боротьба з братами-Романовичами, які набирали військово-політичної ваги наприкінці 1230-х рр., що примусило Белу IV Угорського відмовитись від підтримки свого конкурента в Галичині (події навколо намагань Романовичів піти походом на підтримку австрійського герцога Фрідріха II Сварливого проти імператора Фрідріха II Гогенштауфена²⁷).

Тому з Ростислава Михайловича не потрібно робити “маріонетки” в руках галицьких бояр чи угорського короля – тогочасні політичні реалії в Європі (“Велика хартія вольностей” 1215 р. в Англії, “Золота булла” 1222 р. в Угорщині) та Русі, зокрема, приводили до обмеження влади монархів на користь місцевих еліт, але це не свідчило про падіння могутності правителів, а радше навпаки. Під цим кутом зору постать юного Ростислава Михайловича є подібною до постаті молодого Данила Романовича: і той, і той, були “чужинцями” в Галичині; і перший, і другий в молодих літах були “маріонетками” в руках свого боярства; обидва шукали підтримки в Польщі та Угорщині; обоє були хоробрими воїнами, що не раз брали безпосередню участь в битвах.

Перед своїм від’їздом до Києва у 1238 р. Михайло Всеволодович відібрав у Данила Романовича Перемишль і, як пише літописець, “був тоді межі ними іноді мир, іноді війна”²⁸, тобто відбувались прикордонні сутички. Залишений у Галичині Ростислав Михайлович, скоріш за все, успішно стримував апетити свого конкурента на галицький престол, адже не міг би так просто, маючи відомості про перебування Данила Романовича в Холмі, на зламі 1238-1239 рр. зібрати сильне військо (бояри і кіннота) і рушити на литовські племена. Проте така нерозважливість молодого князя коштувала йому втрати Галичини – отримавши звістку про його відсутність в князівстві, Данило Романович увійшов до Галича, який без бою здали йому двірський Григорій Васильович і єпископ Артемій. Ростислав Михайлович, що йшов на допомогу оточеній столиці, дізнавшись про її падіння, відступив до Угорського королівства. Так Ростислав Михайлович вперше потрапив на його територію

²⁷ Леонтій Войтович. *Союз галицьких Романовичів з Австрією та Чехією у XIII ст. Проблеми слов’янознавства*. Вип. 56. (Львів, 2007), 55.

²⁸ Ипатьевская летопись, 777.

пройшовши шлях через Борсуків діл (тепер перевал Присліп у Марамурештському жудеці Румунії) до села Родна (тепер у жудеці Бистриця-Несеуд)²⁹.

Це був початок остаточного кінця могутності Чернігова: після втрати Галича Ольговичами, монголи, які здійснювали свій похід в Європу, взяли штурмом Чернігів (18 жовтня 1239 р.), якому на допомогу прийшов сіверський князь Мстислав Глібович, і підійшли до Києва, звідки втік до свого сина Ростислава в Угорщину Михайло Всеволодович. Невдовзі Київ потрапив до рук його супротивника – Данила Романовича, який поставив там для оборони досвідченого воєначальника – тисяцького Дмитра³⁰, тобто ненадовго об'єднав під своєю владою Волинь, Галичину і Київщину.

Почались нещасливі будні втікача, колишнього великого князя кийвського Михайла Всеволодовича. Спочатку князь Ярослав Інгварович вторгся у Київську землю, захопив у полон його дружину Олену (доньку Романа Мстиславича від першого шлюбу), яку, щоправда, швидко звільнив під тиском Романовичів. В Угорщині князь Михайло зі сином Ростиславом, який невдало добивався руки принцеси Анни, довго не затримались і, вигнані королем Белою IV, прибули на двір свого союзника і родича князя Конрада I Мазовецького. Після переговорів зі своїм ворогом, Данилом Романовичем (Джура Гарді слушно припускає, що зустріч князів могла відбутися в Холмі весною чи влітку 1240 р.³¹) була досягнута доволі успішна угода: Ростислав Михайлович отримував Луцьке князівство, а Михайлові Всеволодовичу був обіцяний Київ і повернута дружина Олена Романівна; крім того вигнанці отримали значні запаси продовольства: пшеницю, мед, худобу, овець. Але так тривало недовго. Дізнавшись про захоплення монголами Києва (6 грудня 1240 р.) Михайло Всеволодович із сином втекли спочатку до Конрада I, звідтам до Сілезії (де у м. Серадзь їх пограбували місцеві городяни-німці), а після Легніцької перемоги монголів (9 квітня 1241 р.) повернулися знову до Мазовії. Звідтам втікачі повернулися на Русь. Михайло Всеволодович став княжити в Києві (1241-1244 рр.), а Ростислав – у Чернігові, проте недовго³².

²⁹ Там само, 777–778.

³⁰ Там само, 782–785.

³¹ Джура Гарді. Остання зустріч Данила Романовича і Ростислава Михайловича, 198.

³² Ипатьевская летопись, 782–784, 789.

На той час в Галичині Данило Романович, повернувшись з Угорщини, де перечекував монгольський похід, намагався укріпити свою владу користуючись негараздами в середовищі місцевої боярської верхівки. Така можливість випала йому, коли всередині 1241 р. на князівський суд з'явилися двоє бояр-конкурентів: колишній двірський Григорій Васильович, який претендував на Перемишльське Підгір'я, та “попів онук” Доброслав Суддич (власник Пониззя, Бакоти і Коломиї). Данило і Василько Романовичі, порадившись між собою, не стали на чийсь бік, а наказали їх обох схопити, вважаючи бояр зрадниками³³.

В тому судженні Романовичів була частка правди. Наприкінці 1241 р. під Бакотою з'явилось військо чернігівського князя Ростислава Михайловича, який вперше вийшов з-під тіні свого батька і розпочав вести самостійну політику. У цьому поході князя підтримали болоховські князі (за однією версією, нащадки місцевої доруської племінної знаті³⁴; за іншою – представники волинських князів-Інгваревичів³⁵) та залишки його галицьких бояр-прихильників. Але через сильний опір місцевої залози на чолі з Даниловим печатником Кирилом князь зазнав під містом невдачі, а болоховці, які на той час були данники монголів, впали жертвою каральної експедиції під проводом князя Данила Романовича³⁶.

Однак на цьому намагання чернігівського князя здобути Галич не припинились. Його останній могутній прибічник – боярин Володислав Юрійович – на початку 1242 р. допоміг Ростиславу Михайловичу вдруге стати галицьким князем, за що отримав посаду тисяцького. Але, коли навесні того ж року під Галичем з'явилися війська Романовичів, Ростислав разом зі своїми прибічниками, в тому числі єпископ Артемій, відійшов аж до Щекотова (поблизу теперішнього Львова). До рук Романовичів потрапили декілька бояр-прибічників Ростислава, а його військо остаточно розбили монголи, які повертались з Угорського королівства. В самій Галичині Данило Романович

³³ Там само, 789–791.

³⁴ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3, 157; Микола Котляр. *Галицько-Волинська Русь*, 208; Олександр Баженов. *Історія та культура Середнього Подніпров'я IX – XIII століть*. (Кам'янець-Подільський, 2009), 179.

³⁵ Nicolas Baumgarten. Gènealoges et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle. *Orientalia Christiana*. № 35 (Roma, 1927), 60–62; Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, 504.

³⁶ Ипатьевская летопись, 791–793.

продовжував переслідувати своїх супротивників: сам очолив похід у район Бакоти і Каліуса на Дністрі, а його двірський Андрій без бою взяв Перемишль, де захопив арсенал (літописець згадує про понівечені луки-сагайдаки та шоломи-прилбиці), пограбував слуг місцевого єпископа і заарештував його півчого Митусу, «який колись із гордості» не хотів перед тим служити князеві Данилу³⁷.

Витіснений в Угорщину, яка приходила до тями після монгольського погрому, Ростислав Михайлович пробув там доволі довго і як показали подальші події, він вже більш ніколи не побачив своєї батьківщини – Чернігова. Близько 1244 р. він нарешті одружується на угорській принцесі Анні³⁸ та отримує у ленне володіння спочатку замок Фізер у Земпліні із селами Вишнево і Оріхово, а десь в першій половині 1245 р. – титул земплінського і березького жупана³⁹, тобто території, заселені переважно слов'янським населенням, де князь набрав нову дружину для наступного походу в Галичину.

У шлюбі Ростислава з Анною народилося шестеро дітей, доля яких склалася по-різному. Сини Михайло та Бела були господарями Мачви (загинули, відповідно, у 1270 і 1272 рр.), але не залишили по собі нащадків⁴⁰ (Леонтій Войтович вважає болгарського царя Івана III Асеня (1279-1280 рр.) сином Михайла Ростиславича⁴¹, хоча більшість істориків сходиться на думці, що той був сином царя Міца; це питання надалі залишається дискусійним⁴²). Донька Марія була дружиною двох болгарських царів Михайла I Асеня і Коломана II Асеня⁴³. Наступна донька Кунегунда була дружиною чеського короля Пржемысла II Оттокара (їхній син Вацлав II став одним з предків династій Габсбургів та Люксембургів) і чеського бургграф

³⁷ Там само, 793–794.

³⁸ Там само, 794.

³⁹ *Історія України*. Відп. ред. Юрій Сливка. (Львів, 2002), 107.

⁴⁰ Gustav Wenzel. Rosztizlaw galicziai herczeg, IV. Bela kiralyinak veje, 18–19; Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, 420; Його ж. *Галич у політичному житті Європи XI – XIV століть*, 215; Ondřej Šretr. *Kunhuta Uherská královna Česka*. (Praha, 2008), 7.

⁴¹ Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, 425–426.

⁴² Васил Златарски. *История на България през сръбнитъ вѣкове*. Т. 3, 553; John V. A. Jr. Fine. *The late medieval Balkans: a critical survey from the late twelfth century to the Ottoman Conquest*. (Ann Arbor, 1994), 196.

⁴³ Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, 420; Ondřej Šretr. *Kunhuta Uherská královna Česka*, 8.

Завіші Вітковича із Фалькенштейна (Розенберга)⁴⁴. Інша донька, Агрипина, одружилася з краківським і сандомирським князем Лешком II Чорним, з яким розлучилася між 1271-1274 рр.⁴⁵ Наймолодша донька, Маргарита, стала абатисою монастиря Марії на острові посеред Дунаю в районі Будапешта (тепер — це руїни монастиря св. Маргарити на однойменному острові)⁴⁶.

В 1244 р. до двору Бели IV прибув з Києва князь Михайло Всеволодович, але, як пише літописець, “король угорський і син його Ростислав честі йому оба не вчинили, і він, розгнівавшись на сина, вернувся до Чернігова”⁴⁷, звідкіля у 1246 р. поїхав до Бату-хана, просячи волості, де й був убитий з наказу хана путивльським боярином Доманом⁴⁸.

На нашу думку, ця суперечка мала не стільки родинний як політичний характер — Михайло Всеволодович, скоріш за все, хотів знову стати галицьким князем, відсунувши на другий план свого сина, з чим Ростислав і Бела IV рішуче не погодились. Адже в 1244 р. Ростислав Михайлович, отримавши допомогу від свого тестя, перейшов Карпати в бік Перемишля, де до нього приєдналось багато смердів (як правило, це були легкоозброєні піші вої). На р. Січниця, лівій притоці р. Вишня, його військо зіткнулось з ворожими силами, якими командували перемишльський князь Лев Данилович, белзький князь Всеволод Олександрович, двірський Андрій та стольник Яків Маркович. Князь Ростислав здобув перемогу завдяки перевазі в піхоті та втечі з поля бою князя Всеволода. Однак, головне військо під проводом Данила Романовича примусило військо Ростислава Михайловича до відступу в Угорське королівство⁴⁹.

Зрозумівши, що звичайним наскоком Галичину для свого зятя не здобути, Бела IV вирішив сформувати ширшу коаліцію. До неї увійшли краківський князь Болеслав V Сором'язливий

⁴⁴ Gustav Wenzel. Rosztizlaw galicziai herceg, IV. Bela kiralynek veje, 19; Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, 420; Ondřej Šretr. *Kunhuta Uherská královna Česka*, 21–62.

⁴⁵ Gustav Wenzel. Rosztizlaw galicziai herceg, IV. Bela kiralynek veje, 19–20; Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, 420; Ondřej Šretr. *Kunhuta Uherská královna Česka*, 8.

⁴⁶ Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, 420; Леонід Махновець. Іменно-особовий покажчик. *Літопис руський (за Іпатським списком)*, 495, 550.

⁴⁷ Ипатьевская летопись, 795.

⁴⁸ Там само, 795.

⁴⁹ Там само, 797.

(на той час реальну владу здійснювала його матір – Гремислава Ингварівна) та опозиційні Данилові Романовичу галицькі бояри. В свою чергу, князя Данила підтримали Конрад I Мазовецький та Міндовг Литовський⁵⁰.

Влітку 1245 р. коаліційне військо під проводом Ростислава Михайловича (окрім його дружини тут воювали угорські та польські полки під проводом, відповідно, ішпана Шопрона Фільнія (бана Філі) та сандомирського воєводи Флоріана Войцеховича Авданца) вторгнулося в Галичину з території Краківського князівства. Претендент легко оволодів Перемишлем, де зумів поповнити ряди своїх воїв, але не зумів захопити інше місто – Ярослав на р. Сян. Ростислав Михайлович почав готуватися до тривалої облоги, а в той же час під місто підійшло значне галицько-волинське військо під проводом Данила й Василька Романовичів.

17 серпня 1245 р. дійшло до остаточного розв'язання у сококарічній “війні за Романову спадщину” – Ярославської битви, детально задокументованої самим літописцем (вірогідно, її учасником)⁵¹.

Перша стадія битви розпочалась з атаки кінноти князя Ростислава, який залишив піхоту навпроти міських воріт, на передовий полк супротивника на чолі з двірським Андрієм, що прикривав головний полк князя Данила Романовича. Данилова допомога під командуванням белзького князя Всеволода Олександровича, колишнього сіверського князя Мстислава Глібовича і галицького боярина Василя Глібовича, не дійшла до передового полку і втекла назад до р. Сян. Незважаючи на це, двірський Андрій із залишками полку втримав свої позиції. Паралельно на правому фланзі зав'язалась січа між поляками і волинськими полками князя Василька Романовича. Фактично битва перетворилась на два паралельних зіткнення. Друга стадія битви розпочалась з розгортання угорців ішпана Фільнія на підтримку атаки князя Ростислава з метою розбити полк князя Данила. Проте, останній з допомогою стольника Якова Марковича і володимирського боярина Шелва, випередивши Фільнія, першим вступив у бій. Остаточно долю битви вирішила атака на угорців лівого флангу галицько-волинського війська – полку перемишльського князя Лева Даниловича під фактичним командуванням володимирського боярина Василька Гавриловича. Водночас полк Василька Романовича розбив

⁵⁰ Там само, 800–801.

⁵¹ Там само, 801–805.

своїх супротивників. Бачачи поразку свого війська, Ростислав Михайлович змушений був втікати з поля битви⁵².

Це була цілковита поразка Ростислава Михайловича в боротьбі за Галичину. Він утратив там своїх впливових прихильників: після битви були страчені тисяцький Володислав Юрійович та бан Фільній, а в полон потрапив Флоріан Авданц⁵³. Натомість це була найбільша перемога в житті Данила Романовича – справжнього творця Галицько-Волинської держави.

Після Ярославської битви Ростислав Михайлович більше не з'являється на руських землях і зникає з поля зору наших літописців. Десь у вересні 1246 р. у Зволені (тепер Центральна Словаччина), на зустрічі Бели IV і Данила Романовича, відбулось примирення короля з князем, скріпленого шлюбом княжича Лева Даниловича з принцесою Констанцією⁵⁴. Так Ростислав Михайлович втратив останню надію захопити галицький престол та позбувся своїх закарпатських володінь.

На чужині Ростислав Михайлович, який так і не відмовився від титулу галицького князя⁵⁵, досить швидко стає учасником австро-угорської боротьби, що завершилась поразкою австрійців у битві на р. Лейта (15 червня 1246 р.). Там загинув герцог Фрідріх II Сварливий, останній представник місцевої династії Бабенбергерів, як пише хроніст, від руки “короля Русі”, яким міг

⁵² Микола Костомаров. Князь Данило Романович Галицький. Костомаров М. Галерея портретів. (Київ, 1993), 63–64; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3, 59–62; Іван Крип'якевич. *Галицько-Волинське князівство*, 97; Володимир Александрович, Микола Котляр. *Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі*. (Київ, 2010), 94–96; Леонтій Войтович. *Король Данило Романович*, 123–124; Леонтій Войтович. *Галич у політичному житті Європи XI – XIV століть*, 200–202; Мирослав Волощук. “Русь” в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. (Івано-Франківськ, 2014), 327–328, 330; Леонтій Войтович, Юрій Овсінський. *Історія війн і військового мистецтва*. Т. 1. (Харків, 2017), 474–475; Николай Шефов. *Битвы России*. (Москва, 2006), 638–639; Віктор Мандзяк. *Битви української середньовічної та ранньомодерної історії*. (Львів, 2011), 378–379; Олександр Гуржій, Олександр Реєнт. *Славетні битви. Від Донбасу до Карпат. Від Києва до Криму*. (Київ, 2015), 49–52.

⁵³ Ипатьевская летопись, 801, 804.

⁵⁴ Джура Гарді. Остання зустріч Данила Романовича і Ростислава Михайловича, 195.

⁵⁵ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Т. 4. Vol. 1, 454; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3, 67.

бути, на думку істориків, тільки Ростислав Михайлович⁵⁶, що на той час був баном (правителем) Славонії (його титул так звучить – “illustri duce Gallitiae et bano totius Sclavoniae” (“світлий князь Галичини та бан всієї Славонії”) у королівській грамоті Бели IV, датованій 2 червня 1247 р.:⁵⁷). Тобто він не був звичайним королівським намісником, оскільки Славонію надавали в управління Арпадовичам (деколи з герцогським титулом, інколи з титулом бана). Позаяк Ростислав Михайлович надалі носив титул “короля Русі”, то йому не потрібно було мати герцогського статусу.

Невдовзі Ростислав Михайлович з рук Бели IV отримує титул, що відповідав його походженню і родичанню з королівською династією – титул господаря (у тогочасних угорських офіційних документах – *Dominus*) Мачви – провінції, до якої входили сербські землі під владою Угорщини. Хоча перша згадка про Ростислава Михайловича, як правителя Мачви, датується 28 червня 1254 р.⁵⁸, сербський історик Джура Гарді, поділяючи точку зору істориків Густава Венцеля і Моора Вертнера⁵⁹, вважає, що він отримав її набагато раніше – в тому

⁵⁶ František Palacký. O Ruském knížetu Rostislawowi, otci královný české Kunhuty, a rodu geho rozbor kritický, 34; Gustav Wenzel. Rostizlaw galicziai herczeg, IV Béla Magyar királynak veje, 7; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3, 68, 74; *Legendy a kroniky koruny uherské*. Příprava vydání R.Pražák; překlad D.Bartoňková, J.Nechutová. (Praha, 1988), 164; Norbert Mika. *Wálka o spadek po Babenbergach w latach 1246–1278*. (Racibórz, 2008), 16–21; Johannes Preiser-Kapeller. Von Ostarrichi an den Bosphorus. Ein überlick zu den Beziehungen im Mittelalter. *Pro Oriente Jahrbuch 2010*. (Wien, 2011), 66–77; Джура Гарді. Остання зустріч Данила Романовича і Ростислава Михайловича, 196; Александр Майоров. *Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв.* (Санкт-Петербург, 2011), 668–671; Віктор Мандзяк. *Битви української середньовічної та ранньомодерної історії*, 190; Алексей Мартынюк. *Князь Ростислав в битве на реке Лейте: “русский эпизод” австрийской истории*, 49–55; Леонтій Войтович. *Галич у політичному житті Європи XI – XIV століть*, 202–207.

⁵⁷ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Т. 4. Vol. 1, 454; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3, 67; Іван Франко. Причинки до історії України-Руси. *Грушевський М. Твори*. Т. 46. Кн. 1: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890–1914). (Київ, 2015), 396–397.

⁵⁸ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Т. 4. Vol. 1, 254; Vol. 2, 218; Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, 418.

⁵⁹ Gustav Wenzel. Rosztizlaw galicziai herczeg, IV. Bela kiralynek veje, 14; Mór Wertner. *Az Árpádok családí története*, 466.

ж таки 1247 р., а не в 1251 чи в 1254 рр., як це поширено в історіографії⁶⁰, адже, маймовірно, що королівський зять три-вальной час був без “князівського” маєтку й статусу в Угорщині, як гідної компенсації за Галичину⁶¹.

Нове володіння Ростислава Михайловича з центром у Белграді (теперішній столиці Сербії) охоплювало території між ріками Велика Морава і Дрина, що течуть паралельно і впадають, відповідно, в Дунай і Саву. Про адміністративний поділ князівства нам невідомо, але крім Мачви господареві була підвладна територія північно-східної Боснії (Бродський і Сребреницький комітати)⁶².

Треба підкреслити, що Бела IV не створював для свого зятя спеціальну територіальну одиницю, а тільки відродив її. Мачва (попередня назва Срем, по-латинськи *Sirmia*) протягом першої половини XIII ст. була місцевим відповідником апанажу⁶³, тобто частиною спадкових земельних володінь, що передавалася некоронованим особам королівської родини, а ті, в свою чергу, передавали їх у спадок своїм нащадкам, що вже носили титули князів.

На цю точку зору наштовхують наступні факти. Після захоплення угорцями Срему-Мачви володіли спочатку Маргарита, сестра короля Андрія II (від 1223 р. і до часу своєї смерті, рік якої невідомий), а потім її сини Вільгельм де Сент-Омер (1233–1238) та Калоян Ангел (приблизно 1238–1242) з титулами, відповідно, *dux Sirmii* та *Dominus Syrmie*. Новий правитель – Ростислав Михайлович – теж отримав титул *Dominus de Machou*, а після його смерті провінцією правили вдова Анна (1264–1270, *domina de Mazzo*) разом із синами Михайлом і Белою (1269–1272, *dux de Macho*). Після загибелі Бели Ростиславича чоловіча лінія цієї династії припинила своє існування, але після нетривалого правління банів з числа угорських магнатів впродовж 1272–1280 рр. Мачвою знову стали володіти особи королівської крові – королева-мати Єлизавета Куманка (1280–1282, *Ducissa de Machou*), а потім її зять, колишній король Сербії Стефан Драгутін (1284–1316) – перший сербський

⁶⁰ Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, 418; *Історія України*. Відп. ред. Юрій Сливка. (Львів, 2002), 107; Спиридон Палаузов. Ростислав Михайлович, 23.

⁶¹ Джура Гарді. Чи Ростислав Михайлович був баном Мачви?, 200.

⁶² Спиридон Палаузов. Ростислав Михайлович, 24–25.

⁶³ Петер Рокаи. “Gyletus dux Sirmii”. *Зборник Матице Српске за историју*. Т. 27. (1983), 127.

правитель, який правив з Белграда. Відповідно, Срем-Мачву XIII ст. недоцільно називати банатом, а князівством — статусом, який ця провінція втратила лише в часи короля Карла-Роберта Малого (від 1319 р.)⁶⁴.

Сам титул *Dominus* (господар) потрібно трактувати як аналог титулові *dux* (князь, герцог), який вживався замість угорського титулу XII ст. *urum* (господар), що був тотожним візантійському титулові *despot*, який надавався родичам імператора⁶⁵.

Про внутрішню політику Ростислава Михайловича нічого не відомо, але нам добре відома є його зовнішньополітична діяльність, яка була пов'язана не так із Сербією, де правив союзник Угорщини Стефан Урош I, як з Чеським королівством (Ростислав Михайлович разом з Белою IV влітку 1253 р. брав участь у спустошливому поході на Моравію, а під Тренчином (тепер Західна Словаччина) мав переможну сутичку із чеським загоном⁶⁶) та, особливо, з Болгарським царством, що переживало не найкращі часи.

Юний болгарський цар Михаїл I Асень у 1256 р. остаточно зазнав невдач у своїх війнах проти Сербії і Нікейської імперії та змушений був шукати шляхів перемир'я з імператором Феодором II Ласкарісом⁶⁷. Цар звернувся до свого тестя Ростислава Михайловича, з донькою якого, Марією, одружився в 1255 р.⁶⁸ Ростислав одразу вирушив з Белграда до Тирново (тодішньої болгарської столиці), а звідти — до Феодора II. Як пише Спіридон Палаузов, опираючись на свідчення Георгія Акрополіта: “Поява цього посередника в грецькому таборі, попереджена спеціальним з боку Михаїла посольством, справила сильне враження. Великі почесті були надані йому і його оточенню, і мир був підписаний з тим, щоб болгари віддали імператору фортецю Чепену. Ростислав, же, багато обдарований, вернувся до Тирново”⁶⁹.

⁶⁴ Джура Гарді. Чи Ростислав Михайлович був баном Мачви?, 199–202.

⁶⁵ Там само, 202.

⁶⁶ Джура Гарді. Остання зустріч Данила Романовича і Ростислава Михайловича, 199; Владимир Прокофьев. Ростислав Михайлович, русский князь XIII века, 131.

⁶⁷ Федор Успенский. История Византийской империи, 464–466.

⁶⁸ Васил Златарски. *История на Българската държава през сръбнитъ вѣкове*. Т. 3, 456-457, 462-464; John V. A. Jr. Fine. *The late medieval Balkans: a critical survey from the late twelfth century to the Ottoman Conquest*, 159.

⁶⁹ Георгий Акрополит. *Летопись великого логофета Георгия Акрополита*, 145–146; Спиридон Палаузовъ. Ростиславъ Михайловичъ, 46.

З цим епізодом пов'язана ще одна історія, що характеризує двояке ставлення до особи Ростислава Михайловича нікейського двору. Одразу ж після перемир'я до Феодора II прибув чоловік, безумовно знатний, який сповістив імператора, що Ростислав (Роз-Ур в грецькому літописі) дав брехливу клятву і що його зять, цар Михаїл I Асень, не прийме договору на жодних умовах. Феодор II спочатку схилився до версії незнайомця (“Пристрасть до грошей довела його [Ростислава – В. М.] до того, що він зважився на таку безчесну справу”), але після тривалої дискусії з великим логофетом Георгієм Акрополітом імператор змінив свою думку на протилежну, покаравши при цьому свого інформатора⁷⁰.

Як показали наступні події, Ростислав Михайлович не порушив даного слова і війна Болгарії з Нікейською імперією не розпочалась, але доля його зятя склалася трагічно. Михаїл I Асень, якого болгарські бояри (боляри) почали уважати за угорського васала, впав жертвою дворцевого перевороту – був убитий на полюванні своїм двоюрідним братом Коломаном. Щоб утриматися при владі вбивця вирішив примусити колишню царицю Марію Ростиславівну вийти за нього заміж. У той же час звістка про вбивство Михаїла I Асеня досягла Белграда і Ростислав Михайлович спішно виступив з військом до Тирново на порятунок доньки. Це була остання військова кампанія нашого героя. На початку 1257 р. Ростислав Михайлович зайняв Тирново, звідки вигнав Коломана II Асеня, а сам повернувся до Відіна, де проголосив себе царем Болгарії⁷¹ (тобто здобув суверенний титул) і в грамотах почав вживати титулатуру “князь Галичини та цар Болгарії” – “dux Galicie et imperator Bulgarorum”⁷².

Це не була виняткова подія в часи середньовіччя, коли васал одного сеньйора ставав окремим сувереном, але зберігав відносини васалітету зі своїм сеньйором. Класичним прикладом можуть слугувати оммажі окремих англійських королів з династії Плантагенетів Капетінгам за свої французькі володіння.

⁷⁰ Георгий Акрополит. *Летопись великого логофета Георгия Акрополита*, 147–151; Федор Успенский. *История Византийской империи*, 467.

⁷¹ Георгий Акрополит. *Летопись великого логофета Георгия Акрополита*, 175–176; Спиридон Палаузовъ. *Ростиславъ Михайловичъ*, 46–47; Васил Златарски. *История на Българската държава презъ сръднитъ вѣкове*. Т. 3, 465–471; John V. A. Jr. Fine. *The late medieval Balkans: a critical survey from the late twelfth century to the Ottoman Conquest*, 170–171.

⁷² Федор Успенский. *История Византийской империи*, 491.

Як бачимо, Ростислав Михайлович, маючи царський титул, став сувереном, під владою якого були об'єднані болгарські та частина сербських земель, а Нікейська імперія отримала б серйозного ворога на Балканах, який користувався б відвертою підтримкою Угорщини. Однак, Ростислав не отримав підтримки серед більшості болгарських вельмож, “оскільки завзяті та зарозумілі боляри відмовилися мати за царя чужоземного князя й васала Угорщини”⁷³.

У 1257 р. в Тирново було проголошено царем боярина Міцу, одруженого на сестрі покійного Михайла I Асеня⁷⁴. Спирідон Палаузов помилково вважав його за Михайла Ростиславича (ім'я “Міцо” скорочено

від імені “Михайло”)⁷⁵, натомість Джон Файн правильно вказав, що ім'я “Міцо” це скорочений варіант імені “Дмитро”⁷⁶.

Однак зніжений характер Міци викликав невдоволення в середовищі бояр і вони вибрали нового царя Болгарії – серба Костянтина Тиха, який, щоб “влада його була благовидною і щоб вважали його правителем по праву спадковості”⁷⁷, розвівся зі своєю дружиною й одружився на Ірині, доньці імператора Феодора II Ласкаріса і онуці болгарського царя Іоанна II Асеня. Новий тирновський цар вигнав свого попередника до Меземврії⁷⁸. Невдовзі Міца загинув і з його вдовою одружився син Ростислава – Михайло⁷⁹.

У той же час Ростислав Михайлович надалі утримував під своєю владою східну частину Болгарського царства зі столицею у Відині і продовжував відігравати провідну роль у

⁷³ Френсіс Дворнік. *Слов'яни в Європейській історії та цивілізації*. (Київ, 2005), 92.

⁷⁴ Спиридон Палаузовъ. Ростиславъ Михайловичъ, 47; Васил Златарски. *История на Българската държава презъ срѣднитъ вѣкове*. Т. 3, 471; John V. A. Jr. Fine. *The late medieval Balkans: a critical survey from the late twelfth century to the Ottoman Conquest*, 172.

⁷⁵ Спиридон Палаузовъ. Ростиславъ Михайловичъ, 51.

⁷⁶ John V. A. Jr. Fine. *The late medieval Balkans: a critical survey from the late twelfth century to the Ottoman Conquest*, 172.

⁷⁷ Георгий Акрополит. *Летопись великого логофета Георгия Акрополита*, 175.

⁷⁸ Там же, 175–176; Спиридон Палаузовъ. Ростиславъ Михайловичъ, 49–50; John V. A. Jr. Fine. *The late medieval Balkans: a critical survey from the late twelfth century to the Ottoman Conquest*, 172.

⁷⁹ Mór Wertner. *Az Árpádok családi története*, 473.

зовнішній політиці Бели IV, що у 1259 р. розпочав війну за Штирію, де правив його бунтівний син Стефан, та Австрію — з чеським королем Пржемислом II Оттокаром, своїм давнім супротивником. Розв'язка конфлікту настала у битві під Крессенбрунном (тепер Австрія) 12 липня 1260 р., де у складі угорського війська воювали також болгари та боснійці (прислані Ростиславом Михайловичем, й гіпотетично очолені ним⁸⁰), і галицька дружина на чолі з Данилом Романовичем, який переховувався в Угорщині від монголів⁸¹. Бела IV програв цю битву за Штирію і наступного року у Відні був підписаний мирний договір між Чехією і Угорщиною. Цікаво, що цей мир між обома ворогуючими королівствами було доручено укласти сербському цареві Стефану Урошу I та Ростиславу Михайловичу⁸², чим підтверджувався його статус суверена, як царя Болгарії. Окрім того, Віденський мир 31 березня 1261 р. виявився важливою віхою і в родинному житті Ростислава Михайловича — його донька Кунегунда 25 жовтня 1261 р. стала новою дружиною Пржемисла II Оттокара⁸³.

Після цього Ростислав Михайлович вдався до спроби цілковитого захоплення Болгарії. Тільки тим можна пояснити похід у 1262-1263 рр. угорського війська на чолі з королевичем Стефаном, швагром князя-царя, до Тирново, що завершився невдачею⁸⁴.

Таким чином, Ростислав Михайлович тримав під владою Мачву, Бродський і Сребреницький комітати в Боснії, та Східну Болгарію аж до самої смерті, що настала перед 15 липня 1264 р.⁸⁵ (цікаво, що того ж літа помер і головний його супер-

⁸⁰ Gustav Wenzel. Rosztizlaw galicziai herczeg, IV. Béla királynak veje, 9; Джура Гарді. Остання зустріч Данила Романовича і Ростислава Михайловича, 202; Владимир Прокофьев. Ростислав Михайлович, русский князь XIII века, 145.

⁸¹ Izidor Szaraniewicz. Die Hypatios-Chronik als Quellen. *Beitrag zur österreichischen Geschichte*. (Wien, 1872), 84, 144–145; Мирон Кордуба. Участь Данила в битві під Крессенбрунн. *Записки НТШ*. Т. 10. (Львів, 1896), 1-2; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3, 76, 519; Norbert Mika. *Walka o spadek po Babenbergach w latach 1246–1278*, 58–60; Леонтій Войтович. *Галич у політичному житті Європи XI – XIV століть*, 209–210.

⁸² Спиридон Палаузовь. Ростиславъ Михайловичъ, 47.

⁸³ Джура Гарді. Остання зустріч Данила Романовича і Ростислава Михайловича, 196.

⁸⁴ Спиридон Палаузовь. Ростиславъ Михайловичъ, 50–51.

⁸⁵ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Т. 4. Vol. 3, 197–198;

ник у боротьбі за галицький престол – король Данило Романович). Князівство Мачва було поділене між його двома синами Михайлом і Белою, а Відін у 1265 р. перейшов до Болгарії, де правив Яків-Святослав⁸⁶, який, як вважають, був споріднений із галицькою княжою родиною⁸⁷.

Отже, динамічна, цікава та бурхлива біографія Ростислава Михайловича значно доповнює наші знання з історії України та країн Центрально-Східної та Південно-Східної Європи XIII ст. Він був гідним довготривалим конкурентом князя Данила Романовича у боротьбі за галицький престол і важливим союзником угорського короля Бели IV, перебуваючи на чужині.

Vetera Monumenta hitorica Hungariam sacram illustrantia. Т. 1. Ab. A. Theiner. (Romaе, 1859), 273; Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, 418.

⁸⁶ John V. A. Jr. Fine. *The late medieval Balkans: a critical survey from the late twelfth century to the Ottoman Conquest*, 175.

⁸⁷ Вікторія Любашенко. Кормча книга: сторінка з українсько-болгарських взаємин. *Проблеми слов'язознавства*. Вип. 58. (Львів, 2009), 58.

Victor MANDZIAK. ILLUSTRUM DUCE GALLITIAE ET BANO TOTIUS SCLAVONIAE, DOMINUS DE MACHOU ET IMPERATOR BULGARORUM.

The biography of little-known figure of Ukrainian history – Rhostyslav Mykhaylovych (near 1219 – 1264), Prince of Novgorod the Great (1230–1231), of Halych (1236–1238, 1242), of Lutsk (1240), and of Chernihiv (1241–1242), Lord of Bereg and Zemplin (1245–1246), Ban of Slavonia (1246–1247), Dominus of Mačva (1247–1264), Tsar of Bulgaria (1257–1264) is considered in the article. He was not the simple marionette of the Halychyna boyars or Hungarian king, but was a brave warrior and adroit politician that tried to govern in the conditions of limitation of princely power from the side of strong boyars.

Why did the Galician elite support Rhostyslav Mykhaylovych until his final defeat in 1245? There are four reasons: 1) dynastic – Rhostyslav Mykhaylovych was the grandson of Roman Mstyslavych on the female line, so he could claim the throne of Galicia, representing a side branch of the heirs of the first Galician-Volyn prince; 2) objective – the new and little-known prince in the principality was not popular with the people, and therefore had to rely on local powerful boyar families; 3) subjective - the political inexperience of the 20-year-old prince made him, in the opinion of the boyars, the perfect embodiment of a limited sovereign power; 4) diplomatic - the reign of Rhostyslav Mykhaylovych in Galicia was the result of an agreement between the Galician boyars and Mykhaylo Vsevolodovich, who was united in a joint struggle against the Danylo Romanovich; later his father-in-law, the Hungarian King Bela IV, joined the coalition.

Key words: *Rhostyslav Mykhaylovych, Prince of Halych, Ban of Slavonia, Dominus of Mačva, Tsar of Bulgaria, Mykhaylo Vsevolodovich, Danylo Romanovich, Béla IV of Hungary.*

Леонтій ВОЙТОВИЧ

УГОРЩИНА І ПОЛЬЩА В БОРОТЬБІ ЗА СПАДЩИНУ РОМАНОВИЧІВ (1340–1434): ВИТОКИ, ПОДІЇ, НАСЛІДКИ

У дослідженні детально проаналізовані витoki, перебіг подій та наслідники боротьби за Спадщину Романовичів, головними учасниками якої були угорські та польська королівські династії. Звернена увага на практику успадкування престолів Рюриковичів і перші спроби угорських Арпадів взяти участь у боротьбі за галицький престол. Грунтовно розібрано права всіх можливих претендентів на спадщину Романовичів під час першої 1323 р. та другої 1340 р. династичних криз. Встановлено, що найбільш легітимними були права Любарта-Дмитра Гедиміновича, який боровся за повне відновлення королівства Русі протягом 1340–1383 рр. Але у цій боротьбі окрім підтримки частини місцевої еліти він міг розраховувати тільки на дружини молодших литовських князів, яким він роздав уділи на Волині, та допомогу Золотої Орди, яка з середини XIV ст. вступила у затяжний період стагнації через боротьбу за ханський трон. Вже через ці фактори ініціатива перейшла до польського короля Казимира III, легітимні права якого були найменш обґрунтованими, тому він визнав такими права угорської сторони, втягнувши у цю боротьбу останню. Особлива увага зосереджена на різних етапах цієї боротьби і чинниках та особистостях, які на них впливали і, зрештою, зробили можливою фактичну польську окупацію галицької частини королівства Русі, використовуючи внутрішні труднощі Угорщини та Литви у 1387–1393 рр. Розібрано діяльність останніх галицьких князів Володислава Опольського і Сцібора з Сціборжиць, а також всі намагання угорської сторони повернути втрачені території наприкінці XIV – на початку XV ст. і причини невдач цих спроб. У дослідженні вперше розглянено всі сторони боротьби за спадщину Романовичів, включаючи династичні, релігійні і нумізматичні аспекти. Показані наслідки цієї боротьби.

Ключові слова: королівство Русі, спадщина Романовичів, Арпади, П'ясти, Анжуйська династія, Любарт-Дмитро Гедимінович, Казимир III, Людовик Анжуйський, Владислав Ягайло, Сігізмунд Люксембург.

Повернення до проблеми дослідження боротьби за спадщину Романовичів¹ зумовлене перш за все тим, що більшість сучасних польських істориків залишаються в полоні патріотичного *Казимирівського міфу* про приєднання галицьких земель до Польського королівства у 1340 р.², а сучасні російські істо-

¹ Леонтій Войтович. Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки.* № 22. (Луцьк, 2009), 120–127; Його ж. Польща, Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів. *Проблеми слов'янознавства.* Вип. 59. (Львів, 2010), С. 52–66; Його ж. Польський король Казимир III і боротьба за спадщину Романовичів. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* Вип. 46. (Львів, 2011), 2–26; Idem [Wojtowycz L.]. Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki. *Kazimierz Wielki i jego państwo. W siedemsetną rocznicę urodzin ostatniego Piasta na tronie polskim* / Pod red. Jacka Maciejewskiego i Tomasza Nowakowskiego. (Bydgoszcz, 2011), 47–66; Його ж. Князь Юрій-Болеслав Тройденевич: ескіз портрету. *Княжа доба: Історія і культура.* Вип. 5. (Львів, 2011), 209–221; Його ж. Заключительний етап боротьби за “королевство Руси”. *Вестник Удмуртського університета.* Серія 5. История и филология. Вип. 3. (Ижевск, 2012), 10–15; Його ж. Портрет князя Володислава Опольського на повний зріст. Sperka J. *Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 – 6 lub 18 maja 1401).* – Kraków, 2013. – 508 s. *Княжа доба: Історія і культура.* Вип. 7. (Львів, 2013), 314–319; Його ж. Казимирівська легенда: подолання стереотипів. *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Вип. 19–20. (Дрогобич, 2017), 95–117; Idem [Wojtowycz L.]. Fenomen halickich bojarów i ich stosunki z książętami. *Średniowieczni władcy i ich otoczenie. Materiały V Kongresu mediewistów Polskich.* Т. 5. Pod red. J. Sperki, K. Kollingera. (Rzeszów, 2018), 31–51; Його ж. Галицьке лицарство другої половини XIV століття. *Галич і Галицька земля. До 1120-річчя першої писемної згадки про Галич.* (Галич, 2018), 283–299; Його ж. Жидачівське князівство: епізод з історії української державності. *Жидачівщина.* Вип. 1. (Львів–Жидачів, 2018), 41–47; Його ж. Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434): між стереотипами та історичною правдою. *Княжа доба: історія і культура.* Вип. 12. (Львів, 2018), 121–142; Його ж. Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434 рр.): нумізматичний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* Спеціальний випуск: на пошану професора Романа Шуста. (Львів, 2019), 67–82.

² Григорій Савчук. Захоплення Львова Казимиром III у польській історіографії другої половини XIX – першої половини XX століття. *Історичні та культурологічні студії.* Вип. 5. (Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013), 134–151; Леонтій Войтович. Казимирівська легенда: подолання стереотипів. *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Вип. 19–20. (Дрогобич, 2017), 95–117.

рики весь наступний період подають як боротьбу між Польщею, Литвою та Золотою Ордою³. Відсутність реакції українських істориків сприймається як мовчазна згода з подібними висновками. Певний поштовх до публікації дали і дискусії, які розгорнулися в ході обговорення доповідей автора на останніх наукових конференціях⁴ стосовно активності і змін позицій Угорщини і Польщі в ході цієї боротьби, витоків і чинників, які впливали на ці аспекти.

³ Искандер Измайлов. Войны на Западе. Польша и Литва. *История татар с древнейших времён*. Т. 3. Улус Джучи (Золотая Орда) XIII – середина XV вв. (Казань, 2009), 518–528; Роман Хаутала. От Бату до Джанибнка: Военные контакты Улуса Джучи с Польшей и Венгрией. *Золотоордынское обозрение*. (Казань, 2016), № 3, 485–528; Его же. Противостояние между Улусом Джучи и католической Европой с середины XIII до середины XIV века. *Золотая Орда в мировой истории*. (Казань, 2016), 371–384.

⁴ Дискусії за доповідями Л. Войтовича: “Дискусійні проблеми історії Галицько-Волинської держави” (Науковий семінар історичної секції НТШ “Галицько-Волинська держава у світлі сучасних досліджень”. Львів, 1 березня 2018 р.); “Галицьке лицарство другої половини XIV століття” (Галич і Галицька земля. Науково-практична конференція. Галич, 25 жовтня 2018 р.); “Жидачівська земля в період боротьби за спадщину Романовичів” (Другі Жидачівські читання. Жидачів, 30 листопада 2018 р.); “Сілезькі та галицькі лицарі у християнському війську в битві під Нікополем 28 вересня 1396 р.” (IX Międzynarodowa konferencja naukowa *Colloquia Russica* “Ruś a Polska (X–XIV w.)”. Przemyśl, Polska. 5–8 grudnia 2018 г.); “Коли Галицька земля стала частиною Польського королівства (“різновеселі” нотатки на маргінесі досліджень кінця XIX – початку XXI ст.)” (Наукова конференція “Західноукраїнські землі Княжої доби”. Львів, 30 січня 2019 р.); “Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434): подолання стереотипів” (Звітня наукова конференція Львівського національного університету ім. І. Франка за 2018 рік. Львів, 5 лютого 2019 р.); “Галицька земля в дослідженнях кінця XIX – початку XXI ст.” (Наукова конференція “Проблеми музейної археології. До 100-річчя від народження археолога Володимира Шелом’янцева-Терського”. Львів, 21 лютого 2019 р.); “Актуальні проблеми історії Галицької і Волинської земель” (Наукова конференція Галицько-волинська держава як феномен політичної історії Русі (до 820-річчя утворення)”. КЗ ЛОР “Історико-краєзнавчий музей”, Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка. Львів-Винники, 17 травня 2019 р.); “Тустань в період боротьби за спадщину Романовичів (1340–1434)” (IV Міжнародна науково-практична конференція “Пам’ятки Тустані в контексті освоєння Карпат. Проблеми збереження їх збереження та використання”, Львів-Урич, 6–7 червня 2019 р.).

Практика успадкування престолів. В усіх європейських династіях, як і всіх європейських народів, існували традиції і правила успадкування престолів, рухомого і нерухомого майна. Тому неможливо погодитися з твердженнями, ніби у Русі і у династії Рюриковичів таких традицій і правил не існувало⁵. Рюриковичі були споріднені з багатьма європейськими династіями, крім того, існувала сувора регламентація успадкування у купців, дружинників і, навіть, смердів, засвідчена в угодах з Візантією початку X ст., різних редакціях “Руської правди” та княжих статутних грамотах. Перш за все, Русь принципово не відрізнялася від сусідніх держав, подібно як династія Рюриковичів від сусідніх пануючих династій. Взаємини всередині династії базувалися на традиційному родовому праві старшого, тобто того, хто був ближчим до засновника роду за родовим рахунком. Ця проблема достатньо повно висвітлена як у старшій, так і в новішій літературі⁶. Модерна концепція колективного сюзеренітету Рюриковичів у Київській Русі, яку висунув Олександр Назаренко⁷, не підтверджується жодними джерелами і не знаходить аналогій в інших тогочасних державах, застережень стосовно неї значно більше, ніж аргументів на її підтримку⁸. Сама природа влади виконавчої (середньовічні правителі були правонаступниками військових вождів) не допускає поняття колективного сюзеренітету. Така влада завжди була персональною. Колективна влада допустима тільки в суспільствах демократичних і то винятково як влада законодавча. Звичайно, не були виключенням серед європейських династій і Рюриковичі. Крім того при тодішніх засобах зв’язку практично неможливо

⁵ Игорь Фроянов. *Киевская Русь. Очерки социально-политической истории*. (Ленинград, 1980), 45–46; Олексій Толочко. Особливості міжсеньйоріальних відносин у період феодальної роздробленості Давньої Русі XII–XIII ст. *Феодалізм в Україні*. (Київ, 1990), 30.

⁶ Сергей Соловьев. *История России с древнейших времен*. Кн. 2, т. 3–4. (Москва, 1998), 7–32; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3. (Київ, 1993), 222–227; Александр Пресняков. *Княжое право в Древней Руси*. Очерки по истории X–XII столетий. Лекции по русской истории. Киевская Русь. (Москва, 1993), 7–135, 181–184, 386–470; Михаил Свердлов. *Генезис и структура феодального общества в Древней Руси*. (Ленинград, 1983), 194–199.

⁷ Александр Назаренко. Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью (X–XI вв.). *Древнейшие государства на территории СРСР*. Материалы и исследования. 1985 г. (Москва, 1986), 149–156.

⁸ Алексей Толочко. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. (Київ, 1992), 57–66.

прийняти навіть просте рішення, коли один з співправителів знаходиться у Києві, а інший – у Володимирі на Клязьмі. Звичайно, слабкістю окремих правителів користалися їх більш енергійні родичі, змушуючи приймати потрібні їм рішення. Окремі князі земель періодично взагалі не звертали уваги на київських сюзеренів, а в міру збільшення числа удільних князівств Рюриковичі все більше схилилися до створення колективного органу на зразок *рейхстагу* – з’їзду князів *Священної римської імперії германської нації*, чий державний устрій був подібним. І такі князівські з’їзди – *снеми* періодично мали місце як загальноруського масштабу так і в окремих землях. Роман Мстиславич на початку XIII ст. за зразком цієї ж імперії пропонував узаконити вибори сюзерена Русі, щоб припинити боротьбу за київський престол, але не отримав підтримки князів інших земель⁹. Пошуки аналогів у Римській імперії зовсім некоректні: римські дуумвірати і триумвірати на практиці були поділом земель і правитель кожної частини провадив самостійну політику, яка викликала спротив у Римі і закінчувалася черговою громадянською війною. Розгортання чергових апріорних версій – данина давньому російському постулату про особливий розвиток руського (у їхньому розумінні російського) суспільства, відмінного як від інших європейських моделей (“умом Россию не понять, аршином общим не измерить”). В реальності ж джерельні підстави для тверджень про колективний сюзеренітет і дуумвірати виявляються звичайною фікцією. Так участь Василька Романовича у багатьох спільних рішеннях виглядає результатом редагування Галицько-Волинського літопису його сином Володимиром Васильковичем, який намагався підняти роль батька, загалом не дуже діяльного і рішучого князя¹⁰. Так літом 1240 р. Данило Романович “раду вчинив із братом своїм пообіцяв Київ йому Михайлові” (“Даниль же

⁹ Див.: Александр Майоров. Из истории внешней политики галицко-волинского князя Романа Мстиславича. *Дънеслово. Збірник праць на пошану дійсного члена НАН України Петра Толочка з нагоди його 70-річчя*. (Київ, 2008), 51–57; Його ж. *Галицько-волинський князь Роман Мстиславич: володар, воїн, дипломат*. Т. 1. (Біла Церква, 2011), 155–174; Его же. *Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв.* (Санкт-Петербург, 2011), 19–442.

¹⁰ Николай Котляр Галицко-Волинская летопись (Источники, структура. Жанровые и идейные особенности. Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1995 г. (Москва, 1997), 147–149 154.

свѣѣ створи со братѣ си обѣща емоу Киевѣ Михайлови”¹¹), але сам дав Ростиславу Михайловичу Луцьк (“а снѣви его Ростиславоу вдасть Лоуческъ”¹²), як і належало сюзерену. Зрештою і коронація, на якій Василько Романович разом з Левом Даниловичем були тільки почесними гостями, та подальші дії Данила Романовича не залишають підстав для тверджень про дуумвірат.

Спостереження за практикою успадкування княжих престолів, відображеною джерелами, у співставленні з практикою спадкування у скандинавських, звідки походили Рюриковичі, та сусідніх державах¹³, дозволило виявити певні її закономірності:

1. Головним критерієм було родове право, згідно якого старший в роді Рюриковичів успадковував київський престол і сюзеренітет (фактичний чи номінальний) над Руссю. На практиці це означало, що син не міг успадкувати батьківський престол, якщо живими залишалися його дядьки, молодші брати померлого володаря. Саме тому старенький Судислав Володимирович залишався небезпечним для його племінників Ярославичів і вони змусили його прийняти чернецтво. Але діти старшого брата зберігали перевагу над своїми двоюрідними братами. Теж саме правило діяло і в різних землях та удільних князівствах. Володимир Мономах першим порушив це головне правило, коли, скориставшись вже архаїчним апаратом віча, після смерті Святополка Ізяславича провів своє “закликання” на князівський престол, після чого до самої монгольської навали протистояння Мономаховичів з Ольговичами стали стрижнем міжкнязівських стосунків. Значення права найстаршого за родовим рахунком прямого спадкоємця “по мечу” демонструє доля Ростислава Івановича, сина Івана Берладника, якому угорці поспішили прикласти до ран отруту¹⁴.

2. Вже сини Володимира Святославича порушили це правило, виключивши з числа претендентів на київський престол нащадків старшого брата Ізяслава. Цей прецедент і народив пізнішу практику ізгойства серед князів, за якою внук втрачав

¹¹ Ипатьевская летопись, 783.

¹² Там само, 783.

¹³ Див.: Leontiy Wojtowycz. Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki *Kazimierz Wielki i jego państwo. W siedemsetną rocznicę urodzin ostatniego Piasta na tronie polskim*. Pod red. J. Maciejewskiego i T. Nowakowskiego. (Bydgoszcz, 2011), 52–55.

¹⁴ Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. (Москва, 2001), 664–665.

право на князівський престол, якщо його батько помер раніше за діда. Можливо, що це перше обмеження числа спадкоємців походить ще із звичаєвого права доби *дружинних держав* (племінних князівств-суперсоюзів і об'єднань), коли спадкоємець князя-вождя мусив опиратися на його авторитет і славу. Напевно ця практика успадкування була закріплена у т. з. „заповіті Ярослава Мудрого”, який дійшов до нас в обробці книжників Володимира Мономаха та його сина Мстислава. Це правило зберігалося довго. Згідно цього правила і князі Острозькі, чий предок Роман Данилович загинув бл.1260-1261 рр. (за життя батька), вилучалися з числа спадкоємців короля Данила, а син Романа – Василько мусив вдовольнитися Слонімським князівством у володіннях батька та діда по материнській лінії¹⁵.

3. З'їзд князів – Любецький снем у 1097 р. закріпив за кожною гілкою батьківські володіння. З того часу *снем* перетворюється на державний інститут (на зразок рейхстагу сусідньої Священної Римської імперії германської нації). Це нерегулярне зібрання Рюриковичів під головуванням київського князя (а пізніше в окремих землях старших князів цих земель) займалося врегулюванням міжкнязівських відносин. Рішення *снему* скріплювалося клятвами його учасників, як і міжнародні угоди, і на перших порах мали силу загальнодержавних законів. Так проти порушника рішень снему 1097 р. волинського князя Давида Ігоревича виступила коаліція, яку мусив, навіть всупереч власним бажанням, зібрати київський князь Святополк Ізяславич. Порушника було покарано, а ухвали Любецького снему підтверджено на снемі 1100 р. у Витичеві. Витичевський снем, здається, навіть відновив у Смоленську нащадка Ігоря Ярославича, таким чином визнавши рішення Ярославичів незаконним і декларуючи право кожної гілки володіти батьківським спадком¹⁶.

4. Всередині земель князі продовжували переміщатися з „молодшого” столу на „старший”, подібно до того як це було загалом на Русі до Любецького снему, коли Ярослав Мудрий починав княжити в Ростові, пізніше перейшов у Хольмгард на місце померлого старшого брата Вишеслава, а вже з-відти потрапив до Києва. Наприклад, при кожній зміні князя в

¹⁵ Nicolas de Baumgarten. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle. *Orientalia Christiana*. № 35, maio. (Roma, 1927), 50–51.

¹⁶ Владимир Янин. Междукняжеские отношения в эпоху Мономаха и „Хожделение игумена Даниила”. *Труды Отдела Древнерусской литературы*. Т. 16. (Москва, 1960), 112–131.

Чернігові проходив перерозподіл престолів у всій Чернігівській землі. Так князь Ігор Святославич спочатку княжив у Путивлі (1161–1164), перейшов у Курськ (1164–1178), звідти у Новгород-Сіверський (1178–1198) і, накінець, у Чернігів (1190–1202). Напевно був правий Василь Сергеевич, вважаючи, що такий перерозподіл закріплювався відповідними угодами¹⁷. Принаймі збирався місцевий снем і давалися відповідні клятви та присяги. Ольговичі у 1206 р. поширили принципи Любецького снему на Чернігівську землю, тобто кожен пагінець обох гілок Ольговичів отримав свою „отчину”. Подібне було здійснено у Полоцькій землі після повернення місцевої династії із заслання, Волинській землі у 1170 р., коли вмираючий Мстислав Ізяславич з братом Ярославом розділили Волинь на дві частини: Луцьку (Східну) та Володимирську (Західну), Туровській землі – нарікінці XII–XIII ст.

5. З візантійської практики, напевно, перейшло право успадкування за заповітом. Заповіт померлого князя мав незаперечний авторитет. Володимир Василькович заповів Володимирське і Берестейське князівства молодшому з двоюрідних братів – Мстиславові і навіть такий рішучий князь як Лев Данилович не наважився порушити цього заповіту. У подібній ситуації московські князі отримали Переяслав-Заліський. Як і у Візантії успадкування за заповітом відкривало дорогу до влади бастардам, тобто синам від коханки або наложниці. Прикладом може служити Олег Ярославич, син Ярослава Осмомисла від Насті з Чагрович¹⁸.

6. Претенденти з числа більш далеких родичів (двоюрідних, троюрідних) розглядалися тільки при відсутності спадкоємців по материнській лінії, тобто „по кужелю”.

7. Успадкування „по кужелю” могло бути запозиченим із скандинавської практики. Причому успадковувати можна було навіть за мачухою, яка за церковними канонами вважалася матір’ю. Так отримали Галицьку землю Ігоревичі. Але молодший Роман Ігоревич повів боротьбу з старшим Володимиром, вважаючи себе прямим спадкоємцем Ярослава Осмомисла, тоді як Володимир та Святослав були синами від першої дружини. В успадкуванні „по кужелю” першість мали дочки останніх володарів в порядку старшинства (тобто їх мужі), а далі

¹⁷ Василий Сергеевич. *Вече и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей*. Исторические очерки. (Москва, 1867), 122–272.

¹⁸ Ипатьевская летопись, 657.

діти найближчих родичок останнього володаря (дочок, сестер в порядку старшинства і т. д.). Через це і претензії Мстислава Мстиславича Удатного на Галицьку спадщину визнали всі без вагань, а інші претенденти (Данило Романович чи угорський принц Андрій) спішили закріпити свої претензії одруженням з його дочками. Підстави іншого принца Калмана, який був лише правнуком Єфросинії Мстислави в порівнянні з Андрієм були мізерними, тому угорський король підтримав Андрія, незважаючи на те, що Калман був коронований папою. Пізніше і Гедиміновичі закріплювалися на руських престолах через одруження з дочками останніх володарів.

8. Важливе значення мали легітимність розводу і шлюбу. Так Ростислав Рюрикович міг претендувати на Галицьку спадщину лише як старший брат Предслави, дружини Романа Мстиславича, у якої не було синів за умови, що розвід Романа Мстиславича його тесть Рюрик Ростиславич вважав нелегітимним (другий шлюб Романа відбувся до насильного постриження його першої дружини), а, значить, і дітей від цього шлюбу – бастардами, яких батько не встиг адоптувати. Подібні підстави могли використати і Михайло Всеволодович, одружений з дочкою Романа та Предслави, та його син Ростислав.

9. Зміни у практиці успадкування під ординським впливом почала запроваджувати московська династія лише з кінця XIV ст.¹⁹.

Перші спроби Арпадів. Угорські Арпади першими спробували скористатися родинними зв'язками для опанування галицького престолу. Король Бела III доводився племінником Ярославу Осмомислу²⁰, у 1188 р. він прийняв його сина Володимира

¹⁹ Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі. Портрети еліти*. (Біла Церква, 2006), 27–42.

²⁰ У 1117 р. відновлення галицько-угорського союзу було скріплено шлюбом сина перемишльського князя Володимирка Володаревича з сестрою короля Стефана II, дочкою короля Калмана Книжника (Николай Баумгартен. *Первая ветвь князей Галицких: потомство Владимира Ярославича. Летопись Историко-родословного общества*. Вып. 4 (16). (Москва, 1908), 8–9; Nicolas de Baumgarten. *Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle*, 16; Julius Forssman. *Die Beziehungen altrussischer Furstengeschlechter zu Westeuropa*. (Bern, 1970), tabl. 3.). Ця версія, яка базується на інформації Василя Татищева (Василий Татищев. *История Российская*. Т. 2. (Москва, 1963), 232), логічно вписується у тодішню політичну ситуацію і підкріплюється побіжними аргументами, тому її підтримали і інші дослідники (Богдан Томенчук. *Олешиківська ротонда. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі XII–XIII ст.* (Івано-Франківськ, 2005),

Ярославича, який був прогнаний прихильниками волинського князя Романа Мстиславича, дочка якого Феодора була одружена з бастардом Володимира Ярославича. Частина галицьких бояр не підтримала цього перевороту. Феодору розлучили з чоловіком і відіслали батькові, а угорське військо, очолене Белою III пропустили через карпатські перевали, що змусило Романа покинути Галич²¹. Легкість, з якою вдалося опанувати Галич, наявність в стані галицької еліти сильної проугорської партії, підштовхнула Белу III до ідеї можливої угорсько-галицької унії на зразок угорсько-хорватської унії²². Він залишив в Галичі 11-річного сина Андрія з угорською залогою, а Володимира Ярославича з родиною відвіз до Угорщини²³. Андрій був поставлений галицьким князем²⁴, що відповідно підтримала проугорська партія, маючи надію самій правити при малолітньому князю. Сам же Бела III першим з угорських королів прийняв

45; Николай Котляр. Княжеский двор Галича в XII веке. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. № 4 (26). (Москва, 2006), 56). Заперечення Ференца Макка (Ferenc Makk. A Kálmán-ági királyok külpolitikájának néhány kérdése. *Makk F. A turulmadár a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelmiről*. (Szeged, 1998), 186), підтримані Михайлом Юрасовим (Михаил Юрасов. Была ли жена Владимира Володаревича венгеркой? “Слово о полку Игоревім” та його доба. (Галич, 2007), 136–140), спираються лише на те, що на переговорах з королем Гейзою II у 1152 р. Володимирко не згадав своїх родинних зв'язків з Арпадами, а обмежився нагадуванням, що у 1135 р. був союзником Бели II у війні з Польщею. Але Володимирко був добрим дипломатом, він знав, що родинні зв'язки з Кальманом Книжником (який осліпив діда і батька Гейзи II принців Алмоша і Белу) та його сином Стефаном II (який переслідував сліпого батька Гейзи II та його прихильників, змусивши Белу Сліпця таємно ховатися у Печварадському монастирі (Михаил Юрасов. Мстислав Великий, Иштван II и междоусобица Володаревичей. *Российская история*. (Москва, 2011), № 3, 112–120) аж ніяк не допоможуть йому на переговорах, скоріше навпаки. Тому він і нагадав про свою підтримку Бели II Сліпця.

²¹ Ипатьевская летопись, 661–662. Marta Font. Szempontok III Béla halicsi hadjárataihoz kronologijához. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*. Vol. 84. (Szeged, 1987), 45–50.

²² Бура Харди, Наследници Кієва: Измежу краљевска круне и татарског јарма. Студија о државно-правном положаји Галичке и Галичко-Волинска княжевина до 1264. година. (Нови Сад, 2002), 48.

²³ Ипатьевская летопись, 662.

²⁴ Ferenc Makk. *The Árpáds and the Comneni: political between Hungary and Byzantium in the 12th century*. (Budahest, 1989), 121; Martin Dimnik. *The Dynasty of Chernigov 1146–1246*. (Cambridge University Press, 2003), 193.

титул *Rex Galiciae*²⁵. Цей титул короля Бели III зафіксований у грамоті від 2 травня 1189 р.²⁶. Далі Угорщина при кожній нагоді намагалася приєднати Галицьку землю на підставі особистої унії, визнаної галицьким боярством, як це вдалося з Хорватією²⁷. Цікава з цього приводу думка відомого угорського історика Дюлі Кріштова (1939–2004), що *Gesta Ungarorum* Аноніма було створено при дворі Бели III спеціально для обґрунтування прав Арпадів на галицькі землі²⁸. Відразу ж після прийняття титулу угорці почали активно його реалізовувати. Без вагань було отруєно легітимного спадкоємця галицького престолу князя Ростислава Івановича, який пораненим потрапив в полон до угорців²⁹. Василько та Володимир, обидва бастарди князя Володимира Ярославича, схоже, ще у 1218 р. утримувалися в Угорщині. Вони згадуються у папській грамоті як “руські королі з Галіції”, які виступили жертводавцями одного з монастирів на півдні Угорщини³⁰.

Плани угорців зіпсував сам Володимир Ярославич. Йому вдалося на мотузці спуститися з високої вежі і втекти з Будайського замку. Напевно не без сторонньої допомоги він добрався до австрійського кордону, де знаходився германський імператор Фрідріх Барбаросса, виступаючи в хрестовий похід. Він прийняв колинього галицького князя, який негайно склав васальну присягу, зобов'язавшись щороку сплачувати трибут в розмірі 2 тис. срібних гривен. Скоря загибель Фрідріха Барбароси 10 червня 1190 р. звільнила Галицьке князівство від

²⁵ Ferenc Makk. *The Árpáds and the Comneni*, 121.

²⁶ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Ed. Gyorgy Fejer. T.2. (Buda, 1829), 247. Сумнів Михайла Грушевського щодо цієї титулатури, оскільки документ не королівський, а єпископський (Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 2. (Київ, 1992), 449) не виглядає переконливо, бо угорські королі далі вже без будь-яких вагань вживають цей титул.

²⁷ Владимир Шушарин. Складывание и оформление феодальных отношений. Раннефеодальная монархия (XI – середина XIII вв.). *История Венгрии*. Т. 1. (Москва, 1971), 143.

²⁸ Gyula Kristó. *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*. (Budapest, 1994), 31.

²⁹ Ипатьевская летопись, 663–665; Юрій Лукомський. Невідомі церкви на подолі княжого Галича. *Записки НТШ*. Т. 235. (Львів, 1998), 591.

³⁰ Izidor Szaraniewicz. *Die Hipatios-Chronik als Quellen Beitrag zur Österreichischen Geschichte*. (Lemberg, 1872), 117–118; Сергей Козловский. История Галицко-Волынской Руси в исследованиях И.И.Шараневича. *Древность и Средневековье: Вопросы истории и историографии*. (Омск, 2010), 151–154.

наслідків цієї васальної залежності. Імператор встиг тільки змусити поляків допомогти Володимирі повернутись в Галич. Сприяла цьому і поведінка угорців у Галичі, які встигли налаштувати проти себе всі верстви населення³¹. Далі Володимир Ярославич забезпечив собі підтримку ворогів Романа Мстиславича серед руських князів³² і зумів домовитись з Белою III, скориставшись з балканських проблем останнього³³.

Утвердження в Галицькій землі володимирського князя Романа Мстиславича привело до різких змін в зовнішній політиці. Перш за все було відновлено тісний союз тепер вже Галицько-Волинського князівства з Візантією. Роман, схоже, намагався відновити союзні стосунки і з Угорщиною. Угорський король Імре (1196–1204), маючи всі підстави, не зробив жодних кроків стосовно сумнівів щодо легітимності Романа, а опозиція, яка емігрувала скоріше всього до Угорщини, не отримала жодної підтримки³⁴. Можна погодитися з Єронімом Гралею, що розгром Романом половців і перекриття їм шляхів до Болгарії були вигідні Імре, який, втрутившись у боротьбу за сербський престол, підтримав Вукана, жупана Дуклі, проти короля Стефана II, який спирався на допомогу Болгарії, а у 1202 р. ще й прийняв титул короля Сербії. Навіть після того як болгарський цар Калоян з допомогою тих же половців у 1203 р. відновив Стефана II на сербському престолі, Імре

³¹ Ипатьевская летопись. Стб. 667; Ferenc Makk. *The Árpáds and the Comeni*, 121; Martin Dimnik. *The Dynasty of Chernihov*, 193.

³² Здобувши Галич у 1190 р., Володимир тут же написав до суздальського князя Всеволода Велике Гніздо: „Батьку і пане! Утримай Галич піді мною, а я Божий і твій зі всім Галичем і в твоїй волі завжди” (Ипатьевская летопись, 667). На думку Миколи Котляра, далі князь Володимир Ярославич сидів “за широкою спиною володимирського князя на галицькому столі до самої смерті 1199 р.” (Микола Котляр. Галицько-Волинська Русь 2-ї половини XII – XIII ст. *Галицько-Волинський літопис*. (Київ, 2002), 14). Олександр Головко цілком слушно звернув увагу на союз галицького князя у 1196 р. з Рюриком Ростиславичем, противником Всеволода Велике Гніздо (Олександр Головко. Війна за “галицьку спадщину” (1187–1189). Княжа доба: історія і культура. Вип. 3. (Львів, 2010), 116–132). Зрозумівши, що дядько не зможе його захистити ні від Романа Мстиславича ні від власних бояр, Володимир Ярославич домовився з великим князем Ростиславом Рюриковичем.

³³ Леонтій Войтович. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*. (Львів, 2015), 166–167.

³⁴ Hieronim Grala. *Druge małżeństwo Romana Mściślawowicza. Slavia Orientalis*. Т. 31. (Warszawa, 1982), 122–123.

продовжував війну на Балканах, добившись у 1203 р. від правителя Боснії визнання себе угорським васалом. У стосунках Романа Мстиславича і короля Імре не останню роль зіграли, напевно, і родинні зв'язки. Друга дружина Романа Єфросинія, як дочка василевса Ісаака II, доводилася падчерицею Маргарити, сестри Імре. Після усунення мужа Маргарита зберігала вплив при візантійському дворі і не виключено, що і сам шлюб був певною уступкою для неї. Протистояння Імре та Романа через їх різні позиції у боротьбі Гогенштауфенів з Вельфами явно перебільшене³⁵. Імре підтримував Вельфів швидше декларативно: йому потрібна була підтримка папи в боротьбі з братом Андрієм, а папа був на стороні Вельфів. Олександр Майоров вважав, що у 1203 р. Імре брав участі у поході у Тюрингію разом з чеським королем Пшемислом I проти союзника Гогенштауфенів тюрінзького маркграфа Германа³⁶. Але за німецьким хроністом Арнольдом з Любека Пшемисл I Оттокар виступив на з'єднання з тюрінзьким ландграфом Германом, щоби спільними силами вдарити на короля Філіпа Гогенштауфена. Останній, розлючений зрадою ландграфа, який перейшов на сторону його противника, зустрів їх з великим військом. І тут чехи не тільки не допомогли ландграфу, але й розорили його землі, що викликало обурення хроніста³⁷. Зрозуміло, що і *barbaris nationibus*, які у зв'язку з цією війною згадуються у Діяннях єпископів Гальберштадських³⁸, не могли бути угорським військом³⁹. Навряд чи це були наймані половецькі загони⁴⁰, а тим більше контингенти з Русі⁴¹. Що ж до угорського короля, то з початку літа 1203 р. і до своєї смерті 30 листопада 1204 р.

³⁵ Владимир Пашуто. Внешняя политика Древней Руси. (Москва, 1968), 348; Олександр Майоров. *Галицько-волинський князь Роман Мстиславич: володар, воїн, дипломат*. Т. 1. (Біла Церква, 2011), 149.

³⁶ Там само, 147.

³⁷ Арнольд Любекский. Славянская хроника. *Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. Славянские хроники*. (Москва, 2011), 431–432.

³⁸ *Gesta episcoporum Halberstadensium. 781–1209*. Ed. Ludwig Weiland. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. Т. 23. (Hannoverae, 1874), 116.

³⁹ Тут повністю погоджуюсь з О. Майоровим (Олександр Майоров. *Галицько-волинський князь Роман Мстиславич*. Т. 1. С. 149).

⁴⁰ Václav Novotný. *Česke dejiny*. Dil. 1. Čs. 3. (Praha, 1928), 254; Антоний Фроловский. *Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.)*. Т. 1. (Прага, 1955), 82–83.

⁴¹ Микола Чубатий. Західна Україна і Рим у XIII ст. у своїх змаганнях до церковної унії. *Записки НТШ*. Т. 123–124. (Львів, 1917), 10.

Імре не міг робити жодних походів за межі Угорщини: його брат Андрій зібрав велике військо і багато баронів перейшло на його сторону, болгари зайняли Белград і Бранічево, а папа римський, який вів переговори з царем Каляном про унію, зажадав розпустити угорські війська, які готувалися до війни з Болгарією⁴². Імре навіть затримав папського легата, який віз регалії на коронацію Каляна⁴³. А відразу ж по смерті короля Імре його брат король Андрій II уклав угоду з Романом Мстиславичем про взаємодопомогу і патронат над дітьми обох володарів на випадок передчасної смерті⁴⁴.

Після загибелі Романа Мстиславича Угорщина взяла активну участь у боротьбі за його спадщину (1205–1238), періодично допомагаючи утвердитись його старшому сину Данилові, але під угорським протекторатом. Спочатку Андрій II, прийнявши у січні 1206 р. титул *rex Galiciae et Lodomeriae*⁴⁵ навіть був готовий одружити Данила з своєю єдиною спадкоємницею Марією, якій було заледве два роки, щоб в такий спосіб легітимізувати угорсько-галицьку унію⁴⁶, але після народження сина Бели 29 листопада 1206 р. відмовився від цієї ідеї, залишаючи Данила далі при своєму дворі і двічі допомагаючи повернутися в Галич. А далі після спроби стати князем боярського лідера Володислава Кормильчича (1213–1214) на підставі угоди у Спіші Андрій II добився коронації сина Калмана як короля Галичини у 1214 р. (на початку 1215 р. Андрій II знову звернувся до папи, просячи *“щоб золоту корону Королівства нашому синові надіслали, відповідну королівському титулові, і через прихильного нашого довіреного переслали в найближчий час, щоб він міг втішитися як помазанням на короля, одержаним від Апостольського Престолу, так і короною, одержаною завдяки Вашій щедрості, і завдяки цьому міг здобути належну почесність своїх підданих, а*

⁴² Géza Érszegi, László Solomosi. *Az Árpádok királysága, 1000–1301. Solomosi L. Magyarország történeti kronológiája*. Т. 1. (Budapest, 1981), 126; Ferenc Makk. Imre. *Dyula Kristó, Pál Engel, Ferenc Makk. Korai magyar történeti lexikon (9–14 század)*. (Budapest, 1994), 203; *Dyula Kristó, Ferenc Makk. Az Árpád-ház uralkodói*. (Budapest, 1996), 226.

⁴³ Florin Curta. *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250*. (Cambridge, 2006), 383.

⁴⁴ Bronisław Włodarski. *Polska i Ruś. 1194–1340*. (Warszawa, 1966), 25.

⁴⁵ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiastica et civilis*. Vol. 3. Ed. György Fejér. (Buda, 1898), 31, 42; Ярослав Исаевич. До історії титулатури володарів у Східній Європі. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 2. (Львів, 2008), 7–8.

⁴⁶ Леонід Махновець. Літопис Руський. (Київ, 1989), 371.

у сусідів належне тривале визнання”⁴⁷) і забезпечила його правління до 1219 р.⁴⁸ Поява легітимного спадкоємця князя Мстислава Удатного покликala наступну спробу закріпити галицький престол за принцом Андрієм, який одружився з дочкою Мстислава Мстиславича і отримав Перемишльське князівство, а потім і всю Галицьку землю (1226–1230, 1232–1233). Навіть монгольська загроза не змусила Белу IV визнати рівноправне становище з товаришем дитячих ігор Данилом Романовичем і угорський король підтримав претензії на галицький престол Ростислава Михайловича (1241–1245) і тільки після 2 червня 1247 р. шлюбом Лева Даниловича з Констанцією, дочкою Бели IV, було нарешті

*Калман, король галицький,
пам'ятник в університеті
св. Титівана*

відновлено галицько-угорський союз⁴⁹. Лев Данилович активно користувався підтримкою тестя Бели IV, залишався соратником його сина Стефана V (у 1271 р. на допомогу свояку Лев Данилович залучив дружини своїх братів волинських князів і союзне литовське військо і текст перемир'ям, підписаного 2 липня 1271 р. у таборі під Пожонню (Братиславою) та Празького миру 14 липня 1271 р. Стефан V включив „зятя нашого Льва руського князя” „*Leonem generum nostrum Ruthenorum*

⁴⁷ *Codex diplomaticus Arpadianus continuator*. Ed. G. Wenzel. T. 4. Pest, 1864. P. 375.

⁴⁸ Мирослав Волощук. Венгерское присутствие в Галиции в 1214–1219 годах. *Вопросы истории*. (Москва, 2005), № 12, с. 97–106; Олександр Головка. Спішська угода 1214 р. угорського короля Андрія II і краківського князя Лешка Бялого та її наслідки. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 12. (Київ, 2013), 127–147.

⁴⁹ Детальніше див.: Володимир Александрович, Леонтій Войтович. *Король Данило Романович*. (Львів, 2013), 37–132.

ducem”⁵⁰), у 1272–1290 рр. довго і послідовно боровся з його дружиною Ержебет Половчанкою, винною у передчасній смерті Стефана V, та її сином Ласлом Куном (в ході цієї боротьби Левом Даниловичем були приєднані володіння на Закарпатті) і врешті допоміг у 1291 р. утвердитися на угорському престолі останньому Арпаду – королю Андрію III⁵¹. Король Юрій Львович після вигаснення Арпадів спочатку підтримував неаполітанського принца Карла Роберта, одруженого з його сестрою, а по її смерті – іншого родича баварського герцога Оттона⁵². В ході боротьби за спадщину Арпадів Романовичі втратили Закарпаття, а в Угорщині утвердилася Анжуйська династія в особі Карла Роберта, який зберіг титул rex Galiciae et Lodomeriae⁵³.

⁵⁰ *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. Ed. Augustin Theiner. V.1 (1216–1352). (Roma, 1859), nr. 80; *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*. Ed. Josef Emier. V.2 (1253–1310). (Pragae, 1872), nr. 753; *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*. V. 5. B. 2. Ed. Jindřich Šebánek i Sáša Dušková. (Pragae, 1981), nr. 636–637.

⁵¹ Леонтій Войтович. О времени включения Закарпатья в состав Галицко-Волинского государства. *Русин. Международный исторический журнал*. Отв. ред. С. Г. Суляк. № 4 (26). (Кишинев, 2011), 5–25, 160–167; Його ж. *Князь Лев Данилович*. (Львів, 2012), 121–156; Його ж. Лев Данилович: Спроба відтворення справжнього портрету “безчесного князя”. *Średnjowiecze Polskie i Powszechnie*. T. 4 (8). (Katowice, 2012), 58–94; Його ж. Угорська політика князя Лева Даниловича. *Українсько-угорські етюди*. Вип. 2. (Львів, 2012), 46–75; Його ж. Вхідження Закарпаття до Галицько-Волинської держави за князя Лева Даниловича. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Т. 16. (Дрогобич, 2012), 48–61; Його ж. Угорська політика галицьких князів Данила Романовича і Лева Даниловича (1205–1301). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 23. (Львів, 2013), 83–100; Його ж. *Лев Данилович, князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301)*. (Львів, 2014), 147–219.

⁵² Леонтій Войтович. Юрій Львович та його політика. *Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. Історичні та культурологічні студії. Вип. 3. (Львів, 2001), 70–78; Його ж. Ще одна загадка генеалогії Романовичів: Чи існувала королева Марія Львівна?. *А се єго сребро*: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. (Київ, 2002), 161–164; Його ж. Загадка королеви Марії Львівни. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. Вип. 4. (Львів, 2004), 7–10; Його ж. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*. (Львів, 2015), 224–229.

⁵³ Галицько-волинська держава з часів коронації Данило Романовича носила дражливу для Золотої Орди назву *королівство Русі*. З однієї сторони Данило

Перші спроби П'ястів. Польські П'ясти теж були тісно пов'язані родинними зв'язками головним чином з Волинськими Мономаховичами і вде після загибелі Романа Мстиславича краківський і сандомирський князь Лешко Білий (1194–1227) пробував допомагати волинським родичам, зайнявши при цьому прикордонні волинські міста і замки, а у 1214 р. у Спіші розділив з угорським королем Андрієм II всю Галицьку землю і скріпив цю угоду шлюбом трьохрічної дочки Саломеї з п'ятирічним Калманом⁵⁴. Але, як вірно зауважив польський дослід-

Романович цим підкреслював свої намагання відродити незалежну від монголів Русь, а з іншої сторони цим титулом ставив себе вище Бели IV, який продовжував титулуватися галицьким королем, і Ростислава Михайловича, який не відмовився від титулу князя галицького навіть прийнявши титул імператора Болгарії (Джура Гарді. Остання зустріч Данила Романовича і Ростислава Михайловича. *Княжа доба: історія і культура*. Вип.4. (Львів, 2011), 193–207; Віктор Мадзяк. Ростислав Михайлович – “dux Galiciae et imperator bulgarorum”. *Княжа доба: історія і культура*. Вип.5. (Львів, 2011), 131–143).

⁵⁴ Ludwig Droba. *Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami*. (Kraków, 1881), 69 s.; Oswald Balzer. *Genealogia Piastów*. (Kraków, 1895, wyd. 2005), 459-464; Alina Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa. Ze studiów and polityką polską na Rusi na przelomie XII–XIII w. *Ateneum Wilenskie*. R. 12. (Wilno, 1937), no 3, 4-33; Gotthod Rhode. *Die Ostgrenze Polens, Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung*. Bd. 1. Im Mittelalter bis zum Jahre 1401. (Köln-Graz, 1955), 102–117; Henryk Samsonowicz. Leszek Biały. *Poczet królów i książąt polskich*. (Warszawa, 1980), 136–146; Marta Font. II. András orosz politikája és hadjáratai. *Századok*. V. 125. (Budapest, 1991), nr 1-2, 107–144; Idem. On the Frontiers of West and East: The Hungarian Kingdom and the Galisian Principality between the Eleventh and Thirteenth Centurie. *Annual of Medieval Studies*. Ed. K.Sende, M.Sebök. (Budapest, 2000), 171–180; Kazimier Jasiński. *Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich*. (Poznań–Wrocław, 2001), 22–29; Marek Klatý. Uhri, Uhorsko a Spiš v haličskej kronikárskej tradícii: Kultúrno-antropologická analýza Haličsko-volynského letopisu. *Terra Scopusiensis: Stan bádania o dejinách Spiša*. (Levoča–Wrocław, 2003), 251–268; Олександр Головка. Політика королівства Угорщини щодо Південно-Західної Русі в першій половині XIII ст. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Вип. 15. (Київ, 2006), 153–171; Його ж. Східна політика угорського короля Андрія II (перша третина XIII ст.). *Україно-угорські етюди*. Вип. 1. (Львів, 2010), 120–141; Його ж. Спішська угода 1214 р. угорського короля Андрія II і краківського князя Лешка Бялого та її наслідки. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 12. (Київ, 2013), 127–147; Dariusz Dąbrowski. Dwa ruski małżeństwa Leszka Białego. Kartta z dziejów Rusi halicko-włodzimierskiej I stosunków polsko-ruskich w początkach XIII wieku. *Roczniki Historyczne*. T. 72. (Poznań, 2006), 67–93; Mariusz Bartnicki. Elita księstwa Krakowsko-Sandomierskiego wobec stosunków z księ-

Печатка Лещка Білого

половини XIII ст. польські, угорські та галицько-волинські володарі спільними зусиллями долали політичні проблеми, які виникали у них з іншими сусідами. В результаті Арпади, П'ясти та Романовичі були тісно переплетені матримоніальними зв'язками.

Золотоординський фактор. Становище королівства Русі було специфічним з огляду на стосунки з Золотою Ордою. Приймаючи у 1253 р. королівську корону від римського папи і титул „світлішого короля Русі”⁵⁶, Данило Романович кидав виклик Золотій Орді, не тільки розриваючи із залежністю від неї, але *stwami ruskimi w XIII wieku. Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 7. (Київ, 2007), 9–23; Marek Chrzanowski. Leszek Biały. Książę Krakowski i Sandomierski, princeps Polski (ok. 1184 – 23.24 listopada 1227). (Kraków, 2014), 220 s.*

⁵⁵ Kazimierz Mysliński. Polska a księstwo Halicko-Włodzimierskie na przełomie XIII i XIV wieku. *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції.* (Львів, 1993), 7–8

⁵⁶ Александр Тургенев. *Акты исторические, относящиеся к России.* Т.1. (Санкт-Петербург, 1841), № 62–65, 74, 76–77; Светлана Большакова. Папские послания галицкому князю как исторический источник. *Древнейшие государства на территории СРСР.* Материалы и исследования. 1975 г. (Москва, 1976), 122–129.

ник Казимир Мислінський, з часів утвердження Данила Романовича і до вигаснення Романовичів між польськими та галицько-волинськими князями зберігалися переважно союзницькі відносини, скріплені матримоніальними зв'язками, інтенсивність яких зросла з кінця XIII ст.⁵⁵. Навіть претензії Льва Даниловича на краківський престол по смерті Болеслава Стидливого у 1279 р. були не проявом експансії, а звичною європейською практикою успадкування (дружина бездітного Болеслава св. Кінга була рідною сестрою Констанції, дружини Лева Даниловича). Можна стверджувати, що з другої

й претендуючи на визволення з-під її зверхності всієї Русі⁵⁷. Саме тому після невдалої спроби відродження Русі і каральних походів Бурундяя королю Данилові довелося знову емігрувати в Угорщину, звідки він повернувся лише після того, як Золота Орда вступила в довгу боротьбу за Азербайджан⁵⁸. Старший син короля Данила – князь Лев Данилович, зіткнувшись з фактичним розпадом “королівства Русі” і активною діяльністю улусбека Ногая, мусив стати васалом останнього, що, зрештою, допомогло йому не тільки об’єднати батьківську спадщину, але й значно розширити кордони Галицько-Волинської держави⁵⁹. Юрій Львович, під владою якого опинилася вся територія спадщини Романовичів, скориставшись з того, що золотоординський хан Тохта знову був зв’язаний боротьбою за Азербайджан, а його еміри – боротьбою з його з сином Ногая – Джуке та внуком Кара-Кішеком у Причорномор’ї, звільнився від ординської залежності, про що в першу чергу свідчить прийняття королівського титулу „король Русі (regis Russiae), князь Лодомерії (principis Ladimiriae)”⁶⁰. Немає жодних джерел,

⁵⁷ Леонтій Войтович. Король Данило Романович. Загадки і проблеми. *Король Данило Романович і його місце в українській історії*. (Львів, 2003), 24–29; Його ж. Королівство Русі: реальність і міфи. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип.7. (Дрогобич, 2003), 63–71; Його ж. Король Данило Романович: Загадки та дискусії. *Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України*. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук професора Валерія Степанкова. (Київ, 2007), 383–403; Його ж. Королівство Русі: факти і міфи. *Дрогичинь 1253*. Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. (Івано-Франківськ, 2008), 4–17.

⁵⁸ Леонтій Войтович. Остання еміграція короля Данила Романовича. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. № 13. (Луцьк, 2009), С.89–96.

⁵⁹ Леонтій Войтович. Улус Ногая і Галицько-Волинське князівство. *Україна – Монголія: 800 років у контексті історії*. (Київ, 2008), 71–78; Його ж. Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії. *Записки НТШ*. Т. 252. (Львів, 2006), 187–205; Його ж. Повертаючись до проблеми південних кордонів володінь галицьких і галицько-волинських князів. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 17–18. (Дрогобич, 2014), 51–63; Його ж. Кордони Галицько-Волинської держави: продовження дискусії. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 19. (Львів, 2015), 43–104.

⁶⁰ *Войтович Л.* Юрій Львович та його політика // Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького / НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип’якевича. Історичні та культурологічні студії. – Вип.3. – Львів, 2001. – С.70-78.

які дозволяли би стверджувати, що Юрій Львович був ординським васалом. Зрозуміло, що там ніхто б не потерпів титулу короля Русі.

Останні Романовичі. Ситуація повністю змінилася, коли в Золотій Орді до влади прийшов хан Узбек (1313–1342), один з найсильніших правителів цієї держави⁶¹. Наступники короля Юрія – Андрій та Лев Юрійовичі мали певні проблеми з ординцями і періодично платили ординську данину-вихід, як випливає з відомого листа Владислава Локетка до римського папи Іоанна ХХІІІ від 21 травня 1323 р.⁶². Те, що обох князів польський король вважав “непереможним щитом” проти ординців, а також пропозиція від братів Тевтонському Ордену захисту від татар⁶³, дозволяють припускати, що боротьба з ординцями в часи Юрійовичів тривала з перемінним успіхом. Але брати однозначно періодично визнавали зверхність Узбека і отримували ярлики на свої князівства, на що вказав польський хроніст Ян з Чарнкова (1320–1387)⁶⁴ і швейцарський хроніст Йоган з Вінтертура (Іоанн Вітодуранський), який укла-

⁶¹ Леонтій Войтович. *Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів*. (Львів, 2004), 125–128; Юрий Селезнёв. *Элита Золотой Орды*. (Казань, 2009), 199–201; Искандер Измайлов. *Войны на Западе. Польша и Литва. История татар с древнейших времен. Т. 3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в.* (Казань, 2009), 525–527; Роман Почекаев. *Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды*. (Санкт-Петербург, 2010), 88–107; Александр Юрченко. *Хан Узбек. Между империей и исламом. Структуры повседневности*. (Санкт-Петербург, 2012), 400 с.; Жаксылык Сабитов. *Эмиры Узбека и Джанибек-хана. Золотоордынское обозрение*. (Казань, 2014), № 2, 120–134; Денис Синор. *Некоторые латинские источники по ханству Узбека. Золотоордынское обозрение*. (Казань, 2015), № 3, 23–32; Роман Хаутала. *От Бату до Джанибeka: Военные контакты Улуса Джучи с Польшей и Венгрией. Золотоордынское обозрение*. (Казань, 2016), № 3, 485–528; Его же. *Противостояние между Улусом Джучи и католической Европой с середины XIII до середины XIV века. Золотая Орда в мировой истории*. (Казань, 2016), 371–384.

⁶² Monumenta Poloniae Vaticana. Vol. I. Acta Camerae Apostolicae. 1207–1344. Con. Jan Ptašnik. (Cracoviae, 1913), 83.

⁶³ Арист Куник. Объяснительное введение к грамотам и летописным сказаниям, касающимся истории Червонной Руси в XIV в. с приложением подлинных текстов. *Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси*. Сб. мат. и исслед. Сообщ. О.Гонсиоровским, А.А.Куником, А.С.Лаппо-Данилевским, И.А.Линниченко, С.Л.Пташицким и И.Режабком. (Санкт-Петербург, 1907), 149.

⁶⁴ Joannis de Czarnkow. Chronicon Polonorum. *Monumenta Poloniae Historica*. T. 2. Ed. August Bielowski. (Lwów, 1872), 623.

дав свою хроніку у баварському монастирі Ліндау у 1240–1348 рр.⁶⁵ (“quod imperator Thartarorum duos paganos breviter ante ista tempora reges satis ydoneos Ruthenis prefecerat”)⁶⁶. Зрозуміло, що сюзереном королівства Русі залишався старший з братів Андрій, який в документах згаданий першим. Він вже не міг як батько прийняти королівський титул⁶⁷, через що підписувався як “Dei gra(tia) dux Ladamirien(sis) et domi(nus) Terr[ae] Russi[ae]”, тобто “Божою ласкою князь володимирський і володар землі Русі”⁶⁸. Молодший Лев був тільки удільним князем луцьким⁶⁹. Саме тому Юрій-Болеслав Тройденович у своїй грамоті від 11 лютого 1334 р. в числі своїх попередників називав тільки Андрія, пропускаючи Лева Юрійовича⁷⁰. Загибель обох князів залишається загадкою. Можна погодитися, що вона не була одночасною і Лев помер раніше Андрія, інакше б він став хоча б на короткий час сюзереном всієї держави⁷¹. Чи були князі отруєні, як натякав швейцарський хроніст, чи загинули в якийсь інший спосіб, стверджувати важко. Припущення про загибель обох князів у боротьбі з Ордою виглядає досить мотивованим⁷². Тільки зовнішні проблеми могли завадити братам,

⁶⁵ Ілля Паршин. Хроніка Іоанна з Вінтертура (Іоанна Вітодуранського) як джерело до історії Галицько-Волинської Русі першої половини XIV ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 17–18. (Дрогобич, 2014), 71–78.

⁶⁶ “тому що імператор Татарський незадовго до цього часу двох поганських королів цілком достойних поставив на чолі русичів” (Iohannis Vitodurani. Chronica. Hrsg. Friedrich Baethgen. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova Series*. Vol. 3. (Berlin, 1924), 184).

⁶⁷ Той же швейцарський хроніст титулував обох Юрійовичів гех Ruthenorum, тобто королями Русі (Iohannis Vitodurani. Chronica, 184). Але, як слушно зауважив Ярослав Ісаєвич, цей хроніст користувався розповідями казимирових воїнів, які не володіли тонкощами титулатури (Ярослав Ісаєвич. *До історії титулатури володарів у Східній Європі. Княжа доба: історія і культура*. Вип. 2. (Львів, 2008), 17).

⁶⁸ Олег Купчинський. *Акти да документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. Дослідження. Тексти*. (Львів, 2004), 160–161.

⁶⁹ Леонтій Войтович. Князь Лев Юрійович: Спроба портрета. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 10. (Дрогобич, 2006), 127–131.

⁷⁰ Олег Купчинський. *Акти да документи...*, 178–179.

⁷¹ Януш Беняк. Вигаснення галицько-волинської княжої династії. *Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. (Львів, 2001), 79–85.

⁷² Henryk Paszkiewicz. *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*. (Warszawa, 1925), 7–11; Володимир Мацяк. *Галицько-Волинська Держава 1290–1340 рр. у нових*

яких закликали закарпатські нобілі, поборотися за угорську спадщину⁷³. Давню версію щодо смерті князів у війні з Литвою підтримував тільки Броніслав Влодарський⁷⁴. Януш Беняк чи не єдиний з дослідників зупинився на аналізі інформації швейцарського хроніста. Він відкидав можливість загибелі князів в боротьбі з литовцями або ординцями, вважаючи, що вона, як впливало з цитованого листа, тільки відкрила ординцям можливість опанувати князівство. Він також, слідом за Казимиром Ясіньським⁷⁵, звернув увагу, що в середні віки отруєнням пояснювали будь-яку несподівану смерть, причину якої було неможливо пояснити, особливо якщо вона була пов'язана з хворобою органів травлення, навіть коли остання була викликана переїданням чи зловживанням алкоголем. Тому він прийшов до висновку про відхід обох князів послідовно один за одним в мирний час, причому не обов'язково від отрути⁷⁶. Але обидвоє були зовсім молодими. І якби їхня смерть тільки відкривала ординцям можливість опанувати їх землі, у польського короля не було необхідності відразу просити папу оголосити хрестовий похід аби запобігти окупації королівства Русі⁷⁷.

Претенденти по останніх Ромиановичах. Як справедливо зазначив польський дослідник Януш Беняк, на час смерті Андрія Юрійовича останніми прямими спадкоємцями Романовичів залишалися його сестра Марія, дружина черського князя Тройдена, та тітка Анастасія, вдова добжинського князя Земивита⁷⁸. Гіпотеза провідного польського дослідника генеалогії Романовичів Даріуша Домбровського стосовно існування двох Мстиславів Даниловичів, один з яких був батьком Анастасії⁷⁹,

дослідах. (Авсбург, 1948), 18; Edmund Długopolski. *Władysław Łokietek na tle swoich czasów.* (Wrocław, 1951), 22; Феликс Шабульдо. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского.* (Київ, 1987), 22; Jerzy Wyrozumski. *Polska, Węgry i sprawa Rusi halicko-włodzimierskiej za Kazimierza Wielkiego.* *Europa środkowa i wschodnia w polityce Piastów.* (Toruń, 1997), 1113.

⁷³ Леонтій Войтович. *Галицько-Волинські етюди.* (Біла Церква, 2011), 322–323.

⁷⁴ Bronisław Włodarski. *Polska i Ruś 1194–1340.* (Warszawa, 1966), 254–259.

⁷⁵ Kazimierz Jasiński. *Okoliczności śmierci ostatnich książąt mazowieckich.* *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Nowa serja.* Т. 3(14). (1997), 41–51.

⁷⁶ Януш Беняк. *Вигаснення галицько-волинської княжої династії,* 79–81.

⁷⁷ Monumenta Poloniae Vaticana. Vol. I. Acta Camerae Apostolicae. 1207–1344. Con. Jan Ptaśnik. (Cracoviae, 1913), 83.

⁷⁸ Януш Беняк. *Вигаснення галицько-волинської княжої династії,* 81.

⁷⁹ Dariusz Dąbrowski. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich.*

не спирається на джерела, а збудована виключно на логічних побудовах і домислах автора. З огляду на це вона залишається гіпотезою. Фактично йшлося про претензії сина Марії – Болеслава Тройденовича і добжинського князя Владислава Земовитовича, сина молодшого брата Владислава Локетка і Анастасії, дочки Лева Даниловича.

Поряд з княгинями найбільше прав на галицько-волинську спадщину мав Любарт-Дмитро Гедимінович як зять Лева Юрієвича⁸⁰. Після того як відпали сумніви в існуванні київського князя Станіслава⁸¹: крім білорусько-литовських літописів сам князь під таким нехарактерним для Рюриковичів іменем записаний у переліку “ктиторів і опікунів монастиря Печерського” А.Кальнофойського, а його син Іван Станіславович – Любецькому пом’янику; подібні потрійні збіги просто виключені⁸², можна не сумніватися і в участі луцького князя Лева Юрійовича в битві на р. Ірпені на стороні київського князя проти Гедиміна. Сам похід Гедиміна і битву можна датувати зимою 1322/1323 р.⁸³ Цієї зими під Берестям стояло литовське військо⁸⁴. Це, очевидно, було наслідком союзу волинського князя з київським. Мир, укладений після цієї війни (а Гедимінові, який посадивши свого васала в Києві, мав тепер могутнього ворога в особі золотоординського хана Узбека, вигідно було швидко помиритися з галицько-волинськими князями і навіть вступити з ними в союз), було скріплено шлюбом дочки Лева Юрійовича з Любартом-Дмитром Гедиміновичем. Український історик Микола Андрусяк (1902–1985) пропонував вважати дружину Любарта внучкою степанського князя Володимира Івановича або дочкою острозького князя Данила Васильовича⁸⁵. Останнє доводив також Єронім Граля,

(Poznań-Wrocław, 2002), 153–155, 174–180, 232–240.

⁸⁰ Леонтій Войтович. Етапи політичної історії Волині XIV-XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Т. 5. Історичні та філологічні розвідки, присв. 60-річчю акад. Я.Ісаєвича. (Львів, 1998), 153–168.

⁸¹ Олена Русина. Київська виправа Гедиміна (Текстологічний аспект проблеми). *Записки НТШ*. Т. 231. (Львів, 1996), 182–188.

⁸² Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. (Біла Церква, 2006), 415.

⁸³ Леонтій Войтович. Етапи політичної історії Волині XIV-XV ст., 155–156; Володимир Саюк. *Ірпінська битва 1323 року*. (Біла Церква, 2017), 124 с.

⁸⁴ Фелікс Шабульдо. *Земли Юго-Западной Руси*, 26–27.

⁸⁵ Микола Андрусяк. Останні Романовичі (нащадки Мстислава і Романа Да-

вважаючи, що саме на честь тестя Любарт прийняв хресне ім'я⁸⁶. З певними застереженнями цю версію прийняв Ян Теньговський, виходячи з засади, що Любарт не міг мати дружину з більшими правами на спадщину Романовичів, ніж у Болеслава Тройденевича⁸⁷. На його думку перша дружина Любарта була сестрою тодішнього волинського князя Данила Острозького⁸⁸. Але висновки, побудовані на гіпотетичних засадах, самі по собі залишаються гіпотезами⁸⁹.

Ігор Мицько ввів у науковий обіг фрагмент монастирського пом'яника, виявленого Антоном Петрушевичем в палітурках деяких стародруків і рукописів⁹⁰, та пом'яник Преображенського кафедрального монастиря (с. Спас Старосамбірського р-ну Львівської обл.)⁹¹. У цих пом'яниках у блоці “Любарта имене Дмитиріа” попереду цього князя і його дітей поміщені: “Кназа Прокопія, Левониды, Васілісы”⁹². Тобто це мали би бути батько і мати князя Дмитра-Любарта – великий князь литовський Гедимін і його дружина Леоніда, яку Ігор Мицько вважає дочкою Лева Юрійовича, названою в його честь⁹³. Дослідник зазначив, що за версією Антона Петрушевича Васи́лиса – хресне ім'я Гваребути, сестри Гедиміна, хоча сам вважав її дочкою Гедиміна⁹⁴. Ймовірність останньої версії невелика: ниловичів). *Науковий збірник Українського Вільного Університету*. Т. 5. (Мюнхен, 1948), 4.

⁸⁶ Hieronim Grala. Chresne imię Szwarna Daniłowicza. Ze studiów dyplomatyki południowo-ruską XIII i XIV w. *Słowiańszczyzna i dzieje powszechnie*. (Warszawa, 1985), 201, 204–208.

⁸⁷ Jan Tęgowski. Małżeństwo Lubarta Gedyminowicza, Przyczynek do genealogii dynastów halicko-wołyńskich w XIV wieku. *Genealogia*. Т. 6. (Toruń, 1995), 17–26.

⁸⁸ Jan Tęgowski. Kilka słów o rodzinie Lubarta Giedyminowicza. *Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesiąt urodzin*. Pod red. A. Sochackiej i P. Jusiaka. (Lublin, 2014), 588–601.

⁸⁹ Ігор Мицько. Правові підстави володіння князем Любартом спадщиною Романовичів. *Старий Луцьк*. Вип. 5. (Луцьк, 2009), 38.

⁹⁰ Ігор Мицько. Монастирські пом'яники про походження ктитора Унівського монастиря князя Федора Любартовича. *Лавра*. (Львів, 1998), ч. 2, 51–53.

⁹¹ Ігор Мицько. Князь Любарт та його родина. *Старий Луцьк*. Вип. 2. (Луцьк, 2005), 43–48.

⁹² Ігор Мицько. Монастирські пом'яники, 51.

⁹³ Ігор Мицько. Правові підстави володіння князем Любартом спадщиною Романовичів, 34–40.

⁹⁴ Ігор Мицько. Монастирські пом'яники, 52–53.

чому саме з дев'яти до-
нюк Гедиміна сюди
була вписана лише ця
одна. Ще менш віро-
гідно, щоби сюди була
вписана дружина князя
Данила Острозького⁹⁵.
Василиса, дружина
першого острозького
князя Данила Василь-
ковича (+ після 1366
– до 1370), записана
у Києво-Печерському
пом'янику⁹⁶. У пом'я-
нику Любарта-Дмитра
Гедиміновича відразу
за Гедиміном і його
дружиною княгиня
Василиса Острозька
могла би бути записа-
ною тільки в одному
випадку: якби вона
була дочкою Гедимі-
на, виданою за остроз-
ького князя. Подібна
гіпотеза достатньо ко-
ректна: мир Гедиміна
з Андрієм та Левом
Юрійовичами, які не
мали дітей, міг бути
скріпленим шлюбом
дочки великого князя
литовського з остроз-
ьким князем, який
теж належав до динас-

Того ж дїтя приймає єдиний князь
семенович і панюшчю й з шлюбна
любовъ гедиміновичъ. проєдзасе
къ сестричній єго дщери снъ дїконь
спадїсїна корисопнчаросптоа сісїа
бнже дїдє занего се
спїрїчнє поїо
вїольнє.

*Весілля Любарта-Дмитра
Гедиміновича. Мініатюра з
Лищового літопису (XVI ст.)*

⁹⁵ Там само, 52.

⁹⁶ Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. (Біла Церква, 2006), 512; Його ж. *Князі Острозькі. Спроба відтворення генеалогії династії. Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Історичні науки"*. Вип. 13. (Острог, 2008), 44–59; Його ж. *Князі Роман Данилович і Василько Романович – протопласта князів Острозьких. Острозька давнина*. Вип. 2. (Остріг, 2013), 11–25.

тії Романовичів. І за віком князь Данило Василькович більше підходив на зятя ніж на свата Гедиміна, як пропонували Андрусак, Граля та Тенговський.

Версія Мицька щодо Леоніди Львівни відразу ж викликала певні застереження. Король Юрій Львович народився 24 квітня 1252 (чи 1257?) р.⁹⁷. Даріуш Домбровський датує народження князя більш широким діапазоном 1247/1254, але найбільш правдоподібним вважає варіант 23 квітня 1254 р.⁹⁸ За джерелами Юрій Львович був одружений двічі: у 1282 р. з незнаною з імені дочкою тверського князя Ярослава Ярославича, яка померла близько 1286 р., та у 1287 р. з Євфимією, дочкою кюявського князя Казимира Конрадовича, яка померла 18 березня 1308 р.⁹⁹ Зрозуміло, що теоретично могла бути і ще одна дружина, яка померла до 1282 р., але чомусь не потрапила до такого інформованого джерела як Галицько-Волинський літопис. Від шлюбу з тверською княжною у 1283 р. народився Михайло Юрійович (названий на честь тверського діда), який помер дитиною у 1286 р.¹⁰⁰ Інші діти були від другого шлюбу. Так як Лев Юрійович був молодшим, то він міг народитися не раніше 1290 р., а його дочка – відповідно 1306–1307 рр. За Яном Тенговським Любарт-Дмитро народився бл. 1312/1315 р.¹⁰¹ Отже дочка Лева Юрійовича не могла бути його матір'ю. Якщо Леоніда походила з династії Романовичів, то вона була незнаною з джерел дочкою короля Юрія Львовича, названою так на честь діда. Тим більше, що у княжих родинах існувала стала тенденція надавати внукам імена на честь дідів¹⁰².

Ще складніше з дружинами Гедиміна (бл. 1275–1341). Маємо не зовсім ясне повідомлення про двох перших дружин Гедиміна (Віда з Курляндії і Ольга з Смоленська)¹⁰³. Хроніка

⁹⁷ Oswald Balzer. *Genealogia Piastów*. (Kraków, 1895), 347; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3. (Львів, 1905), 114, 522.

⁹⁸ Dariusz Dąbrowski. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*. (Poznań-Wrocław, 2002), 197–203.

⁹⁹ Ibidem, 205–207.

¹⁰⁰ Ипатьевская летопись, 895; Михайло Грушевський. Хронологія подій Галицько-Волинської літописі. *Записки НТШ*. Т. 41. (Львів, 1901), 53.

¹⁰¹ Jan Tęgowski. *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*. (Poznań-Wrocław, 1999), 235–236.

¹⁰² Див.: Анна Литвина, Федор Успенский. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропониимики. (Москва, 2006). 740 с.

¹⁰³ Teodor Narbutt. *Dzieje starożytne narodu Litewskiego*. Т. 1. (Wilno, 1835),

Биховця, укладена у XVI ст., називає дружиною Гедиміна Євну з Полоцька¹⁰⁴. Дослідник литовсько-білоруських літописів Микола Улащик вважав її вигаданою особою¹⁰⁵. Інші історики погоджуються з реальністю існування княгині Євни. Литовські дослідники відносять її життя до бл. 1280–1344 рр.¹⁰⁶ За Яном Тенговським Гедимін одружився з Євною задовго до приходу на князівський престол і вона була матір'ю всіх його восьми синів і дев'яти доньок¹⁰⁷. Стефен Ровелл, який вважав Євну литовкою-язичницею, звернув увагу, що княгиня, яка за Хронікою Биховця пережила мужа, добилася, щоб Гедимін призначив своїм наступником молодшого Явнута і старші Ольгерд та Кейстут змогли його скинути тільки після смерті матері¹⁰⁸.

Останнє дозволяє припускати, що Євна, хресним іменем якої було Леоніда, була третьою дружиною Гедиміна і матір'ю його молодших синів. Порядок синів Гедиміна залишається дискусійним, але *Явнутіс* литовською *наймолодший*¹⁰⁹. В числі молодших синів був і Любарт, при дворі сина якого Федора Любартовича і був складений пом'яник, куди князь велів внести свого діда¹¹⁰, який певний період був християнином¹¹¹. Шлюб Гедиміна і Леоніди міг відбутися до вступу князя на литовський престол бл. 1307–1308 рр., але молодший брат великого князя литовського Вітеня, якого пруські хрестоносці у 1296 р. титулували королем¹¹², цілком міг претендувати на

161.
¹⁰⁴ Хроника Быховца. *Полное собрание русских летописей*. Т. 32. (Москва, 1975), 138.

¹⁰⁵ Николай Улащик. Подготовка к печати и издание т. XVII “Полного собрания русских летописей”. *Летописи и хроники*. 1973 г. (Москва, 1974), 367.

¹⁰⁶ Zenonas Ivinskis. Jauné. *Lietuvių enciklopedija*. Т. 9. (Boston, 1966), 335.

¹⁰⁷ Jan Tęgowski. *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*. (Poznań–Wrocław, 1999), 19–20, 304–305.

¹⁰⁸ Stephen C. Rowell. Lithuania Ascending: A Pagan Empire Witkin East-Central Europe, 1295–1345. *Cambridge Studies in Medieval Life and Thought: Fourth Series*. (Cambridge University Press, 1994), 88.

¹⁰⁹ Tadeusz Wasilewski. Synowie Giedymina w. ks. Litwy a następstwo po nim. *Annales Universitatis Mariae Cbrie-Sklodowska. Seria F. Historia*. V. 15. (Lublin, 1990), 192.

¹¹⁰ Василий Васильевский. Обращение Гедимина в католичество. *Журнал Министерства народного просвещения*. Ч. 159. (Санкт-Петербург, 1872), 135–196.

¹¹¹ Леонтій Войтович. Княжа доба на Русі: портрети еліти. (Біла Церква, 2006), 603.

¹¹² Petri Düsburg. *Chronicon terrae Prussiae. Scriptores rerum Prusicarum*. Т. I.

такий шлюб. Зрозуміло, якщо саме на той час він перейшов у християнство. А за таких умов підстави Любарта Гедиміновича на спадщину Романовичів, як внука короля Юрія Львовича, були найбільш вагомими¹¹³.

Зрозуміло, що і як зять Лева Юрійовича він був би у числі близьких спадкоємців Романовичів. За пом'яниками ім'я першої дружини Любарта Гедиміновича – Агрипина¹¹⁴. Можливо, що це хресне ім'я княгині і сплутав Бартоломей Зіморович, назвавши її Агафією¹¹⁵. Ян Яблоновський, відкликаючись до Марціна Кромера, іменував дружину Любарта Бучою (Бушою)¹¹⁶, але в М. Кромера імені княгині не наведено. Від Я. Яблоновського ім'я княгині запозичили Теодор Нарбут¹¹⁷ та Микола Карамзін¹¹⁸. Якщо це не помилка, то Буша – скорочення від Богуслава. Отже, її мати могла бути полькою. У такому разі Агрипина – хресне ім'я Богуслави¹¹⁹. Шлюб Любарта Гедиміновича з дочкою Андрія чи Лева Юрійовичів на початку 1324 р., який скріплював союз Литви з королівством Русі, був взаємовигідним обом сторонам, але, якщо Любарт був сином Леоніди Юрїївни, то він не міг би одружитися з своєю двоюрідною сестрою. Андрій і Лев Юрійовичі за своїм віком мусли вже мати дружин і, виходячи з політичної кон'юктури, ними напевно були польські князівни. Синів у них не було, але доньки повинні були би бути, хоча джерела не залишили нам підтвердження.

Встановити однозначно чи був Любарт-Дмитро онуком ко-
(Leipzig, 1861), 267.

¹¹³ Ігор Мицько. Монастирські пом'яники про походження ктитора Унівського монастиря князя Федора Любартовича. *Лавра*. № 2. (Львів, 1998), 51–52; Його ж. Правові підстави володіння князем Любартом спадщиною Романовичів. *Старий Луцьк*. Вип. 5. (Луцьк, 2009), 34–40.

¹¹⁴ Ігор Мицько. Монастирські пом'яники про походження ктитора Унівського монастиря князя Федора Любартовича. *Лавра*. (Львів, 1998), № 2, 52.

¹¹⁵ Bartolomej Zimorowicz. *Historia miasta Lwowa*. (Lwów, 1835), 82–83; Бартоломей Зіморович. *Потрійний Львів. Leopoldis triplex*. Переклад з лат. Наталі Царьової, комент. Ігоря Мицька. Вид. 2. (Львів, 2002), 67.

¹¹⁶ *Tabulae Jablonovianae ex arboribus genealogicis familiarum Slavicarum regni Poloniae etc.* Ed. J. A. Jablonowski. (Nörimberg, 1748), tabl. 10.

¹¹⁷ Teodor Narbutt. *Dzieje starożytne narodu Litewskiego*. Т. 6. (Warszawa, 1838), 139.

¹¹⁸ Николай Карамзин. *История государства Российского*. Т.4. Примечания. (Санкт-Петербург, 1818), 138.

¹¹⁹ Ігор Мицько. Монастирські пом'яники, 52.

роля Юрія Львовича чи зятем князя Лева Юрійовича чи Андрія Юрійовича не вдається, але у нього були істотні династичні підстави для успадкування галицько-волинського престолу, тобто один з цих варіантів мав місце в дійсності. На мій погляд, Любарт-Дмитро Гедимінович був скоріше внуком короля Юрія Львовича і саме це змусило Казимира III відразу ж вивезти зі Львова коронаційні регалії королівства Русі.

Останній прямий нащадок Романовичів – острозький князь Данило Василькович походив з гілки, що втратила право на успадкування найстаршого престолу зі смертю Романа Даниловича, який помер за життя батька: на це слушно вказав Микола Баумгартен¹²⁰. Князь міг претендувати тільки як близький родич, тобто після претендентів “по кужелю”, яких було багато. Відповідно з правилом князі Острозькі, чий предок Роман Данилович загинув близько 1260–1261 рр. (за життя свого батька), вилучалися зі спадкоємців короля Данила, а син Романа – Василько мусив вдовольнитися Слонімським князівством у володіннях батька та діда зі сторони матері¹²¹.

Польському королеві Владиславові Локетку Юрійовичі доводилися племінниками. Вони були правнуками і угорського короля Бели IV, спадкоємцем якого виступав Карл Роберт Анжуйський. Тобто і польський і угорський королі теж були претендентами на спадщину Романовичів через близьке споріднення.

Не до кінця зрозумілі претензії на галицьку спадщину глоговських князів Генріха II та Яна¹²². Ці дрібні сілезькі володарі в той час навіть претендували на сюзеренів Польщі. Так в листі до папи у 1323 р. Генріх II титулувався дідичем Королівства

¹²⁰ Nicolas Baumgarten. Halich et Ostrog. *Orientalia Christiana Periodica*. Т. 3. (Roma, 1937), 166.

¹²¹ Nicolas de Baumgarten. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siecle. *Orientalia Christiana*. Nr 37, maio. (Roma, 1927), 50–51; Леонтій Войтович. Князі Острозькі. Спроба відтворення генеалогії династії. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”*. Серія “Історичні науки”. Вип. 13. (Острог, 2008), 44–59; Його ж. Князі Роман Данилович і Василько Романович – протопласта князів Острозьких. *Острозька давнина*. Вип. 2. (Остріг, 2013), 11–25.

¹²² *Skarbec diplomatów papejskich, cesarskich, królewskich, książęcych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy i Rusi Litewskiej i ościennych im krajów*. Zebrał... Jan Daniłowicz. Т. 1. (Wilno, 1860), № 314, 161–162; Jan Řežabek. Jiří II, poslední kníže veškeré Malé Rusi, kritický pokus. *Časopis muzea království českého*. Ročník 57. (Praha, 1883), 50.

Польського¹²³. В цей час і папа у своїх бреве називав його *Henricus dux Haleciae, haeres rex regni Poloniae, dux Glogoviae et Poshnaniae* та *Slaviae, Glogoviae, Longomeriae duces*¹²⁴, тобто визнавав титул князів Галичини і Володимирії¹²⁵. Позаяк їхні права визнавав папа, вони мусили бути підставовими. Наївно думати, що у папській канцелярії, де видавалися булли до королів Калмана чи Данила могли просто переплутати титули і нахви земель. Глоговські князі були пов'язані ще з першою галицькою династією як правнучаті племінники Ярослава Осмомисла. Їх дід Конрад I одружився з Саломеєю, донькою Владислава Одонича, чиєю матір'ю була Вишеслава, донька галицького князя Володимирка Володаревича. Але це надто далека спорідненість. Сестра глоговських князів Агнеса вийшла заміж за баварського герцога Отто III, який претендував на угорську корону і отримав підтримку короля Юрія Львовича. Цей союз, можливо, було скріплено шлюбом іншої сестри глоговських князів з Левом Юрійовичем. Лише таке родинне пов'язання висувало глоговських князів на серйозних спадкоємців Романовичів “по кужелю”¹²⁶.

Смерть Андрія і Лева Юрійовичів заскочила зненацька не тільки галицьке і волинське боярство, але й сусідів. Першою, схоже, була спроба Любарта-Дмитра Гедиміновича, чи вірніше Литви і волинських бояр, які ставили на юного князя, якому було 11–12 років¹²⁷. Литовське військо зимувало біля Берестя 1323/1324 р.¹²⁸ Відома дарча грамота соборній церкві Івана Богослова у Луцьку, датована 8 грудня 1322 р., де Любарт Гедимінович титулується як “луцький і володимирський князь”. Оригінал не зберігся, але документ був підтверджений канцелярією

¹²³ Kazimierz Jasiński. *Rodowód Piastów śląskich*. (Kraków, 2007), 361.

¹²⁴ *Raynaldi Annales ecclesiastici ab anno quo desinit card. Caesar Baronius*. T. 15. (Romae, 1647), 295–299.

¹²⁵ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3. (Львів, 1905), 122.

¹²⁶ Leontii Voitovych. *Notes. Mykhailo Hrushevsky. History of Ukraine-Rus'*. Vol. 3. To the Year 1340. (Edmonton–Toronto, 2016), 431–432.

¹²⁷ За Яном Теньговським Любарт-Дмитро народився між 1312–1315 рр. (Jan Tęgowski. *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, 305). Версія Дмитра Чобота стосовно 1298 р. не виглядає переконливою (Дмитро Чобіт. *Українська Волинська держава XIV–XV століть. Пам'ятки України: національна спадщина*. № 1 (6–7). (Київ, 2017), 11.

¹²⁸ *Летопись Археологического общества. Полное собрание русских летописей*. Т. 35. (Москва, 1980), 95.

великого литовського князя Олександра у 1492 р.¹²⁹. Помилка в індикті дати грамоти відразу ж викликала підозру у її автентичності¹³⁰. Звичайно, помилка датування документу, яка “тим більше можлива... у грамоті, яка дійшла до нас не в оригіналі, а з третіх рук”¹³¹, то 8 грудня сьомого індикту припало на 1324 р. і сплутати 6830 р. з 6832 р. (датування від створення світу) могли легко у великокнязівській канцелярії при переписуванні у 1492 р.¹³² Навіть прихильники версії фальсифікату вважають, що його створення могло бути близьким в часі від вказаної дати і принаймі перша частина грамоти списана з автентичної¹³³.

Болеслав-Юрій Тройденович. Утвердитися на Волині в цей період Любарт–Дмитро не зміг. Складні переговори між угорською, польською і мазовецькою сторонами (які претендували на спадщину Романовичів) з одного боку, та Литвою – з другого, за участі хана Узбека¹³⁴ і згодою місцевого бояр-

¹²⁹ *Грамоти XIV ст.* Упор., вступна ст., комент. і слов. Марія Пешак (Київ, 1974), 20–22.

¹³⁰ Николай Дашкевич. *Заметки по истории литовско-русского государства.* (Київ, 1885), 96; Stefan Kuczyński. Lubart Dymitr (w XIV w.). *Polski Słownik Biograficzny.* Т. 17. Zesz. 4. (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1972), 576–577; Михайло Грушевський. Коли сфабрикована грамотв Любарта Луцькій катедрі? Критична замітка (З приводу статті Д.Щербаковського: *Фундушевая запись князя Любарта луцкой церкви Иоаннв Богослова 1322 г.* *Грушевський М. С. Твори.* Т. 8. (Львів, 2007), 175–176.

¹³¹ Дмитрий Щербаковский. *Фундушевая запись кн. Любарта луцкой церкаи Иоанна Богослова 1322 г.* *Чтения в Историческом об-ве Нестора-летописца.* Кн.18. Вып.3–4. (Київ, 1905), 66–67.

¹³² Леонтій Войтович. *Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст.*, 154.

¹³³ Борис Флоря. Две грамоты князя Любарта (о луцкой епископской кафедре XIV в.). *Древнейшие государства Восточной Европы.* 1998 г. (Москва, 2000), 250–254; Его же. О грамоте Любарта Гедиминовича Луцкой епископской кафедре. *От Древней Руси к новой России. Юбилейный сборник, посвященный члену-кор. РАН Я.Н.Шапову.* (Москва, 2005), 177–181; Олег Купчинський. *Акти та документи Галицько-Волинського князівства*, 384, 683–697.

¹³⁴ Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum. *Monumenta Poloniae Historica.* Т. 2. Ed. August Bielowski. (Lwów, 1872), 623; Фелікс Шабульдо. *Земли Юго-Западной Руси*, 19–26. На участь Узбека в цих перегоорах також прямо натякнув і швейцарський хроніст Іоганн Вінтертурський: “procuravit eis christianum latinum, si illi parcere vellent ut videret” (“*тоді поставив над ними християнина-латинянина, аби подивитися, чи пощадять вони його*”) (Iohannis Vitodurani. *Chronica*, 184).

ства¹³⁵ привели до влади внука короля Юрія — Болеслава-Юрія Тройденовича. Болеславу-Юрію Тройденовичу присвячена достатня численна література¹³⁶. Він народився між 1311–1314 рр.¹³⁷, тобто він був ровесником Любарта. Недавня знахідка Яна Тенговського дозволяє стверджувати, що принаймні перші грамоти цього князя видавалися разом з матір'ю Марією Юріівною¹³⁸. Очевидно, Марія Юріівна певний час залишалася регентшею. Перші її кроки свідчать, що вона намагалася продовжити політику попередніх князів і сподобалася галицькій та волинській еліті. Князь Болеслав став іменуватися Юрієм на честь діда по матері і декларував свою належність до православ'я. Знать отримувала грамоти з підтвердженням володіння¹³⁹. Останнє було необхідним кроком, оскільки Галицька і Волинська землі, об'єднані унією Романовичів, далі мали свої особливості розвитку і галицьке боярство продовжувало рватися до влади, конфліктуючи з князями.

Болеслав-Юрій був тільки сином удільного мазовецького князя Тройдена Болеславовича, який тримав дрібні Соха-

¹³⁵ Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum, 629.

¹³⁶ Jan Režábek. *Jiří II, poslední kníže veškeré Malé Rusi*. (Praha, 1883); *Болеслав-Юрій II, князь всей Малой Руси*: Сборник материалов и исследований, собр. О. Гонсировским, А. А. Куником, А. С. Лаппо-Данилевским, И. А. Линниченко, С. Д. Пташицким и И. Режабком. (Санкт-Петербург, 1907); Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3. (Львів, 1905), 120–139, 522–535; Stanisław Zakrzewski. *Wpływ sprawy ruskiej na państwo Polskie w XIV w.* (Zamość, 1922); Henryk Paszkiewicz. *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*. (Warszawa, 1925), 5–35; Мирон Кордуба. Болеслав-Юрій II. Останній самостійний володар Галицько-Волинської держави з нагоди 600-річчя його смерті. *Минуле і сучасне*. Ч. 7. (Краків, 1940), 3–32; Bronisław Włodarski. *Polska i Ruś 1194–1340*. (Warszawa, 1966), 242–294; Dariusz Dąbrowski. *Rodowód Romanowiczów księzat halicko-wołyńskich*. (Poznań–Wrocław, 2002), 153–155, 174–180, 232–240; Ян Тенговський. Обставини вступу князя Болеслава-Юрія Тройденовича на галицько-волинський престіл (Невідомі руські документи з XIV ст.). *Записки НТШ*. Т. 260. Кн. 1. (Львів, 2010), 45–56; Леонтій Войтович. Князь Юрій-Болеслав Тройденович: ескіз портрета. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 5. (Львів, 2011), 209; *Паршин I*. Вектори політики князя Юрія-Болеслава Тройденовича до року 1333: між набутим та “успадкованим”. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*. № 5 (306). (Луцьк, 2015), 4–10.

¹³⁷ Oswald Balzer. *Genealogia Piastów*, 783–788.

¹³⁸ Ян Тенговський. Обставини вступу князя Болеслава-Юрія Тройденовича на галицько-волинський престіл, 45–56.

¹³⁹ Там само, 53–56.

чевське та Черське князівства і навіть в ієрархії мазовецьких князів був тільки другим. Це, схоже, послужило основою компромісу, який задовольнив всі сторони. В Угорщині ще завершувалося утвердження Анжуйської династії і вона була не готова втрутитися безпосередньо в боротьбу за спадщину Романовичів. Владислав Локеток хотів би бачити на галицько-волинському престолі свого племінника, але і мазовецький княжич його влаштував. Така компромісна фігура влаштувала і Литву, теж не готову підтримати претензії Любарта, та золотоординського хана Узбека у якого основні сили були зв'язані боротьбою за Азербайджан. Влаштував юний князь і волинське та галицьке боярство.

Компромис було досягнуто завдяки польсько-литовському порозумінню, яке було скріплено шлюбом 16 жовтня 1325 р. дочки Гедиміна Альдони-Анни з сином і спадкоємцем Владислава Локетка – Казимиром. Але хрестилася дочка Гедиміна ще 30 березня 1325 р., отже, домовленості досягли раніше¹⁴⁰. Перша безсумнівна грамота Болеслава-Юрія, яка дійшла до нас, датована 1325 р., імовірно осінню¹⁴¹, текст грамоти вказує на початок правління¹⁴². Появі Болеслава-Юрія передувало, очевидно, ряд угод, за однією з яких Любарту Гедиміновичу передано східну частину Волині з Болоховим, де він тримав свою столицю, відновивши місто як Любартів (нині Любар)¹⁴³, що знайшло відображення у місцевій традиції.

Версія ніби результатом порозуміння Литви та Польщі була передача Литві Берестейської землі та Підляшшя, що викликало невдоволення Мазовії, зблизивши останню з Тевтонським орденом, і стало причиною військових дій у Куяві в 1326 р.¹⁴⁴, не підтверджується пізнішими подіями. З листа комтура Тевтонського ордену від 14 листопада 1325 р. відомо, що замок Візна на далекому мазовецько-волинському кордоні продовжував утримувати волинський гарнізон, а його воїни перебували

¹⁴⁰ Феликс Шабульдо. *Земли Юго-Западной Руси*, 33–34.

¹⁴¹ Арист Куник. Объяснительное введение к правилам и летописным сказаниям, касающимся истории Червонной Руси XIV в., с приложением подлинных текстов. *Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси*. (Санкт-Петербург, 1907), 117.

¹⁴² Олег Купчинський. *Акти та документи Галицько-Волинського князівства*, 189–190.

¹⁴³ Феликс Шабульдо. *Земли Юго-Западной Руси*, 34, 159; Леонтій Войтович. Етапи політичної історії Волині, 157.

¹⁴⁴ Stanisław Zajaczkowski. Przymierze polsko-litewskie 1325 r. *Kwartalnik Historyczny*. R. 40. Z. 4. (Lwów, 1934), 603–608.

у складі союзного литовського війська під Гродно¹⁴⁵. Навіть за угодою 1352 р. Берестейська земля залишалася частиною Волині¹⁴⁶.

Було підтверджено союз з Тевтонським орденом. У жовтні 1325 р. в своїй грамоті Юрій-Болеслав обіцяв великому магістрові Веренгерові вірність традиціям дружби часів Данила Романовича, Лева Даниловича та Юрія Львовича¹⁴⁷. 9 березня 1327 р. знову на прохання родича комтура Зігхарда Шварцбурга (внука короля Данила Романовича, наймолодшого сина Софії Данилівни та графа Генріха V Бланкенбург-Шварцбурга), галицько-волинський князь пролонгував угоду про дружбу з Тевтонським Орденем, традиційно гарантуючи захист від татар¹⁴⁸. З цього приводу Ілля Паршин звернув увагу на повідомлення “Чеської хроніки” Пршибиха Пулкава з Раденіна (†1380), з якої випливає можлива участь галицько-волинського війська у виправі польського короля Владислава Локетка у 1326 р. проти бранденбурзького маркграфа Людвіга V, який був союзником Тевтонського Ордену¹⁴⁹. Саме участь у цьому поході спричинилася до появи нової угоди від 9 березня 1327 р., яка відновлювала давній союз, спрямований на стримання надмірної активності польського сусіда¹⁵⁰.

Подальша діяльність молодого князя була цілком самостійною. Попри твердження старої польської історіографії, немає жодних доказів, що заступивши на престол, Болеслав-Юрій перетворився на польського сателіта і далі рухався у фарватері політики Владислава Локетка та його сина Казимира III, радше навпаки¹⁵¹. Регентша Марія Юріївна не тільки повністю владнала стосунки з Литвою, але й домоглася укладення союзу,

¹⁴⁵ Henryk Paszkiewicz. *Jagiellonowie a Moskwa*. (Warszawa, 1933), 272–273.

¹⁴⁶ *Акты, относящиеся к истории Западной Руси, собранные и изданные Археологической комиссией*. Т. 1. (Санкт-Петербург, 1846), № 1, 1–2.

¹⁴⁷ “...rex Daniel seu Leo n(oste)r avatus, aut Geordius n(oste)r...” (Олег Купчинський. *Акти та документи*, 167–170).

¹⁴⁸ Там само, 170–173.

¹⁴⁹ Kronika Pulhavova. Vyd. J. Emler a J. Gebauer. *Fontes Rerum Bohemicarum*. Т. 5. (Praha, 1893), 203, 323.

¹⁵⁰ *Паршин І.* Вектори політики князя Юрія-Болеслава Тройденевича до року 1333: між набутим та “успадкованим”. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*. № 5 (306). (Луцьк, 2015), 4–10.

¹⁵¹ Леонтій Войтович. Князь Юрій-Болеслав Тройденевич: ескіз портрету. *Княжа доба: Історія і культура*. Вип. 5. (Львів, 2011), 209–221.

скріпленого у 1331 р. шлюбом Болеслава-Юрія з Офкою-Євфимією Гедимінівною¹⁵². Саме в угоді 1331 р. могли бути зафіксованими надання Любартові Гедиміновичу Болохівської землі та його права на престол у випадку відсутності прямих спадкоємців Болеслава-Юрія¹⁵³.

Перші самостійні кроки князя свідчили про його намагання позбутися будь-якої опіки з боку надмірно активних сусідів. В першу чергу він зайнявся внаормуванням стосунків з Золотою Ордою, яка була найбільш потужним і небезпечним сусідом. Прийняттям титулу “з Божої ласки природжений князь всієї Малої Русі” Болеслав-Юрій підкреслив відмову галицько-волинських володарів від претензій на решту Русі, яка надалі залишалася залежною від Орди. Перед тим він використовував титули “Nos Georgis Dei gratia dux Russiae”, “Georgius Dei gratia dux Terrae Russiae, Galiciae et Ladimere”, “Georgius, ex dono Dei natus dux et dominus Russiae”¹⁵⁴. “Мала Русь” тут виступає в значенні тієї частини Русі, яка вже не була підвладна монголам. Зайнятий боротьбою за Азербайджан, хан Узбек міг задовольнитися такою уступкою, можливо, прийнятою на його вимогу.

Союзи з Литвою, Тевтонським Орденем і внаормування стосунків із Золотою Ордою були покликані намаганням протистояти польсько-угорському зближенню. Анжуйська династія, утвердившись в Угорщині і проводячи активну політику на Балканах і в Італії, зблизилася не тільки з польськими П’ятами, але й з Люксембургами, які, утвердившись у Чехії, повели боротьбу не тільки за німецьку і імперську корони, але й за повноцінне відродження імперії. В ході утвердження Карла Роберта в Угорщині Романовичі втратили Закарпаття, причому закарпатські противники неаполітанського принца і їх лідер Петро Петуня у 1315 р. шукали підтримки у Юрійовичів, про-

¹⁵² Jozef Wolff. *Rod Gedymina. Dodatki i poprawki do dzieł gr. Stadnickiego “Synowie Gedymina”, “Olgiard i Kiejstut”, “Bracia Władysława Oldierdowicza Jagielly” we Lwowie 1867.* (Kraków, 1886), 7–8; Мирон Кордуба. Болеслав-Юрій II, 23–30.

¹⁵³ Леонтій Войтович. Польща. Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів. *Проблеми слов’янознавства*. Вип. 59. (Львів, 2010), 52–66.

¹⁵⁴ Леонтій Войтович. Королівство Русі: факти і міфи. *Дрогоичинь 1253. Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича.* (Івано-Франківськ, 2008), 4–17.

понуючи угорську корону¹⁵⁵. Напружені стосунки між обома сторонами тривали і далі. У 1332 р. угорський король навіть збирався іти великим походом проти галицько-волинського князя у відповідь на напад війська останнього разом з ординцями на верхів'я Тиси (комітати Мараморош чи Угоча?)¹⁵⁶. 11 лютого 1334 р. князь Болеслав-Юрій підтвердив союз з Тевтонським орденом, антипольська спрямованість якого очевидна¹⁵⁷. 20 жовтня 1335 р. він поспішив знову підтвердити союз з великим магістром Теодоріком фон Альденбургом на “вічні часи”¹⁵⁸.

“Казимирівська легенда” і польські претензії на спадщину Романовичів. Габсбурги, успадкувавши від угорських королів титул королів *Galiciae et Lodomeriae*, й на підставі цього при

¹⁵⁵ Antal Szirmay. *Notitia historica comitatus Zempleniensis*. (Budae, 1804), 12–14; Antal Pór. Magyar-rutének érintkezések a XIV-ik században. *Századok*. T. 38. (Budapest, 1904), 938–941; Михайло Лелекач. Процес закріпачення закарпатського селянства в XIV–XV ст. *Наукові записки Ужгородського державного університету*. Т. 29. (Ужгород, 1957), 6–10; Міхал Попович. *Федор Корятович – русинський воевода*. (Пряшов, 1993), 30–34; István Petrovics. *Orgyilkosok Temesvárott: merénylet I. Károly király ellen. “Magyaroknal eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. (Szeged, 2000), 421–434; Иван Поп. *Энциклопедия Подкарпатской Руси*. (Ужгород, 2001), 302–304; Miloš Marek. *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku*. (Martin, 2006), 229–230; Олександр Дзембас, Йосиф Кобаль. *Невицький замок. Історичний нарис*. (Ужгород, 2005), 80 с.; Олександр Дзембас. *Невицький замок, Екскурс у середньовіччя та проблеми XXI віку*. (Ужгород, 2013), 66–75; Мирослав Волошук. До питання східнослов'янського походження Петра Петуні. *Український історичний журнал*. (Київ, 2011, № 3, 21–35); Його ж. “Русь” в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. (Івано-Франківськ, 2014), 360–380; Đura Hardi. *Drugeti: P:ovest o usponu i radu porodice pratilaca anžujskih kraljeva*. (Novi Sad, 2012), 110–118, 125, 155–157, 198–201

¹⁵⁶ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3, 533–534.

¹⁵⁷ “...Ver(um) etiam nos, ut obululantium seu latrantiu(m) et minus iuste detrahentiu(m) c(on)dictatul memo(r)at[a]e unionis, qui concurrimus, veritati referu(n)t, ora c(on)cludamus et obstruamus pr(a)etacia teno(r)e p(rae)sentium litte(er)ar(um), dignu(m) diximus renova(re), ut v[er]itatem et intuitum assumendo novitatis exultant ac l(a)etentum maiori pr(a)efulcimine fi(r)mitatis”. (...Ми ж, щоб закрити рот наклепникам і брехунам і тим, що несправедливо шкодять умовам згаданого союзу, вважаємо за гідне, дбаючи про правду, відновити [нашу угоду] даним документом, щоб, набувши нового виразу та вигляду, вона втішилася більшою силою та обґрунтованістю” (Олег Купчинський. *Акти та документи*, 174–180).

¹⁵⁸ Там само, 180–187.

першому поділі Речі Посполитої 1772 р. отримавши Галичину, розглядали цей акт як просте відновлення історичної справедливості. Австрійські позитивісти у Львівському університеті підштовхнули польських науковців до пошуків юридичних підстав короля Казимира III на спадщину Романовичів. Так народилася версія про участь князя Болеслава-Юрія у польсько-угорських вишеградських переговорах 1335 та 1338 рр., де буцімто не тільки були закладені основи наступної угорсько-польської унії, а й домовлено про успадкування галицького престолу польським або угорським королем за відсутності прямих спадкоємців Болеслава-Юрія, яку досі повторює більшість польських дослідників, вважаючи безсумнівною¹⁵⁹.

¹⁵⁹ Kazimierz Gorzycki. *Połączenie Rusi Czerwonej z Polską przez Kazimierza Wielkiego*. (Lwów, 1889), 112 s.; Antoni Prochaska. W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego. *Kwartalnik Historyczny*. T. 6. Z. 1. (Lwów, 1892), 3–21; Ernest Sulimczyk Świeżawski. *Esterka i inne kobiety Kazimierza Wielkiego*. (Warszawa, 1894, wyd. 2. Warszawa, 2018), 156 s.; Oswald Balzer. *Kazimierz III Wielki Oswald Balzer. Genealogia Piastów*. (Kraków, 1895, wyd. 2. Kraków, 2005), 660–682; Aleksander Semkowicz. *Adelajda, Krystyna i Jadwiga, żony Kazimierza Wielkiego. Kwartalnik Historyczny*. T. 12. (Lwów, 1898), 561–566; Stanisław Zakrzewski. Wpływ sprawy ruskiej na państwo polskie w XIV wieku. *Przegląd Historyczny*. T. 23. (Lwów, 1922), 97–110; Henryk Paszkiewicz. *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*. (Warszawa, 1925). 285 s.; Stanisław Kętrzyński. Ze studiów genealogicznych. 1. Nieznany document Kazimierza Wielkiego z r. 1344. *Miesięcznik Heraldyczny*. Nr 13. (Lwów, 1934)), 48–51; Zdzisław Kaczmarczyk. *Kazimierz Wielki (1333–1370)*. (Warszawa, 1948), 211–277, 380–387; Józef Sieradzki. *Polska wieku XIV. Studium z czasów Kazimierza Wielkiego*. (Warszawa, 1959), 374 s.; Zofia Kozłowska-Budkowa. Z ostatnich lat Kazimierza Wielkiego *Małopolskie Studia Historyczne*. T. 6, zes. 3–4. (Kraków, 1963), 17–26; Henryk Samsonowicz. *Kazimierz III Wielki. Poczet królów i książąt polskich*. (Warszawa, 1980), 247–253; Jerzy Wyrozumski. *Kazimierz Wielki*. (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1986), 259 s. Wyd. 2. (Wrocław, 2004), 290 s.; Józef Śliwiński. *Mariaż Kazimierza Wielkiego. Studium z zakresu obyczajowości i etyki dworzu królewskiego w Polsce XIV wieku*. (Olsztyn, 1987), 44–46; Idem. *Kazimierz Wielki. Kobiety a polityka*. (Olsztyn, 1994), 159 s.; Kazimierz Jasiński. *Małżeństwa i koligacje polityczne Kazimierza Wielkiego. Studia Źródłoznawcze*. Nr 32–33. (Warszawa, 1990), 58–65; Idem. *Dzień koronacji Kazimierza Wielkiego w świetle współczesnych źródeł. Opuscula minora in memoriam Iosepho Spors*. Pod red. J. Hauzińskiego. (Słupsk, 1993), 171–182; Idem. *Przydomek Kazimierza Wielkiego – czas powstania i geneza. Genealogia. Studia i materiały historyczne*. T. 5. (Toruń, 1995), 25–43; Idem. *Kazimierz Wielki. Kazimierz Jasiński. Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich*. (Poznań–Wrocław, 2001), 163–171; Feliks Kryk. *Wielki król i jego następcy*. (Kraków, 1992), 71 s.; Stanisław Szczur. *Historia Polski*

*Карл Роберт, мініатюра з Хроніки
Марка Кальті (1360)*

Однак не було і немає жодних доказів участі Болеслава-Юрія або його посла у Вишеградських зустрічах 1335 р. і 1338 р., де закладено основи польсько-угорської унії¹⁶⁰. Передовсім, сам польський король Казимир III ніде не відкликався до цієї угоди, яка, нібито, мала зробити його легітимним спадкоємцем Романовичів і володарем королівства Русі. На Вишеградських зустрічах між польським королем Казимиром III та угорським королем Карлом Робертом було лише домовлено, що за відсутності спадкоємців по мечу у польського короля його престіл відійде до сина Карла Роберта і племінника *średniowiecznej*. (Kraków, 2002), 365–380; Jacek Elmonowski. *Stosunki polityczne między Piastami a Luksemburgami i Wittelsbachami w pierwszej połowie XIV wieku*. (Toruń, 2002); Tomasz Nowakowski. *Kazimierz Wielki a Bydgoszcz*. (Toruń, 2003), 163–198; Marek Barański. *Dynastia Piastów w Polsce*. (Warszawa, 2006), 484–489; Paweł Jasienica. *Polska Piastów*. (Toruń, 2007), 291–299; Jan Dąbrowski. *Kazimierz Wielki: twórca korony królestwa polskiego*. (Kraków, 2007), 136 s.

¹⁶⁰ Jan Dąbrowski. *Ostatnie lata Ludwika Wielkiego*. (Kraków, 1918), 111–112; Bronisław Włodarski. *Polska i Ruś, 287–289*; Jerzy Dowiat. *Polska – państwem średniowiecznej Europy*. (Warszawa, 1968), 323; Jerzy Wyrozumski. *Historia Polski do 1505 r.* (Warszawa, 1973), 227.

Казимира III – Людовика Анжуйського¹⁶¹.

У Дубницькій хроніці, яка зафіксувала перебіг Вишеградських зустрічей¹⁶², зазначено, що до Вишеграду 29 червня 1338 р. прибув “Лотко, князь руський” (“Lothka dux Rutenoꝝum”¹⁶³), який під пером польських істориків з “Лотка” став “Большком” і на підтвердження “Казимирівської легенди” був ототожнений з князем Болеславом-Юрієм¹⁶⁴. Зрозуміло, що таке ототожнення не витримує критики¹⁶⁵. Загадковий “Лотка”, поза сумнівами, – князь Владислав Земовитович, син добжинського князя Земовита I та Анастасії Львівни, якого польська сторона готова

¹⁶¹ *Scriptores Rerum Hungaricarum veteres ac genuine*. Ed. Johann Georg Schwandtner. T. 1. (Vindobonae, 1746), 166; Ioannis de Czarnkow Chronicon Polonorum (1333–1394). *Monumenta Poloniae Historica*. T. 2. (Lwów, 1872), 638–639.

¹⁶² Дубницька хроніка (Chronicon Dubnicense), сформована у 1479 р., в цій частині повторює Будаїську хроніку (Chronicon Budense), першу друковану хроніку, видану у Буді заходами Андреаса Гесса 1473 р. Будаїська хроніка спиралася на Ілюстровану хроніку Марка Кальті (Márk Kálti), сформовану упродовж 1358–1370 рр., чотири головні копії якої доведені до 1330 р. Aleksander (Sándor) Domanovszky. *Chronici Hungarici Compositio saeculi 14. Prsefatio. Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Vol. 1. (Budapest, 1937), 228–233; Géza Karsai. *Névtelenség, névregyes és szerzőnőv közép-kori krónikáinkban. Századok*. (Budapest, 1963), no 4, 671), але у розпорядженні А. Гесса була одна з пізніших копій із записами за 1333–1342 рр., яку він використав у надрукованій Будаїській хроніці (Chronicon Budense. *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Vol. 1, 500–503). Ці записи зробив придворний клірик Янош Кетї (Janos Kétyi), у 1340–1360 рр. керівник школи при Егерському монастирі (Elemér Mályusz. *Krónika-problémak. Századok*. (Budapest, 1966), no 4–5, 726; Idem. *A Thuróczy-krónika és forrásai*. (Budapest, 1967), 65), тобто інформація про вишеградські зустрічі близька за часом до них і взята з офіційних документів, до яких автор мав доступ.

¹⁶³ Chronicon Dubnicense. *Historiae Hungaricae Fontes Domenici*. Ed. Matthias Florianus. Vol. 3. (Lipsiae, 1884), 128.

¹⁶⁴ Jan Dąbrowski. *Ostatnie lata, 112; Władysław Abraham. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi*. T. 1. (Lwów, 1904), 206; Oswald Balcer. *O następstwie tronu w Polsce. Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny*. Ser. 2. T. 11. (Kraków, 1905), 430; Stanisław Zakrzewski. *Wpływ sprawy ruskiej na państwo polskie w XIV wieku. Przegląd Historyczny*. T. 23. (Warszawa, 1922), 99; Bronisław Włodarski. *Polska i Ruś*, 288; Jerzy Wyrozumski. *Kazimierz Wielki*. (Wrocław, 1986), 80–81.

¹⁶⁵ Олег Мазур. “Лотка, князь руський, прибув до Вишеграда”: гіпотетична ідентифікація особи. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 7. (Дрогобич, 2003), 72–79.

була підтримати як протипагу Юрію-Болеславу Тройденовичу, особливо після походу на Люблін 1337 р.¹⁶⁶ На це обгрунтовану ідентифікацію Мирона Кордуби так ніхто і не спромігся висунути аргументовані заперечення¹⁶⁷. Похід на Люблін у 1337 р. разом з ординцями, коли облога міста була знята через 12 днів тільки після загибелі ординського воєначальника¹⁶⁸, був реакцією Юрія-Болеслава Тройденовича на польсько-угорське зближення, рівно ж висунення претендента Владислава Земовитовича – контрреакцією на цей похід.

Конфронтація продовжувалася далі. Сама загибель Юрія-Болеслава Тройденовича 7¹⁶⁹ або 9¹⁷⁰ квітня 1340 р. залишається загадкою¹⁷¹. Іноземні джерела, які повідомляють про його смерть, усі походять від реляції Казимира III¹⁷². Версія отруєння князя боярами за його прихильність до католицького обряду та іноземців непереконалива. Католицький патриціат у містах був уже від часів короля Данила Романовича, якщо не раніше¹⁷³. У

¹⁶⁶ Мирон Кордуба. Болеслав-Юрій II. Останній самостійний володар Галицько-Волинської держави, 19–20.

¹⁶⁷ Леонтій Войтович Л. Князь Юрій-Болеслав Тройденович, 209–221.

¹⁶⁸ Rocznik świętokrzyski do r. 1490. Wyd. A. Bielowski. *Monumenta Poloniae Historica*. Т. 3. (Kraków, 1874), 78.

¹⁶⁹ Antoni Prochaska. W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego. *Kwartalnik Historyczny*. Т. 6. (Lwów, 1892), 12; Oswald Balzer. *Genealogia Piastów*. (Kraków, 2005 (1895), 787–788.

¹⁷⁰ Kazimierz Gorzycki. *Połączenie Rusi Czerwonej z Polską przez Kazimierza Wielkiego*. (Lwów, 1889), 14.

¹⁷¹ Henryk Paszkiewicz. *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*. (Warszawa, 1925), 7–11; Edward Długopolski. *Władysław Łokietek na tle swoich czasów*. (Wrocław, 1951), 223; Bronisław Włodarski. *Polska i Ruś 1194–1340*. (Warszawa, 1966), 254–259; Феликс Шабульдо. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. (Киев, 1987), 22; Януш Беньяк. Вигаснення галицько-волинської княжої династії *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. (Львів, 2001), 79–85; Леонтій Войтович. Князь Юрій-Болеслав Тройденович: ескіз портрету *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 5. (Львів, 2011), 209–221.

¹⁷² Михайло Грушевський. *Історія*. Т. 3, 534–535.

¹⁷³ Іпатіївський літопис згадує під 1259 р.: “кнѣзъ Данило ... нача призывати приходаѣ Нѣмцѣ ... иноязычники и Ляхы и дахоу днѣ и во днѣ” (Ипатьевская летопись *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. (Москва, 2001), 843). Ще раніше під 1237 р. Данило Романович “вбличи побѣдоу и постави на Нѣмѣчскихъ вратѣхъ хороуговь свою” (Там само, 778). Останнє, правда, скоріше географічний напрямок подібно до Лядських воріт у Києві, ніж свідчення про наяв-

сім'ях князів Лева Даниловича та Юрія Львовича не було жодного протистояння з католиками. Донька першого з них стала черницею в монастирі кларисок. Галицьке боярство давно вже було переплетеним з угорськими баронами. Якщо князя отруїли бояри-змовники, то вони, радше, керувалися зв'язками з Польщею або Угорщиною, а не міжконфесійним протистоянням, якого на ті часи ще не було.

Найвигіднішою смертю галицько-волинського князя була польському королеві Казимирові III. Юрій-Болеслав не залишив без уваги вишеградську спробу замінити його двоюрідним братом Владиславом і відразу ж атакував польські землі силами своїх союзників. У листі сучасника, збирача папської десятини в Угорському королівстві Петера, сина Дярфаша (Peter filius Gubrfbs), збереглася цікава інформація: “Року Божого 1340 дня 20 лютого, коли татари атакували королівство Польське, і цим король та усе королівство Угорське дуже занепокоєні, передав одразу гроші, які тільки мав, і через брата Томаса з Жатмара, пріора провінції ордену Домініканців, відправив саму суму у розмірі тисяча триста флоринів золотом”¹⁷⁴. Ілля Паршин слушно вказав на некоректні спроби віднести ці події до періоду вже після загибелі Юрія-Болеслава¹⁷⁵.

Обидва союзники Казимир III і Карл Роберт виявився найкраще підготовленими до такого розвитку подій. На першу звістку про смерть галицько-волинського князя польський король зумів зібрати військо (на подібні заходи звичайно затрачалися місяці!), зайняти Львів та вивезти з княжої скарбниці коронаційні регалії, які пізніше потрапили до коронаційного релікварію польських королів¹⁷⁶. Угорський король вже на са-
ність німецької громади у Галичі. Але угорська громада у Галичі, напевно, була від початку XIII ст. і сліди її можливо відшукаються в корпусі угорських грамот XIII–XV ст.

¹⁷⁴ “Anno Domini 1340 die XX Febr[uari] cum Tartari intrassent Regnum Polonie, et ob hoc Rex et totum Regnum Ungarie turbaretur, commutavi subito pecunias, quas tunc habebam, et per fr[atrem] Thomam de Zothomar, priorem provincialem ord[ini] Predicat[orum] misi ipsas pecunias ad valorem mille et ccc flor[enos] auri”:
Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. Ed. Augustin Theiner. T. I. (Romae, 1859), 636.

¹⁷⁵ Ілля Паршин. Хроніка Іоанна з Вінтертура (Іоанна Вітодуранського) як джерело до історії Галицько-Волинської Русі першої половини XIV ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 17–18. (Дрогобич, 2014), 71–78.

¹⁷⁶ Elzbieta Dąbrowska. Królów polskich relikwiarz koronacyjny Krzyża Świętego. *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi*

тому початку травня 1340 р.¹⁷⁷ (якщо не 19–20 квітня¹⁷⁸) відправив у похід до Галицької землі військо на чолі з палатином Віллермом Другетом. При цьому його, вірогідно, пропустили через карпатську лінію оборони бояри-змовники.

Загибель князя Болеслава-Юрія Тройденевича й подальша боротьба за спадщину Романовичів за участі Польщі, Угорщини, Литви та Золотої Орди (1340–1434)¹⁷⁹ залишаються дискусійними проблемами, полеміка навколо яких триває від середини ХІХ ст. Більшість російських та українських дослідників однозначно датують входження *королівства Русі*, або ж його Галицької частини до складу Польщі 1340 чи 1349 р.¹⁸⁰ Поль-

Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej. (Warszawa, 1991), 67–86.

¹⁷⁷ Джура Гарді. Кілька нових зауважень до походження угорського палатина Віллерма Другета “in Ruteniam” навесні 1340 року. *Княжа доба: історія і культура.* Вип. 7. (Львів, 2013), 209–216.

¹⁷⁸ Мирослав Волошук, Андрій Стасюк. Про похід палатина Віллерма in Ruteniam у квітні 1340 р. *Вісник Прикарпатського університету. Історія.* Вип. 17. (Івано-Франківськ, 1995), 46–54.

¹⁷⁹ Jerzy Wyrozumski. Polska, Węgry i sprawa Rusi halicko-włodzimierskiej za Kazimierza Wielkiego. *Europa środkowa i wschodnia w polityce Piastów.* (Toruń, 1997), 111–119; Леонтій Войтович. Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки.* № 22. (Луцьк, 2009), 120–127; Його ж. Польща, Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів. *Проблеми слов'янознавства.* Вип. 59. (Львів, 2010), 52–66; Його ж. Польський король Казимир III і боротьба за спадщину Романовичів. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* Вип. 46. (Львів, 2011), 2–26; *Idem.* Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki, 47–66; Его же. Заключительный этап борьбы за “королевство Руси”. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и филология.* Вип. 3. (Ижевск, 2012), 10–15; Його ж. Казимирівська легенда: подолання стереотипів. *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Вип. 19–20. (Дрогобич, 2017), 95–117; Його ж. Галицьке лицарство другої половини ХІV століття. *Галич і Галицька земля. До 1120-річчя першої писемної згадки про Галич.* (Галич, 2018), 283–299; Його ж. Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434): між стереотипами та історичною правдою. *Княжа доба: історія і культура.* Вип. 12. (Львів, 2018), 121–142; Його ж. Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434 рр.): нумізматичний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* Спеціальний випуск: на пошану професора Романа Шуста. (Львів, 2019), 67–82.

¹⁸⁰ Денис Зубрицький. *Історія древнього Галицько-Руського князівства.* Ч. 3. (Львів, 1855); Його ж. *Хроніка міста Львова.* Переклад І. Сварника, коментар М. Капралія. (Львів, 2002), 29–38; Исидор Шараневич. *Історія Галицько-Воло-*

ська історіографія романтично-патріотичного періоду створила “Казимирівську легенду”, за якою першу з цих дат освячено як законне приєднання галицько-волинських земель¹⁸¹. Публікація документів, зокрема грамоти *старости руської землі* Дмитра Дедька, дала підстави українським дослідникам перенести саму дату до 1349 р., але, як справедливо зазначив Ярослав Ісаєвич, у цьому році тільки розпочалося тривале гостре суперництво за Галицько-Волинські землі¹⁸².

Перший етап боротьби за спадщину Романовичів. Швидкий відхід польського та угорського військ з галицьких земель зумовлений, перш за все, реакцією більшої частини галицького боярства, яке підтримало претензії князя Любарта-Дмитра Гедиміновича, що засвідчено відомим написом на дзвоні собору святого Юрія у Львові з 1341 р.¹⁸³ Зрозуміло, що якби не було династичних підстав один з молодших синів великого литовського князя аж ніяк не міг би розраховувати на підтримку *димирской Руси от найдавніших времен до року 1453*. (Львов, 1863), 148–160; Иван Линниченко. Замечания И. А. Линниченко на статью Г. Режабка “О последнем князе всей Малороссии Юрие II”. *Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований*. (Санкт-Петербург, 1907), 81–112; *Его же*. Критический обзор новейшей литературы по истории Галицкой Руси. *Журнал Министерства народного просвещения*. (1891), июнь, 460–470; Аркадий Лонгинов. Грамоты малорусского князя Юрия II и вкладная запись князя Юрия Даниловича Холмского XIV в. *Чтения в обществе истории и древностей российских при Московском университете*. (Москва, 1887), кн. 2, 25–32; Иван Филевич. *Борьба Польши и Литвы-Руси за Галицко-Владимирское наследие*. (Санкт-Петербург, 1890), 233 с.; Митрофан Довнар-Запольский. *Из истории литовско-польской борьбы за Волинь. Договоры 1366 г.* (Киев, 1896), 2–4; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3: До року 1340. (Львів, 1905), 126; Там само. Т. 4: XIV–XVI віки – відносини політичні. (Київ; Львів, 1907), 22–24, 39–44, 81, 89–94, 101, 241; Мирон Кордуба. Болеслав-Юрій II. Останній самостійний володар Галицько-Волинської держави з нагоди 600-ліття його смерті. *Минуле і сучасне*. Ч. 7. (Краків, 1941), 3–32.

¹⁸¹ Леонтій Войтович. Казимирівська легенда, 95–117.

¹⁸² Ярослав Ісаєвич. Загарбання земель Галицько-Волинського князівства іноземними державами. *Торжество історичної справедливості*. (Львів, 1968), 77.

¹⁸³ *Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси*. Сб. мат. и исслед. собр. О. Гонсиоровским, А. А. Куником, А. С. Лаппо-Данилевским, И. А. Линниченко, С. П. Пташицким и И. Режабком. (Санкт-Петербург, 1907), 79; Александр Мусин. Колокол святого Юра 6849 года: между Львовом, Плоцком, Петербургом и Тербовлей. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 11: Княжий Львів. (Львів, 2017), 95–120.

галицького боярства. І золотоординський хан Узбек в іншому випадку не визнав би Любарта-Дмитра сюзереном королівства Русі і не прислав би йому відразу військову допомогу. Саме тому, втікаючи зі Львова, Казимир III вивіз коронаційні регалії, тим самим позбавляючи Любарта-Дмитра Гедиміновича можливості легітимної коронації як володаря королівства Русі. Практика вивезення коронаційних регалій з подібною метою була поширена в Європі. Так, у 1273 р. чеський король Пшемисл Оттокар II захопив коронаційні регалії угорських королів, щоб не дозволити Ласло IV провести легітимний обряд коронації (частина баронів не визнала коронації 3 вересня 1272 р. у Секешфегерварі, оскільки на той час Ласло IV мав тільки 10 років)¹⁸⁴. Історики досі пишуть про пограбування Львова і князівської скарбниці польським королем. Зрозуміло, що відступаюче військо дещо з собою прихопило, але Казимира III в першу чергу цікавили тільки коронаційні регалії.

Боярин Дмитро Детько і князь Данило Острозький¹⁸⁵ в червні 1240 р. разом з ординськими військами відтіснили поляків¹⁸⁶. Вони навіть вторгнулися до польських та угорських земель “*Року втілення Божого 1341 у першу неділю великого посту...*”¹⁸⁷, дійшли до Кракова, що змусило Казимира III звернутися за допомогою до угорців і Тевтонського Ордену. Тільки ранній розлив річок навесні 1341 р. зупинив цей напад. Тут можна сперечатися з Іллею Паршиним, який, вслід за видавцями пам’ятки, відніс повідомлення швейцарського хроніста Іогана з Вінтертура про ординське вторгнення до Польщі та Угорщини до лютого 1340 р.¹⁸⁸ Напевно, варто дотримуватися букви тексту хроніста: у Петера сина Дярфаша та Іогана з Вінтертура повідомлення про різні ординські вторгнення. У лю-

¹⁸⁴ Леонтій Войтович. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*. (Львів, 2015), 215.

¹⁸⁵ Про різночитання в джерелах “Daniele Ostrogio” і “de Ostrov” див.: Леонтій Войтович. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. (Львів, 1996), 126.

¹⁸⁶ Исидор Шараневич. *История Галицко-Володимирской Руси*. (Львов, 1863), 158–159.

¹⁸⁷ Iohannis Vitodurani. Chronica. Hrsg. Friedrich Baethgen. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova Series*. Т. 3. (Berlin, 1924), 181.

¹⁸⁸ Ілля Паршин. Хроніка Іоанна з Вінтертура (Іоанна Вітодуранського) як джерело до історії Галицько-Волинської Русі першої половини XIV ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 17–18. (Дрогобич, 2014), 72–74.

тому 1340 р. вторглися тільки до Польщі, тоді як 1341 р. – до Польщі й Угорщини. Перше вторгнення не знайшло широкого розголосу, тоді як про друге повідомили австрійський хроніст Іоган з Віктрінга¹⁸⁹, Леобенський Анонім¹⁹⁰ та ряд інших джерел¹⁹¹. Отож, можна вважати, що звістки про друге ординське вторгнення викликали більш широкий резонанс у сусідів.

Побачивши, що частина галицького боярства готова підтримати Казимира III (без згоди частини боярства у Вишеграді не зміг би з'явитися претендент Владислав – “Лотко”), князь Любарт-Дмитро Гедимінович змушений був піти на значні поступки галицькому боярству, надавши його лідеру Дмитрові Детьку високий сан управителя (provisor чи proconsul) або старости (capitaneus) Руської землі¹⁹². Уже в березні (не пізніше 27 червня) 1341 р. “*управитель або староста землі Русі*” Дмитро Детько повідомив громаду Торуня: “ми усунули суперечку, посіяну з намови диявола, між польським королем Казимиром і нами, й натхнені животворним духом, подолавши спокусника людського роду, уклали союз згоди”¹⁹³. Напевно, Казимир III мусив погодитися на status quo.

Розуміючи, що ні Казимир III ні Людовик Анжуйський не полишать спроб оволодіти галицькою спадщиною, намагаючись схилити на свій бік галицьке боярство, Любарт-Дмитро

¹⁸⁹ Iohannis abbatis Victoriensis. Liber certarum historiarum. Ed. Fedorus Schneider. Libri IV–VI. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*. T. 2. (Hannoverae et Lipsiae, 1910), 218.

¹⁹⁰ Anonymi Leobensis Chronicon libris sex comprehensum, a Christo nato usque ad annum ejusdem MCCCXLIII. Ed. Hieronymus Pez. *Scriptores rerum Austriacarum veteres ac genuini*. T. 1. (Lipsiae, 1721), 958.

¹⁹¹ *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. Ed. Augustin Theiner. T. 1 (1216–1352). (Romae, 1859), 637–638; *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentium que finiti matum historiam illustrantia*. Ed. Augustin Theiner. (Romae, 1860), 468; *Rocznik Traski*. Ed. August Bielowski. *Monumenta Poloniae Historica*. T. 2, 860–861; *Fontes rerum Austriacarum*. Österreichische Geschichts-Quellen. Hrsg. von Johann Loserth. Bd. 8. (Wien, 1875), 564–565; *Rocznik Małopolski*. Ed. August Bielowski. *Monumenta Poloniae Histoeica*. T. 3, 199.

¹⁹² Леонтій Войтович. Часи старости Дмитра Детька і князя Любарта *Історія Львова*. Т. 1: 1256–1772. (Львів, 2006), 60–62.

¹⁹³ “discor diam a dyabolica suggestione seminatam inter d(omin)um Kasimirum regem Poloniae et nos, exinspiracione almi pneumatiss post[er]gantes temptatorem humanum s(on)cordi[a]e i(n)ivimus unionem” (Олег Купчинський. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. (Львів, 2004), 194–200.

Гедимінович мусив шукати підтримки не тільки у Золотій Орді. Він міг розраховувати тільки на підтримку дружин молодших литовських князів, оскільки головні литовські сили були зв'язані в боротьбі з Тевтонським Орденем. Смерть великого князя у 1341 р. Гедиміна також викликала першу династичну кризу¹⁹⁴. Одними з перших князів, які виступили на допомогу Любарту, були Юрій Наримунтович і брати Корятовичі. Природньо, що Дмитро-Любарт мусив надати їм уділи на своїй території як новим васалам, на яких можна було спертися¹⁹⁵.

¹⁹⁴ Эдвардас Гудавичюс. *История Литвы. Т. 1. С древнейших времен до 1569 года.* (Москва, 2005), 116–126.

¹⁹⁵ Князь Юрій Наримунтович спочатку отримав уділ з центром у Крем'янці (бл.1350 – до 1352), а потім Белз (1352–1377, 1383–1387), його брат Семен – Белз (1350–1352). У волинській частині володінь Любарта-Дмитра отримали свої лени Корятовичі: Олександр Корятович – Теревоблю (бл.1341 – бл.1380), його брат Дмитро – Боброк (після 1352–1366?). Згодом уділи отримали і старші брати Любарта – Кейстут та Євнут Гедиміновичі, відповідно, Берестейське та Дорогичинське князівства, що давало їм право на участь у цій війні. (Леонтій Войтович. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. (Львів, 1996), 107–110; Його ж. Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Вип. 5: ПРОСФОННМА Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. (Львів, 1998), 158–161). Те, що молодший з Корятовичів Дмитро Михайлович у Москві прийняв прізвисько Боброк-Волинський, дало підстави дослідникам говорити про його володіння в районі Бібрки на Львівщині. Правда, Бібрка вперше згадується в документах під 1436 р. як володіння Внучека з Кутна (*Akta grodzkie i ziemskie.* Т. 14. (Lwów, 1889), 91, 106, 112), але ріка Бобрка (Боброк) відома під цією назвою з 1211 р. (Ипатьевская летопись, 730). Район р. Бобрка знаходився у в числі володінь, залежних від Любарта, васалом якого був Дмитро Михайлович. Можливо, що на цих землях було зложено замок Боброк, який дав початок пізнішому місту Бібрка. У 1366 р. ці землі перейшли у залежність від польського короля. Напевно тому Дмитро Корятович став шукати щастя в Сіверській землі, потім перейшов на службу до суздальсько-нижегородського князя Дмитра Костянтиновича, а з 1371 р. став зятем і головним воеводою московського князя, а відтак і одним з головних героїв Куликовської битви 1380 р. Саме він утримав гарячого серпуховського князя Володимира Андрійовича, який був першим воеводою Засадного полку, від передчасного удару і ввів полк в дію після того як Мамай кинув у битву свій останній резерв (Анатолий Кирпичников. *Куликовская битва.* (Ленинград, 1980), 99). Від цього князя походила відома московська родина Волинських (*Родословная книга князей и дворян российских и выезжих.* Ч. 2. (Москва, 1787), 85; Дмитрий Корсаков. А. П. Волинский и его “конфиденты”.

Вже у 1344 р. угорський король Людовик Анжуйський послав грамоту до Дмитра Детька як до “вірного свого мужа, комеса Детька, старости Руської землі”¹⁹⁶. Польський король діяв ще активніше, використовуючи ту обставину, що наступник Узбека хан Джанібек (1342–1357) повністю зосередився на завоюванні Азербайджану. Ще близько 1343 р. з допомогою місцевих бояр король оволодів Сяноцькою землею. За Супральським, Слуцьким та іншими літописами польський король Казимір III прислав подільському князеві Костянтинові Корятовичу глейтові листи, запрошуючи на переговори щодо шлюбу з однією із своїх дочок. Князь Костянтин відмовився від цього союзу, не бажаючи переходити з православної у католицьку релігію¹⁹⁷. Ще Освальд Бальзер звернув увагу,

Корсаков Д.А. Из жизни русских деятелей XVIII в. (Казань, 1891), 283–330; Геннадий Власьев. *Род Волынских*. (Москва, 1911), 12–24; Валентин Янин. К вопросу о происхождении Михаила Клонского. *Археологический ежегодник за 1978 г.* (Москва, 1979), 52).

¹⁹⁶ “...fidei suo viro Magnifico Comiti Dechk Capitaneo Ruthenorom...” (*Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Ed. Gyorgy Fejer. T. 9. Vol. 1. (Budae, 1833), 209). Мабуть, мав рацію Михайло Грушевський, вважаючи, що угорський король лише нагадав про свій “сюзеренітет” над королівством Русі, який впливав з його титулу “короля Галиції і Лодомерії” (Михайло Грушевський. *Історія*. Т. 4, 29). Однак те, що король не жив у листі цього титулу, обмежившись титулом Dei gratia Rex Hungariae, певною мірою вказує на невизначеність стосунків між сторонами, про що свідчить і сам тон та характер листа, навіть не беручи до уваги титул “ваша високість” у зверненні до Дмитра Детька: “Vestrae Magnificentiae” (Ibidem, 210), у якому угорський король просить внормувати митні проблеми в торгівлі з містом Кошице. Мав рацію Олег Мазур, що королівська канцелярія не уникла проблем при укладанні цього документу (Олег Мазур. “Demetrius Detko, provisor seu capitaneus terrae Russiae” (інститут “старійшини” у політичному житті Галицької землі другої чверті XIV ст.). *Семінарії “Княжі часи”*. (Львів, 2002), 19–20). Зарахування Дмитра Детька до угорських васалів (Władysław Abraham. Powstanie organizacji, 218; Henryk Paszkiewicz. *Polityka ruska*, 78–81; Феликс Шабульдо. *Земли*, 40; Jerzy Wyrozumski. *Kazimierz Wielki*, 92–96; Jan Dąbrowski. *Kazimierz Wielki*, 32) безпідставне. Навіть, якщо походження цього лідера галицького боярства і могло бути пов’язаним з Угорським королівством, цього замало, аби вважати його васалом Людовика Анжуйського (Мирослав Волошук. Проблема васальної залежності Дмитра Детька від угорського короля Людовика I. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 6. (Львів, 2012), 269–279).

¹⁹⁷ *Полное собрание русских летописей*. Т. 35. (Москва, 1980), 66, 74, 138, 160, 186, 207, 228.

що мова могла йти тільки про Кунегунду, видану у 1345 р. за бранденбурзького курфюрста Людовіка, бо старша дочка короля Єлизавета вийшла за поморського князя Богуслава V ще у 1343 р.¹⁹⁸ Тому можна погодитися з Феліксом Шабульдо, що ці переговори могли відбуватися тільки у 1344 р.¹⁹⁹ Звертає на себе увагу той факт, що король запропонував подільському князеві²⁰⁰ глейтовий лист (лист безпеки), тобто переговори відбувалися під час війни. Не маючи змоги самотужки витіснити Любарта-Дмитра з Галицької частини королівства Русі, Казимир III явно переманював його васалів. Далі він шукав допомоги в угорців. У 1344–1345 рр. навіть дійшло до облоги Вільна польсько-угорськими військами. У відповідь ординці вторгалися в угорські землі.

Від 1346 р. Казимир III почав титулуватися господарем і дідичем Русі²⁰¹. На перших порах він намагався декларувати унійне об'єднання королівства Русі з Польщею²⁰²: для XIV ст. це була звична практика європейської династичної політики.

Другий етап боротьби за спадщину Романовичів. Наступ короля Казимира III в серпні-листопаді 1349 р. закінчився захопленням більшої частини Галицької землі і частини Волині. Щоб не втратити свого князівства князь Олександр Корятович, який тримає Теревовельську волость²⁰³, очевидно, присяг-

¹⁹⁸ Oswald Balzer. *Genealogia Piastów*. (Kraków, 1895), 394, 396.

¹⁹⁹ Фелікс Шабульдо. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого Княжества Литовского*. (Київ, 1987), 45.

²⁰⁰ Зрозуміло, що у 1344 р. Костянтин Корятович ще не був подільським князем, скоріше він тримав тільки північну (волинську) частину Поділля з центром, напевно, у Хмільнику.

²⁰¹ У грамоті 1361 р., якою підтверджено маєтки галицького боярина Ходка з Библа, надані його предкам від князя Лева Даниловича, цей титул поданий так: “милістю Божою король Краківської землі, Судомирської землі, Серадської землі, Польської землі, Куявської землі, Добрянської землі, Руської землі, господар і вічний дідич землям тим володар, король велебний” (*Акты истории Южной и Западной Руси*. (Санкт-Петербург, 1863), 1–2).

²⁰² Ярослав Исаевич. “Королевство Галиции и Володимирии” и “Королевство Руси”. *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1985 г.* (Москва, 1986), 63; Józef Sieradzki. “Regnum Russiae”. *Polityka raska Kazimierza Wielkiego: Krytyka dotychczasowych poglądów i zarys nowej konstrukcji. Kwartalnik Historyczny*. (Warszawa, 1958), nr 2, 498.

²⁰³ Józef Puzyra. Koriat i Koriatowicze oraz sprawa podolska. *Ateneum Wileńskie*. R. 4. (Wilno, 1936), 12–19; Idem. Pierwsze wystąpienia Koriatowiczów na Rusi Południowej. *Ibidem*. R. 12. (Wilno, 1938), zes. 2, 3–67.

нув польському королеві²⁰⁴. І все ж, процес оволодіння землями королівства Русі затягнувся, а війна проти Любарта-Дмитра не принесла швидкого успіху. Казимир III, не маючи сил самотужки опанувати *королівство Русі*, 1350 р. визнав право угорського короля на спадщину Романовичів, за що отримав *королівство Русі* в дожиттєве володіння і угорську допомогу в його опануванні²⁰⁵. Відповідна угода, яка зафіксувала право короля Людовика Анжуйського на польську спадщину у випадку відсутності нащадків *по мечу* у Казимира III, а також повернення *королівства Русі* угорській стороні за умови появи таких нащадків, зафіксована на з'їзді у Сулейові в другій половині травня 1350 р.²⁰⁶

Відразу ж польський король поспішив заручитися підтримкою римської курії. Папа Климент IV буллою від 14 березня 1351 р. повідомив архієпископа гнєзненського і весь клір Польщі про опанування королем Казимиром землі *невірних русинів* і можливість створення там семи єпископств, об'єднання русинів з литовцями та часте вторгнення в ці землі татар, для захисту від яких було покладено збирати десятину з усіх церковних маєтностей протягом чотирьох років, яка мала бути поділеною між королем та папою²⁰⁷. Схоже, що і теребовельський князь Олександр Корятович перейшов у католицьку віру

²⁰⁴ Саме тому в грамоті Спиткові з Мельштина від 12 червня 1395 р. на володіння Поділлям зазначено, що округи Теребовля і Стінка залишаються з правами, які вони мали при Казимірі III та Владиславі Опольському (Фелікс Шабурдо. *Земли Юго-Западной Русу*, 51–52).

²⁰⁵ Antal Pór, Gyula Schönher. *Az Anjou-ház és örökösei (1301–1439). A magyar nemzet története*. Red. Sándor Szilágyi. T. 3. (Budapest, 1895), 291; Oskar Halecki. *O genezie i znaczeniu rządów andegaweńskich w Polsce. Kwartalnik Historyczny*. T. 35. (Warszawa, 1921), 31–66; Jan Dąbrowski. *Ostatnie lata*, 190; Idem. *Polityka andegaweńska Kazimierza Wielkiego. Ibidem*. T. 36. (Warszawa, 1922), 11–40; Bálint Hóman. *A lengyel-magyar barátság, történeti alapjai. Hóman B. Magyar középkor*. (Budapest, 1938), 511–518; Jerzy Wyrozumski. *Kazimierz Wielki*, 79–80; Stanisław Szczur. *W sprawie sukcesji andegaweńskiej w Polsce. Roczniki Historyczne*. R. 75. (Poznań, 2009), 61–104; Leontiy Wojtowycz. *Walka o spadek*, 61–62.

²⁰⁶ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*. Wyd. Franciszek Piekosiński. T. 1. (Kraków, 1876), nr 230; *Nowy kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*. T. 3. (Poznań, 1879), nr 1299; *Kodeks dyplomatyczny Mazowsza*. T. 2. Wyd. Irena Sulowska-Kuraś, Stanisław Kuraś przy współdziałaniu Kazimierza Pakulskiego i Huberta Wajsa. (Wrocław, 1989), nr 302; Stanisław Szczur. *W sprawie sukcesji*, 91–92.

²⁰⁷ *Bullarium Poloniae*. Ed. et cur. Irena Sulowska-Kuras et Stanisław Kuras. T. 2. Romae, 1985. Nr 518.

Замок Любарта-Дмитра у Луцьку

і прийняв католицький клір²⁰⁸. У бойових діях в 1351-52 рр. ні Костянтин ні Олександр Корятівичі участі не брали. Активну участь у війні взяв тільки Юрій Корятівич, який і підписався під угодою 1352 р., отримавши після загибелі князя Семена Наримунтовича Белзьке князівство²⁰⁹.

У 1352 р. у війну вступили угорські війська. Король Людовик був навіть поранений при облозі Белза й, зазнавши значних втрат, мусив відступити. На допомогу Любарту прийшли тільки золотоординські війська, які зупинили просування поляків на Поділлі²¹⁰. У червні—вересні 1352 р. бойові дії завершилися компромісним миром між королем Казимиром III та його союзниками мазовецькими князями з однієї сторони і Любартом Гедиміновичем з братами князями Кейстутом і Явнутом Гедиміновичами та племінниками Юрієм Наримунтиновичем і

²⁰⁸ Ці “заслуги” князя Олександра Корятівича були відзначені у 1366 р., а також пізніше спеціальною буллою папи Григорія XI від 30 січня 1378 р., якою папа запевняє кожному захисникові єдності з римською церквою і зокрема володарю Кам’яця на Русі князеві Олександру повноваження надавати місцевому населенню певні духовні відпущення (*Bullarium Poloniae*. Т. 2, nr. 4439).

²⁰⁹ Брак джерел не дозволяє надійно реконструювати ці події. Цілком можливо, що Костянтин Корятівич, зберігаючи вірність Любарту-Дмитру, пропустив через свої землі ординців, які напали на Теревовельське князівство Олександра Корятівича, бо Ян Длугош під 1252 р. згадує про вторгнення ординців на “підпорядковане Польському королівству Поділля” (Jan Długosz. *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. Т. 5, ks. 9. (Warszawa, 1975), 419).

²¹⁰ Jan Długosz. *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. Т. 5, ks. 9. (Warszawa, 1975), 419.

Юрієм Корятовичем, які прийшли йому на допомогу, з другої сторони. За цим миром до короля відходила Львівська земля, а за Любартом залишалися Володимирське, Луцьке, Белзьке, Холмське і Берестейське князівства. Кременецьке князівство залишалось за Юрієм Наримунтовичем без права укріплення міста до часу остаточного миру, коли ці землі мали відійти до польського короля. Суперечку між угорським королем і Любартом-Дмитром Гедиміновичем²¹¹ мав вирішити суд (з'їзд угорських баронів з литовськими князями) під Холмом²¹².

“Руські монети” – як відгомін боротьби за спадщину Романовичів. Як відзначив львівський історик-нумізмат Роман Шуст, у XIV ст., незважаючи на масове поширення срібних празьких грошей, відбувається відродження карбування срібної монети в Центрально-Східній Європі, причому не тільки як представницької демонстрації, а й платіжного засобу, тобто в достатньо повноцінній емісії²¹³. Від часу виникнення окремого Подільського князівства його правителі – князі Корятовичі почали карбувати власну монету²¹⁴. У цей період окремі монети намагаються карбувати навіть дрібні удільні князі північно-східних земель колишньої Київської держави, зокрема можайські, серпуховські, дмитровські, стретенські і борисоглібські ростовські²¹⁵. Наявність монет, отже, свідчить про реальну владу того чи іншого династа на всій або частині території князівства або королівства. Численні монетні знахідки останніх років дали підстави стверджувати наявність монетного карбування у володарів королівства Русі²¹⁶, можливо, навіть ще від

²¹¹ Очевидно стосовно спадщини Романовичів.

²¹² *Грамоты XIV ст.* Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-показчики Марії Пещак. (Київ, 1974), 29–32.

²¹³ Роман Шуст. *Нумізмати́ка: Історія грошового обігу та монетної справи в Україні.* (Київ, 2007), 78–81.

²¹⁴ Ростислав Саввов. Карбування власної монети в Подільському князівстві (XIV ст.). *Львівські нумізмати́чні записки.* Ч. 6–7. (Львів, 2009–2010), 32–34.

²¹⁵ Герман Федоров-Давыдов. *Монеты Московской Руси.* (Москва, 1981), 69–97.

²¹⁶ Ярослав Книш. Монети Галицько-Волинської держави *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Вип. 23: До 22 річниці здобуття незалежності України. (Львів, 2013), 101–113; *Його ж.* Мідні денарії Юрія Болеслава Тройденевича (Доповідь, виголошена 1.03.2018 на науковому семінарі Історичної комісії НТШ “Галицько-Волинська держава у світлі сучасних досліджень”) *Збруч.* Інтернетний ресурс: <https://zbruc.eu/node/78465> [консультація від 30.10.2018].

*Монети Любарта-Дмитра
Гедиміновича*

часів князя Лева Даниловича²¹⁷. Князь Юрій-Болеслав Тройденівич, успадкувавши престіл, карбував не тільки срібні денарії, а й мідні монети для широкого вжитку²¹⁸. Зрозуміло, що відразу ж після компромісу з галицьким боярством і початком боротьби за спадщину Романовичів почав карбувати власні монети з гербами Галицької (лев) та Волинської (рівнораменний хрест) земель і князь Любарт-Дмитро Гедимінович²¹⁹. І тут зрозумілим було використання обох гербів. Любарт-Дмитро герб Галицької землі використав і на одній зі своїх печаток²²⁰. Було б нелогічним, якби він не користувався гербом Волинської землі, якою володів до

самої смерті. Тому заперечення Я. Книша не можна прийняти: печаткою з литовським гербом “Погоня” Любарт-Дмитро міг

²¹⁷ Гіпотеза Ярослава Книша щодо брактратів князя Лева Юрійовича (*Книш Я. Монети Галицько-Волинської держави, 104–113*) опирається на тотожність геральдичного знаку на монеті і латиномовній печатці з написом “*Sigillum Leonis*”, яку дослідник атрибує як печатку цього князя (Його ж. *Sigillum Leonis. Княжа доба: історія і культура*. Вип. 3. (Львів, 2010), 254–267). Але ця інтерпретація дискусійна – молодший з синів короля Юрія Львовича – князь Лев Юрійович займав тільки луцький престол (Леонтій Войтович. *Князь Лев Юрійович: Спроба портрета Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 10. (Дрогобич, 2006), 127–131). Печатка, як і монета, радше, належали його дідові Леву Даниловичу, сюзеренові королівства Русі.

²¹⁸ Ярослав Книш. Мідні денарії.

²¹⁹ Юрій Борзайша. Аб аtryбуцті, символіці і датаванні манет ВКЛ з ільвом і кыжам. *Банкаускі веснік*. (2007), чэрвень, 59–61; Володимир Савицький, Володимир Чопюк. Монети Дмитрія-Любарта. *Старий Луцьк*. Вип. 5. (Луцьк, 2009), 152–159; Їх же. Монети Любарта Гедиміновича. *Львівські нумізматичні записки*. Ч. 6–7. (Львів, 2009–2010), 27–31.

²²⁰ Marian Gumowski. Pieczęcie Książąt Litewskich. *Ateneum Wileńskie*. R. 7, zesz. 3–4. (Wilno, 1930), tabl. 8, nr 51, 705; Олег Однороженко. Руські королівські господарські та князівські печатки XIII–XVI ст. *Monumenta Rutheniae Heraldica*. Vol. 2. (Харків, 2009), 51–52, 195.

користуватися у раніший період, коли володів уділом на території Східної Волині з центром у Любартові (Любарі), “Лев” і “Погоня” могли б бути на гербі чи монеті Любарта-Дмитра лише в разі, коли б останній залишався васалом великого князя литовського²²¹, а він прийняв титул *великого князя*, який у XIV ст. означав суверенного володаря²²². З тієї ж причини не можна прийняти і заперечення Юрія Борейші щодо неможливості карбування монет Любартом-Дмитром раніше, ніж це почали робити великі князі литовські чи Корятовичі на Поділлі, бо, претендуючи на все *королівство Русі*, Любарт-Дмитро йшов за традиціями своїх попередників на цьому престолі²²³.

Також зрозуміло, що відразу ж після компромісу з Людовиком Анжуйським у 1350 р. король Казимир III зайнявся налагодженням карбування власних “руських грошей”, перша згадка про побутування яких відноситься до 1356 р.²²⁴ При цьому слушним видається здогад Я. Книша, що в іконографії монети польський король йшов за традицією попередніх галицько-волинських правителів, зокрема короля Юрія Львовича²²⁵. Власне, тоді ще не стояло питання анексії *королівства Русі*, а тільки успадкування його престолу.

Третій етап боротьби за спадщину Романовичів. Зрозуміло, що компроміс у 1352 р. був тимчасовим. Вже у 1353 р. Любарт-Дмитро Гедимінович здійснив кілька успішних походів проти поляків. Зокрема, у травні він був під Львовом, але не зміг втримати столицю краю і лише зруйнував міські укріплення, напевно, щоб полегшити здобуття міста у майбутньому²²⁶. Перманентна війна не припинялася. Казимир III розширював своє володіння галицькою частиною, Любарт-Дмитро послі-

²²¹ Ярослав Книш. Монети Галицько-Волинської держави, 103.

²²² Великим князем Любарт-Дмитро титулувався в угоді з Казимиром III (початок жовтня 1366 р.), у листі до львівської міської громади від 18 листопада 1379 р. та інших документах (Петро Троневиц. *Великий князь Дмитрій-Любарт і його сучасники*. (Луцьк, 2011), 170–171).

²²³ Юрій Борейша. Волынские монеты Фёдора Любартовича в свете кладовых данных и реконструкции символики Галицко-Волынского государства. (Минск, 2015), 12–14. Білоруський дослідник просто відмахнувся від аргументів Я. Книша, належно не обґрунтувавши свої заперечення.

²²⁴ Андрій Крижанівський. *Львівський монетний двір у XIV–XV століттях*. (Львів, 2007), 45–69.

²²⁵ Ярослав Книш. Монети Галицько-Волинської держави, 111–112.

²²⁶ Ярослав Ісаєвич, Леонтій Войтович. Перехідний час: 1349–1387. *Історія Львова*. Т. 1. (Львів, 2006), 65.

довно борюся за відновлення усїєї Галицько-Волинської держави.

При цьому польський король виявляв явну тенденцію до будівництва централізованої монархії і ліквідації давніх прав населення різних регіонів²²⁷, призначаючи на високі адміністративні посади у тій частині *королівства Русі*, яку вдалося опанувати, переважно польських лицарів та заохочуючи їх до колонізації цих земель. Значна частина руської шляхти відходила з військом Любарта-Дмитра на Волинь. Частина навіть продавала свої маєтності прибулим лицарям і перебиралася до земель, підконтрольних волинському князеві²²⁸.

Намагаючись здобути підтримку поліетнічного львівського патриціату, Казимир III 17 червня 1356 р. надав Львову магдебурзьке право та 70 франконських ланів землі²²⁹, або, скоріше підтвердив право у новій редакції, надане ще Левом Даниловичем²³⁰. Свідком у грамоті 1356 р. про надання магдебурзького права Львову Казимиром III виступив *nobilibus terre Russie videlicet Wolczkone de Drohovicze*²³¹. Місто Дроговиж, потужне городище якого знаходиться на високому пагорбі, званому

²²⁷ Sławomir Gawlas. Polska Kazimierza Wielkiego a inne monarchie Europy Śródkowej – możliwości i granice modernizacji władzy. *Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Śródkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*. Red. Marian Dygo, Sławomir Gawlas, Hieronim Grała. (Warszawa, 1999), 5–34.

²²⁸ Через брак актового матеріалу прослідкувати цей процес повною мірою неможливо, але така тенденція спостерігається серед документів, які збереглися. Так Петро Радційовський 1359 р. купив *дідицтво* Ганни Радивонкової (*Грамоти XIV ст.*, 16–17). Той же П. Радційовський 1366 р. купив *дідицтво* “Пнеколт” (Пнікут) від братів Шульжичів (Там само, 39–41). 1 січня 1368 р. Ганько Сварц відкупив дідицтво на Щирці від Олешка Мелешковича (Там само, 41–42). У 1371 р. Вятслав Дмитровський викупив дворище братів Василя і Генки Скибичів (Там само, 42–47).

²²⁹ *Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.)*. Упорядкував Мирон Капраль. (Львів, 1998), 27–31.

²³⁰ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 5. (Львів, 1905), 222–227; Олег Купчинський. Із спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії Галицько-Волинських земель XIII – першої половини XIV століть. *Записки НТШ*. Т. 241. (Львів, 1996), 60; Мирон Капраль. Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. (історико-джерелознавчий огляд). *Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.)*. (Львів, 1998), 15–16.

²³¹ “вельможа землі Руської сам Волчок з Дроговижа” (Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст., 28).

Стружною горою, що панує над Миколаєвом з західної сторони, за теперішньою телевізійною вишкою, на той час стало центром лівобережної придністровської волості на південь від Львова, звідки зверхність польського короля поширюватися на правий берег Дністра. Син боярина Волчка Василь Волчкович, чия активна діяльність відбита у документах 1376–1392 рр., перейшов у католицьку віру, одружився 29 квітня 1385 р. з Барбарою Брун, дочкою сілезького лицаря Петра Бруна (+ між 29.04.1385–20.02.1386), одного з чільних польських адміністраторів у королівстві Русі. Василь Волчкович на прізвисько Борода володів Журавном і Ходорівставом (нині Ходорів), куди перебрався після зруйнування Дроговижа Любартом-Дмитром Гедиміновичем у 1370–1371 або ж 1376–1377 рр.²³² Від його сина Дмитра “пана і законного дідача з Ходорівставу”, який у 1394 р. подарував с. Ганачев львівським францісканцям²³³, а у 1436 р. вже як львівський ловчий і власник Берездівців²³⁴ та Підвербців (на правобережжі Дністра поблизу Городенки), добився магдебурзького права для Ходорова, походить відома польська магнатська родина Ходоровських²³⁵.

Першими зверхність польського короля признали сяноцькі бояри протягом 1345–1350 рр. У Сяноцькій і Холмській землях ще з другої половини XIII ст. стали з’являтися родини карпатських нобілів, частина яких була волоського (румунського) походження. Серед них був холмський суддя Іван (Івоня)²³⁶,

²³² Kasper Niesiecki. *Herbarz Polski*. Т. 3. (Lipsk, 1839), 64–66; Adam Boniecki. *Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. Cz. 1. Т. 3. (Warszawa, 1900), 31–33; Jerzy Sperka. *Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1379–1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą*. (Katowice, 2006), 314–315, 343–344; Idem. *Początki osadnictwa gycerstwa śląskiego na Rusi Czerwonej. Княжа Доба: історія і культура*. Вип. 3. (Львів, 2010), 299–300.

²³³ Władysław Abraham. *Jakób Strepa arcybiskup halicki. 1391–1409*. (Kraków, 1908), 96–97.

²³⁴ У цьому містечку також вже у 1410 р. з’являється католицька парафія (Stanisław Horyń. *Historia i losy miasteczka Brzozdowce*. (Kraków, 2015), 158).

²³⁵ Kasper Niesiecki. *Herbarz Polski*. Т. 3. (Lipsk, 1839), 64–66; Karol Maleczyński. *Urzednicy grodzcy i ziemscy lwowscy w latach 1353–1783*. (Lwów, 1938), 8; Franciszek Sikora. *Krąg rodzinny i dworski Dymitra Goraja i jego rola na Rusi. Genealogia. Kręgi zawodowe i grupy interesu w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym*. (Тогуń, 1989), 84–90.

²³⁶ Ім’я Івоня і герб Корчак дозволяють припускати карпатсько-волоське походження цієї родини. Зважаючи на володіння нащадків Івоні, Антон Петрушевич взагалі вважав, що Жидачів відродили волоські колоністи (Antoni Petrusze-

який теж разом з синами перейшов на польську сторону. У 1353 р. вже після укладення перемир'я його сини Ходко, Осташко і Петро за свої заслуги на війні на Русі (тобто на польському боці проти Любарта-Дмитра) отримали значні земельні надання від Казимира III, в їх числі Клеце, Чермно (давній Червень), Янушковіце, Блажкову, Гололів, Глинськ²³⁷.

Продовжуючи далі просування своїх сил на території королівства Русі і витісняючи посадників та гарнізони Любарта-Дмитра, Казимир III утворив воєводство на правому березі верхньої течії Дністра з центром у Жидачеві, поставивши воєводою сина Івана Вовчка – Петра. У 1360 р. Петро Ruthenos, воєвода zudaczowiensis отримав від Казимира III привілей на магдебурзьке право для своїх містечок Чермно і Клеце²³⁸, тобто король нагороджував і заохочував свого урядника до активних дій. Петро Рутенос з Клеця (бл. 1320 – після 26.07.1377) за свої заслуги згодом отримав замок Горай²³⁹. Його син Дмитро з Гораю (бл. 1340–1400) зробив велику кар'єру при польському дворі, займаючи уряди коронного підскарбія (1364–1370) і королівського маршалка (1377–1391)²⁴⁰.

Подільський фактор. У 1362 р., скориставшись загостренням в боротьбі за владу у Золотій Орді, великий князь Литви Ольгерд Гедимінович виступив проти ординців і у битві на Синіх Водах (р. Синюха, притока Південного Бугу) розгромив війська правителів Подільського та Кримського улусів Хаджибея і Кутлу-Буки та князя Малого Поділля Дмитрія²⁴¹. До

wicz. Materiały historyczne. *Przegląd archeologiczne*. (Lwów, 1822), 82).

²³⁷ Dariusz Kupisz. *Zbigniew Gorajski (1596–1655). Studium z dziejów szlachty protestanckiej w Małopolsce w pierwszej połowie XVII wieku*. (Warszawa, 2000), 11–12.

²³⁸ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*. Т. 1. (Kraków, 1876), nr 299.

²³⁹ Володимир Пшик. Петро – перший жидачівський воєвода і його найближча родина. *Галицька брама*. № 3–4 (51–52). (Львів, 1999), 6–7.

²⁴⁰ Dymitr z Goraja. *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 6. (Kraków, 1948), 61–62; Kazymierz Mysliński. *Dzieje kariery politycznej w średniowiecznej Polsce. Dymitr z Goraja 1340–1400*. (Lublin, 1981); Franciszek Sikora. Dymitr z Goraja na Szczębreszynie w służbie Władysława Jagiełły w latach 1386–1400. *Studia Historyczne*. Т. 26, nr 1. (Warszawa, 1986), 14–19; Idem. Krąg rodzinny i dworski Dymitra z Garaja i jego rola na Rusi *Genealogia. Kręgi zawodowe i grupy interesu w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym*. (Toruń, 1989), 55–89.

²⁴¹ Stefan Kuczyński. *Sine wody*. (Warszawa, 1935); Idem. Sine wody. Rzecz o wyprawie Olgerdowej 1362 r. *Kuczyński S. M. Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVIII w.* (Wrocław–Warszawa, 1962), 135–180; Фелікс Шабульдо. Битва біля

литовського війська долучилися дружини трьох старших Корятювичів: Костянтина, Юрія і Олександра. В результаті Мале Поділля перейшло до Костянтина Корятювича і разом з Брацлавщиною утворило потужне Подільське князівство²⁴². Політика Корятювичів, які намагалися зберегти це князівство, балансує між слабнучою Золотою Ордою, Угорщиною та Польщею і утримуючи певну дистанцію від Великого князівства Литовського і Любарта-Дмитра Гедиміновича, як сюзерена частини королівства Русі, які вважали територію князівства власним леном, згодом загострила стосунки між Угорщиною та Польщею.

Напевно, спочатку Костянтин Корятювич став безпосереднім васалом великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича. Він нічим не допоміг Любартові-Дмитру у новій війні з польським королем, а Олександр Корятювич, який залишив-

Синіх вод 1362 р.: маловідомі та неznані аспекти. *Український історичний журнал*. (Київ, 1996), № 2, 3–15; Його ж. *Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання*. (Київ, 1998); Його ж. *Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації. Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. (Київ, 2005), 9–27; *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. Відпов. ред. Ф. М. Шабульдо. (Київ, 2005), 172 с.; Олександр Моця. *Синьоводська битва та її наслідки в контексті історії Середньовічної Європи. Український історичний журнал*. № 2 (503). (Київ, 2012), 4–10; Наукові записки. Серія: історичні науки. Вип. 20. *Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи*. (Кіровоград, 2014), 252 с.

Дмитрій, якого Ф. Шабульдо вважав християнином Чингізидом і ханом Ямболукської орди (Феликс Шабульдо. *Земли Юго-Западної Русі*, 71–72), скоріше був князем Малого Поділля і данником Хаджібея, як нащадок одного з болоховських князів (Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, 504–505). Християн серед Чингізидів після запровадження ісламу Узбеком, який ліквідував поліконфесійність у Золотій Орді, вже не було. Після битви на Синіх водах Дмитрій зберіг якісь володіння на Бирладському плато чи Верхньому Пруті, судячи з диплому угорського короля Людовика Анжуйського з 1368 р., де згадується “татарський князь Деметрій” і його взаємини з брашівськими купцями (Documente privitoare la istoria Romanilor. Culese de Eudoxiu Hurmuzaki. Vol. 1. (București, 1882), 144).

²⁴² Федір Дмитрович, син князя Дмитра, згаданий у вірменській грамоті, помилково датованій 1062 р., схоже, пробував утриматися на Поділлі, але не зміг (Ярослав Дашкевич. *Грамота Федора Дмитровича 1062 р.* (нарис з української дипломатики). *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*. (Київ, 1962), № 4, 9–18; Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, 505).

ся польським васалом, воював на стороні Казимира III та поставив свій підпис під миром 1366 р. Цей мир, укладений на початку жовтня 1366 р. між Любартом-Дмитром і Казимиром III, зафіксував новий волинсько-галицький кордон. Одним із свідків з боку Любарта виступав князь Данило Острозький²⁴³. Володимирське князівство з рук Казимира III отримав Олександр Корятович, який володів ним до смерті Казимира III у 1370 р.²⁴⁴

Прихід Володислава Опольського. Людовик Анжуйський, який успадкував королівства Польщі і Русі після смерті Казимира III, передав *королівство Русі* своєму соратникові і вірному васалу князю Володиславу Опольському, який був палатином Угорщини з 1367 р.²⁴⁵ Він був пов'язаний з попередньою династією (був внуком Гремислави Всеволодівни, доньки белзького князя Всеволода Олександровича, племінника короля Данила²⁴⁶), відразу ж став титулуватися “Руской землѣ господар и дѣдич приржоний тѣм землямъ усѣмъ”²⁴⁷ і, фактично, будував власне спадкове князівство²⁴⁸. Те, що королівство Русі

²⁴³ *Грамоти XIV ст.*, 38–39.

²⁴⁴ До своєї смерті (1380) Олександр Корятович не полишав надій повернути собі Володимирське князівство, яке Любар-Гедимін відвоював на початку 1370-х. Вже будучи подільським князем, до привілею краківським купцям з 1375 р. він привісив свою печатку з титулом володимирського князя (Никандр Молчановський. *Очерк известий о Подольской земле до 1434 года*. (Київ, 1885), 214–215).

²⁴⁵ Ярослав Ісаєвич, Леонтій Войтович. *Перехідний час*, 63–71; Jerzy Sperka. *Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 – 6 lub 18 maja 1401)*. (Kraków, 2013), 508 s.; Леонтій Войтович. *Портрет князя Володислава Опольського на повний зріст*. Sperka J. *Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 – 6 lub 18 maja 1401)*. – Kraków, 2013. – 508 s. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 7. (Львів, 2013), 314–319.

²⁴⁶ Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. (Біла Церква, 2006), 511; Леонтій Войтович, Олександр Целуйко. *Правлячі династії Європи*. (Біла Церква, 2008), 334–338.

²⁴⁷ М. Сергієнко [Михайло Грушевський]. *Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці*. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. 1. (Львів, 1892), 4–5.

²⁴⁸ Stanisław Sroka. *Itinerarium księcia Władysława Opolczyka z lat 1372–1378*. *Rocznik Przemyski*. Т. 28. (Przemyśl, 1993), 147–154; Idem. *Książę Władysław Opolczyk na Węgrzech. Studium z dziejów stosunków polsko-węgierskich w XIV wieku*. (Kraków, 1996), 109 s.; Jerzy Sperka. *Otoczenie Władysława Opolczyka w latach*

було відразу ж передано найвищому сановнику, князю, зв'язаному з попередньою династією, також свідчить, що Людовик Анжуйський розглядав королівство Русі як окрему політичну одиницю, а не частину Польського королівства. Шукаючи опори, Володислав Опольський почав надавати лени сілезьким лицарям, переважно вихідцям з Опольського та сусідніх князівств²⁴⁹. Серед інших з ним прибули знамениті пізніші родини Гербуртів²⁵⁰ та Тарлів²⁵¹ і ще кілька десятків, переважно, сілезьких родин²⁵². При цьому князь намагався завоювати прихильність і місцевої української (руської) шляхти. Саме на неї була розрахована грамота, надана 1377 р. староукраїнською мовою, у якій його ім'я подано саме як *Володислав* з титулом *1370–1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą*. (Katowice, 2006), 477 s.; Idem. Początki osadnictwa rycerstwa śląskiego na Rusi Czerwonej. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 3. (Львів, 2010), 285; Dariusz Karczewski. Meliorator terre Rusiae. Panowanie Władysława Opolczyka na Rusi (1371–1378). *Piastowie śląscy w kulturze i europejskich dziejach*. Red. Antoni Barciak. (Katowice, 2007), 265–272; Jan Tęgowski. Nowe źródła do kwestii datacji objęcia rządów Władysława Opolczyka na Rusi. *Średniowiecze polskie i powzechne*. T. 1(5). (Katowice, 2009), 127–137; Леонтий Войтович. Портрет князя, 314–319.

²⁴⁹ Przemysław Dąbkowski. Wędrówki rodzin szlacheckich. Karta z dziejów szlachty halickiej. *Księga Pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza*. T. 2. (Lwów, 1916), 5–16; Idem. *Zwierzadło szlacheckie*. (Lwów, 1928), 215 s.; Aleksy Gilewicz. Stanowiska i działalność Władysława Opolczyka na Rusi w latach 1372–1378. *Prace historyczne wydane ku uczczeniu 50-lecia Akademickiego koła historyków Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1878–1928*. (Lwów, 1929), 97–99; Józef Skoczek. *Stosunki kulturalne Śląska ze Lwowem w wiekach średnich*. (Katowice, 1937), 40 s.; Idem. *Udział Śląska w rozwoju i kulturze południowo-wschodnich ziem Polski*. (Katowice, 1938), 37 s.; Jerzy Sperka. Początki osadnictwa, 278–301.

²⁵⁰ Andreas Jung. Die Heimat des Ritter Herbord von Füllstein. *Familiengeschichtliche*. Jg. 24. (Blätter, 1926), 44–46; Anna Szeptycka. Uwagi do artykułu o Herburtach z Bruchnała. *Miesięcznik Heraldyczny*. T. 18. (Lwów, 1939), 42–44; Olga Łaszczynska. *Ród Herburtów w wiekach średnich*. (Poznań, 1948), 144 s.; Jerzy Sperka. Początki osadnictwa, 291–292.

²⁵¹ Jan Fiałek. Tarłowie. Znakomitego rodu początki i świetność. *Przegląd Historyczny*. T. 8. (Warszawa, 1909), 63–88.

²⁵² Juliusz Dunikowski. O rodzie Świerczków na Rusi w wieku XV i początkach rodziny Dunikowskich. *Miesięcznik Heraldyczny*. R. 10. (Lwów, 1931), 202–227; Adam Fastnacht. *Osadnictwo w ziemi Sanockiej w latach 1340–1650*. (Wrocław, 1962), 189–208; Andrzej Janeczek. Polska ekspansja osadnicza w ziemi lwowskiej w XIV–XV w. *Przegląd Historyczny*. T. 79. (Warszawa, 1978), 597–620; Jerzy Sperka. Początki osadnictwa, 278–301.

Золотий форинт Людовика Анжуйського

господар і дідич, вічний землям тим самодержець²⁵³. Нові земельні володіння отримали і руські шляхтичі, зокрема Ходко Ловевич, Васко і Миска Тептуновичі, Костко Болестрашицький та інші²⁵⁴. Костко Болестрашицький підписаний на грамоті 1377 р. староукраїнською мовою, як “княжий писар Костько Болестрашицький”. На ранішій грамоті 1366 р. він підписаний “А писал привилєє се попович болестрашицкий именем Дячкович Василь син попов, Кость пружвищем Сорочич”²⁵⁵. Отримавши земельний лен від князя Володислава Опольського, Костко Болестрашицький став шляхтичем, тобто відбулася трансформація княжого міністеріала на лицаря. Земельні надання супроводжувалися зобов’язанням військової служби, як правило від наданого лену виставлявся *спис* (сам лицар з 1–2 списоносцями і 1–2 кушниками-арбалетниками, залежно від величини надання)²⁵⁶. В оточенні князя засвідчені також руські лицарі Ходко з Библа, Лев і Гліб Дворсковичі, Храпкович, Васько Кузьмич²⁵⁷. Князь Володислав домагався прихильності також міщан *Королівства Русі*, зокрема столиці Львова. 9 грудня 1372 р. він надав Львову 100 франконських ланів землі на

²⁵³ Володимир Розов. *Українські грамоти. Т. 1. XIV ст. і перша половина XV ст.* (Київ, 1928), 23–24; Ярослав Ісаєвич, Леонтій Войтович. *Перехідний час*, 67.

²⁵⁴ Павел Юсяк. *Оточення князя Владислава Опольчика в період його правління на Русі (1372–1379). Вісник Львівського університету. Серія історична.* Вип. 34. (Львів, 1999), 82–83, 88, 92.

²⁵⁵ Ярослав Ісаєвич, Леонтій Войтович. *Перехідний час*, 67–68.

²⁵⁶ Jerzy Sperka. *Początki osadnictwa*, 293–294.

²⁵⁷ Володимир Мількович. *Студії критичні над історією русько-польською.* (Львів, 1893), 91.

магдебурзькому праві і частково звільнив міщан від чиншів²⁵⁸. 4 жовтня 1377 р. він зобов'язав духовних осіб львівського капітулу при купівлі будинку у Львові виконувати міські повинності, які були на цьому будинку²⁵⁹. Грамотою від 7 листопада 1378 р. він передав львівське війтівство місту з дозволом обирати війта з-поміж райців, залишивши за собою дві третини прибутків від кримінальних справ²⁶⁰. Зрозуміло, що він теж карбував власні монети²⁶¹, причому на монетах цього періоду не було жодної згадки про підпорядкованість *королівства Русі* Угорщині і немає водночас жодної документальної згадки про пересилання податків до угорської скарбниці²⁶².

*Печатка Володислава
Опольського (1379)*

Князь Любарт не міг визнати титулу Володислава Опольського і погодитися з його діями, що й призвело до відновлення війни. Умови для її початку були не вигідними для Любарта, але волинський князь мусив реагувати на такі дії. У 1370–1371, 1372, 1376–1377 рр. йому вдалося зайняти частину Галицької землі, але втриматися тут він не зміг²⁶³.

Релігійний фактор. Казимир III, шукаючи підтримки в курії своїм експансивним планам, в реальній політиці, шукаючи порозуміння з місцевою елітою, не спішив втягувати королівство Русі у релігійне протистояння. Його влаштовував певний хаос у справах Галицької митрополії, яку ліквідувала константинопольська патріархія під тиском василевсів, які підтримували московських князів. Останні ж контролювали київських митрополитів, резиденція яких переміщувалася між Сараєм і Москвою, тому були зацікавлені в ліквідації Галицької митрополії. У 1342 р. князь Любарт-Дмитро Гедимінович зумів домогтися

²⁵⁸ *Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.)*. Упорядкував Мирон Капраль. (Львів, 1998), 37–39.

²⁵⁹ Там само, 39–40.

²⁶⁰ Там само. 41–42.

²⁶¹ Андрій Крижанівський. Львівський монетний двір у XIV, 74–93.

²⁶² Андрій Крижанівський. Львівський монетний двір у період “угорського” підпорядкування Галичини (1370–1386 рр.). *Україна в Центральньо-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Вип. 2. (Київ, 2002), 111.

²⁶³ Леонтій Войтович. Етапи політичної історії, 153–168.

від імператора Іоана V Палеолога і патріарха Іоана XIV Калекаса визнання сану митрополита за галицьким єпископом Теодором²⁶⁴. Але далі у серпні 1347 р. за наполяганням великого володимирського і московського князя Семена Гордого, імператор Іоанн VI Кантакузен ліквідував цю митрополію, приєднавши її до київської²⁶⁵, про що у вересні 1347 р. було повідомлено великого князя Любарта-Дмитра Гедиміновича²⁶⁶, який прийняв галицького митрополита у себе. При цьому визнання статусу митрополита за галицьким єпископом було потрактовано як помилку попереднього патріарха. Далі константинопольська патріархія у 1354–1364 рр. то залишала територію Галицької митрополії у підпорядкуванні київського митрополита, то перепідпорядковувала її литовському митрополиту Роману²⁶⁷. В таких умовах вмілий політик Казимир III спрямував папській курії проект заснування єпископської кафедри in villa Lamburga [Львові – Л. В.], “що не належить до ніякої діоцезії”. Папа Урбан V на початку квітня 1363 р. доручив гнєзненському архієпископу в'яяснити чи надається Львів на кафедральне місто, чи має достатньо кліриків та пастви і чи зможе утримати кафедру. В ході цього любуські біскупы, які традиційно опікувалися католиками на Русі теж почали доводити давність своєї прав і здатність їх реалізувати²⁶⁸. Схоже, що подібні кроки не викликали ентузіазму у руської еліти і, заграючи з нею, Казимир III у 1370 р. спрямував патріархові Філофею ультима-

²⁶⁴ Николай Тихомиров. *Галицкая митрополия. Церковно-историческое исследование*. (Санкт-Петербург, 1896), 78–83; Іван Рудович. *Коротка історія Галицько-Львовської єпархії (на основі грецьких жерел и інших новейших подручников)*. (Жовква, 1902), 12; Miron Stasiw. *Metropolia Haliciensis (Eius historia et iuridica forma)*. (Roma, 1960), 20–29; Tadeusz Trajdos. *Biskupi prawosławni w monarchii Jagiełły. Nasza Przeszłość*. Т. 66. (Kraków, 1986), 127; Александр Назаренко, Аркадий Турилов, Борис Флоря. *Галицкая епархия. Православная энциклопедия*. Т. 10. (Москва, 2005), 326; Ігор Сковчиляс. *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. Організаційна структура та правовий статус*. (Львів, 2010), 206.

²⁶⁵ Николай Тихомиров. *Галицкая митрополия*, 86–89; Ярослав Дашкевич. *Початки Галицької митрополії у світлі історичної полеміки. Галицька митрополія 1303–1807–2007. Статті і матеріали*. (Львів, 2007), 5; Ігор Сковчиляс. *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст.*, 206.

²⁶⁶ *Русская историческая библиотека*. Т. 6. (Санкт-Петербург, 1908), док. 4, 21–22; Петро Троневиц. *Великий князь Дмитрій-Любарт і його сучасники*. (Луцьк, 2011), 167.

²⁶⁷ Ігор Сковчиляс. *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст.*, 207–208.

²⁶⁸ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 5. (Львів, 1905), 423–424.

тивну грамоту, погрожуючи переходом у латинство території королівства Русі (Малої Русі). Патріарх Філофей відновив Галицьку митрополію 9 травня 1371 р., але тільки у складі Перемишльського, Володимирського і Холмського єпископств. Луцька і Туровська єпархії, залишилися за її межами²⁶⁹. Православний галицький митрополит Антоній (1371 – зима 1391/1392) намагався співпрацювати з Володиславом Опольським та угорською і польською адміністрацією королівства Русі²⁷⁰, а також і з Любартом-Дмитром Гедиміновичем і луцький єпископ періодично визнавав його юрисдикцію. Зверхність Антонія визнавала і молдовська церква. Він поставив молдовських єпископів Мелетія (1371) та Йосифа (1374)²⁷¹.

*Людовик Анжуйський,
мініатюра з хроніки Марка
Кальті (1360)*

²⁶⁹ Николай Тихомиров. *Галицкая митрополия*, 112–117; Иван Рудович. *Коротка история Галицко-Львовской епархии*, 14–18; Myron Stasiw. *Metropolia Haliciensis (Eius historia et iuridica forma)*. (Roma, 1960), 30–34; Микола Чубагий. *Історія християнства на Русі-Україні*. Т. 2. (Рим-Нью-Йорк, 1976), 31; Tadeusz Trajdos. *Biskupi prawosławni w monarchii Jagielły. Nasza Przeszłość*. Т. 66. (Kraków, 1986), 111–113; Василь Уляновський. *Історія церкви та релігійної думки в Україні*. Кн. 1. (Київ, 1994), 26–28; Евгений Голубинский. *История Русской Церкви*. Т. 3. (Москва, 1998), 208–210, 342–345; Борис Гудзяк. *Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії*. (Львів, 2000), 94–95; Ігор Шевченко. *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття*. (Львів, 2001), 82; Борис Кричевський. *Митрополічья власть в средневековой Руси (XIV век)*. (Санкт-Петербург, 2003), 91–93; Иван Паславський. *Галицька митрополія*. (Львів, 2007), 41; Ігор Скочиляс. *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст.*, 209–210.

²⁷⁰ Władysław Abraham. Antoni, ruski metropolita halicki. *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 1. Zesz. 1. (Kraków, 1935), 135–136.

²⁷¹ Николай Тихомиров. *Галицкая митрополия*, 118–121; Матвій Стахів, Пе-

Людовик Анжуйський та Володислав Опольський активніше розгорнули прокатолицьку політику на цих теренах. На прохання короля папа Григорій IX буллою від 13 лютого 1375 р. номінував на Галицького архієпископа угорського прелата Матвія з Егера, підпорядкувавши йому кафедри у Галичі, Перемишлі, Володимирі та Холмі. Утворення окремої архієпископії означало, що у Римі і далі трактували королівство Русі як окрему державу. Але Матвій з Егера (+ після 14.10.1380) так і не висвятився, очікуючи перенесення кафедри до Львова, де на Ринку Володислав Опольський подарував йому ділянку для будівництва архієпископського палацу²⁷². Виглядає, що сам Галич перебував в той час більше на території, яка визнавала зверхність князя Любарта-Дмитра Гедиміновича. Наступники Матвія з Егера, титулюючись галицькими архієпископами, перебували у Львові або в його околицях. Бернард (+ 1390/1391) був ставлеником Володислава Опольського, який надав йому місто Рогатин, замки Олесько і Тустань, а також десятину з мита й солі в Дрогобичі і Жидачеві²⁷³. Бернард, схоже, теж був угорським прелатом. Він провадив довгі процеси за земельну ділянку, виділену у Львові під будівництво палацу, навіть відлучив Львів від церкви у 1384 р., а потім затягував процес, незважаючи на папського легата естергомського архієпископа Деметріуса. Після коронації Ядвіги надовго покинув свою єпархію²⁷⁴. Його наступник Яків Стрепа (1391–21.10.1409) був польським францісканцем і вже підпорядковувався гнєзненському, а не естергомському примасу. Саме цей послідовний провідник польської політики почав будівництво львівської катедрі у 1404 р.²⁷⁵, а не Казимир III. Наступник Якова Стре-

тро Стерчо. *Христова Церква в Україні (988–1596)*. (Стамфорд, 1985), 128.

²⁷² Piotr Nitecki. *Biskupi kościoła w Polsce w latach 965–1999*. Słownik biograficzny. (Warszawa, 2000), 238.

²⁷³ Денис Зубрицький. *Хроніка міста Львова*. Переклад Івана Сварника, науковий коментар Мирона Капралія. (Львів, 2002), 40; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 5. (Львів, 1905), 429.

²⁷⁴ Władysław Abraham. Bernard łac. arcbp halicki (+ ok. 1390). *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 1. Zesz. 1. (Kraków, 1935), 458;

²⁷⁵ Kasper Niesiecki. *Korona polska przy złotej wolności*. Т. 4. (Lipsk, 1743), 228; Ольга Козубськаю Латинська кафедра у Львові: спроба нової інтерпретації відомих фактів. *Народознавчі зошити*. (Львів, 2000), № 1, 252–261; Ї ж. Катедральний костел фундації Казимира Великого: Львів чи Володимир? *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині*. Вип. 8. (Луцьк, 2001), 108–110; Ї ж. Львівський катедральний костел в історіографії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 5.

пи, канонізованого католицькою церквою, Миколай Тромба (бл. 1358 – 4.12.1422) був сповідником і дипломатом короля Владислава Ягайла, коронним підканцлером (з 1403 р.) і учасником перемовин з Сігізмундом Люксембургом у березні 1412 р. у Любовлі. Він займав галицьку кафедру у 1410–1412 рр. Король добився його поставлення 7 вересня 1412 р. гнєзненським архієпископом-примасом²⁷⁶. Ще 28 серпня 1412 р. папа Іоанн ХХІІІ видав булло про перенесення галицької католицької архієпископії з Галича до Львова і надання храму Діви Марії статусу кафедрального²⁷⁷. Собор ще не був добудований і, спираючись на канонічне право, з протестом виступив пробст церкви Марії Сніжної Йоган Рутені²⁷⁸. 8 листопада 1412 р. резиденція латинських галицьких архієпископів була офіційно перенесена до Львова. Папська булла підпорядковувала львівському католицькому єпископу і християнські храми інших конфесій, які знаходилися на його території (*aliis ecclesiis... non obstantibus quibuscumque*)²⁷⁹. Схизма (розкол) католицької церкви призвела до певного зниження рівня папських канцелярій, тому в курі-

(Дрогобич, 2001), 140–152.

²⁷⁶ Kasper Niesiecki. *Korona polska przy złotej wolności*. Т. 4. (Lipsk, 1743), 228; Tadeusz Silnicki. *Arcybiskup Mikołaj Trąba*. (Warszawa, 1954), 210 s.; Jadwiga Krzyżaniakowa. *Początki kariery Mikołaja Trąby*. *Roczniki Historyczne*. R. 35. (1969), 125–135; Stefan Kuczyński. *Mikołaj Trąba (ok. 1358–1422)*. *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 21/1. Zesz. 88. (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1978), 97–98; *Mikołaj Trąba, mąż stanu i prymas Polski*. Red. Feliks Kiryk. (Kraków, 2009), 180 s.

²⁷⁷ Marjan Skowrya. *Sprawa przeniesienia stolicy archidiecezji Lwowskiej z Halicza do Lwowa*. *Radość wiary*. Nr 5(48). (2005), 13; Idem. Jan Rzeszowski, pierwszy arcybiskup archidiecezji Lwowskiej. *Radość wiary*. Nr 7 (50). (2006), 15; Krzysztof Rafał Prokop. *Arcybiskupi Halicy i Lwowscy obrządku łacińskiego*. *Szkice biograficzne*. (Biały Dunajec–Ostróg, 2010), 41–42; Tadeusz Trajdos. *Polityka króla Władysława II Jagiełły wobec kościoła katolickiego na ziemiach ruskich królestwa Polskiego i Wielkiego księstwa Litewskiego*. *Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego*. *Prace Historyczne*. Т. 141, z. 2, (Kraków, 2014), 316.

²⁷⁸ Władysław Abraham. *Początki arcybiskupstwa obrz. Łacińskiego we Lwowie*. *Biblioteka lwowska* Т. 7. (Lwów, 1908), 37–48.

²⁷⁹ Исихор Шараневич. *История Галицко-Володимирской Руси шт найдавніших времен до року 1453*. (Львов, 1863), 312; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 5. (Львів, 1905), 431; Роман Івашко, Становлення Римо-католицької єпископської та митрополичої катедр у королівстві Русі в середині ХІV – на початку ХV століття. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 8. Львів, 2014, 336–338.

ях вже значно гірше орієнтувалися у реаліях королівства Русі, вважаючи, що схизмати силою захопили католицькі кафедри у Перемишлі, Володимирі та інших місцях, звідки належить їх прогнати, повернувши кафедри і храми католикам²⁸⁰. Тому останній номінальний галицький і перший львівський архієпископ Ян Жешовський (1345/1346 – 12.08.1436), поставлений 26 серпня 1412 р., вже не рахуючись ні з чим, відверто руйнував православну і вірменську церкви у анексованій частині королівства Русі, зокрема він відібрав у вірменської громади Львова храм Івана Хрестителя, відібраний храм української громади Городка було передано францісканцям, у Перемишлі було здійснено погром православної катедри, звідки викинули останки перемишльських князів²⁸¹, а сама катедра перемістилася до Самбора²⁸².

Унійні проблеми. Польська еліта відразу ж була невдоволеною тим, що новий король Людовик Анжуйський, коронувавшись на Вавелю, не тільки не мав намірів перенести свій двір до Кракова, але й не збирався займатися польськими проблемами через зайнятість на Балканах і на півдні Аппенін. Значна частина польської еліти схилилася до підтримки принца з династії П'ястів князя Владислава Білого (1327/1333–20.02.1388), який після недовгого перебування на Гнєвковському князівстві (1347/1350–1363/1364) прийняв чернецтво у бенедиктинському монастирі в Бургундії. У 1372 р. королева Єлизавета

²⁸⁰ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 5. (Львів, 1905), 427.

²⁸¹ Władysław Abraham. *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi*. (Lwów, 1904), 288–315; Idem. *Początki arcybiskupstwa łacińskiego we Lwowie*. (Lwów, 1905), 44–63; Idem. *Z dziejów dawnego biskupstwa łacińskiego w Łucku*. *Kwartalnik Historyczny*. Т. 51. (Warszawa, 1937), 141–147; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 5. (Львів, 1905), 430; Janusz Kurtyka. Rzeszowski Jan h. Półkozic (1345 lub 1346 – 1436) arcybiskup lwowski. *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 34/1. (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1978), 62–70; Tadeusz Trajdos. *Kościół katolicki na ziemiach ruskich korony i Litwy za panowania Władysława Jagiełły (1386–1434)*. (Warszawa, 1983), 328 s.; I. Wysokiński. *Kościół łaciński na ziemiach ruskich korony i Litwy w początkach panowania Jagiełłonów*. *Przegląd Historyczny*. Т. 76. Zesz. 3. (Warszawa, 1985), 551–557; Zdzisław Budzyński. Nieznane szczegóły z biografii Hajla z Przemysła nadwornego malarza Władysława Jagiełły. *Biuletyn Historii Sztuki*. Т. 49. Zesz. 1–2. (Warszawa, 1987), 169; Idem. Uwagi krytyczne do studium o sieci parafialnej w archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego. *Nasza Przeszłość*. Т. 67. (Warszawa, 1987), 249–264.

²⁸² *Materiały do historii miasta Sambora 1390–1795*. Wyd. Anna Dörlflerówna. (Lwów, 1936), nr. 10, s. 13.

(1305–29.12.1380), сестра Казимира III і мати Людовика Анжуйського²⁸³, призначена сином регентшою Польщі, скарала на баніцію (вигнання) пізніше званого хроніста Яна з Чарнкова, який вкрав з гробівця Казимира III королівські інсигнії для можливої коронації Владислава Білого. Претендент позбувся чернецтва у 1373 р. і розпочав боротьбу за польський трон. У 1374 р. йому довелося втікати, але у наступному році він повернувся, отримавши допомогу від бургундського герцога Філіпа Смілого.

Королева-регентша спиралася на краківського воєводу Добеслава з Курозвенк (бл. 1320 – до 28.08.1397). За порадою Добеслава король Людовик 17 вересня 1374 р. видав для шляхти Кошицький привілей, яким практично зрівнював шляхту з титуловою знаттю і вищими прелатами. Всі уряди в королівстві гарантувалися полякам. В обмін на це шляхта погоджувалася прийняти на польський трон по його смерті одну з доньок Марію або Ядвігу²⁸⁴. Добеслав зібрав військо і у 1375 р. розгромив претендента Владислава Білого під Гневковом. Вже після капітуляції відбувся поєдинок Владислава Білого з героєм битви лицарем Бартошем з Везенбургу, у якому князь був поранений. Королева Єлизавета зберегла титул старшої королеви і виїхала до Далмації, де стала регентшою. Але ситуація не виглядала стабільною і у 1376 р. Людовик Анжуйський повернув матері польське регенство. У грудні 1376 р. противники Анжуйської династії напали на кортеж королеви у Кракові і перебили 160 угорців з її охорони²⁸⁵. У 1377 р. королева-мати покинула Краків і до смерті залишалася у монастирі кларисок у Буді.

Претендент Владислав Білий, який знову зайняв Гневковське князівство, підписав у 1377 р. мир у Бресті-Куявському, погодишись на компенсацію у 10 тис. флоринів і сан абата-пріора у Паннонгалмі в Угорщині. Але вже невдовзі він втік до Гданська, дочекався виплати повної суми компенсації і і виїхав в Діжон у Бургундію, де викупив монастирський манор. 15 вересня 1382 р., коли почався новий виток боротьби за поль-

²⁸³ Stanisław Sroka. Elżbieta. *Piastowie. Leksykon biograficzny.* (Kraków, 1999), 227–232; Jan Dąbrowski. *Elżbieta Łokietkówna 1305–1380.* (Kraków, 2007), 174 s.

²⁸⁴ Karol Szajnoch. *Jadwiga a Jagiello. 1374–1413.* Т. 1. (Lwów, 1861), 97–137; Константин Ливанцев. Кошицкий привилей 1374 года. *Вестник Ленинградского университета.* № 23. (Ленинград, 1966), 126–133.

²⁸⁵ Francis Dvornik. *The Slavs in European History and Civilization.* Rutgers University Press, 1962), 52; Pál Engel. *Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary.* (Budapest, 2005), 137.

ський престол, він звернувся до папи з проханням про зняття сану. Помер у Страсбурзі²⁸⁶.

У 1380–1382 рр. поряд з палатином князем Владиславом Опольським сформувалася своєрідний “колегіум чотирьох” у складі того ж Добеслава з Курозвенк, коронного канцлера Яна Радліца (+ 12.01.1382), генерального старости Великопольщі Седзівоє з Шубіна (до 1328 – після 28.05.1405) та познанського каштеляна Домарата з Перзхна (бл. 1350–1399), який у 1381 р. змінив Седзівоє на уряді генерального старости Великопольщі, після отримання останнім уряду калішського воєводи. У 1380 р. Бартош Везенбург з Одоланова, герой війни з претендентом Владиславом Білим, затримав 59 бургундських лицарів, волонтерів Тевтонського Ордену, за яких отримав від великого магістра величезний викуп 20 чи 27 тис. марок. Людовик Анжуйський, не бажаючи загострень у стосунках з Орденем, наказав штурмувати Одоланов. У 1381 р. проти Бартоша виступило польське військо, яке очолив Домарат з Перзхна. Бартош погодився на продаж всіх своїх добр на користь королівської скарбниці, але не спішив виконувати цю угоду. Тоді король послав угорське військо, підсилене чеською найманою піхотою, очолене майбутнім зятем принцом Сигізмундом Люксембургом. Облогу Одоланова зупинила смерть короля²⁸⁷.

Людовик Анжуйський в королівстві Русі. У Людовика Анжуйського не було великого вибору: він призначив палатином Польщі вірного йому князя Володислава Опольського. Але, піклуючись про збереження *королівства Русі* за угорською короною, він взяв ці землі під своє безпосереднє управління, компенсуючи князеві втрати наданням Добжинської землі. У грудні 1378 р. окремою грамотою князь Володислав Опольський звільнив урядовців і народ королівства Русі від складеної йому присяги, передаючи повну владу безпосередньо королю Людовику Анжуйському²⁸⁸. Король призначив нових урядовців²⁸⁹ і розпочав карбувати власну окрему монету для

²⁸⁶ Józef Śliwiński. *Władysław Biały. Ostatni książę kujawski*. Wyd. 2 popr, i uzup. (Kraków, 2017), 129 s.

²⁸⁷ Helena Polaczkówna. Bartosz Wezenborg. *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 1. (Kraków, 1989), 322–323; Król, honor I kariera – dzieje Bartosza Wezenburga. *Dariusz Piwowarczyk. Poczet rycerzy polskich XIV i XV wieku*. Red. Grażyna Szaraniec. (Warszawa, 2004), 23–24.

²⁸⁸ Ярослав Ісаєвич, Леонтій Войтович. Перехідний час, 68–69.

²⁸⁹ Слідом за Дмитром Дедьком вищі посадовці королівства Русі іменувалися генеральними старостами. Цей уряд в часи Володимира Опольського по-

королівства Русі²⁹⁰, декларуючи на такий спосіб окремішність цієї держави. Щодо іншого політика не змінилася. Надалі продовжувалася роздача земель, тепер, переважно, угорським та чеським лицарям, хоча й не так інтенсивно, а також надання привілеїв містам.

Любарт-Дмитро Гедимінович помер 4 серпня 1383 р.²⁹¹ До самої смерті він не тільки зберіг під своїм правлінням Волинську землю (1340–1383), а й за умов боротьби з потужним польсько-угорським союзом намагався відвоювати і Галицьку землю (1340–1349, 1353–1354, 1376–1377), контроль над частиною якої зберігав до смерті. У 1376–1377 рр. він здійснив останню спробу звільнення галицької частини королівства Русі, з допомогою дружин Кейстута Гедиміновича та Юрія Наримунтовича, які тримали уділи на Волині, він дійшов до Сандомира і Тарнова. Досягнувши компромісу з претендентом, Людовик Анжуйський кинув угорсько-польські війська, очолені Седзівоєм з Шубіна на Волинь. Грабовець, Городло, Холм, Белз і Всеволож були здобуті. Юрій Наримунтович утримав тільки Любачів²⁹². Після цього король зайнявся укріпленням свого становища на зайнятій території королівства Русі і перш за все у його столиці. 9 травня 1379 р. Людовик Анжуйський підтвердив привілеї попередників місту Львову, розташованому “у нашому сусідньому Руському королівстві (in confinis regni nostri Russiae)”²⁹³. 11 листопада 1380 р. король надав Львову право складу східних товарів²⁹⁴, від якого почалося нове піднесення міста. Любарт-Дмитро Гедимінович, практично втративши ординську допомогу, вже не міг нічого протиставити угор-

²⁹⁰ Андрій Крижанівський. *Львівський монетний двір у XIVст.*, 77–81.

²⁹¹ Дату смерті дає змогу уточнити запис Івана, священика церкви святої Катерини, на Псалтирі (Флоренція, Бібліотека Лауренціана), переписаному в річницю смерті великого князя Любарта-Дмитра Гедиміновича (Любовь Столярова. *Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков.* (Москва, 2000), 349).

²⁹² Rocznik Kujawski. Ed. August Bielowski. Monumenta Poloniae Historica. T. 3. (Lwów, 1878), 210–212; *Szymona Starowolskiego Wojównicy sarmaccy*. Przełożył, wstępem poprzedził i przypisami opatrzył Jerzy Starnawski. (Warszawa, 1978), 116.

²⁹³ Привілеї міста Львова, 42–43.

²⁹⁴ Там само, 44–45.

ipfe ete ruit: nō dō illa meis inmentib⁹ fī annia a vīno etate parit
 fide plenisq; fe illi p̄culi p̄cellis agitato aebat: rege de p̄ta/
 cto anobui apli p̄ferbere curam. Il egas igit r̄ dīferne: exalta vt
 dep̄me: qui hōies ignari iūctā anganare p̄p̄fūfti farcina: ipfe
 laudib; ut v̄m̄p̄i q̄cōd̄ referre v̄d̄ctōz p̄nceps eſto. Ad e aūt ut
 p̄lētioſi hui⁹ karoli regio v̄te ex̄tū: r̄ regnari h̄gare febr̄
 le factū: aūt ord̄nare r̄ lōgis annūi facere greſſe v̄e mutatis in
 aue altiffim⁹ inuer: ſup̄plet ozo. Sequit̄ exordii narratio
 Et primo de coronatione regine Marie r̄ de odio ſubſucato.

*Король Марія, мініатюра з
Хроніки Яноша Туроці*

сько-польській силі і перейшов до глухої оборони. Він вже не встиг відреагувати на зміни, викликані смертю Людовика Анжуйського 10 вересня 1382 р.

Боротьба за польську корону у 1382–1384 рр. Марії, старшій доньці короля Людовика, було тільки 10 років. Регентшою стала її мати королева Єлизавета Контоманіч (1340–16.01.1387), дочка бана Боснії Стефана II. Вона вирішила продовжувати політику мужа і утримати в одних руках всі його королівства. Її підтримав відданий палатин Угорщини барон Міклош Гараї (1325–1386). Королева запропонувала польській еліті визнати польським королем принца Сігізмунда Люксембурга, який мав

стати мужем старшої дочки Марії. Польська еліта розділилася, але королева Єлизавета Контоманіч цього не помітила. Вона почала призначати на ключові уряди відданих її осіб. Так воєводою куявським і ленченським став Сцібор з Сціборжиць (1347–1414), польський лицар з Гневковського князівства, сина гневковського воєводи Мосціца з Сціборжиць, який з 1362 р. перебував в Угорщині і відзначився у війнах Людовика Анжуйського проти Венеції та Болгарії²⁹⁵. Королівство Русі, як окрема земля, отримала нового генерального старосту бана Хорватії і Далмації Імре Бебека (1383–1385)²⁹⁶.

Однак вже в грудні 1382 р. у Великопольщі розгорнулася міжусобна війна, яка отримала назву війни між Гржималітами та Наленчами (1382–1385)²⁹⁷. Познанський воєвода Седзівой Свідла з Шамотул гербу *Наленч* (+ 1403) з своїми прихильниками погоджувалися на присягу Сігізмунду і Марії за умови,

²⁹⁵ *Szymona Starowolskiego Wojownicy sarmaccy*. Przełożył, wstępem poprzedził i przypisami opatrzył Jerzy Starnawski. (Warszawa, 1978), 134.

²⁹⁶ Ludwik Ehrlich. *Starostwa w Halickiem w stosunku do starostwa lwowskiego w wiekach średnich (1390–1501)*. (Lwów, 1914), 29, 50; Jan Dąbrowski. *Ostatnie lata*, 46, 297.

²⁹⁷ Від гербів *Гржимала* і *Наленч*, носіями яких були лідери двох угруповань великопольської шляхти.

якщо останні будуть тримати двір у Кракові і усунуть генерального старосту Великопольщі Домарата з Перзхна гербу *Гржимала*. 15 лютого 1383 р. на полях Піотковіц поблизу Шамотул розгорнулася битва між обома сторонами. Познанський воєвода з давнім противником Сігізмунда Люксембурга Бартошем Везенбургом з Одоланова, маючи біля 300 лицарських *списів* (бл. 1,5 тис. осіб) розгромили військо великопольського старости, взяли в полон багато його лицарів і розпорошили свої сили, кинувшись навздогін втікаючому противнику. А в цей час на поле бою підійшов Вержбета з Обрицка гербу *Гржимала*, маючи бл. 100 латників і 500 піхотинців. Він розбив і змусив втікати Бартоша, звільнив полонених і, дочекавшись повернення Домарата, розгромив познанського воєводу, втомлене військо якого, загубивши противника, вертало з погоні. Седзівой Свідла з Шамотул був розгромлений і сховався у замку Остророг, де його обложили сили великопольського старости²⁹⁸. 3 березня 1383 р. столична еліта на чолі з Спитком з Мельштина (1364–3.06.1384) та Седзівоєм з Шубіна змусила обидва клани укласти перемир'я. Останнє Гржимали порушили вже на третій день.

У травні 1383 р. з'їзд малопольської еліти в Серадзі постановив прийняти польською королевою Ядвігу, молодшу доньку Людовика Анжуйського. Примас Польщі архієпископ Гнезненський Бодзанта підтримав цю ідею, плануючи відразу ж її шлюб з П'ястом – Земовитом IV, князем черським, равським, сохачевським, площьким, віським і куявським. Князь був старший за принцесу на 21 рік, але на її руку претендував ще старший князь – палатин Польщі Владислав Опольський. Ядвіга була молодшою за нього на 35 років. З дружиною у 500 лицарів князь Земовит IV поспішив до Кракова, але його не пустили до міста. Мазовецький князь почав організовувати з'їзд шляхти у Серадзі, де його мали оголосити королем. Його підтримав Бартош Везенбург та олесницький князь Конрад

²⁹⁸ Jan Pakulski. *Nalęcze wielkopolscy w średniowieczu*. (Toruń, 1982), 49–51, 150–154; Jerzy Łojko. *Wojna domowa w Wielkopolsce w latach 1382–1385. Zygmunt Boras. Gniezno. Studia i materiały*. T. 2. (Warszawa–Poznań, 1987), 69–97; Adam Szweda. *Stronnicтво starosty Domarata z Pierzchna w czasie wojny domowej w Wielkopolsce. Książęta, urzędnicy, złoczyńcy*. (Gdańsk, 1999), 219–225; Idem. *Ród Grzymalów w Wielkopolsce*. (Toruń, 2001), 403 s. + 34 tabl.; Janusz Bieniak. *Polskie rycerstwo średniowieczne*. (Kraków, 2002), 250; Tomasz Jurek. *Średniowieczne Szamotuły i ich dziedzice. Szamotuły. Karty z dziejów miasta*. Red. Andrzej Gąsiorowski. (Szamotuły, 2006), 26–31, 39

*Король Ядвіґа. Портрет
роботи Марчело Бачарелі
(1731-1818)*

королівства Русі. І він знову став правити у Львові, вживаючи титулу “князь і володар Русі” та карбуючи окрему монету з галицьким левом і легендою “монета Русі”²⁹⁹, куди ввійшло і зображення орла (гербу його сілезьких володінь)³⁰⁰.

Міжусобна війна у польських землях продовжувалася³⁰¹. У вересні 1383 р. в Угорщині вибухнуло повстання баронів, підтриманих естергомським архієпископом, який хотів поставити на престол двоюрідного брата покійного короля Карла ді Дураццо, який опанував неаполітанський престол як Карл III. Єлизавета Котроманіч з доньками виїхала до Задару. Сюди прибуло польське посольство у складі Седзівова з Шубіна та Яцка з Тарнова. Королева арештувала послів, змушуючи їх забезпечити здачу Кракова Сігізмунду Люксембургу як правителю Польщі. Седзівова зумів втекти з Задару, добратися до Польщі, де 2 березня 1384 р. зібрався з'їзд шляхти у Радомі. Польське військо не пропустило до Польщі угорські підрозділи Сігізмун-

²⁹⁹ Ярослав Ісаєвич, Леонтій Войтович. Перехідний час, 69.

³⁰⁰ Андрій Крижанівський. Львівський монетний двір у XIVст., 82–93.

³⁰¹ Wanda Moszczeńska. Rola polityczna rycerstwa wielkopolskiego w czasie bezkrólewia po Ludwiku Węgierskim. *Przegląd Historyczny*. T. 25. (Warszawa, 1825), 33–159; Jerzy Łojko. Wojna domowa w Wielkopolsce w latach 1382–1385. *Zygmunt Boras. Gniezno. Studia i materiały*. T. 2. (Warszawa–Poznań, 1987), 69–97.

да Люксембурга, який обіцяв звільнити посольство затримане у Задарі. Ядвіга мала прибути до Кракова 8 травня 1384 р., але мати її не відпустила. Тоді польська еліта вирішила зібрати з'їзд у Серадзі 22 вересня 1384 р., на якому обрати іншого короля.

Сцібор з Сціборжиць, очікуючи підходу Сігізмунда Люксембурга, самотужки воював проти Земовита IV та його прихильників. Особливо важкими були бої за куявський Брест з площким воєводою Абрахамом Сохою 22–26 травня 1384 р. В середині липня 1384 р. 12-тис. армія Сігізмунда Люксембурга вступила в Польщу, але дуже швидко її покинула, не зробивши нічого. Седзівой з Шубіна, знову зустрівшись з Єлизаветою Котроманіч, переконав її, що у випадку неприбуття Ядвіги Анжуйська династія взагалі втратить будь-які надії на польський престол. Восени 1384 р. Седзівой з Шубіна повернувся до Кракова з принцесою Ядвігою, яка негайно була коронована як король Польщі 15 жовтня 1384 р. Фактично угорсько-польська унія була розірвана³⁰². І вже невдовзі старі союзники стали зазятими противниками в боротьбі за королівство Русі.

Кревська унія. Польська еліта відразу ж розірвала стосунки Ядвіги з її нареченим герцогом Каринтії і Штірії Вільгельмом фон Габсбургом, просто відкупившись від цього принца. Так само були відкинені пропозиції Земовита IV. 21 квітня 1385 р. у Кракові представники обох сторін домовилися про перемир'я. Малопольська делегація розпочала переговори з великим князем литовським Ягайлом Ольгердовичем. 14 серпня 1385 р. у Крево литовські князі Ягайло, Скіргайло і Корибут Ольгердовичі, Вітовт Кейстутович та Лугвеній Ольгердович підписали з малопольською делегацією на чолі з Владком з Харбковиць, Миколою Оссолінським, Яном з Тарнова і Спитком з Мельштина знамениту Кревську угоду про прийняття литовськими князями, які до того були православними, католицького віросповідання, перехід на це віросповідання всіх литовських земель, шлюб Ягайла з Ядвігою і династичну унію Литви та Польщі³⁰³. 18 лютого 1386 р. Ядвіга вийшла заміж за старшо-

³⁰² Див.: Anna Strzelecka. *O królowej Jadwidze. Studia i przyczynki.* (Lwów, 1933), 32–35; Wanda Maciejewska. *Jadwiga królowa polska.* (Kraków, 1934), 172 s.; Helene Quillus. *Königin Hedwig von Polen.* (Leipzig, 1938), 436 s.; Jerzy Wyrozumski. *Królowa Jadwiga między epoką piastowską i jagiellońską.* (Kraków, 1997), 156 s.; Oskar Halecki. *Jadwiga Andegaweńska i kształtowanie się Europy Środkowo-Wschodniej.* (Kraków, 2000), 372 s.; Stanisław Sroka. *Królowa Jadwiga.* (Kraków, 2002), 84 s.; Jarosław Nikodem. *Jadwiga król polski.* (Wrocław, 2009), 79–121.

³⁰³ Stanisław Kutrzeba. *Związek Litwy z Polską w latach 1386–1401.* *Polska i*

Владислав Ягайло. Портрет
невідомого автора

го від себе на 20 років Ягайла Ольгердовича, який 4 березня 1386 р. був коронований як король Польщі Владислав Ягайло, хоча Ядвіга і надалі теж залишалася королемою³⁰⁴.

А в Угорському королівстві у квітні 1385 р. у Пожоні (Братиславі) розгорнулися переговори між прихильниками короля Карла III та їх противниками з числа угорських магнатів. Врешті принц Сігізмунд Люксембург та його прихильники, в числі яких був і Сцібор з Сціборжиць та інші польські лицарі, мусили втікати до Чехії під захист брата короля Вацлава IV, а королеву Марію змусили зректися престолу. 31 грудня 1385 р. у Секешфегерварі неаполітанський король

Litwa w dziejowym stosunku. (Kraków, 1914), 458, 479–481; Oswald Balzer. *Tradycja dziejowa unii polsko-litewskiej.* (Lwów–Warszawa, 1919), 3–24; Idem. *Stosunek Litwy do Polski.* Oswald Balzer. *Pisma pośmiertne.* T. 3. (Lwów, 1937), 252–265; Oskar Halecki. *Polska w dobie Jagiełłonów.* *Polska, jej dzieje i kultura.* T. 1. (Warszawa, 1930), 193–368; Idem. *Przyczynki genealogiczne do dziejów układu Krewskiego.* *Miesięcznik Heraldyczny.* T. 14. (Lwów, 1935), nr. 7–8, 97–111; *Akta unii Polski z Litwą 1385–1791.* Wyd. St. Kutszeba i Władysław Semkowicz. (Kraków, 1932), nr. 1; Henryk Łowmiański. *Wcielenie Litwy do Polski w 1386 r.* *Ateneum Wileńskie.* T. 12. (Wilno, 1937), 36–145; Henryk Paszkiewicz. *O genezie i wartości Krewa.* (Warszawa, 1938), 365 s.; Jan Adamus. *Najnowsza literatura o akcie krewskim.* *Wiadomości Studium Prawa Litewskiego Uniwersytetu Stefana Batorego.* T. 1. (Wilno, 1939), 308–311; Jonas Dainauskas. *Autentyczność aktu Krewskiego.* *Lituanoslavica Posnaniensa. Studia Historica.* Vol. 2. (1987), 127–142; Maria Koczerska. *Autentyczność dokumentu Unii Krewskiej 1385 roku.* *Kwartalnik Historyczny.* (Warszawa, 1992), nr. 1, 59–82; Joanna Elżbieta Śliczyńska. *Okoliczności zawarcia umów w Krewie i Wołkowysku między panami małopolskimi a Jagiełłą Andegaweńską (1385–1385).* *Meritum.* Vol. 5. (2013), 27–41.

³⁰⁴ Władysław Semkowicz. *Stanowisko publiczno-prawne Władysława Jagiełły.* *Przegląd Prawa i Administracji.* T. 24. (1899), 174–180.

*Міклош Гараї захищає Єлизавету і Марію від хорватів.
З картини Міхая Ковача (1855)*

Карл був коронований королем Угорщини. Але королева-мати Єлизавета Котроманіч не збиралася капітулювати. У лютому 1386 р. її прихильники здійснили переворот, ув'язнивши короля Карла, який відразу ж помер в тюрмі від отрути 21 лютого 1386 р. Невдовзі після цього у Хорватії, де покійний Карл III мав найбільше прихильників, вибухнуло повстання. 25 червня 1386 р. під Дяковом угорська армія, очолена палатином Міклошем Гараї, потерпіла поразку від хорватського війська. Сам палатин загинув, а обидві королеви потрапили в полон до хорватів. У січні 1387 р. королева Єлизавета Котроманіч була вбита, а її голова разом з головою Міклоша Гараї була відправлена в Неаполь до вдови Карла III королеви Маргарити ді Дураццо³⁰⁵. Королеві Марії загрожувала таж участь, бо

³⁰⁵ Sándor Márki. *Mária. Magyarország királynéja 1370–1395*. (Budapest, 1885), 3–191; Stephen Gazi. *A History of Croatia*. (New York: Philosophical Library, 1973), 61; Tadeusz Gromada, Oscar Halecki. *Jadwiga of Anjou and the rise of East Central Europe*. (London, 1991), 164; John V. A. Fine. *The Late Medieval Balkans: A critical survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. (Ann-Arbor: University of Michigan Press, 1994), 396–397; Stanisław Sroka. *Genealogia Andegawenów węgierskich*. (Kraków, 1999), 30; Pál Engel. *The realm of St. Stephen: a history of*

хорватська еліта тепер хотіла бачити королем сина Карла III нового неаполітанського короля Владислава³⁰⁶. Лідер хорватської еліти Ян Горват утримував королеву у замку Новоград. Сігізмунд Люксембург з чеським військом обложив цей замок, але після невдалих приступів відступив від нього. Залишилися тільки найбільш віддані хорватські та польські прихильники Марії, очолені Яном Франгепаном і Сцібором з Сціборжиць. Під час вилазки Сцібору вдалося взяти в полон самого Яна Горвата. В обмін на власне визволення з полону, останній згодився відпустити королеву.

Похід 1387 року і його наслідки. Володислав Опольський не зміг скористатися проблемами польської і угорської еліт та боротьбою за владу в обох королівствах і опанувати ситуацію у королівство Русі³⁰⁷. Першою оговталася польська сторона. Поки Владислав Ягайло розбирався з литовськими князями, малопольська еліта зібрала свої сили, намагаючись скористатися як з труднощів Угорщини так і з проблем Литви і зайняти королівство Русі, приєднавши його до Польщі. Вже на початку лютого 1387 р. це військо, яким фактично командували Спитко з Мельштина, Седзівой з Шубіна і Яцко з Тарнова, разом з королем Ядвігою вторгнулося в межі королівства Русі. Було оголошено, що похід переслідує за мету вигнання угорських баронів, яким роздали землі король Людовик і князя Володислав, повернувши їх попереднім власникам. 13-річна королева Ядвіга була готова підписувати наперед заготовані грамоти та привілеї. Сілезьке лицарство за цих умов не зважало на заклики Володислава Опольського і переймалося тільки гарантіями збереження отриманих раніше володінь. Так само чинив і патриціат значніших міст. Спадкоємць Любарта-Дмитра князя

medieval Hungary, 895–1526. (Philadelphia: Penn State Press, 1999), 198–199; Pál Engel, Norbert Tóth. Erzsébet királyné itineráriuma (1382–1386). *Itineraria Regum et Regenarum (1382–1438).* (Budapest, 2005), 161–168.

³⁰⁶ Árpád Károlyi. Adalék Mária és Zsigmond eljegyzésének történetéhez. *Századok.* T. 11. (Budapest, 1877), 24–26; János Karácsonyi. Mária királyné halála napja. *Ibidem.* T. 41. (Budapest, 1907), 458–463; Stanisław Sroka. *Genealogia Andegawenów węgierskich.* (Kraków, 1999), 48–53.

³⁰⁷ Stanisław Sroka. *Książę Władysław Opolczyk na Węgrzech. Studium z dziejów stosunków polsko-węgierskich w XIV wieku.* (Kraków, 1996), 38–46; Ярослав Ісаєвич, Леонтій Войтович. Перехідний час, 69–70; Леонтій Войтович. Польща. Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів. *Проблеми слов'янознавства.* Вип. 59. (Львів, 2010), 52–66; Його ж. *Заключительный этап, 10–15; Його ж. Портрет князя, 314–319.*

Федір Любартович за нових умов не міг продовжувати політику батька. Він змушений був визнати зверхність короля Владислава Ягайла, звільнити від васальної присяги острозького князя Федора Даниловича³⁰⁸, який невдовзі став луцьким намісником Владислава II Ягайла³⁰⁹. Аби виключити литовські претензії на спадщину Романовичів за Любартом-Дмитром Гедиміновичем³¹⁰, польська еліта добилася переміщення князя Федора Любартовича аж до Сіверської землі. Заклик князя Володислава Опольського від 6 лютого 1387 р., у якому князь обіцяв не призначати угорців намісниками без згоди місцевої еліти, успіху не приніс³¹¹. 8 лютого 1387 р. королева була вже у Ярославі. Далі піддався Перемишль і 18 лютого в Городку від імені королеви, титулованої спадкоємницею Русі, надано привілей шляхті і духовенству Перемишльської землі. 8 березня 1387 р. вона підтвердила права, вольності і привілеї Львова, відмінила нововведені мита і податки, відновила складське право на сіль та інші товари і гарантувала права українців-русинів, вірмен, сарацинів, жидів та всіх мешканців загалом³¹². Далі польське військо рушило до Галича.

У відчаї Володислав Опольський 17 квітня 1387 р. “Руську землю, якою мав володіти пожиттєво” передав чеському королю Вацлаву Люксембургу “як опікуну на той час угорських королів” з умовою повернення цих земель угорським володарям як тільки вони цього побажають³¹³. Але Вацлав на той час не міг допомогти навіть брату – угорському королю Сигізмунду Люксембургу, який боровся за визволення дружини з хорватського полону. За Яном Длугошем королева “усунула з них [міст – Л. В.] всіх угорців і сілезців, які отримали надання від Владислава Опольського і передала попереднім панам польським”³¹⁴. Навряд чи можна брати до уваги цю інформацію польського хроніста, який навіть сам похід королеви Ядвіги відніс до 1390 р. Насправді керівники і учасники походу отримали тільки землі,

³⁰⁸ Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie wydane nakładem właściciela, pod kierownictwem Zygmunta Luby Radziwińskiego przy współudziale Petera Skobielskiego i Bronisława Gorczaка. T. 1. (Lwów, 1886), nr 8, s. 8.

³⁰⁹ Ibidem, nr 7, s. 7–8.

³¹⁰ Михайло Грушевський. *Історія*. Т. 4, 108–109.

³¹¹ Ярослав Ісаєвич, Леонтій Войтович. *Перехідний час*, 70.

³¹² *Привілеї міста Львова*, 46–47.

³¹³ Михайло Грушевський. *Історія*. Т. 4, 121.

³¹⁴ *Jana Długosza Roczniki czyli kroniki sławnego królestwa Polskiego*. Ks. 10. (Warszawa, 1981), 237–238.

які безпосередньо належали князю Володиславу Опольському і його вищим урядовцям (так Ярослав надано Яцку з Тарнова³¹⁵), а загальна більшість сілезців, які підтримали польський наступ, зберегли свої володіння. Найбільше отримав Спитко з Мельштина, сестра якого Ядвіга стала хрестою мамою православного Ягайла при прийнятті нового католицьке хрещення, а дружина Ельжбета, дочка угорського барона Імре Ланцфі, – придворною дамою короля Ядвіги. Спитку було надано колишній домен галицьких князів з центром у Самборі, який до того належав Володиславу Опольському. Він став титулуватися *Ducum terrae Rusiae praedecessorum nostrum*³¹⁶, декларуючи претензії на решту доменальних володінь³¹⁷. Схоже, що декларуючи позбавлення князя Володислава Опольського галицьких володінь, польська сторона номінувала на його місце Спитка з Мельштина. Саме тому він і очолив польське військо в поході 1387 р.

Опір польському війську вчинив тільки галицький воєвода Бенедикт (правдоподібно, брат генерального руського старости Імре Бебека³¹⁸). Поляки не наважилися штурмувати потужні галицькі укріплення. Довелося таки звертатися до короля Владислава Ягайла, який прислав литовські війська на чолі з князем Юрієм Наримунтовичем та дружини ратненського князя Федора Ольгердовича, володимирського князя Федора Любартовича, пінського князя Василя Михайловича, случького князя Юрія і степанського князя Семена. 11 серпня 1387 р. вони видали воєводі Бенедикту грамоту з гарантіями прихильності короля Владислава Ягайла³¹⁹. Очевидно, Бенедикт не довіряв оточенню юної королеви Ядвіги. 14 жовтня 1397 р. грамотою, наданою у Жидачеві, Владислав Ягайло підтвердив володіння Бенедикта³²⁰. 18 жовтня грамотами, наданими у Городку, король підтвердив усі привілеї Львова³²¹.

³¹⁵ *Miasta polskie w tysiącleciu*. Т. 2. (Wrocław, 1967), 554.

³¹⁶ Лідер (герцог) Руської землі попередників наших (лат.).

³¹⁷ Anna Strzelecka. Melsztyński Srytek (Spytek z Melsztyna) h. Leliwa (zm. 1399). *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 23. Zesz. 86. (Warszawa, 1975), 412–415.

³¹⁸ Karol Piotrowicz. Bubek (Bebek, Webek, Wubek) Emeryk, starosta Rusi Czerwonej. *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 3. (Kraków, 1937), 73.

³¹⁹ Józef Wolff. Rod Gedymina. Dodatki i poprawki do dzieł gr. K. Stadnickiego “Synowie Gedymina”, “Olgiard i Kiejstut”, “Bracia Władysława Olgiardowicza Jagiełły” we Lwowie 1867. (Kraków, 1886), 21–22.

³²⁰ Михайло Грушевський. *Історія*. Т. 4, 122.

³²¹ *Привілеї міста Львова*, 48–50.

Далі політика Владислава Ягайла щодо підпорядкування *королівства Русі* нічим не відрізнялася від політики його попередників. Угорські гарнізони утрималися на правобережжі Дністра, а проблеми з литовськими князями і Володиславом Опольським (відчайдушний колишній палатин Польщі був готовий розділити її землі між Угорщиною, Бранденбургом і Тевтонським Орденом³²²) не дозволяли королю продовжити наступ. Він намагався завоювати прихильність галицької шляхти, продовжуючи роздавати лени, знову ж-таки, переважно колишнім сілезьким васалам Владислава Опольського³²³ та надаючи руським землям і містам нові привілеї. Так, 29 вересня 1388 р. король передав місту львівське вйтівство з правом вибору вйта, залишивши собі тільки 2 денарії з прибутку вйтівства³²⁴, 30 вересня 1388 р. гарантував збереження Львова і Львівської землі за собою, дружиною Ядвігою і нащадками³²⁵, 29 вересня 1389 р. підтвердив надання місту Казимиром III 100 франконських ланів³²⁶. Того ж дня у Львові він підтвердив своє попереднє надання місту³²⁷. 1 жовтня 1389 р. король видав грамоту про прилучення Львова і Львівської землі до Польського королівства³²⁸, що на даному етапі, більше, мало декларативний характер. 13 березня 1403 р. Львову підтверджено право складу східних товарів³²⁹. У 1389 р. король надав магдебурзьке право Городку разом зі 100 франконськими ланами, звільнивши міщан від данин і повинностей на 12 років т заборонивши ставити корчми і займатися ремеслами ближче милі від меж міста³³⁰. У 1389 р. отримала магдебурзьке пра-

³²² Stefan Kuczyński. *Wojsko i sztuka wojenna w latach 1340–1454. Zarys dziejów wojskowości Polskiej do roku 1864*. Red. Janusz Sikorski. T. 1. (Warszawa, 1965), 201.

³²³ Див.: Józef Skrzypek. *Południowo-wschodnia polityka Polski od koronacji Jagiełły do śmierci Jadwigi i bitwy nad Worskłą (1386–1399)*. (Lwów, 1936), 104 s.; Jerzy Sperka. *Zarys migracji rycerstwa śląskiego na ziemię Rusi koronnej w okresie panowania Władysława Jagiełły. Княжа доба: історія і культура*. Вип. 5. (Львів, 2011), 221–229.

³²⁴ *Привілеї міста Львова*, 51–52.

³²⁵ Там само, 53–53.

³²⁶ Там само, 53–54.

³²⁷ Там само, 55–56.

³²⁸ Там само, 56–58.

³²⁹ Там само, 58–60.

³³⁰ Michał Baliński, Tymoteusz Lipiński. *Starożytna Polska pod względem historycznym i statystycznym*. T. 2, cz. 2. (Warszawa, 1845), 569.

во Теревовля³³¹. Не забував король й про руську шляхту. Так, зокрема, 1394 р. великі надання отримав Данило Дажбогович Задеревецький, які зобов'язували його виставляти до війська двох панцирників і 9 лучників³³². І, зрозуміло, що відразу ж з кінця 1387 р. відновилася робота львівського монетного двору, у якому почали карбуватися *руські грошки* короля Владислава Ягайла³³³.

4 серпня 1392 р. в Острові поблизу Ліди за посередництва мазовецького плоцького князя Генріха Земовитовича, одруженого з Рингалою-Єлизаветою Кейстутівною, сестрою Вітовта, Владиславу Ягайлу вдалося завершити громадянську війну в Литві (1389–1392) укладенням угоди, яка, фактично, визнала Вітовта Кейстутовича великим князем литовським³³⁴. Тепер Вітовт, розв'язавши війну з українськими і білоруськими князями, які намагалися зберегти незалежність своїх уділів³³⁵, потребував допомоги польського короля. Велике польське військо на чолі зі Спитком з Мельштина допомогло Вітовтові зайняти Поділля³³⁶. Подільський князь Федір Корятівич і вітеб-

³³¹ Ibidem. S. 726–730; Antoni Prochaska. Odzyskanie Trembowli w 1390 r. *Kwartalnik Historyczny*. Т. 8. (Lwów, 1894), 627–644.

³³² Олександр Целуйко. Рід Даниловичів у кінці XVI – на початку XVIII ст. Історико-генеалогічне дослідження. *Дис. к. і. н.* (Львів, 2003), 33.

³³³ Андрій Крижанівський. *Львівський монетний двір у XIV ст.*, 94.

³³⁴ Anatol Lewicki. Kiedy Witold został wielkim księciem Litwy. *Kwartalnik Historyczny*. Т. 8. (Lwów, 1894), 424–436; Михайло Грушевський. *Історія*. Т. 4, 138–140, 165–167; Oskar Halecki. *Dzieje unii jagiellońskiej*. Т. 1. (Kraków, 1919), 104–132; Микола Чубатий. Державно-правове становище українських земель Литовської держави під кінець XIV в. *Записки НТШ*. Т. 144–145. (Львів, 1926), 1–108; Ludwik Kolankowski. *Dzieje Wielkiego księstwa Litewskiego za Jagiellów*. Т. 1. (Warszawa, 1930), 207–234; Joseph B. Koncius. *Vytautas the Great, Grand Duke of Lithuania*. (Miami, 1964). 21–23; Antoni Gąsiorowski. *Itinerarium króla Władysława Jagiełły*. (Warszawa, 1972), 55; Zenonas Ivinskis. *Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties*. (Rome, 1978), 307–308; Edvardas Gudavičius. *Lietuvos istorija. Nuo seniausiu; laiki; iki 1569 metu*. (Vilnius, 1999), 173–174; Его же. *История Литвы с древнейших времен до 1569 г.* (Москва, 2005), 172–182; Zigmantas Kiaupa, Jūratė Kiaupienė, Albinas Kunevičius. *The History of Lithuania before 1795*. (Vilnius, 2000), 135–137; Daniel Z. Stone. *The Polish-Lithuanian State, 1386–1795*. (Seattle, 2001), 18.

³³⁵ Oswald Balzer. Istota prawna zależności książąt litewsko-ruskich w dobie 1396–1398/1401. *Sprawozdanie Tow. Nauk. we Lwowie*. Т. 1. (Lwów, 1922), 198–202.

³³⁶ Jan Długosz. *Dziela wszystkie*. Т. 4, ks. 10. (Warszawa, 1868), 488–497;

ський князь Свидригайло Ольгердович, втративши володіння, знайшли притулок при угорському дворі Сигізмунда Люксембурга, сіверський князь Корибут-Дмитро Ольгердович – при дворі рязанського князя Олега Івановича. Скориставшись зазначеним походом, Ягайло витіснив угорців з правобережжя верхньої течії Дністра. Закріплюючи ці території, король 1393 р. надав магдебурзьке право місту Жидачеву, 60 франконських ланів для міста, 2 лани для плебана та 4 лани для пасовищ, право торгів шосуботи та заборонив торгівлю спиртними напоями на відстані милі від міста³³⁷. У 1398 р. перемишльському католицькому єпископу повернуто місто Тустань³³⁸.

Князь Русі Сцібор з Сціборжиць. 31 березня 1387 р. королем Угорщини став Сигізмунд Люксембург, чоловік королеви Марії, яка теж, подібно до Ядвіги залишалася королем. Він одразу ж передав *королівство Русі* барону Сцібору зі Сціборжиць на такому ж праві, яким послуговувався Володислав Опольський. Зміщення Владислава Опольського королем Сигізмундом Люксембургом означало, що Владислав, передаючи галицькі землі чеському королю, вже ними не володів, і його акт не мав жодної юридичної сили. Можливо тому і Вацлав Люксембург ніяк не відреагував на цей жест.

Новий зверхник князь Сцібор з зі своїми військами утримав, принаймні, південну, задністровську частину королівства, щонайменше до 1393 р.³³⁹ У Жидачеві угорська залога

Szymona Starowolskiego Wojownicy sarmaccy. Red. Jerzy Starnawski. (Warszawa, 1978), 142; Михайло Грушевський. *Історія*. Т. 4, 89–90, 166–167, 174–178, 475–476; Anna Strzelecka. Melsztyński Spytek (Spytek z Melsztyna) h. Leliwa (zm. 1399). *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 20/3, zes. 86. (Wrocław, 1975), 412–415; Віталій Михайловський. Спитко з Мельштина – володар Західного Поділля в 1395–1399 рр. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 12–13. (Київ, 2013), 210–222.

³³⁷ Центральний державний історичний архів України, Львів. Ф. 146 (Галицьке намісництво). Оп. 88. Спр. 561. Арк. 11–12.

³³⁸ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji śp. Alexandra hr. Stadnickiego*, wydane staraniem Galicyjskiego wydziału krajowego. Т. 7. (Lwów, 1878), 41.

³³⁹ Antoni Prochaska. Ścibor ze Ściborzyc. *Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu*. R. 19. (Toruń, 1912), 137–208; Stanisław Sroka. Ścibor ze Ściborzyc. Rys biographiczny. *Polska i jej sąsiedzi w późnym średniowieczu*. (Kraków, 2000), 139–158; Daniela Dwořáková. *Rytier a jeho král. Stibor zo Stiboric a Zigmund Lucemburský*. Sonda do života stredovekého šľachtica s osobitým zrefel'om na území Slovenska. (Bratislava, 2003), 599 s.; Наталія Лешкович. Останній галицький

*Сцібор з Сціборжиці. Пізній портрет
невідомого автора*

залишалася у замку ще у 1390 р.³⁴⁰. Схоже, навіть, що це місто у 1388–1390 рр. було однією з його резиденцій Сцібора з Сціборжиць. Як зауважила Наталія Лешкович, Сцібор зі Сціборжиць не мав можливості зосередитися на обороні своїх галицьких володінь: у 1391–1393 рр. він очолював угорські війська у походах проти турків на р. Саві і біля Сірмія, 1393 р. брав також участь у поході до Боснії. Це могла використати польська сторона, зайнявши правобережжя Дністра. Як можливі аргументи

на користь такого висновку подано зруйнування міст Дроговиж за Дністром, руїни якого добре збереглися на західній околиці міста Миколаєва³⁴¹, Устя (тоді важливого порту на Дністрі), Більча та Стольська³⁴² в цьому регіоні. Аргумент досить

князь. *Княжа доба. Історія і культура*. Вип. 12. (Львів, 2018), 161–168; Ї ж. Сцібор з Сціборжиць. Проблеми історії війн і військового мистецтва. (Львів, 2018), 121–130.

³⁴⁰ *Lu. Dz. Żydaczów. Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Т. 14. (Warszawa, 1895), 880.

³⁴¹ Дроговиж, державець якого боярин Вовчок одним з перших ще до 1356 р. перейшов на польську сторону, міг бути зруйнований князем Любартом-Дмитром Гедиміновичем в ході походу 1377 р., коли він на короткий час знову оволодів Львовом (Леонтій Войтович. *Між верхнім Дністром і Карпатами: домен галицьких князів у XII–XIII ст. Фортеця. Збірник заповідника "Тустань"*. Кн. 2: На пошану Михайла Рожка. (Львів, 2012), 148–157). Це не виключає можливої загибелі міста у 1392–1393 рр. Писемних джерел про ці події не виявлено, тому питання залишається відкритим.

³⁴² Археологи вкрай недбало дослідили залишки Стольська, вважаючи, що місто припинило своє існування ще на межі X–XI ст., тоді як джерело, сумнівів в автентичності якого немає, доводить, що ще в 1331 р. воно давало до скарбниці галицького митрополита 30 гривень податку (Леонтій Войтович. *Давнє Стіль-*

переконливий. Його можуть підтримати або заперечити тільки докладніші археологічні дослідження названих пунктів. Обороняли ці пункти державці з галицького лицарства, можливо при підтримці угорських загонів.

Зайняття правобережжя верхньої течії Дністра, напевно, відбулося в ході походу на Поділля Спитка з Мельштина, велике військо якого вирушало з Самбора. 10 липня 1395 р. король Владислав Ягайло надав Спитку з Мельштина на “повному княжому праві... які мають інші наші князі литовські і руські” Кам’янець, Смотрич, Бакоту, Червоногород і Скалу³⁴³.

Сигізмунд Люксембург радо приймав Гедиміновичів і разом з Тевтонським Орденом був готовий тиснути на Владислава Ягайла. Угорський король не міг погодитися з анексією королівства Русі, а також підпорядкуванням Польщі Подільського і Молдовського князівств³⁴⁴. Але османська загроза на півдні змушувала його шукати порозуміння з Польщею та Литвою. Особливо ситуація загострилася 1395 р., коли угорський король почав збирати хрестовий похід проти турків³⁴⁵. Ян Длугош подав відомість про особисту зустріч Сигізмунда Люксембурга з королевою Ядвігою у 1394 р., на якій, нібито, було досягнуто багато різних домовленостей³⁴⁶. Давніша історіографія прийма-

сько: помилка археологів чи нова загадка? *Пліснеські старожитності. Збірник наукових праць*. Вип. 2. Львів, 2017. С. 18–26). Виглядає досить вірогідно, що функціонування Стольська як міста припинилося в останній чверті XIV ст. Місто належало галицькому православному митрополиту, тому 1392–1393 рр. виглядають більш ймовірними.

³⁴³ Anna Strzelecka. Melsztyński Spytek (Spytek z Melsztyna), 414; Віталій Михайловський. Спитко з Мельштина – володар Західного Поділля в 1395–1399 рр. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 12–13. (Київ, 2013), 210–222.

³⁴⁴ Józef Skrzypek. Zygmunt Luksemburezyk i jego polityka wobec Polski w latach 1386–1399. *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie*. T. 12 (1932 r.). (Lwów, 1933), 183–190; Idem. Południowo-wschodnia polityka, 21–82; Elemer Mályusz. *Kaiser Sigismund in Ungarn 1387–1437*. (Budapest, 1990), 422 s.; Antoni Gašiorowski. Zygmunt Luksemburski i Sędziwój z Szubina, czyli o węgierskich apanażach rodziny Ścibora ze Ściborza. *Cracovia. Polonia. Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*. (Kraków, 1995), 493–504.

³⁴⁵ Bálint Hóman. A lengyel-magyar barátság történeti alapjai. *Hóman B. Magyar középkor*. (Budapest, 1938), 511–518.

³⁴⁶ *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego*. T. 6. Ks. 10. (Warszawa, 1981), 267–268.

ла факт зустрічі, датуючи її 24 липня 1395 р.³⁴⁷ Висловлювалися здогади, що на переговорах розглядалися проблеми *королівства Русі*³⁴⁸. Сигізмунд, справді, готував таку зустріч, вирядивши до Польщі на початку 1395 р. Сцібора зі Сціборжиць³⁴⁹. Але до зустрічі тоді не дійшло. Влітку 1395 р. угорського короля у Новому Сончі не було³⁵⁰: його затримали молдовські проблеми. Крім того, у травні 1395 р. при родах померла королева Марія. У Польщі відразу ж відреагували на це зміною титулу королеви Ядвіги, до якого додали *heres Ungariae – діди́чка Угорщини*³⁵¹. Польща демонструвала Сигізмунду Люксембургу, що він тільки вдівець померлої короля Марії. Король Владислав Ягайло зажадав від князя Володислава Опольського повернення велюньської, добжинської та ольштинської земель, які той отримав від короля Людовика Анжуйського³⁵². Владислав Ягайло теж ніяк не відреагував на заклики до хрестового походу проти турків і Польща не надала допомоги хрестоносцям у 1396 р.³⁵³ Більше того, польський король, скориставшись проблемами Сигізмунда Люксембурга, у 1396 р. спрямував військо, очолене Спитком з Мельштина, проти сілезьких володінь Владислава Опольського, яке здобуло Велюнь і більшість інших міст³⁵⁴.

У нещасливій для християнського війська битві при Нікополі 28 вересня 1396 р.³⁵⁵ брав участь окремих польський гуф,

³⁴⁷ Jakub Caro. *Geschichte Polen*. Т. 3. (Gota, 1869), 136; Wanda Maciejewska. *Jadwiga*, 93; Józef Skrzypek. *Południowo-wschodnia polityka*, 22.

³⁴⁸ Див.: Hona Czamańska. *Moldawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku*. (Poznań, 1996), 54–129.

³⁴⁹ Jarosław Nikodem. *Jadwiga*, 299.

³⁵⁰ Zenon Nowak. *Kaiser Sigismund und die polnische Monarchie (1387–1437)*. *Zeitschrift für Historische Forschung*. Vol. 15, no 4. (Berlin, 1988), 423–436; Idem. *Itinerar könig und kaiser Sigismunds von Luksemburg 1368–1437*. Hrsg. von Jörk K. Hoensch. (Werendorf, 1995), 33.

³⁵¹ Jarosław Nikodem. *Jadwiga*, 300.

³⁵² *Jana Długosza Roczniki*, Т. 6. Ks. 10. (Warszawa, 1981), 272–273.

³⁵³ Jarosław Nikodem. *Jadwiga*, 301.

³⁵⁴ *Szymona Starowolskiego Wojownicy sarmaccy*. Przełożył, wstępem poprzedził і przypisami opatrzył Jerzy Starnawski. (Warszawa, 1978), 142.

³⁵⁵ Християнське військо налічувало близько 16 тис. осіб. Майже половину війська склали французи та бургундці на чолі з юним принцом Жаном Безстрашним, сином герцога Орлеанського, якого оточував натовп радників. Французькі і бургундські лицарі з арбалетниками та лучниками сформували першу лінію. У другій лінії розгорнулись угорські, німецькі та англійські лицарі і госпітальєри, третю лінію зайняв польський гуф на чолі зі Сцібором зі Сціборжиць.

що його зібрав Сцібор зі Сціборжиць із числа лицарів, які ві-
Праворуч колони хрестоносців прикривали трансільванські загони, ліворуч – волоські під командою господаря Мірчі Старого. Турецьке військо чисельністю близько 15 тис. було дисциплінованим і підпорядковувалося безпосередньо султанові Баязиду. Основою його війська були кінні латники (*синахи* і *тімарити*), а також кінні лучники (*акинджі*) та піші лучники і кілька рот (*орт*) піших латників (*яничарів*) загальною чисельністю 3 тис. Османське військо поповнила кінна дружина сербського деспота Стефана Лазаревича. Османсько-сербське військо розгорнулося півмісяцем, впираючись лівим флангом до лісу, а правим, прикритим пересіченою місцевістю, до придунайських боліт. Перед фронтом військ Баязида була вузька впадина, поросла чагарником. Правий фланг займала румелійська і сербська кіннота, лівий – анатолійська, прикриті ланцюгом піших лучників. У центрі знаходилися яничари, попереду яких стояли *акинджі*. Вранці 28 вересня король Сигізмунд Люксембург послав свого маршала до французького принца з пропозицією відкласти атаку противника на дві години поки будуть розвідані турецькі позиції. Принц Жан зібрав військову раду, де досвідчені лицарі на чолі з адміралом Жаном де В'єном підтримали цю пропозицію. Але родич принца Філіп д'Артуа граф д'Е настояв на негайній атаці, мотивуючи тим, що угорський король хоче забрати собі всю славу. Не попередивши другу лінію, французи і бургундці рушили допереду, під градом стріл прорвалися до яничарів, позиції яких були ще й прикриті палісадом. Втративши на палісаді частину коней, вони спішилися і атакували яничарів. Останні, вичерпавши можливість оборони, швидко і організовано відступили, відірвавшись від противника, завдяки легшому озброєнню. Молоді вожді знову не послухали Жана де В'єна і рушили далі, не узгоджуючи своїх дій з угорським королем. Коли втомлені, але впевнені у перемозі лицарі досягнули вершини схилу, на їх здивування там чекали свіжі ряди спагі, які до того не брали участі у битві. Лицарі, частина яких залишалася спішеними, були відкинуті й почали втікати схилом донизу. Турецька кіннота охопила їх з обох боків. Жан де В'єн загинув, намагаючись організувати опір. Принц Жан був взятий до полону, його врятували власні зброєносці, благаючи турків залишити життя принцу. Король Сигізмунд кинув до бою свої сили відразу ж, як тільки довідався про розвиток подій. Але удар півтори тисячі свіжих сербських лицарів привів до розгрому і цього війська, рештки якого здалися. Король з магістром госпітальєрів досягнули ріки і врятувалися на рибальському човні, добравшись до венеційських кораблів. Турки стратили полонених, залишивши для викупу тільки 300 найздатніших лицарів. Див.: Bolesław Stachoń. *Polska wobec Turcji i akcji antyturckiej w wieku XV do utraty Kilii i Białogrodu (1484)*. (Lwów, 1930), 19–34; Aziz Suriyal Atiya. *The Crusade of Nicopolis*. (London, 1934), XII+234 p.; Idem. *The Crusades in the Later Middle Ages*. (London, 1938), 147–401; Józef Skrzypek. Bitwa pod Nikopolis. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. (Warszawa, 1936), nr 9, 1–26; Radu Rosetti. Battle of Nicopolis. *Slavonic and East European Review*. V. 15 (1936–1937), 629–638; Barbara W.

дійшли з ним та Владиславом Опольським до Угорщини³⁵⁶, тобто переважно сілезькі і руські галицькі лицарі³⁵⁷. До складу

Tuchmann. *A Distant Mirror: the Calamitous 14th Century*. (New York, 1976), 784 p.; Idem. *Der ferne Spiegel. Das dramatische 14. Jahrhundert*. (Hamburg, 2007), 752 s.; Mihály Benkő. *Csata Nikápolynái*. (Móra, 1987), 72 old.; Geoffray Regan. *Największe błędy militarne w historii wojen*. Przekł. Konrad Gocman. (Warszawa, 1992), 63–65; David Nicolle. *Nicopolis 1396: The Last Crusade*. (London, 1999), 96 p.; Idem. *Bitwa pod Nikopolis. Ostatnia krucjata*. (Poznań, 2011), 96 s.; Kelly De Vries. *The Lack of a Western European Military Response to the Ottoman Invasions of Eastern Europe from Nicopolis (1396) to Mohács (1526)*. *The Journal of Military History*. Vol. 63, nr. 3. (1999), 539–559; Klaus-Peter Matschke. *Das Kreuz und der Halbmond. Die Geschichte der Türkenkriege*. (Düsseldorf– Zürich, 2004), 420 s.; Michael Weithmann. Ein Baier unter “Türcken und Tataren”. Hans Schiltbergers unfreiwillige Reise in der Orient. *Literatur in Bayern*. Bd. 81. (München, 2005), 2–15; Леонтій Войтович. Битва при Нікополі. *Леонтій Войтович Л, Юрій Овсінський. Історія війн і військового мистецтва*. Т. 1. (Харків, 2017), 746–749.

³⁵⁶ Joannis de Thurocz. *Chronica Hungarorum. Scriptores Rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. Ed. Johann Georg Schwandtner. T. 1. (Vindobonae, 1746), 221–222; *Chronique du Religieux de Saint-Denis*. Publ. et trad. Par Louis Bellaguet. T. 2. (Paris, 1840), 482–522; *Oeuvres de Froissart*. Publ. par Kervyn de Lettenhove. T. 15. (Bruxelles, 1871), 310–330, 407; Chronik des Jacob Twinger von Königshofen, 1400 (1415). *Die Chroniken der oberrheinischen Städte*. Bd. 2. (Leipzig, 1871), 854–857; *Török Történetirók*. 1 k. Ed. József Thury. (Budapest, 1893), 48–50, 120–121; *Laonici Chalcocondylae Historiarum demonstrationes*. Ed. Eugenius Darkó. T. 1. (Budapest, 1922), 64; *Ducas. Istorica turco-bizantina (1341–1462)*. Editie critică de Vasile Greku. (București, 1958), 78–80.

³⁵⁷ Польський гуф, виходячи з аналізу складу християнського війська, нараховував 400–500 осіб, до третини з яких були лицарі, решту панцирники-списоносці та кушники-арбалетники з їх *спусів*. Ян Длугош серед загиблих згадує лицаря Сасіна з сином Роландом (*Jana Dlugosza Roczniki*, 276). Відомо, що раніше він був маршалком двору мазовецького князя Януша (1379–1382), а від 1388 р. перебував на уряді вишеградського каштеляна на службі у короля Сігізмунда Люксембурга (Adam Wolff. *Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370–1526*. (Wrocław, 1962), 268). Тобто, обоє лицарів уже триваліший час служили угорському королеві. Майже половина складу склали лицарі руського походження. Одному з них Я. Длугош присвятив найяскравіший епізод своєї розповіді про битву. Цей лицар з типово *руським* іменем Святослав на прізвисько Щеня пробував потрапити на човен, на якому рятувався король. Але, побоюючись, що човен не витримає ваги всіх бажаючих, охоронці короля не тільки відштовхувалися від них, а й рубали їм руки. Тому лицар в доспіхах кинувся у воду і завдяки своїй силі перебрався на другий берег (!) (*Jana Dlugosza Roczniki*, 276). Зрозуміло, що у важких доспіхах це було б неможливо, як і важко повірити в інформацію хро-

цього гуфу входила також дружина подільського князя Федора Корятовича, який у цій битві потрапив в полон. Лише поодинокі польські лицарі на зразок віслицького каштеляна Томаша Кальського гербу Рожа приєдналися до цього війська³⁵⁸.

Останній етап. Король Сигізмунд Люксембург і далі намагався врегулювати стосунки з Владиславом Ягайлом. Нарешті, 13 липня 1397 р. він разом з князем Володиславом Опольським зустрілися у Спіші з Владиславом Ягайлом та Ядвігою, яких супроводжували краківський біскуп Петро Виш, познанський біскуп Миколай з Курова та польські воєводи Спитко з Мельштина, Ян з Тарнова, Ян Лігейза, Петро Кміта та Ян з Тенчина. Угорський король готовий був визнати *королівство Русі* пожиттєвим володінням Владислава Ягайла, взамін пропонуючи останньому не втручатися до молдовських справ і відмовитися від Поділля, права на яке князь Федір Корятович передав Сигізмунду. Угорський король пропонував союз проти турків, обіцяючи допомогу проти татар. На цьому етапі Польща і Литва ще не відчували турецької загрози, а Золота Орда після Тимурового розгрому Тохтамиша переживала глибоку кризу і її осколки контролював Вітовт. Тому спішські контакти результату не мали³⁵⁹. Конфронтація продовжувалася і далі, коли після смерті королеви Ядвіги (17 липня 1399 р.), відпали будь-які польські претензії до угорської спадщини, як і спадщини Романовичів.

Незважаючи на те, що загострення стосунків з Тевтонським Орденом змусили польську сторону бути поступливішою, Сигізмунд Люксембург та Владислав Ягайло продовжували діяти один проти одного. Спитко з Мельштина згинув чи пропав без вісті у битві на р. Ворсклі 12 серпня 1399 р.³⁶⁰ Поразка

ніста, що Святослав був серадзьким лицарем (!), щоби́льше, він, нібито, належав до гербу Лада (клейнод цього гербу – половина коронованого лева з мечем у правій лапі – ним користувалася більше сотні українських, білоруських, мазовецьких і литовських родин).

³⁵⁸ *Jana Długosza Roczniki*, 276.

³⁵⁹ Józef Skrzypek. *Zygmunt Luksemburczyk*, 183–190; Zenon Nowak. *Kaiser Sigismund und die polnische Monarchie (1387–1437)*. *Zeitschrift für Historische Forschung*. Vol. 15, No 4. (Berlin, 1988), 423–436; Jarosław Nikodem. *Jadwiga*, 302–306. Навіть якщо й було укладене перемир'я (Hona Czamańska. *Moldawia*, 89), воно не припинило напруження у стосунках сторін і не зняло протиріч, головним з яких залишалася польська експансія у *королівстві Русі* і Молдові.

³⁶⁰ Александр Барбашев. *Витовт и его политика до Грюнвальдской битвы 1410 г.* (Санкт-Петербург, 1885; Была Церква, 2012), 82–85; Эдвардас Гудави-

Сигізмунд Люксембург. З портрету Альбрехта Дюрера (1512)

великого князя литовського Вітовта Кейстутовича дещо зменшила напругу між Литвою і Польщею, яка намагалася повністю підпорядкувати собі велике князівство. Але суперечки тривали і одним з них залишалось Поділля. У 1402 р. Федір Корятович спробував відновити своє панування у Подільському князівстві, де ще зберігав Бозький (Південнобузький) уділ його брат Василь. Сил було недостатньо і обидва брати були взяті в полон подільськими старостами. 1 липня 1403 р. князь Василь склав присягу Владиславу Ягайлу у Грубешові, а через кілька днів у Щекарові князь Федір Корятович зрікся дідових прав на Подільське князівство і був відпущений. Правда, повернувшись у свій Березький комітат на Закарпатті він продовжував титулуватися

*Dux Podoliae et comes comitatus de Beregh*³⁶¹.

За таких умов у 1403 р. Жидачівська земля була передана в уділ братові короля князю Свидригайлові Ольгердовичу. Свидригайло-Лев-Болеслав (* бл. 1365/1366 + 10.02.1452), католик, за яким йшли православні, відчайдушний авантюрист і послідовний борець проти польсько-литовської унії, чия діяльність призупинила процес ліквідації удільних князівств в українських та білоруських землях більше ніж на півстоліття, саме чюс. *История Литвы. Т. 1. С древнейших времен до 1569 года.* (Москва, 2005), 205–206.

³⁶¹ Сергій Федака. “Ми, Федір Корятович, з ласки Божої князь із Мункача...” (Ужгород, 2017), 68.

повернувся з еміграції до Угорщини³⁶². Розчарувавшись у нерішучому політику Сігізмунді Люксембургу, Свидригайло повернувся, визнавши зверхність Владислава Ягайла. За Длугошем, Свидригайло Ольгердович разом з Жидачівською землею (Tegam Zudeczoviensem) отримав ще districtus Strij (Стрий), Schydlov (Шидлов), Stobniczam (Стебник), Drugnyam (Дроговиж), Uscze (Устя)³⁶³, тобто правобережжя Дністра до Карпат. Це невелике князівство мало виконувати роль своєрідного буфера на польсько-угорському кордоні. З цим завданням Свидригайло Ольгердович і його наступники успішно справлялися³⁶⁴.

У 1410 р. напередодні війни між Польщею та Тевтонським Орденом, Сцібор зі Сціборжиць, на той час трансильванський воєвода, разом з угорським палатином Міклошем II Гараї виступали посередниками на польсько-тевтонських переговорах і прийняли сторону тевтонців³⁶⁵. Далі Сігізмунд вступив у союз з хрестоносцями й послав 12-тис. військо, очолене тим же воєводою Сцібором з Сціборжиць, Шимоном Розгоні і князем Федором Корятовичем, в у напрямку польської столиці. Сцібор спалив Старий Сонч і передмістя Нового Сончу, але мусив відступати до Бардієва під натиском польських військових сил на чолі з люблінським каштеляном Яном з Шкоціна³⁶⁶. У січні 1411 р. для захисту від можливого наступу поляків князь Федір Корятович розгорнув 15 підрозділів (бл. 4400 осіб) від Бергасу (Берегова) до Спіша³⁶⁷. 31 березня 1411 р. обидві сторони уклали перемир'я³⁶⁸.

Далі ця проблема стала предметом складних дипломатич-

³⁶² Август Фридрих фон Коцебу. *Свидригайло, великий князь литовський*. (Санкт-Петербург, 1835), 280 с.; Kazimierz Stadnicki. *Synowie Gedymina*. (Lwów, 1881), 305–366; Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.* (Львів, 1996), 141–152; Його ж. *Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 5. (Львів, 1998), 162–168.

³⁶³ Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів*, 116.

³⁶⁴ Леонтій Войтович. *Жидачівське князівство: епізод з історії української державності. Жидачівщина*. Вип. 1. (Львів–Жидачів, 2018), 41–47.

³⁶⁵ *Jana Długosza Roczniki*. Ks. 10. (Warszawa, 1981), 91.

³⁶⁶ *Ibidem*, 69. Józef Garbacik. *Zygmunt Luksemburczyk wobec wielkiej wojny polsko-krzyżackiej 1409–1411. Małopolskie Studia Historyczne*. R. 3, zes. 1–2. (Kraków, 1960), 25–31.

³⁶⁷ Йосиф Кобаль. *Федір Корятович у світлі нових джерел. Карпатика*. Вип. 32. (Ужгород, 2005), 99–100.

³⁶⁸ *Zsigmandkori Oklevéltár*. Vol. 3 (1411–1412). (Budapest, 1993), nr. 374.

них переговорів. 15 березня 1412 р. у містечку Стара Любовля у комітаті Спіш, після чергової зустрічі Сігізмунда Люксембурга з Владиславом Ягайлом, Сцібор з Сціборжиць та Завіша Чорний уклали угорсько-польську угоду, підтверджену потім обома королями у Буді. Угорська сторона, яка отримала значний кредит від поляків під заставу спішських міст, необхідний для продовження війни у Далмації, йшла на значні поступки, визнаючи реальність протекторату Польщі над Галицькою частиною королівства Русі, Подільським і Молдовським князівствами, але остаточне вирішення цієї проблеми відкладалося на майбутнє³⁶⁹. За польсько-угорськими угодами 1415 і 1423 рр. остаточне вирішення проблеми королівства Русі знову відкладалося на майбутнє³⁷⁰. При цьому карбування *руських монет* львівський монетний двір продовжував, щонайменше, до 1408 р.³⁷¹, коли не до 1414 р.³⁷² А поки карбувалися окремі *руські грошки*, ця територія зберігала окремий державний статус і з польським королівством її з'єднувала тільки особа короля Владислава Ягайла, якого репрезентували *генеральні старости*, подібно як Дмитро Дедько – особу князя Любарта-Дмитра.

На XVI Вселенському соборі у Констанці (14 листопада 1414 – 22 квітня 1418) з'явився претендент до *королівства Русі* – нащадок бічної гілки Романовичів – острозький князь Федір Данилович, якого підтримував великий князь литовський Вітовт Кейстутович. Зрозуміло, що ні імператор, король Угорщини і Німеччини Сігізмунд Люксембург, який титулувався також королем Галичини і Володимирії, ні король Польщі Владислав Ягайло, який титулувався паном Руської землі, цих претензій не підтримали³⁷³. Конфронтація між сторонами продовжувалася і новий її вибух стався у січні 1429 р., коли у Луцьку відбувся з'їзд європейських правителів.

³⁶⁹ Julia Radziszewska. *Studia spiskie*. (Katowice, 1985), 64–123.

³⁷⁰ Johan Matijów. Der polnisch-ungarische Streit um Galizien und Lodomerien. *Jahresbericht des k. k. II. Obergymnasiums im Lemberg für das Jahr 1886*. (Lemberg, 1886), 28–30.

³⁷¹ Андрій Крижанівський. *Львівський монетний двір у XIV ст.*, 94–125.

³⁷² Там само. С. 123.

³⁷³ Леонтій Войтович. Загадковий “високородовитий шляхетний князь Червоної Русі”. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 13. (Дрогобич, 2009), 24–32; Его же. Загадочный высокородный благородный князь Червонной Руси. *Генеалогический вестник*. Вып. 36. (Санкт-Петербург, 2009), 51–60; Его же. Заключительный этап, 10–15; Його ж. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*. (Львів, 2015), 435–444.

На з'їзд прибуло більше 15 тис. осіб. Велике князівство Литовське представляли великий князь Вітовт Кейстуович, удільні князі Гедиміновичі і Рюриковичі, православні і католицькі ієрархи, а також васальні татарські хани. Прибули внук великий князь московський і володимирський Василь Васильович, великий князь рязанський Іван Федорович, великий князь тверський Борис Олександрович, польський король Владислав Ягайло з васальними кувявськими і поморськими князями, імператор і король Німеччини, Угорщини та Чехії Сігізмунд Люксембург, король Данії і Швеції Ерік VII, легат папи Мартина V кардинал Андре Домінінат та ряд дрібніших князів. На з'їзді передбачалося вирішити проблему організації антитурецької коаліції за участю Молдови, врегулювати стосунки з Ганзейським союзом і проблему унії православної і католицької церков. Але жодної проблеми вирішити не вдалося. Папські послы везли корону, якою імператор мав коронувати Вітовта Кейстуовича як короля Литви і Русі, але їх затримали на польській території. Польська делегація покинула з'їзд, а питання коронації перенесли на 1430 р.³⁷⁴ Свидригайло Ольгердович, який став великим князем по смерті Вітовта, повів політику на розрив польсько-литовської унії, повне відродження Великого князівства Литовського і повернення під його юрисдикцію оділля та прикордонних волинських замків. Його підтримали українські та білоруські удільні князі. У відповідь польська сторона організувала у 1432 р. державний переворот, підтримавши узурпатора Зигмунта Кейстуовича, який розв'язав громадянську війну³⁷⁵. У цих умовах у 1434 р. Польща зважилася анексувати Галицьку частину *королівства Русі*, утворивши *Руське воєводство* у складі Львівської, Галицької, Перемишльської, Сяноцької та Холмської земель, до яких у 1442 р. були приєднано ліквідоване Жидачівське князівство як Жидачівський повіт Львівської землі³⁷⁶. На Поділлі у тому 1434 р. було утворене Подільське воєводство³⁷⁷. Угорські королі не

³⁷⁴ Леонтій Войтович. Волинська земля. *Україна: литовська доба 1320–1569*. Вид. 2. (Київ, 2006), 55–56; Тамара Садовнік, Олена Бірюліна, Василь Баран. *Європейський з'їзд 1429 року у Луцьку*. Вид. 2. (Луцьк, 2006), 32 с.

³⁷⁵ Сергей Полехов. Государственный переворот 1432 г. в Великом княжестве Литовском. *Вестник МГУ. Серия 8. История*. (Москва, 2010), № 1, 35–48.

³⁷⁶ Przemysław Dąbkowski. *Podział administracyjny województwa Ruskiego i Belzkiego w XV wieku*. (Lwów, 1939), 337 s.

³⁷⁷ Микола Крикун. *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях*. Статті і матеріали. (Львів, 2011), 732 с.

погодилися з цією анексією і зберегли тільки титул *rex Galiciae et Lodomeriae*, який використали їх спадкоємці Габсбурги 1772 р. при Першому поділі Речі Посполитої, приєднавши територію Руського воєводства, як королівство Галиції і Лодомерії, до складу якого згодом включили ще Краківське і Освенцімське князівства.

Висновки. Династичні зв'язки Романовичів з Арпадами, П'ястами та іншими європейськими династіями давали останнім підстави на їх спадщину. Першими спробували використати таку можливість Арпади, пов'язані з галицькими Ростиславичами. Так з'явився прецедент, відбитий в титулі угорських королів ще наприкінці XII ст. В період боротьби за спадщину Романа Мстиславича (1205–1238) угорська сторона здійснила кілька таких спроб, використовуючи вплив проугорської партії серед галицького боярства, яку надихала можливість за прикладом угорських баронів розділити владу з своїми князями. Угорцям вдалося навіть коронувати принца Калмана як короля *Galiciae* і потім посадити на галицький престол принца Андрія. Спішська угода 1214 р. втягнула у цю боротьбу і П'ястів. Але невдала угорська політика, яку відчула галицька еліта, врешті повернула останню до Романовичів. Угорщина, незважаючи на монгольський погром, пробувала ще до 1245 р. повернути втрачені позиції, підтримавши претензії зятя Арпадів князя Ростислава Михайловича, але дали реалії європейської політики повернули Арпадів і П'ястів до союзу з Романовичами. Перша династична криза 1323 р. привела до компромісу за участі золотоординського хана Узбека, який завершився передачею престолу внукові короля Юрія Львовича мазовецькому принцу Болеславу-Юрію Тройденовичу за регенства його матері. Піднесення і зближення Угорщини та Польщі і спроби обох підпорядкувати собі князя Болеслава-Юрія Тройденовича викликали зворотню реакцію. Правитель королівства Русі пішов на тісний союз з Литвою і Тевтонським Орденом та владнав протиріччя із Золотою Ордою, з допомогою якої навіть спробував повернути втрачені володіння на Люблінщині і у Закарпатті. Його раптова смерть, очевидно не без допомоги боярства, орієнтованого на польського короля, спричинила гостру кризу 1340 р. Місцева еліта підтримала князя Любарта-Дмитра Гединовича, чий права на спадщину Романовичів мали найбільше легітимних підстав. Спершись на допомогу Золотої Орди, Дмитро-Любарт змусив польські і угорські війська залишити

територію королівства Русі. Польський король Казимир III, який у 1340 р. вивіз зі Львова коронаційні регали, щоб не дати можливості Любарту-Дмитру офіційно коронуватися, відразу ж повів боротьбу за ці землі, використовуючи тактику постійного просування за допомогою місцевої еліти. Врешті у 1350 р., вичерпавши свої можливості, він визнав права Анжуйської династії як спадкоємців Арпадів і отримав від них ще не завойоване королівство. З того часу обидва союзники постійно вели боротьбу проти князя Любарта-Дмитра. При цьому до військового наступу долучилися широка колонізація польською, а потім сілезької шляхти (коли королівство було передане князю Владиславу Опольському, пов'язаному з попередньою династією по материнській лінії) та спроба поступової заміни православної ієрархії на католицьку. Можливості Любарта-Дмитра падали через стагнацію Золотої Орди, яка переживала глибоку кризу влади, відому як *велика замятня*, та проблеми Литви, яка протистояла експансії Тевтонського Ордену у Жемаїті. Корятовичі, яких Любарт-Дмитро спровадив на Поділля, спочатку піддалися на привабливі пропозиції Казимира III, а потім з допомогою Ольгерда Гедиміновича створили окреме Подільське князівство, для утримання якого схилилися в бік Угорщини. І все ж до самої смерті у 1383 р. князь Любарт-Дмитро боровся за повне відродження королівства Русі. Угорсько-польська унія однозначно відділила землі королівства Русі від земель королівства Польщі і вдова Людовика Анжуйського королева Єлизавета Котроманіч намагалася продовжити цю політику. Але польська сторона, швидко оговтавшись після міжусобиці, викликаної боротьбою за королівський трон, скористалася тим, що боротьба за угорський трон ще продовжувалася, і у 1387 р. вторгнулася на територію королівства Русі, купуючи лояльність місцевої еліти різними привілеями. Ні Владислав Опольський, ні його наступник Сцібор з Сціборжиць не зуміли цього протистояти. Після угоди в Острові, яка завершила литовську усобицю, в ході допомоги великому князю Вітовту Кейстутовичу польська сторона легко довершила завоювання рештків королівства Русі аж до Карпат, зайнявши при цьому і Подільське князівство (1392–1393). Далі протистояння Польщі, яка намагалася утримати ці землі, і Угорщини, яка хотіла їх повернути, відбувалося за нерівних умов. Обидві сторони мали свої проблеми, але польські проблеми були легшими: їх протистояння з великим князем литовським стишила авантюра остання на р. Ворсклі у 1399 р., а в боротьбі з Тевтонським Орде-

ном польсько-литовські ресурси були незрівнянно більшими, тоді як агресив балканська політика Угорщини наштовхнулася на османську експансію, а неаполітанські авантюри поглинули всі ресурси. Врешті у 1434 р. Польща рішилася анексувати свою частину королівства Русі, утворивши Руське і Подільське воєводства. Угорські королі зберегли тільки пишний титул королів Галіції і Лодомерії, який пізніше допоміг Габсбургам при першому поділі Речі Посполитої у 1772 р. отримати Галичину.

Leontiy Voitovych. HUNGARY AND POLAND ARE IN FIGHT FOR INHERITANCE ROMANOVICHS (1340–1434): SOURCES, EVENTS, CONSEQUENCIS.

In research the sources cause of events and heirs of fight analysed in detail are for inheritance of Romanovichs, by the main participants of that were Hungarial and Polish royal dynasties. Convolute attention is on practice of inheritance of thrones of Rurikovichs and maiden attempts of Hungarian Arpads to participate in a fight for the alyczyna throne. Rights for all possible pretenders are thoroughly taken apart on the inheritance of Romanocichs during the first in 1323 and secjnd in 1340 dynastic crises. It is set that most legitimate were rights for Lubart Dymitr Gedyminivych, that fought for complete renewal of kingdom of Rus' brown during 1340–1383. But in this fight except support of part of local elite he could count only on the army of the junior Lithuanian princes, he gave away destinies that on Volyn', and help za Gold Horde, thst from middle 14 of century entered into the protracted period of decline through a fight for a khan throne. Alredy through there factors initiative passed to Polish king Kazimir III, legitimate rights for that were the least reasonable, that is why he admitted such the rights for the Hungarian side, pulling in this fight last. The special attention is concentrated on the different stages of this fight and factors and personalities, that on them influenced and, in the end, did posseble actual Polish occupation of Galychyna part of kindom of Rus' brown, using internal difficulties of Hungary ant Lithuania in 1387–1393. Activitiy of the last Galychyna princes of Volodyslav Opolski and Scibor de Sciborzyc, and also all attempts of the Hungarian side tu turn the lost territories in the end 14 – at the beginning 15 of century and reason of failures of these attempts. In research all partes of fight are first taken apart for the inheritance of Romanovichs, including dynastic, religious and numismatist aspects. Shown consequences of this fight.

Keywords: *kindom of Rus', inheritance of Romanovichs, Arpads, Piasts, House of Anjou, Lubart Dymitr Gedyminivych, Kazimir III, Lui d'Anjou, Vladyslav Jagiello, Sigismund of Luxembourg.*

Роман ІВАШКО.

ЕПИСКОПАТ ЛЬВІВСЬКОЇ ЛАТИНСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ І ВІЙСЬКОВІ КОНФЛІКТИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XV СТ.

Здійснено спробу встановлення форм участі єпископату Львівської латинської митрополії у військових конфліктах першої третини XV ст. в умовах продовження польсько-угорського протистояння в боротьбі за спадщину Романовичів. З'ясовано причетність до війн Ягелонів з Тевтонським орденом, гуситами, турками-османами, литовцями та русинами колишнього галицького митрополита Міколая Тромби, львівського латинського митрополита Яна Жешовського, холмського єпископа Яна Біскупца, луцького єпископа Анджея з Плонська, ближче не знаного холмського єпископа Анджея de Laschis, молдавського єпископа Яна Ризи. Участь згаданих прелатів обмежилась переважно євангелізаційною, інквізиційною, фіскальною та дипломатичною службами, без безпосередньої участі у конфліктах зі зброєю в руках.

Ключові слова: *Львівська латинська митрополія (архідієцеція), митрополит, єпископ, Тевтонський орден, гуситські війни, турки-османи, Свидригайлові війни.*

Класичне дослідження про участь латинського єпископату у військових конфліктах Середньовіччя залишив американський учений Генрі Чарльз Лі.¹ До проблеми участі латинського єпископату Львівської латинської митрополії у середньовічних військових конфліктах звертались Александр Барбашев²,

¹ Henry Ch. Lea, *A history of the inquisition of Middle Ages*. Vol. 1. (New-York: Harper, 1887), 1-56. Див. також: Леонтій Войтович, Назар Козак, Юрій Овсінський, Модест Чорний. *Medium Aevum: Середні віки*. (Львів: Тріада Плюс, 2010), 166, 251, 341; Павло Печериця, *Царство Небесне здобувається силою, або ким були єпископи-воїни Середньовіччя*, <https://vivmedievalclub.wordpress.com/2019/04/23/павло-печериця-царство-небесне-здобу/> (доступ отримано 12 травня 2019 р.)

² Александр Барбашев, *Витовт. Последние двадцать лет княжения 1410 – 1430 гг.* (Біла Церква: видавець О. Пшонківський, 2018), 109-110. А. Барбашев, не зважаючи на російське прізвище і місце праці, довгий час не визнавав-

Никандр Молчановский³, Тадеуш Трайдос⁴, кс. Юзеф Крен-тош⁵, Василь Кметь⁶, Модест Чорний⁷, Леонтій Войтович⁸, Еміль Думеа⁹, Андрій Козицький¹⁰, Януш Куртика¹¹, Тадеуш

ся в Санкт-Петербурзі. Проблеми, підняті дослідником у XIX ст., зараз знову досліджуються і переосмислюються в Російській Академії Наук. До розробки теперішнього російського проекту про Вітовта Кейстутовича залучені Борис Миколайович Флоря та Сергій Володимирович Полехов. На їх думку термін “Свидригайлові війни”, що характерний для української історіографії, є трохи необґрунтованим. Складається враження, що на Русі, згідно з думкою російських вчених, не було гідних (“достойних”) правителів, окрім московського князя. Сергій Полехов, *Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века*, (Москва: Индрик, 2015); див. також: Олена Русина, *Україна під татарами і Литвою* [Україна крізь віки. Т. 6]. (Київ: Альтернативи, 1998), 107–118; Idem. Київські псевдокнязі XIII – XV ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 39–40. (Львів, 2005), 15–36; Наталія Яковенко, *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України* вид. 2-ге (Київ: Критика, 2009), 144–149; Леонтій Войтович. Галицько-Волинська земля і Литва. *Галицько-Волинські етюди* (Біла Церква: видавець Олександр Пшонківський, 2011), 380–387.

³ Никандр Молчановский, *Очерк известий о Подольской земле до 1434 года (Приимущественно по летописям)* (Біла Церква: видавець Олександр Пшонківський, 2017), 181, 214–215, 219–220, 234

⁴ Tadeusz Trajdos. *Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagielly (1386-1434)*. Т. I. (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1983), 328 s.

⁵ Józef Krętosz. *Organizacja archidiecezji Lwowskiej obrządku łacińskiego od XV wieku do 1772 roku*. (Lublin: KUL, 1986), 366 s.

⁶ Василь Кметь. Діяльність галицького латинського архієпископа Якуба Стрепи (1391–1409) (на матеріалах Центрального державного історичного архіву України у Львові). *Львів: місто – суспільство – культура. Збірник наукових праць*. Вип. 3. (1999), 22–31.

⁷ Модест Чорний. Галицькі землі у контексті східної політики Тевтонського ордену та антиосманських хрестових походів XV ст. *Слисавет. Збірник наукових праць Кіровоградського національного технічного університету. Історичні науки*. (2012), 1: 402–420.

⁸ Леонтій Войтович. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження* (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000), 649 с.

⁹ Emil Dumea, *Istoria Bisericii Catolice din Moldova* (Iași, 2005), 215 p.

¹⁰ Андрій Козицький, *Leopolis militans. Нариси військової історії Львова XIII–XVIII ст.* (Львів: “Апріорі”, 2014), 367 с.

¹¹ Janusz Kurtyka. “Senex Ambulans” Arcybiskup Lwowski Jan Rzeszowski

Трайдос, Кшиштоф Прокоп¹², Томаш Графф¹³, Альфонс-Евген Зельонка¹⁴, Клаудія-Флорентіна Добре¹⁵, Лівіу Пілат, Овідіу Крістеа¹⁶. У цьому дослідженні автор спробував узагальнити повідомлення про участь львівських митрополитів та підлеглих їм єпископів у конфліктах із Тевтонським орденом, гуситами та турками османами напередодні укладення Флорентійської унії (6 липня 1439 р.)¹⁷ в умовах продовження польсько-угорського протистояння в боротьбі за спадщину Романовичів.

Ядро Львівської митрополії латинського обряду було розташоване на перехресті угорського, польського, русько-литовського, татарського, московського впливів. Фортифікаційний Львів мав бути надійним захистом для львівських митрополитів від постійних нападів. Латинський кафедральний собор у Львові приймав трофейні стяги лицарів Тевтонського ордену, здобуті при Грюнвальді-Танненберзі (15 липня 1410 р.), коли катедра латинського митрополита Русі знаходилась офіційно ще у Галичі¹⁸. До Львова стяги потрапили через Київ та Кам'янець. Польський король Владислав II Ягайло (1386–1434) та

(1345/46–1436). *Nasza Przeszłość*. Т. 77. (1992), 57–101.

¹² Krzysztof Prokop. *Sylwetki biskupów łuckich*. [Biblioteka Wołania z Wołynia, 20] (Biały Dunajec – Ostróg: Wołanie z Wołynia, 2001); Idem. *Arcybiskupi halicy i lwowscy obrządku łacińskiego. Szkice biograficzne* [Biblioteka Wołania z Wołynia, 72] (Biały Dunajec – Ostróg: Wołanie z Wołynia, 2010), 41–54.

¹³ Tomasz Graff. Biskupi monarchii Jagiellońskiej wobec herezji husyckiej w I połowie XV wieku. *Nasza Przeszłość*. Т. 109. (2008), 37–54.

¹⁴ Alfons-Eugen Zelonka. Z dziejów chrześcijaństwa w Mołdawii i na Bukowinie do XX wieku. *Nasza Przeszłość*. Т. 120. (2013), 185–222.

¹⁵ Claudia-Florentina Dobre. Preaching, Conversion, Ministering and Struggling against Hussites: The Mendicants' Missionary Activities and Strategies in Moldavia from the Thirteenth to the First Half of the Fifteenth Century. *Revue des études sud-est européennes*. 42/1-4. (2004), 71–86.

¹⁶ Liviu Pilat. Moldavia between the union of Florence and the reaction of the Council of Basel. *Medieval and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe*. (2011), 3: 65-86; Livium Pilat, Ovidiu Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading on the Eastern Border of Christendom during the Fifteenth Century* (Leiben: Brill, 2018).

¹⁷ У Флоренції відбудеться проща єпископів УГКЦ, <http://ugccfirenze.it/751-2/> (отримано доступ 13 серпня 2019 р.)

¹⁸ Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Banderia Prutenorum, K. 47 perg.; Biblioteka Lwowska, 19-20: Franciszek Jaworski, *Królowie Polscy we Lwowie* (Lwów: Towarzystwo miłośników przeszłości Lwowa, 1912), 19; Андрій Козицький, *Leopolis militans*, 42.

угорський король Сигізмунд Люксембургський (1387–1437) домовились в Старолюбівлянському замку (з продовженням у Буді, Офені та Загребі) про тимчасовий перехід Галичини та Лодомерії включно із Поділлям до Корони Польщі¹⁹. Право церковної інвеститури перейшло до польського короля, який протегував призначення львівським митрополитом краківського каноніка Яна Жешовського (1414–1436)²⁰. Цей обранець на митрополита був підписантом Городельського привілею (2 жовтня 1413 р.), зміст якого відкрито поширював католицизм та польську культуру в руських землях²¹. Але насправді справа приналежності Галичини і Лодомерії тягнулась ще принаймні десятиліття. З угорським ставлеником, плебаном костелу св. Марії Сніжної у Львові, Йоганном Рутені ще два роки уклали угоду в письмовій (8 листопада 1412 р.) та, імовірно, усній (зима-весна 1414 р.) формах²². Збереження виплат, зокрема, зі ставка та коляди за плебаном символічно свідчили, що угорська сторона ще плекала надії повернення впливу в регіоні²³. Лише опісля домовленостей Львівський митрополит Ян оплатив послуги Апостольської Камери та зміг здійснити інгрес до Львова у вігілію Різдва 1414 р.²⁴ Цікаво, що в міжчасі в Серетській дієцезії одночасно були призначені два єпископи – ставленики угорського короля Ніколас Венаторіс (1413–1418) та польського короля Томаш Ебнер (1413–1420).

¹⁹ Kraków, Museum Narodowy w Krakowie (dalej – MNK), VIII-rkps-193, 279v-281r; Władysław Semkowicz. Akt zastawu XVI miast Spiskich Polsce z r. 1412. *Wierchy* (1930), 8: 152–157.

²⁰ *Monumenta Historia Poloniae: Vetara monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia*, ed. Augustino Theiner. Vol. 2. (Romae: Typis Vaticanis, 1861), nr. 8, 15. Ян Жешовський був ректором Краківської Академії у 1405–1406 pp.

²¹ Kraków, Biblioteka Książąt Czartoryskich (BK Cz), 300 perg.

²² Див. детальніше: Władysław Abraham. *Początki arcybiskupstwa łacińskiego w Lwowie: z 11 rycinami w tekście* [Biblioteka Lwowska, 7]. (Lwów: Nakładem Towarzystwa Miłośników Przeszłości Lwowa, 1909), 45.

²³ Центральний державний історичний архів України у Львові [далі: ЦДІАУ у Львові]. Ф. 131. Оп. 1. Од. зб. 50; див. також: Василь Кметь. Діяльність галицького латинського архієпископа Якуба Стрепи (1391 – 1409), 28.

²⁴ ЦДІАУ у Львові. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 1157, 56; *Elementa ad fontium editiones I: Polonica ex libris "Obligationum et solutionum" Camerae Apostolicae ab a. 1373*, col. Ioannes Lisowski (Romae: Institutum Historicum Polonicum Romae, 1960), nr 157.

Офіційний прихід латинського митрополита до Львова майже співпав у часі із початком засідань отців собору у імперському місті Констанці (1414–1418)²⁵. Через три роки після цього львівський митрополит Ян Жешовський прохав у отців собору зарахувати його тримісячну місіонерську діяльність серед язичників Жмуді, на яку теж претендували лицарі Тевтонського ордену²⁶. Його підлеглий, холмський латинський єпископ Ян Біскупец (1417–1452), теж отримав фундацію катедри в принципі в контексті закріплення згаданої Жмуді за Ягелонами та “євангелізації” схизматиків Русі.²⁷ Але литовські землі врешті увійшли до церковної юрисдикції Гнезненської митрополії згідно з клопотанням її митрополита Міколая Тромби (1412–1422)²⁸, якого на Констанцькому соборі визнано ще й верховним митрополитом – примасом – у Короні Польщі. Це тому, що король Владислав II Ягайло спробував зрівняти статус польської та руської митрополій²⁹. Приводом дій митрополита

²⁵ У хроніці Констанцького собору Ульріха Ріхенталя (бл. 1360–1437) зображено герб митрополита, герб колишнього галицького архієпископа Міколая Тромби, герб великого литовського князя Вітовта Кейстутовича “Погонь”, герб його намісника на Поділлі (зараз – герб м. Тернополя) та, імовірно, герб Федора-Константина Острозького, як учасників церковного собору. Chronik – St. Georgen 63, Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, CXXV, CXXI, CLXXXIII, CLXXXVIII, CCXXVI. Найраніша редакція Хроніки Ріхенталя зараз знаходиться у Публічній Бібліотеці Нью-Йорка, США. Детальніше про учасників собору дивіться: Ігор Скочиляс. *Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII століть: організаційна структура та правовий статус* (Львів: видавництво УКУ, 2010), 167; Леонтій Войтович. “Загадковий “високородовитий шляхетний князь Червоної Русі”. *Галицько-Волинські етюди* (Біла Церква: видавець Олександр Пшонківський, 2011), 388–395.

²⁶ Editionum Collegii Historici Academiae Literarum Cracoviensis. Nr 46: *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, red. Anatol Lewicki (Kraków: Akademia Umiejętności, 1891), 2: 93–96.

²⁷ Władysław Abraham. Akt fundacyjny króla Władysława Jagiełły dla biskupstwa chełmskiego. Korczyn 16 sierpnia 1417. *Kwartalnik Historyczny*. T. 32. (1918), 473–477.

²⁸ Галицький латинський митрополит у 1410–1412 рр. Призначення на латинську руську катедру отримав від (анти)папи Іоанна XXIII (1410–1415) влітку 1410 р. (Władysław Abraham. *Jakób Stępa arcybiskup Halicki, 1391–1409*. (Kraków: nakładem Akademii Umiejętności, 1908), nr 12).

²⁹ ЦДІАУ у Львові. Ф. 131. Оп. 1. Од. зб. 88; Роман Івашко. Політико-правове значення Сдлінсько-Краківського привілею для Русі. *Аннали юридичної історії*. 2/1-2. (2018), 144–148.

Міколая стала коронації третьої дружити короля Ельжбети Грановської львівським митрополитом Яном Жешовським³⁰. До слова, інший знатний польський прелат – майбутній краківський єпископ Збігнев Олесніцький (1423–1455), будучи ще замолоду королівським писарем у битві при Грюнвальді-Танненберзі, врятував життя королю Владиславу II Ягайлу³¹.

Зупинити поширення прихильників чеського реформатора Яна Гуса (1369–1415) стало першочерговим завданням для Апостольської Столиці та німецького, чеського і угорського короля Сигізмунда Люксембурзького в першій третині XV ст. Діяльність прихильників Джона Вікліфа (бл.1330–1384), на основі якої виникла гуситська ересь, одразу були заборонена на території Перемиської дієцезії у Львівській митрополії згідно із синодальними статутами епохи Констанцького собору³². Через десятиліття після їх укладення папа Мартин V (1417–1431) доручив інквізитору на Русі³³, львівському митрополиту Яну Жешовському долучитись до збору двадцяти тисяч флоренів у Короні Польській (розмір приблизно двох річних десятин королівства) для хрестового походу проти гуситів. У похід хрестоносців мав вести польський король Владислав II Ягайло, імовірно, вже весною 1425 р. Але цих коштів так і не було зібрано у належному обсязі. Про це дізнаємось з повторного доручення вже папи Євгенія IV (1431–1447) “загадковому” та ближче не знаному холмському єпископу Анджею *de Laschis* аж через сім років. Союзниками гуситів Апостольською Столицею вважалися татари і “схизматики”, що надавало хрестовому походу благородної мети. Необхідний розмір суми для хрестового походу був тоді зменшений на половину³⁴. В цих діях була спроба обмежити участь русинів у гуситських війнах проти Священної Римської імперії, що заторкнуло і Апостольську Столицю, і

³⁰ Kraków, MNK, VIII-rkps-193, 304r-v; Львів, Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаніка. Олександр Барвінський спр. 4164, 40; див. також: Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. (Біла Церква: видавець Олександр Пшонківський, 2006), 638–639

³¹ Kraków, MNK, VIII-rkps-193, 254 (253)

³² Władysław Abraham, *Najdawniejsze statuty synodalne Archidiecezji Gnieńskiej oraz statuty z rękopisu Oss. Nr. 1627. Z uwzględnieniem materiałów zebranych przez ś. p. B. Ulanowskiego*. (Kraków: nakładem Polskiej Akademji Umiejętności, 1920), 53.

³³ Warsaw, Archiwum Główny Akt Dawnych, Metryka Koronna, Nr 4, ser. 1, sygn. 23, 567–569.

³⁴ VMPL 2 Nr 43, 55

спрямувати її в протилежний бік. Гуситів як союзників у протистоянні з Тевтонським орденом підтримували та вели з ними переговори навіть єпископи Корони Польської, в тому числі і холмський латинський єпископ Ян Біскупець³⁵. В молдавських землях, де знайшли прихисток гусити та їх проповідник Якуб, теж не вдалося вагомо укріпитися католицьким місіонером.

Крім гуситських війн тривала експансія турків-османів на Балканський півострів в окреслений період. Вони спробували теж захопити Кілію, що належала Молдавському господарству, але поки – безуспішно. Тут діяли дві дієцезії – формально з катедрою у Сереті, та реально з катедрою у Бая. Єпископ Баї Ян Риза (†1438 р.) отримав доручення від папи Мартина V з'ясувати чому молдавський господар Олександр I Добрий (1400–1432) розірвав шлюб з Рингаллою–Анною († бл. 1430), який мав скріпити польсько-литовсько-молдавські зв'язки³⁶. Імовірно, відповідь знаходилась у збільшенні польського впливу в молдавських землях. Король Сигізмунд Люксембурзький вимагав поділу Молдавського господарства, воїни якого не супроводжували його у антиосманському поході. Про це він заявив на з'їзді монархів у Луцьку (січень 1429 р.)³⁷. Монарх спробував залучити польського короля та великого литовського князя до антиосманської коаліції. На Дунай, до слова, були скеровані лицарі Тевтонського ордену, але, не отримавши належної підтримки, були звідти витіснені турками османами³⁸. До того ж лицарі вказаного ордену були виснажені конфліктом з лицарями Корони Польської та Великого Литовського князівства. Король Владислав II Ягайло ще під час засідань Констанцького собору теж допоміг Візантії зерном³⁹. По смерті Вітовта Кейстуовича (1401–1430) він навіть отримав пропозицію влади над о. Кіпр, але не мав змоги цього здійснити через

³⁵ Kraków, MNK, VIII-rkps-193, 398–399.

³⁶ Radu Rosseti. Despre Unguri și episcopiile Catolice din Moldova. *Analele Academiei Române*. 2/27. (1905), 307–310.

³⁷ Kraków, MNK, VIII-rkps-193, 361v. Інтерв'ю для “Радіо Свобода” дослідника Владислава Берковського до річниці цієї зустрічі див.: *Від монархів до новій – 590-річчя Луцького “саміту”*, <https://www.radiosvoboda.org/a/29707282.html> (доступ отримано 13 травня 2019 р.).

³⁸ Див. детальніше: Colin Imber. *The Crusade of Varna, 1443–1445*. (Farnham: Ashgate Publishing House, 2006), 226 p.

³⁹ Kraków, MNK, VIII-rkps-193, 298; Олександр Степанченко. Перша літописна згадка про Одесу (Качибей) та церковна унія XV ст. *Краєзнавство* (2015), 1/2: 173–177.

нелад у власних володіннях⁴⁰. Участь у формуванні антиосманської коаліції львівського єпископату була поки епізодичною: латинський єпископ Луцька Анджей з Плонська (1425–1459) був учасником з'їзду монархів та зустрічав з реліквіарієм німецького короля при в'їзді⁴¹.

Після смерті Вітовта Кейстутовича політичним лідером литовської держави став Свидригайло Ольгердович (1430–1432, Великий князь Руський у 1432–1440) з яким потрібно було наново домовлятися. Кам'янецький єпископ Павел з Боянчиц (1427–1453) виступив на стороні Ягелонів та був одним з організаторів змови проти литовського ставленика Яна Довгірда (†1443 р.) у Кам'янці. Тоді майже без кровопролиття польські залоги були поставлені у Кам'янці, Смотричі, Скалі та Червонограді⁴². Папи Мартин V та Євгеній IV надіслали почергово індульгенції з інструкціями для спасіння душі Сигізмундові Кейстутовичеві (1432–1440), напередодні “обрання” його Великим князем Литовським⁴³. Єпископ Павел мав стати посередником у врегулюванні конфлікту згідно з розпорядженням папи Євгенія IV⁴⁴. Разом із львівським митрополитом Яном Жешовським та холмським єпископом Яном Біскупцем цей єпископ також підписав мир в Бресті Куявському (31 грудня 1435 р.). Згідно зі змістом документу, зокрема, союз лицарів Тевтонського ордену та Свидригайла Ольгердовича було розірвано⁴⁵. Свою

⁴⁰ Kraków, MNK, VIII-rkps-193, 400v-401r; Łukasz Burkiewicz. A Cypriot Royal Mission to the Kingdom of Poland in 1432. *Crusades*. Vol. 10. (2016), 103–118.

⁴¹ Kraków, MNK, VIII-rkps-193, 361r; Krzysztof Prokop. *Sylwetki biskupów łuckich*, 31.

⁴² Kraków, MNK, VIII-rkps-193, 381r-v

⁴³ Богдан Барвінський. Кілька документів і заміток до часів вел. князів Свидригайла і Жигимонта Кейстутовича. *Записки наукового товариства імені Шевченка*. Т. 13. (Львів, 1913), 11–13.

⁴⁴ August von Kotzebue, *Switrigail: ein Beitrag zu der Geschichte von Lithauen, Russland, Polen und Preussen*. (Leipzig: Paul Gotthelf Rummer, 1820), nr 8; див. переклад польською мовою: Ignacy Daniłowicz (wyd.), *Skarbiec dyplomatów papieskich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów*. Т. 2 (Wilno: w drukarni A. H. Kirkora, 1862), nr 1696.

⁴⁵ Adam Szweda, Dokumenty pokoju brzeskiego z 31 grudnia 1435 – wprowadzenie do tematu (po polsku, litewsku, summary). *Pabaisko mūšis ir jo epocha. Straipsnių rinkinys* (Vilnius: Lietuvos edukologijos universitetas, 2017), 69–90.

підтримку королю Владиславу II Ягайлу поспішив виявити і луцький латинський єпископ Анджей з Плонська, але в дорозі до королівського обозу був пограбований мародерами з польського війська. Король компенсував єпископу завдані збитки⁴⁶. Опосередковано єпископ Анджей та безпосередньо інші волинці, що виявили вірність польському монарху, спричинилися до видання документу про релігійну віротерпимість в Короні Польщі стосовно дотримання грецького обряду на Волині⁴⁷.

Окремий пласт у дослідженні проблеми становлять матеріали Секретного Ватиканського Архіву. Їх досліджували свого часу дослідники Румунської Академії Наук Раду Россеті⁴⁸, Польської Академії Умів проф. Владислав Абрагам та проф. Антоній Прохаска⁴⁹. Робота в італійських архівах виявилась досить дорогою та об'ємною, тому В. Абрагаму довелося вирушати в Італію кілька разів⁵⁰. Він так і не завершив публікацію другого тому фундаментального дослідження з історії становлення католицизму у руських землях, рукопис якого теоретично може існувати⁵¹. Крім публікацій джерел та статей, маса зібраного А. Прохаски архівного матеріалу (в тому числі і з Ватикану) збережена у вигляді виписок. Тут йдеться, зокрема, про призначення окремих латинських єпископів на Русі⁵². Більше уваги у виписках А. Прохаски все ж приділено подіям середини XV ст., пов'язаних з поділом Київської митрополії. В наші дні матеріали Секретного Ватиканського Архіву часів Констанцького собору спробував дослідити проф. Ян Драбіна⁵³. Попри все,

⁴⁶ Kraków, MNK, VIII-rkps-193, 390r-v

⁴⁷ Kraków, BKcz, Naruszewicz teka IV Rkps t. 15: 1430–1434, № 65.

⁴⁸ Radu Rosseti. Despre Unguri și episcopiile Catolice din Moldova. *Analele Academiei Române*. 2/27. (1905).

⁴⁹ ЦДІАУ у Львові. Ф. 139. Спр. 20.

⁵⁰ Władysław Abraham. Sprawozdanie z poszukiwań w archiwach i bibliotekach rzymskich a szczególnie w archiwach Watykańskich. *Archiwum Komisji Historycznej*. T. 5. (1889), 33–85; Idem. Sprawozdanie z poszukiwań w archiwach i bibliotekach rzymskich w latach 1896/7 i 1897/8. *Archiwum Komisji Historycznej*. T. 9. (1902), 1–233; Idem. Sprawozdanie z poszukiwań w archiwach i bibliotekach rzymskich do dziejów Polski w wiekach średnich za lata 1899 – 1913. *Archiwum Komisji Historycznej*. (1923), 2/1: 1–65; Роман Івашко. Владислав Абрагам – дослідник історії Львівського латинського архієпископства. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Вип. 18. (2017), 167–168.

⁵¹ Державний архів Львівської області. Ф. 26. Оп. 5. Спр. 1, 156–157.

⁵² ЦДІАУ у Львові. Ф. 139. Спр. 18, 142.

⁵³ Jan Drabina, *Papiestwo – Polska w latach 1384–1434*. (Kraków: Wydawnic-

загальна тенденція змісту архівних матеріалів Ватикану зрозуміла: Апостольська Столиця була стурбована участю князів Сигізмунда Корибутовича (бл.1395–1435) та Федора-Константина Острозького (1360 – після 1437) у гуситському русі, і, мабуть, пробувала пересікти це або скерувати їх діяльність у протилежний бік, про що йшлося вище⁵⁴. Але, що насправді криється у фондах найсекретнішого архіву на планеті може стати невеличкою “скринькою Пандори”, наслідки відкриття якої можуть стати непередбачувані.

Отже, вдалось з’ясувати форми участі латинського єпископу Львівської латинської митрополії у військових конфліктах першої третини XV ст. Це були євангелізація, інквізиційна діяльність, спеціальне доручення у з’ясуванні причини розірвання шлюбу молдавського господаря, збір коштів на антигуситський хрестовий похід, участь у з’їзді монархів у Луцьку, складання вірності польському королю, організація пропольського повстання на Поділлі, участь у переговорному процесі у Свидригайлових війнах. Як виявилось, участь прелатів у військових конфліктах першої третини XV ст. носила більше дипломатичний та євангелізаційний характер. Вона була спрямована на поширення католицизму в регіоні під егідою польського короля Владислава II Ягайла.

two Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003), 190 s.

⁵⁴ Леонтій Войтович, Юрій Овсінський, *Історія війн і військового мистецтва*. Т. 1. *Бл. 3060 р. до Христа – початок XVI ст.* (Харків: Фоліо, 2017), 758–60. Формування позитивного образу жителів руських земель у Європі сприяла дипломатична місія Жільбера де Ланнуа у 1421 р. на Святу Землю.

ROMAN IVASHKO. BISHOPS OF THE LVIV LATIN METROPOLITANATE AND THE MILITARY CONFLICTS OF THE FIRST THIRD OF THE XV CENTURY

It was made the attempt was to finding out forms of participation of the bishopric of the Lviv Latin Metropolitanate in the military conflicts of the first third of the 15th century in the conditions of continuation Polish-Hungarian opposition in a fight for the inheritance of Romanovichs. It was found out involvement the former Metropolitan of Halyč Mikołaj Trąba, the Latin Metropolitan of Lviv Jan Rzeszowski, the bishop of Chołm Jan Biskupiec, the bishop of Luck Andrzej Płoński, the bishop of Chołm Andzej de Laschis and the Moldavian bishop Jan Ryza in the wars between Jagiellonians with the Teutonic Order, Hussites, Ottoman Turks, Lithuanians and Ruthenians. The participation of these prelates was limited mainly to evangelistic, inquisition, fiscal and diplomatic services, without direct involvement in conflicts with arms in their hands.

Keywords: *the Lviv Latin Metropolitanate (Archdiocese), metropolitan, bishop, the Teutonic Order, the Hussite Wars, Ottoman Turks, the Svidrigail Wars.*

Олександр Шур

ІСТОРІЯ ВЕЛИКОГО КОХАННЯ, ЯКЕ НАРОДИЛОСЯ В УКРАЇНІ...

Розвідка присвячена історії кохання видатного угорського композитора Ференца Ліста і аристократки княгині Кароліни Сайн-Вітгенштейн-Івановської, яке народилося в Україні, і ролі цього кохання у житті і творчості композитора. Окрема увага звернена на українські теми у творчості Ференца Ліста.

Ключові слова: Ференц Ліст, Кароліна Сайн-Вітгенштейн-Івановська, Кароліна Сен-Крік.

Ференц Ліст народився 22 жовтня 1811 року в селі Добор'ян на теренах Австро-Угорської Монархії. Його дідом був талановитий музикант Дьордь Ліст, він прекрасно грав на багатьох інструментах, часто виступав в оркестрі князя Естергазі, але в основному служив у князя писарем. У діда була багаточисельна сім'я, яка налічувала аж 27 душ дітей. Одним з них, був батько Ференца – Адам Ліст по професії також музикант, мати Анна Легар австрійка за походженням з містечка Кремс.

Батько Ліста рано розпізнав талант у малого сина і в 9-ти річному віці, за ради навчання музиці, його сім'я переїздить до Відня, де Ференц бере уроки по техніці фортепіанної гри у Карла Черні і по композиції у Антоніо Сальєрі. Ці великі музиканти, заложили для Цизі (так Ференца звали по домашньому) таку “шкільну основу”, що на протязі всього життя, Ліст досконало володів, як композицією, так і самими різноманітними засобами фортепіанної техніки. А тоді, завдяки його таланту, ці геніальні музиканти відмовилися брати плату за навчання. Вже в ранньому віці, Франц (так звучить його ім'я в німецькій транскрипції), здобув славу вундеркінда виступаючи з концертами по Європі. Особливе захоплення у слухачів в цих концертах, мала імпровізація Ліста на теми симфоній Л.Бетховена і музики з опер Дж.Россіні. Разом з тим, Ференц завжди пам'ятав заповідь К.Черні, якій на рахунок імпровізації висловлювався так – *“ти повинен пам'ятати, що юнацький вогонь, завдяки твоєму надзвичайному хисту імпровізації, може викликати хвилинне натхнення, і тільки доскональна майстерність у виконанні класичних творів може забезпечити тобі довготривалу славу, які ніколи не набриднуть світові. Ти повинен, зробити також все, що би виплекати свій композиторський талант”*¹. 1 травня 1832 року Франц з великим успіхом виступає в містах Пешті, пізніше в Братиславі. З ціллю навчання в консерваторії, та для отримання Ференцем фундаментальної освіти, сім'я Лістів переїздить до Парижу. Але згідно статуту паризької консерваторії, в ній не мали права навчатися іноземці, тому при всій виконавській досконалості Ференца, тодішній ректор консерваторії Луїджі Керубіні не дав свою згоду на навчання Ференца в консерваторії. Цей випадок на все життя запам'ятався Ференцу, як його особиста образа. Не гаючи часу, батьки змушені були для малого сина брати приватні уроки в основному по композиції і інструментовці.

Ференц багато виступає, як піаніст і навіть пробує писати оперу, він стає кумиром паризьких аристократичних салонів. Під неустанним піклуванням його батька, з 1834 року починаються його концертні поїздки по столицям Європи. Але невдовзі батько помирає. В такій ситуації, Франц змушений давати приватні уроки для дітей паризьких аристократів. Одного разу його запросили в дім міністра графа Сен-Крік. В тому домі він зустрів своє перше кохання, тендітну сімнадцяти

¹ Вера Александрова, Евгений Мейлих. *Ференц Лист (1811–1886)*. (Москва: Музыка, 1968), 27.

річну брюнетку — Кароліну Сен-Крік. Кохання було взаємне, палке і не земне! Молоді навіть обручилися, але одного разу Франца запросив до себе в кабінет на розмову батько Кароліни. Розмова відбулася коротка і лаконічна — “пане Ліст², я запросив вас, щоби подякувати за піклування про музичне виховання моєї дочки. Все ж, я гадаю, що уроки не повинні продовжуватися. Я розумію ваші почуття до моєї дочки, але ж і Ви повинні розуміти, що ці почуття без всілякого майбутнього. Я ціную ваш розум і ваші душевні якості, а також впевнений, що ви зрозумієте мене вірно. Скоро моя дочка стане графинєю д’Артиго. Це мій вибір. Прощайте, пане Ліст. Ви покидаєте нас з повагою до Вас та моєю щирою вдячністю”.. Розмова відбулася достойна, благородна, але це була травма для Ференца на все його життя.

Власне тоді, він в свої 18 років, вперше задумався над тим, щоби відійти від світського життя і прийняти сан священника. З таким проханням він звернувся до абата Бардена, але абат був не тільки священником, але і прекрасним знавцем музики. Він уважно вислухав Франца і повів — “сину мій, в твоїй ситуації заспокоєння тобі принесе не церква, а мистецтво. Не забувай про своє призначення в цьому світі — музиканта і композитора! Вчися — сину мій і читай, читай, якомога більше класиків”. Ліст в стані депресії, буквально накидається на читання книжок Шатобріана, Монтеня, Паскаля, Руссо, Вольтера, Гюго. В такому настрої, він заграв в консерваторії, в листопаді 1828 року, п’ятий концерт для фортепіано Л. Бетховена. Це було перше в Парижі виконання надзвичайно важкого для виконавців того часу твору геніального композитора. Преса відзначала похмуре натхнення, стрімкість і лютість виконання музикантом. Пробуджують Ференца від меланхолічної сплячки революційні події 1830 року. В після революційні роки, тон в мистецтві

² Там само, 32.

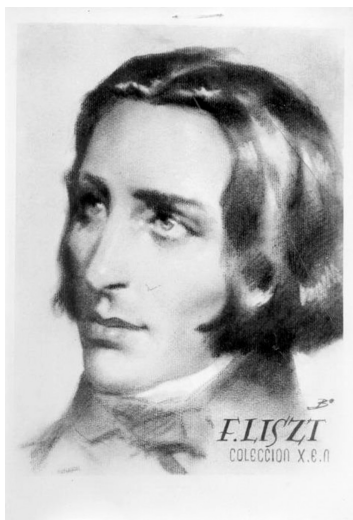
задає тогочасна “золота” молодь, яка все більше захоплюється романтизмом. В 1830 році, вперше прозвучала програмна Фантастична симфонія 27-річного Гектора Берліоза. В 28 років Віктор Гюго написав свій вступ до його “Кромвеля”. 9 березня 1831 року, в паризькій Гранд-Опера, Ліст вперше почув Ніколо Паганіні і під враженням його гри, Ліст вперше задумався над тим — *адже і він має всі якості творити музику не гірше від Паганіні?!!* Він починає працювати ще напруженіше, з диким натхненням, як божевільний — вдень і вночі, не знаючи спокою і втоми. *“Вже 14 днів, — пише він одному своєму учневі, — мій розум і мої пальці працюють, як двоє каторжників. Гомер, Біблія, Платон, Локк, Байрон, Гюго, Ламартіні, Бетховен, Бах, Гуммель, Моцарт, Вебер — всі навкруги мене. Я вивчаю їх, я думаю про них, я проковтую їх з швидкістю вогню. Крім того, я граю по чотири — п'ять годин на день вправи...”*³

Тоді ж Ференц близько знайомиться з Ф.Шопеном, Г.Берліозом, Н.Паганіні, В.Гюго, Ж.Санд, Дюма, Дж.Россіні, М.д'Агу. Вони зустрічаються і виступають в салоні графині Дельфіни Потоцької. Також часто творча еліта збиралася в салоні Марі д'Агу (дівооче прізвище Флавін'ї) — визнаній “володарки паризьких салонів”.

За роляем Ф. Ліст. У його ній Марі д'Агу. В центрі сидять Ж. Санд і Дюма. Позаду стоять В. Гюго, Н. Паганіні і Дж. Россіні.

³ Там само, 43.

Розумна і витончена красуня-блондинка вміла збирати навкруги себе саме вишукане і цікаве товариство. Зимою 1833 року, Г. Берліоз привів Ліста в дім графині Марії д'Агу. Це була високо освічена особа, добре знала, як німецьку, так і французьку літературу і виступала під псевдонімом Даніель Стерн, як письменниця. Її елегантність, зв'язки, її салон приваблювали до себе увагу. Вона була на шість років старша за Ліста, знала його, коли він був ще малим вундеркіндом, і вже тоді була ним зачарована. Але тепер перед нею була не чудо дитина, а гарний молодий чоловік з блискучим таланом, гострим розумом і широким інтелектом. Марі закохалася, Ференц також піддався цьому хвилинному почуттю, яке скоро переросло у всепоглинаючу пристрасть.

Весною 1835 року, Марі в ім'я кохання відмовляється він сім'ї і їде в Швейцарію, куди скоро за нею подався і Ліст. Так почалися для Франца роки подорожей, насичених великим коханням і високими ідеалами. Ці роки принесли Ференцу Лісту всесвітнє визнання піаніста і славу композитора.

На той час, гра Ліста вражала грандіозністю, вогняною пристрастю, динамічністю. Він розкривав нові, не відомі доти можливості фортепіано – розширив роль правої педалі, використовував крайні регістри і всю ширину клавіатури, права і ліва руки виконують одні і ті ж технічні засоби, великі пальці рук часто грають на чорних клавішах, він вживає саме широке

розташування акордів і т.п. Разом з тим, по молодості, такі технічні нововведення, вели до перевантаження багатьох його фортепіанних творів. В Європі, Ліст прославляється, як неперевершений виконавець на фортепіано, він стає незмінним відвідувачем аристократичних салонів. Збереглися нотатки з концерту Ф.Ліста в Петербурзі, що були записані Володимиром Стасовим – *“стрункий, вишукано-елегантний Ліст в досконалому фракту пов’язаного білою краваткою, на якому блищить орден Золотої шпори отриманого від папи римського. Копна білявого волосся вінчала худорляве обличчя з характерним профілем Данте. Вишукано ввічливий, холодно люб’язний і далекий від присутніх, він прогулювався по галереї за колонами разом з графом Вільгорським в очікуванні виступу. Потім подивився на годинник, зійшов з галереї, протиснувся крізь натовп слухачів і рішуче підійшов до естради, яка була спеціально поставлена у вигляді помосту посеред залу. На ній стояли два роялі один проти другого. Але, замість того, щоби піднятися на естраду сходами, Ліст спритно вискочив на неї збоку, зірвав з рук білі лайкові рукавички і жбурнув їх на підлогу прямо під рояль. Під шалені оплески присутніх, низько розкланявся на всі чотири боки і сів за рояль. Миттєво в залі наступило таке мовчання, ніби всі разом померли, і Ліст почав без єдиної ноти “прилюдкування”, віолончельну фразу на початку увертюри з опери “Вільгельма Теля” Дж.Россіні і поки зал трясло від голосних і збуджених рукооплесків, він скоро перейшов до іншого роялю ... і так міняв рояль після кожної н’єси, сидячи лицем то до одної, то до другої половини залу... Після концерту, ми були, як закохані, як божевільні. Нічого подібного, ми ще не чули за все своє життя, і взагалі, ми ніколи не зустрічались лицем до лиця з такою геніальністю, з такою страшною, демонічною натурою, якій то носився ураганом, то розливався потоками звуків ніжної краси і грації”⁴.*

З 1835 по 1839 роки Марі народжує Лісту трьох дітей – Бландину, Козиму і Даніеля. Разом з тим, в особистих стосунках опальної пари не все складається гладко. Марі ревнує Ліста до інших жінок і не безпідставно (серед них знаменита письменниця Жорж Санд, танцюристка Лола Монтез і чудова учениця Марія Потоцька), але головна її суперниця – це музика. Марі заради Ліста залишила сім’ю, Париж, визнання і друзів. В 1836 році вона пише матері: *“Я хочу вернутися в Париж и бути з Вами. Ніхто не може мені замінити мати, а Ви значите для*

⁴ Владимир Стасов. *Лист, Шуман и Берлиоз в России.* (Москва: Музидат, 1954), 22–24.

мене більше, ніж просто мама...”⁵ В 1841 році Марі разом з дітьми повертається в Париж, а на кінець вона говорить Ференцу – “у нас було би все добре, як би ми мали хоча б декілька спокійних місяців. Але ти блукаєш по світу, а я сиджу в своїй темниці, і, коли ми нарешті зустрічаємось, у нас залишаються один до одного тільки докори”⁶. Для Ліста сімейне життя не зложилося, але почався період бурної концертної діяльності. Вісім років, з 1839 по 1847, він з тріумфом концертує у Франції, Росії, Іспанії, Португалії, Угорщині, Румунії, Україні та інших європейських країнах, постійно роблячи пожертви з прибутків від концертів на різноманітні суспільні цілі. Міста і країни продовжують проходити перед Листом, як калейдоскоп – Петербург, Париж, Женева, Франкфурт, Берлін, Сілезія, Познань, Краків, Варшава, Кенігсберг, Рига, Будапешт, Львів, Бердичів, Одеса, Київ ... “Я витрачаю себе, не отримуючи ні радості в теперішньому, ні надії в майбутньому... Але здоров’я моє, як криця. Моральний дух, характер загартувалися. Що, якщо щастя, ідеал, які живуть в моєму серці, ще можна віднайти?”⁷ – пише Лист. В лютому 1847 року, Лист давав один з його благочинних концертів в Київському університеті св. Володимира. Найдорожчі білети на концерт коштували по карбованцю, що було в ті часи зовсім не малими грошми. Але ось якась дама платить за білет не карбованець, а цілих – сто. Через свого імпресарію Г.Беллоні, Листу стало відомо, що даму звать Кароліною Петрівною. При згадці цього святого для Ференца імені, у нього одразу в уяві стала його перша кохана теж Кароліна – Сен-Крік! Г.Беллоні доложив, що вона розумниця і дуже гарно собою. Кароліні Петрівні двадцять вісім років, вона заміжня за князем Миколою Сайн-Вітгенштейном, якій старший за неї на 7 років, він тепер служить ад’ютантом у Його Величності Імператора Російського Миколи I, у них є маленька дочка Марія. Правда, він добавляє, з чоловіком вона давно не живе. Лист подякував в листі таємній незнайомці-Кароліні за щедру пожертву, а вона у відповідь прислала кучера з каретою, та запросила маестро до свого розкішного маєтку в селі Воронинці. Кароліна, давно слідувала за життям Ференца. Вона часто подорожувала по країнам Європи, була в курсі мистецького життя столиць,

⁵ Іннеса Смык. Завещание Ференца Листа. Журнал "Домашний Очаг". (2004), № 7.

⁶ Журнал "Домашний Очаг" №7, 2004 Іннеса Смык - «Завещание Ф.Листа».

⁷ Там само.

Кароліна Віткєвичєйн з дочкою Марією і окремо.

безпосередньо була знайома з господинями модних мистецьких салонів, товаришувала з ученицею Ф.Ліста Марією Потоцькою. Кароліна знала про розлуку Ференца з Марі д'Агу і про його призначення у Веймарі, де правила гротгерцогиня Марія Павлівна (дочка імператора Павла I і сестра російського царя Миколи I) з якою у Короліні були приятельські стосунки і відповідні задуми скористатись цим знайомством у майбутньому. Кароліна не пропускала жодного концерту Ліста в Росії. В розмові з Ференцем, вона одразу призналася йому, що давно захоплюється його музикою, що давно намагалася написати йому вдячного листа. В перший же день, їхнього знайомства, вона довірливо стала розповідати йому про своє дитинство і юність, і зокрема про те, як її сімнадцяти річною дівчинкою видали заміж за нелюбого, і про те, що вона намагається розірвати шлюб з не любим їй чоловіком, навіть, як що в майбутньому її чекають злидні і зневага. Вона читала свій щоденник, не таячи від Ференца самі гіркі його сторінки. В першій ж вечір їх знайомства, Кароліна призналася Лісту, що є в світі єдиний чоловік, з яким вона може уявити собі нове життя – це Ференц Ліст. Не гаючи часу, вона одразу дала Ференцу значну суму грошей на його творчі проекти, що Ліста надзвичайно душевно вразило і він дав слово повернутися до неї в маєток Воронинці, після того, як тільки закінчить своє концертне

турне. Попереду, його чекали контракти на концерти у Львові, Чернівцях, містах Румунії, Туреччини, а потім повернення в Україну (до Одеси, де в літній період відпочивала Кароліна). З листа Ференца Ліста Кароліні Вітгенштейн того періоду: *“Повірте мені, Кароліна, що я також сходжу з розуму, як Ромео, це можна назвати божевільством ... Співати для вас, любити вас і доставляти вам задоволення; я хочу зробити ваше життя гарним і новим. Я вірю в кохання — до вас, з вами, завдяки вам. Без кохання мені не потрібні ні небо, ні земля. Давайте ж кохати один одного, моє єдине і славне Кохання. Богом клянуся, що люди ніколи не зможуть розлучити тих, кого навіки з’єднав Господь...”* Після 30 березня 1847 року, через Радзивилів піаніст поїхав до Львова, покинувши межі Російської імперії, продовжуючи своє турне вже в Австрії. До Львова Ліст прибув 13 квітня. Його з нетерпінням чекали. В той же вечір, перед готелем “Жорж”, в якому він зупинився, члени Галицького Музичного Товариства і студенти співали на його честь дві кантати. Майже місяць прожив піаніст в цьому місті. За цей час він дав чотири сольних концерти, приймав участь в двох камерних концертах, аккомпануючи скрипалям, в тому числі і славетному львівському скрипалю Каролу Ліпинському, а також в одному з виступів після виконання з оркестром Концерту К.М. Вебера, диригував “Великою симфонією” Л. Бетховена (№ - 9). Львівські слухачі були безмежно захоплені від гри Ліста. *“Моє перебування в Лембергу було чудовим зі всіх точок зору, — писав Ліст К. Вітгенштейн, — Ви не можете собі уявити, з якою доброзичливістю і симпатією я був прийнятий на протязі місяця, якій там провів. Що стосується концертів, на думку Беллоні (імпресарію Ліста), київський рівень був майже досягнутий...Багато чисельні обіди і вечери! Три-чотири знайомств по-правдивому цікавих, які могли би перерости в дружбу, якщо обставини сприятимуть. Про них я Вам розповім пізніше більш детально, так як ці люди Вам знайомі. І, нарешті, обов’язок і тісний зв’язок з країною, для якої я теж не чужий і до якої, я починаю відчувати приязнь всім тим кращим, що в мені є”*.

Лише після тріумфальних виступів у Єлісаветграді перед царем та іншими можновладцями, музикант зміг приїхати до Воронинців та пробув там з початку жовтня 1847 майже до кінця січня 1848 року. Нарешті він поринув у атмосферу спокою, високого побутового комфорту й великого кохання, що сприяло розквіту творчості та аналізу майбутніх кроків у його житті. У Воронинцях маестро написав п’єси “Заклик”, “Благословіння

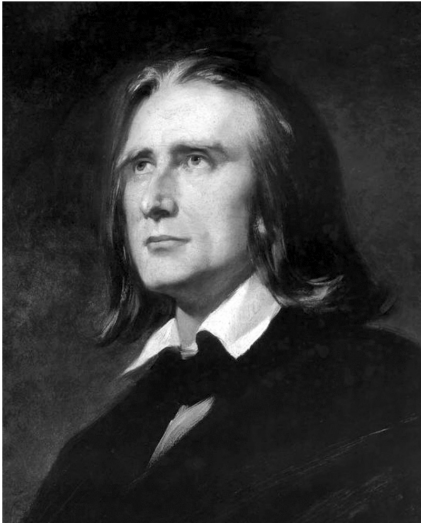
Бога в самотності”, “Гімн коханню”, які пізніше увійшли до фортепіанного циклу “Поетичні та релігійні гармонії”, присвяченого Кароліні. Глибокі інтелектуальні пошуки привели Ф. Ліста до початку роботи над “Данте симфонією” – коло-сальним симфонічним твором за програмою “Божественної комедії” Данте Ал. У ньому композитор втілює ідею синтетичного поєднання музики, поезії та живопису у вигляді діорами. Тут же, у Воронинцях, Ф. Ліст написав Другу угорську рапсодію та з великою наснагою працював над симфонічною поемою “Що чути на горі” за віршем В. Гюго, яку згодом надрукував під номером один. Цю поему, як і наступні, композитор присвятив Кароліні Вітгенштейн. У Воронинцях був написаний фортепіанний цикл “Glanes de Wogonince” (“Колоски, зібрані після жнив у Воронинцях”) присвячених маленькій Марії. Цей цикл складається з трьох п’єс, в основі яких лежать мелодії, почуті Лістом на Україні: це “Українська балада” (Думка), “Польські мелодії” і “Жалоба” (Думка). Перша п’єса написана на тему пісні Марусі Чурай “Ой, не ходи, Грицю”. У другій п’єсі Ліст використав дві польські народні теми. В основі третьої п’єси також використана пісня Марусі Чурай “Віють вітри”. Виконання цієї пісні Ліст почув у Києві на ярмарку, її співала сліпа дівчинка під акомпанемент старого бандуриста. Піаніст був так вражений її співом, що на своєму першому концерті в Кон-трактовому залі в той же день імпровізував на цю тему. Музикант протягом чотирьох місяців нікуди не виїздив з Воронинців. Він насолоджувався пристрасними почуттями, природою, творчістю. Кароліна була високоосвіченою особою, вільно володіла німецькою, французькою та італійською мовами, в оригіналі читала Данте Алігері. Йогана Вольфганга Гьоте та інших класиків. Ференц і Кароліна відчували великий духовний потяг один до одного, розуміли, що життя нарешті дарує їм щастя. В майбутньому, за це кохання і потребу жити разом розгорнулася запекла боротьба, яка тривала кілька наступних років. За ними постійно рухався шлейф переслідувань і громадського осуду. Саме тут, у Воронинцях, Ліст розпланував подальше життя. Під впливом Кароліни він остаточно визначився щодо своєї творчості, впевнено поставивши на перше місце композицію та диригування. У Воронинцях він відчув потребу жити в колі своєї сім’ї, у своєму домі, в оточенні люблячих людей, віддаючись своїй справі. Такі думки, така чіткість уяви свідчили про важливе – прийшла пора зрілості, сформувалася мудрість, почався новий плідний період життя. Його обурює підлегле

становище артиста в суспільстві, яке залежність від багатіїв, необхідність пристосовуватися до чужих смаків. Безперечно, він завжди був на особливому рахунку, його балували, почитали, але все ж таки положення артиста, якого запрошують до аристократичних салонів, було чимось посереднім між положенням прислуги і гостей. Прислугою вони вже не були, але і гостями не ставали. Завжди він проходив на концерт через бокові двері, які вели до парадної зали, і займав місце біля інструменту, де сидів під час всього концерту окремо від гостей. По закінченню виступу, він вислуховує похвали господаря дому і в самотності покидає салон. Кароліна Вітгенштейн допомогла Ф. Лісту прийняти рішення – відмовитись від виснажливої діяльності гастролера й повністю поринути в композицію та в справу веймарського культурного життя. Власне, біографи Ференца Ліста стверджують, що саме Кароліні Сайн-Вігенштайн належить основна роль в його рішенні залишити постійні гастролі і серйозно зайнятися написанням музики⁸. В майбутньому, Кароліна стала редактором багатьох його друкованих праць, а також співавтором книги про Ф.Шопена. Ліст не бажає знову опинитися в не визначеному положенні, як це було з М.д'Агу: на цей раз, йому потрібна не любовна інтрига, а законний союз. Але в той час, розлучення для російських аристократів були не можливими. Ані князь Миколай Сайн-Вітгенштейн (1812–1887), син генерал-фельдмаршала Петра Вітгенштейна, кавалергардський офіцер, підполковник, ні імператор Микола I не дають Кароліні дозволу на розлучення. Більше того, коли сім'я довідалась про наміри Кароліни пов'язати свою долю з музикантом, то навіть батько, якій її кохав більше від усіх, був категорично проти. В такій ситуації, Кароліна швидко і таємно продала один з своїх маєтків та разом з дочкою вирушила за кордон⁹.

Ф. Ліст чекав їх в маєтку знайомого князя Ліхновського, в Крижановицях, звідти вони всі разом подалися до Відня, а вже потім дісталися до Веймару. Велика Герцогиня Марія Павлівна, володарка князівства Саксен-Веймар, прихильниця таланту Ліста, розпорядилася купити для них в пригороді Веймара невеликий палац Альтенбург.

⁸ Див.: Владимир Стасов. Письма великого человека. *Северный вестник*. (1893), № 3, 6; Его же. Новая биография Листа. *Там же* (1894), № 11–12; Peter Raabe. *Franz Lis, Leben und Schaffen*. Bd. 1–2. Stuttgart, 1931; Берталон Сабољчи. *Последние годы Ференца Листа*. Пер. с венгр. (Будапешт, 1959).

⁹ Владими Стасов. *Статьи о музыке*. Т. 5. (Москва, 1990), 46–47.

За такої вчинок, на Батьківщині Кароліну позбавили титулу і всіх маєткових прав. Яка ж доля спіткала Воронинці? За маєтки Кароліни її чоловік Микола Вітгенштейн позивався в суді. Він хотів таким чином покарати дружину. Судова справа затягнулася на роки. За цей час підросла Марія. Суд урахував її права, і більшість маєтностей Іванівських перейшла до Марії. Але Воронинці дісталися Миколі Вітгенштейну. Щоправда, ненадовго. Марія вийшла заміж за австрійського князя Гогенлоє,

який на прохання дружини викупив усі маєтки її матері й дідуся на Поділлі. Марія тривалий час займалася музеєм Ф. Ліста у Веймарі, спонсоруючи його існування. Такою була її подяка Ф.Лісту, який ставився до неї, як до рідної – дав освіту, виховав і, до речі, був ініціатором її щасливого шлюбу. Марія померла в 1918 році, а землі Івановських націоналізувала радянська влада. Це все сталося значно пізніше, а тоді в 1848 році, Кароліна, її донька Марія і Ференц Ліст оселяються в Веймарі. Веймар в ту пору був німецькою провінцією, де правила гросгерцогиня Марія Павлівна. Вона вже давно бажала, щоби Ліст постійно поселився у Веймарі та вельми доброзичливо ставилась до Листа і до Кароліни, кохання яких стало легендою у всій Європі. Сам Ліст “веймарський” період називав самим щасливим в своєму житті. Власне у Веймарі він написав 12 з 13 симфонічних поем, 15 з 19 угорських рапсодій, музичний цикл “Роки подорожей”, програмні симфонії “Фауст”, “Данте” і “Грандську месу”. Завдяки Лісту маленький Веймар став центром музичної культури Європи. Ліст ставив в провінційному театрі опери Р.Вагнера, Г.Берліоза, Дж.Верді, Х.Глюка, А.Рубінштейна, В.Моцарта, К.М.Вебера. За 11 років він поставив 43 опери! Продовжував він також і викладати, причім робив це абсолютно безкоштовно. Кароліна створила йому надзвичайно вишуканий побут, була завжди поруч з ним, як натхненниця його творчості і самовіддана дружина. Завдяки наполегливій

і кропіткій праці, Ф.Ліст стає найпопулярнішою особистістю Європи. До нього в Байрейт, з'їжджаються учні, композитори і музиканти зі всіх куточків світу, це такі учні, як – К.Кліндворт, Е.Зауер, О.Зілоті, М.Розинталъ та інші, композитори Р.Вагнер, Г.Берліоз, Й.Брамс, Е.Гріг, А.Бородін, Б.Сметана і багато інших. Він щиро товаришує з визначними угорськими композиторами – Ф.Еркелем, Абрані, Ремені, Мошонці. Ліст на свої кошти заложив в Пешті Музичну Академію. Святкування 50-ти річчя творчої діяльності Ліста в 1873 році, стало правдивим національним святом для всієї Угорщини. Йому вручили почесний дар нації – відлитий з золота лавровий вінок. Розчулений ювіляр відповів: *“Я весь ваш! Мій талант належить вам. Я належу Угорщині, доки я живий!”* Він висловив бажання передати національному музею, як цей золотий вінок, так і інші реліквії, якими він володів: золоту диригентську паличку, подарунок княгині К. Вітгенштейн; золоту чашу, яку подарували йому угорські вельможі у 1840 році; знамениту шаблю – подарунок міста Пешта; рояль, подарований Л.Бетховену лондонською фірмою Бродвуд; срібний пюпітр, що стояв на цьому роялі в Альтенбурзі. На Батьківщині Ф.Ліста почитали, як народного героя.

На початку 60-х років Ліст і Кароліна переселяються в Рим, де Кароліна маючи зв'язки у Ватикані та вплив на Папу домагається призначення Ліста капельмейстером. Тому вона наполягала на тому, щоб Ліст став ченцем, і в 1865 г. він приймає малий постриг і звання абата. Творчі інтереси Ліста лежать тепер переважно в області церковної музики: це ораторії “Св. Єлизавета”, “Христос”, чотири псалми, реквієм й угорська коронаційна меса (нім. *Kronungsmesse*). Крім того, з'являється третій том “Років мандрівок”, насичений філософськими мотивами. У Римі Ліст грав, але надзвичайно рідко. В цей період Ф.Ліст часто спілкується з Папою Римським, їх розмови майже завжди закінчуються спірними питаннями у відношенні до смиренного життя та буття.

У 1866 році Ліст їде до Веймару, починається так званий другий веймарський період. Жив він у скромному будиночку свого колишнього садівника. Як і раніше, до нього приїжджають молоді музиканти, серед них Е.Гріг, О.Бородін, О.Зілотті.

У 1870 році, нарешті після довготривалих інтриг та обману зі сторони Р. Вагнера, дочка Ф. Ліста Козіма стає його законною дружиною. Вона зрікається католицизму і вінчається за протестантським ритуалом, що обурює Папу і що не уможливило

Ференцу Лісту отримати посаду капельмейстера Ватикану. Ф. Ліст у відповідь на протест Папи зрікається сану абата та залишає Рим.

У 1875 році діяльність Ліста зосереджується переважно в Угорщині (у Пешті). Тут він був обраний президентом знову заснованої Вищої школи музики. Пізніше цей заклад стане відомим як “Королівська угорська музична академія”, а з 1925 року носитиме ім'я композитора. Ліст викладає, пише “Забуті вальси” і нові рапсодії для фортепіано, цикл “Угорські історичні портрети”.

Проходив рік за роком, а сімейне положення Ференца та Кароліни і на далі залишалось не визначеним. Заздрячі та недобррозичливі люди, що їх оточували, почали ставитись до них зухвало та з нехтуванням. Разом з тим, Кароліні вдається довести, що батьки видали її заміж проти її волі, коли вона була ще неповнолітньою. Новий російський імператор Олександр II дає згоду на розлучення. Але цього не достатньо, потрібно ще й підтвердження папи римського. Але ось раптом в березні 1861р. приходиться до неї звістка про те, що помирає її законний чоловік князь Микола Петрович Вітгенштейн. Кароліна їде до Риму, оформляє необхідні документи та отримує підтвердження на вінчання з Лістом. В ці дні, в листі до Кароліни Ф.Ліст пише: *“Це мої останні рядки. Моє тривале вигнання добігає свого кінця. Через п'ять днів, я знайду в вас вітчизну, домашнє вогнище і віттар. О, якщо б я тільки зміг на схилі віку забезпечити вам спокійне й радісне життя”*. Вінчання Ференца і Кароліни призначено на 22 жовтня 1861 року, в день 50-ти річчя народження Ліста. Віттар церкви Сан-Карло на вулиці Корес в Римі вже прикрашений живими квітами, але несподівано з'являється секретар Папи і повідомляє, що вінчання відмінюється до перегляду справи в зв'язку з помилкою в оформленні дозволяючих документів. В такій ситуації Кароліна впадає в психічний транс. Вона сприймає свою долю, як Боже веління та категорично відмовляється від вінчання присвячуючи себе служінню релігії. Вона поселяється в Римі, від тепер займається виключно вивченням світової релігії та пише величезну працю на цю тему з двадцяти чотирьох томів. Ця праця княгині отримала заочне схвалення навіть самого Папи Пія IX та його оточення. Княгиня зовсім не була здивована цим! Її на багато більше здивувало і засмутило те, що все та ж Церква, яка так захоплюється нею, навіть і після смерті її законного чоловіка, категорично не дозволила їй обвінчатися з Ф.Лістом. І все це

по тій причині, що мовляв в паперах, які Кароліна готувала власноручно до вінчання, були знайдені якісь порушення католицьких правил прийняття шлюбу. Це була остання крапля несправедливості, яка глибоко травмувала душу Кароліни. Вона повністю заглибилася в себе, відсторонилася душевно від світу, якій остаточно її зрадив. Ліст часто наносить Кароліні візити і намагається повернути її до життя, але марно – вони більше не розуміють один-одного.

В своєму заповіті Ференц Ліст написав: *“Всім, що я зробив за дванадцять останніх років, я зобов’язаний жінці, яку я страждав назвати своєю дружиною, чому, мішали зло і гидкі інтриги окремих людей. Им’я цієї мнюлюбимої жінки – княгиня Кароліна Вітгенштейн. Вона – джерело всіх моїх радощів і зцілителька моїх страждань. Вона взяла на себе всі тяготи мого життя і власне це вважала багатством своєї Доли і єдиною її розкішшю...”*. Але була в заповіті ще одна інтригуюча деталь. Після своєї смерті Ліст просить спадкоємців – *“переслати його перстень з талісманом мадам Кароліні д’Артиго, вродженої графині Сен-Крик”*. Той самий перстень з надписом – *“exspectans exspectavi – не перестану чекати ...”*.

Тиха і сумна музика Ф. Ліста – *“Мрії кохання”* (Ноктюрн N3 S 541). Присвячена вона Кароліні Сайт-Вітгенштейн, самому – великому коханню в житті – великого композитора. Історія любові, на жаль, трагічна і не має щасливого кінця, але завдяки їй світова музична культура збагатилася незліченною кількістю прекрасних мелодій. Значить не тільки щасливе кохання творить чудеса, але і кохання, яке проходить через страждання і перешкоди... Своє естетичне кредо Ф.Ліст сформулював наступним чином: *“...Вважати мистецтво не, як зручний засіб для досягнення егоїстичних цілей і безплідної слави, але, як силу, що об’єднує людей один з одним; будувати своє життя у відповідності з тією уявою про високе звання артиста, яке повинно бути ідеалом таланту;...підкоряти суспільну думку честю і благородністю свого життя, запалити і підтримувати в душах захоплення прекрасним – ось ті завдання, які повинен поставити перед собою митець!”*

Кароліна Сайт-Вітгенштейн-Івановська народилася 8 лютого 1819 року, маєток Воронинці Хмельницького повіту – померла в ніч з 8 на 9 березня 1887 року, місто Рим. Ференц Ліст народився 22 жовтня 1811 року, маєток Добор’ян, в Австро-Угорщині – помер в ніч з 30 на 31 липня 1886 року, місто Байройт.

Маўзольеі Ференца Ліста ў месці Баўроўіт.

Так закінчылася ця історыя великага кохання, яке народзілося в Украіні...

Oleksandr SHCHUR. HISTORY OF LARGE LOVE WHICH GAVE IN UKRAINE...

Secret service in devoted history of love of the prominent Hungarian composer Ferenc List and aristocrat of duchess Carolina Sayn-Vitgenshteyn-Ivanovski, which gave birth in Ukraine, and role of this love, in life and creation of composter. Separate attention is an appeal on the Ukrainian themes in creation of Ferenc List.

Keywords: *Ferenc List, Carolina Sayn-Vitgenshteyn-Ivanovski, Carolina Sen-Krik.*

НАШІ АВТОРИ

Бубенок Олег – доктор історичних наук, зав. відділом Інституту сходознавства імені А. Т. Кримського НАН України (м. Київ).

Войтович Леонтій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка, старший науковий співробітник відділу історії середніх віків Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України (м. Львів).

Волошук Мирослав – доктор історичних наук, професор, керівник Центру медієвістичних студій Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Івашко Роман – PhD–докторант Львівського національного університету імені Івана Франка.

Костик Марія – завідувач науково-дослідного відділу Національного заповідника “Давній Галич”.

Кардаш Остап – PhD–докторант Центру медієвістичних студій Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Мандзяк Віктор – кандидат історичних наук, Стрийська філія Навчально-наукового інституту підприємництва та перспективних технологій Національного університету “Львівська політехніка”.

Мельник Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка. В даний період працює у бізнесі, продовжуючи займатись науковими дослідженнями.

Паршин Ілля – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка, науковий співробітник відділу історії середніх віків Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України (м. Львів).

Щур Олександр – музикант-віртуоз, педагог і історик музичної культури (м. Будапешт).

УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКІ ЕТЮДИ.

ВИПУСК 3.

Наукове видання

Технічний редактор М. Ощипок

Підписано до друку 10.10.2019
Формат 70x100/16. Ум. друк. арк. 25,16.
Папір офсетний. Гарнітура UkrainianTimesET
Наклад 100. Зам. № 8
Надруковано: ПП “Ліана-М”
Львів, вул. С. Бандери, 45

Українсько-угорські етюди. Вип. 3. / За ред. Л.В.Войтовича. Львів: Інститут
українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, 2019. 306 с.

ISBN 978-966-02-9010-5

Збірник наукових статей присвячений актуальним і дискусійним проблемам українсько-угорських стосунків, історії і культури обох народів, а також малодослідженим подіям в Центрально-Східній Європі, які впливали на українсько-угорські стосунки. Для істориків, політиків, студентів і всіх, хто цікавиться історією Центрально-Східної Європи.

ББК 63.3(2)43

Б 20